

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Yayın No: 381

ARCHIVUM ANATOLICUM

ANADOLU ARŞİVLERİ

Cilt: 19 | Sayı: 2 | Aralık | 2025

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ

Yayın No: 381

ISSN: 1300-6355

ARCHIVUM ANATOLICUM

ANADOLU ARŞİVLERİ 19/2

ANKARA - Aralık 2025

YAYININ ADI

Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri

YAYIN SAHİBİ

Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ (BAŞ EDITÖR)

Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ

EDITÖRLER

Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK, Doç. Dr. Murat ÇAYIR,
Doç. Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN, Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÖZTÜRK
Arş. Gör. Nalan BURULDAĞ, Arş.Gör. Aslı Çiçek ÖZBEK BİLGİLİ

DİL EDITÖRLERİ

Doç. Dr. Betül YALÇINKAYA AKÇİT- *Ankara Üniversitesi* (Almanca Dil Editörü)
Arş. Gör. Dr. Mustafa Uğur TULÜCE - *Ankara Üniversitesi* (İngilizce Dil Editörü)
Arş. Gör. Ferhat TAŞTEMEL *Ankara Üniversitesi* (Fransızca Dil Editörü)

YAYIN İDARE MERKEZİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü,
Atatürk Bulvarı, No. 45, 06100, Sıhhiye-ANKARA
(312) 310 3280
gavaz@ankara.edu.tr

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

BASIM YERİ

Ankara Üniversitesi Basımevi
10. Yıl Yerleşkesi Beşevler-ANKARA
(312) 2316655

Kapak Tasarımı: Basımevi

ISSN: 1300-6355

İNDEKSLER VE BİBLİYOGRAFYA SERİLERİ

Dergimiz TR Dizin (ULAKBİM), MLA International Bibliography, ERIH PLUS, Index Copernicus (Master List), Ancient World Online (AWOL), Orientalia Keilschriftbibliographie, SciLit, ESJI (Eurasian Scientific Journal Index), Ideonline ve Biblioteca alan indeks ve bibliyografya serilerinde taranmaktadır.

ARCHIVUM ANATOLICUM DERGİSİ DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Çağatay AŞKİT (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selim Ferruh ADALI (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hakan EROL (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cécile MICHEL (*CNRS Paris Üniversitesi*)
Prof. Dr. Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU (*Dokuz Eylül Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. F. Gülden EKMEN (*Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sevgül ÇİLİNGİR CESUR (*Ege Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sultan Deniz KÜÇÜKER (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Esra YALAZI (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ayşe YAKUT (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÖZTÜRK (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Tolga ÖZHAN (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Alican DOĞAN (*Milli Savunma Üniversitesi*)

SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hakan EROL (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ali GÜVEOĞLU (*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet KURT (*Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU (*Dokuz Eylül Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN (*Akdeniz Üniversitesi*)
Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN (*Gaziantep Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nurgül YILDIRIM (*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sevgül ÇİLİNGİR CESUR (*Ege Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Alican DOĞAN (*Milli Savunma Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gökhan KAĞNICI (*İzmir Katip Çelebi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Serap KALAYCIOĞULLARI (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sema SANDALCI (*Trakya Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hasan TUNCER (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KAYNAR (*İstanbul Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye Nihan KIRÇIL (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Cemil KOYUNCU (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)

İÇİNDEKİLER

(Contents)

ARAŞTIRMA MAKALELERİ (Research Articles)

ALBAYRAK, Özlem

Eski Mezopotamya Bilgelik Edebiyatında İdeal Erkeklik: Şuruppak'ın Talimatları Üzerine Bir İnceleme
Ideal Masculinity in Ancient Mesopotamian Wisdom Literature: A Study of the Instructions of Šuruppak..... 291

AŞKİT, Çağatay – DÖNMEZ, Etem

De Herba Vettonica
De Herba Vettonica 325

BAHAR, Hasan - BAYRAMOV, Kamal

III. Ur Hanedanlığı'nın Doğu Yayılımı ve Elam'la İlişkileri
III. Dynasty of Ur's Eastern Expansion and Its Relations with Elam 353

GÜLEK GÜLTEKİN, Huzme

Gilgameş Destanının XII. Tableti ve Sumerce Kaynakları: Şamanist Unsurlar Açısından Bir Değerlendirme
The 12th Tablet of the Gilgameş Epic And Its Sumerian Sources: An Evaluation in Terms of Shamanist Elements..... 383

GÜLER, Mehmet Emin

Antik Mezopotamya'da Tanrı İnancını Yansıtan Teoforik İsimler ve İsim Geleneği
Theophoric Names Reflecting Belief in God and the Tradition of Names in Ancient Mesopotamia..... 411

KAÇAR, Abdulgani

Eski Mezopotamya Mitolojisinde Bizon/Boğa-Adam: Kusarikku
Bison/Bull-Man in Ancient Mesopotamian Mythology: Kusarikku 441

MURAT KARAKURT, Leyla

Boğazkale-Hattuša'dan Arınma ve Çağırma Ritüeli İçerikli Yayınlanmamış Hititçe Tablet Fragmanları
Unpublished Hittite Tablet Fragments with Purification and Invocation Ritual from Boğazkale-Hattuša 469

REYHAN, Esma

Boğazköy Arşivinden (h)işuwa Bayramına Ait Yayınlanmamış Hititçe Tablet Parçaları
Unpublished Hittite Tablet Fragments of (H)işuwa Festival from the Boğazköy Archive 505

TOKBUDAK, Deniz Berk

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Yenilginin Komutanlar Üzerindeki Siyasi Etkilerinin Yeniden Değerlendirilmesi
Re-evaluation of the Political Effects of Defeat on Commanders in the Roman Imperial Period.....539

TÜRKAN, Ahmet

Agoranomoi in Hellenistic and Roman Asia Minor
Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Küçük Asya'da Agoranomoslar549

ÜNVER, Derya

Kültepe Metinlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Hurri Varlığı
The Presence of the Hurrians During the Assyrian Trade Colonies Period According to the Kültepe Texts565

YILDIRIM, Nurgül

The Land of Yamanu (*Iamanu*) in the Annals of Assyrian King Sargon II
Asur Kralı II. Sargon Yıllıklarında Yamanu (Iamanu) Ülkesi.....589

YURDAKUL, Şenol

Kappadokia Eyaleti'nin Kurucu Valisi Quintus Veranius ve Faaliyetleri (MS 18-19)
Founding Governor of the Province of Cappadocia: Quintus Veranius607

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/2	2025	291-323
----------------------------	------	------	---------

ESKİ MEZOPOTAMYA BİLGELİK EDEBİYATINDA İDEAL ERKEKLİK: ŞURUPPAK'IN TALİMATLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özlem ALBAYRAK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Temmuz 2025

Kabul: 5 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: July 15, 2025

Accepted: November 5, 2025

Öz

Eski Mezopotamya bilgelik edebiyatının talimat türünde bilinen en eski tarihli örneği olan Şuruppak'ın Talimatları, farklı tarihsel dönemlere ait çeşitli versiyonlar ve bu versiyonlara ait çok sayıda nüsha aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Söz konusu nüshalar, hem versiyonlar arasında talimatları veren Şuruppaklı baba ile talimatın muhatabı olan oğlun toplumsal statülerinde zamanla meydana gelen değişiklikleri hem de içerikte yer alan öğretilerin büyük ölçüde korunduğunu göstermektedir. Metnin içeriğinde yer alan öğretilerdeki bu süreklilik, Eski Mezopotamya toplumunda ideal erkek kimliğinin tarihsel koşullardan ve toplumsal statü farklılıklarından bağımsız olarak belirli değerler ve davranış kalıpları çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, Şuruppak'ın Talimatları aracılığıyla Eski Mezopotamya'da erkekliğe toplum tarafından atfedilen nitelikler ve bu niteliklerle ilişkili davranış kalıpları ve toplumsal beklentiler incelenmiştir.

* Doktorant, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: o.allbayrak@gmail.com, ORCID-ID: 0000-0002-0481-0890.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Bilgelik Edebiyatı, Şuruppak'ın Talimatları, Ziusudra, Utnapištim.

**Ideal Masculinity in Ancient Mesopotamian Wisdom Literature:
An Examination of the Instructions of Šuruppak**

Abstract

The Instructions of Šuruppak, the oldest known example of the instruction genre in ancient Mesopotamian wisdom literature, has survived to the present day in various versions from different historical periods and in numerous copies of these versions. These copies show both the changes that occurred over time in the social status of the father from Šuruppak who gave the instructions and the son who received them, and that the teachings contained in the text have been largely preserved. This continuity in the teachings contained in the text reveals that ideal masculinity in ancient Mesopotamian society was shaped by certain values and behavioural patterns independent of historical conditions and social status differences. This study examines the qualities attributed to masculinity by society in Ancient Mesopotamia through the Instructions of Šuruppak and the behavioural patterns and social expectations associated with these qualities.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Wisdom Literature, The Instructions of Šuruppak, Ziusudra, Utnapištim.

Giriş

Toplum içinde bireylerin sınıflandırılmasında kullanılan temel ölçütlerden biri olan cinsiyet; bir organizmanın eşeyli üreme olarak bilinen üreme sürecinde üstlendiği iki rolden birini ifade eder.¹ Başka bir deyişle cinsiyet; bir bireyin doğuştan sahip olduğu genetik, hormonal, anatomik ve üreme sistemi özelliklerine dayalı olarak erkek veya kadın şeklinde sınıflandırılmasını ifade eder. Sumerce'de erkek cinsiyeti (NITA veya NITAḪ) belirtmek için kullanılan piktograf penis (𒍪); kadın cinsiyeti (MUNUS) belirtmek için kullanılan piktograf ise vulvadır (𒍩). Eski Mezopotamya'nın piktografik yazı sisteminde erkeğin "penisi olan insan" kadının ise "vulvası olan insan" şeklinde tanımlanması cinsiyetin

¹ Frans De Waal, *Different: Gender Through the Eyes of a Primatologist* (New York: W.W. Norton & Co., 2022), 163.

tanımlandığını ve bu cinsiyetin kadın/erkek olmak üzere ikili yapıya sahip olduğunu açıkça göstermektedir.²

Toplumsal cinsiyet ise cinsiyete bağlı olarak bireylere toplum tarafından atfedilen rollerin, sorumlulukların ve davranış kalıplarının bütünüdür. Başka bir deyişle toplumsal cinsiyet; cinsiyetle ilişkili toplumsal inanç ve normların bütünüdür.³ Sumerce’de “*dağlardan gelen*” anlamındaki KUR ideogramı, Arkaik Dönem (MÖ 3350-3000) sonrasında yalnızca bireylerin coğrafi kökenini değil, aynı zamanda toplumsal statüsünü ve bu statüye bağlı rollerini ifade etmek üzere standart hale gelmiştir. Örneğin; SAL.KUR ideogramı (GEMÉ₂ olarak da transkribe edilebilir) “*kadın köle*” veya “*kadın hizmetçi*”; UŞ.KUR ideogramı ise (ARAD₂ olarak da transkribe edilebilir) “*erkek köle*” veya “*erkek hizmetçi*” anlamına gelir.⁴ Sumerce’de aynı statü ve rolü paylaşan bireylerin cinsiyetlerine göre farklı ideogramlarla gösterilmesi, Eski Mezopotamya’da cinsiyetin sadece biyolojik bir olgu olmadığını aynı zamanda toplumsal olarak inşa edilen bir kategori olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, Akad Krallığı ve III. Ur Krallığı dönemlerine tarihlenen tayın listelerinde⁵ de ekonomik ve yönetsel düzeyde cinsiyete dayalı ayırımın varlığı açıkça görülmektedir. Zira bu listelerde, erkek işçilere genellikle 60 silâ⁶ arpa verilirken, onlarla aynı işi yapan kadın işçilere ise 30 silâ arpa verildiği kaydedilmiştir.⁷

² Stephanie Lynn Budin, *Gender in the Ancient Near East* (London and New York: Routledge, 2023), 1.

³ Budin, *Gender in the Ancient Near East*, 1.

⁴ Kişi ya da insan anlamına gelen SAG (𒊩) ideogramı, III. Ur Krallığı (yaklaşık MÖ 2112-2004) dönemine tarihlenen satış belgelerinde henüz satılmamış ya da satın alınma sürecinde olan kişileri ifade etmek için kullanıldı: SAG.UŞ (erkek birey) ve SAG.SAL(kadın birey). ARAD₂ ve GEMÉ₂ ideogramları ise sahip olunan kişileri belirtmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla ARAD₂ ve GEMÉ₂ bireylerin satın alınmasının ardından başka bir deyişle bağımlı hale geldikten sonraki statülerini belirtirken; SAG ideogramı bireylerin yalnızca geçici bir bağımsızlık durumunu gösterir. Bkz. Joan Goodnick Westenholz and Zsolnay, Ilona, “Categorizing Men and Masculinity in Sumer,” *Being a Man: Negotiating Ancient Constructs of Masculinity*, ed. Ilona Zsolnay (London and New York: Routledge, 2017); Budin, *Gender in the Ancient Near East*, 15.

⁵ Ignace Jay Gelb, “The Ancient Mesopotamian Ration System,” *Near Eastern Studies*, 24/3 (1965), 230-243.

⁶ Eski Mezopotamya’da özellikle arpa gibi tahılların hacimlerini kaydetmek için kullanılan ŞE sisteminde silâ ölçü birimi yaklaşık olarak 1 litreye karşılık gelmektedir. Bkz. Lis Brack-Bernsen, “The 360-Day Year in Mesopotamia,” *Calendars and Years: Astronomy and Time in the Ancient Near East*, ed. John M. Steele (Oxford, UK: Oxbow Books, 2007), 86; Peter Damerow, “Sumerian Beer: The Origins of Brewing Technology in Ancient Mesopotamia,” *Cuneiform Digital Library Journal* (2012), 9.

⁷ Gelb, “Ration System,” 232-233.

İdeogramlar, Eski Mezopotamya'nın ekonomik ve idari belgelerinde cinsiyete dayalı ayrımı somut bir biçimde ortaya koymakla birlikte, bu ayrımın ardında yatan düşünsel ve kültürel nedenleri anlamamıza olanak tanımaz. Buna karşın, Eski Mezopotamya'nın Sumerlerden köklenen ahlaki ve didaktik içeriğe sahip edebi metinleri; bu ayrımın toplumsal ve kültürel temellerini daha geniş bir perspektifte kavramamıza olanak sağlar. Zira bu metinler; kadınlara ve erkeklere atfedilen rolleri, bu rollere uygun görülen davranış kalıplarını ve cinsiyetler arasındaki hiyerarşik ilişkileri gözler önüne sererek cinsiyetin yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda kültürel olarak inşa edilmiş bir kavram olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda, bir babanın oğluna yönelik öğretilerini içeren Eski Mezopotamya bilgelik edebiyatının talimat türündeki en eski örneği olan ve farklı tarihsel dönemlere ait çeşitli versiyonlar aracılığıyla günümüze ulaşan Şuruppak'ın Talimatları, erkek cinsiyete atfedilen nitelikleri, bu niteliklerle ilişkili davranış kalıplarını ve toplumsal beklentileri yansıtan eşsiz bir kaynak niteliğindedir.

Şuruppak'ın Talimatları

Eski Mezopotamyalılar, MÖ 3. binyıldan itibaren toplumla ve tanrısal iradeyle uyum içinde başarılı bir yaşam sürme sanatını öğretmek amacıyla çok sayıda metin üretmiş olsalar da bu metinler için içsel bir tanım yapmamış ve bu metinleri bir tür olarak sınıflandırmamışlardır. Nitekim; Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı yazını, kehanet ve büyü gibi teknik türler ile sesli olarak icra edilen şarkı ve ilahi gibi türler dışında kendine özgü tür adlandırmalarından yoksundur.⁸ Bu nedenle 19. yüzyıldan itibaren modern Batı düşünce sistemi, Kitab-ı Mukaddes araştırmalarından yola çıkarak Eski Mezopotamya'nın gündelik yaşama ilişkin öğütler sunan ve dönemin entelektüel sorunlarını yansıtan metinlerini "*bilgelik edebiyatı*" başlığı altında değerlendirmeye başlamıştır.⁹ Bilgelik edebiyatı kavramı, modern araştırmacıların Eski Mezopotamya'nın yazılı mirasını anlamlandırmak ve

⁸ Yoram Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 13.

⁹ Wilfred G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature* (Oxford: Clarendon, 1960), 1; Bendt Alster, *Wisdom of Ancient Sumer* (Bethesda, Maryland: COL Press, 1997), 18; Paul-Alain Beaulieu, "The Social and Intellectual Setting of Babylonian Wisdom Literature," *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, ed. Christopher R. Matthews (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007), 3-4; Nili Samet, "Mesopotamian Wisdom," *The Wiley Blackwell Companion to Wisdom Literature*, ed. Matthew Goff and Samuel L. Adams (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2020), 328.

sistematik biçimde incelemek üzere geliştirdikleri kuramsal bir çerçeve olarak günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

Wilfred G. Lambert, 1960 yılında yayımladığı “*Babylonian Wisdom Literature*” adlı ünlü eserinde bilgeliğin edebi bir tür olarak Kitab-ı Mukaddes’te bulunan “*Eyüp*”, “*Süleyman’ın Özdeyişleri*” ve “*Vaiz*” kitapları için geçerli olduğunu savunur. Ancak ona göre, bilgelik terimi edebi bir tür olarak her ne kadar Eski Mezopotamya’ya yabancı olsa da içerik açısından Kitab-ı Mukaddes’teki bilgelik kitaplarıyla benzerlik gösteren bazı Eski Mezopotamya metinleri için de kullanılabilir.¹⁰ Bu nedenle Lambert ve ardılları; Eski Mezopotamya’nın çivi yazılı yazınında yer alan atasözlerini, talimatları, dini ağıtları ve öğüt veren ilahileri Kitab-ı Mukaddes’teki bilgelik kitaplarında bir yansıma buldukları için bilgelik edebiyatı kategorisi içine dahil etmişlerdir.¹¹ İkinci Dünya Savaşı’ndan günümüze kadar olan süreçte Eski Mezopotamya yazın külliyatının önemli ölçüde genişlemesiyle, bu kategoriye İbrani edebiyatında daha az rastlanan ancak bilgelik edebiyatının karakteristik özelliklerini taşıyan fabl ve münazara gibi türler de eklenmiştir.¹²

Eski Mezopotamya bilgelik metinlerinin vazgeçilmez kaynaklarından biri olan Bendt Alster’e göre, Mezopotamya’nın çivi yazılı yazını içinde bilgelik edebiyatı tanımını en çok hak eden metin türü talimatlardır.¹³ Bilgelik edebiyatının en saf ve en temel biçimi olarak kabul edilen talimatlar; toplumsal düzeni korumayı, ahlaki erdemlere teşvik etmeyi ve bireylerin yaşamlarına rehberlik etmeyi amaçlar.¹⁴ Atasözleri ya da kısa perikoplardan oluşan talimatlar; genellikle bir babanın¹⁵ oğluna öğretisi şeklinde

¹⁰ Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, 1.

¹¹ Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age*, 1.

¹² Edmund I. Gordon, “A New Look at the Wisdom of Sumer and Akkad,” *Bibliotheca Orientalis* 17/3-4 (1960): 149.

¹³ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 22.

¹⁴ Yoram Cohen and Nathan Wasserman, “Mesopotamian Wisdom Literature,” *The Oxford Handbook of Wisdom and the Bible*, ed. Will Kynes (New York: Oxford University Press, 2021), 121; Samet, “Mesopotamian Wisdom,” 329.

¹⁵ Eski Mezopotamya’da geleneksel olarak bilgelik, baba figürü veya yaşlı adam figürü ile ilişkilendirilirdi. Ancak bu figür bazen kral figürü ile genişletilir veya değiştirilirdi. Bu durum, Şuruppak’ın Talimatları’nın Standart Sumerce versiyonun yanı sıra Gilgameş Destanı’nın Standart Babilce versiyonunda ve Ur-Ninurta’nın Talimatlarında görülür. Bkz. Yoram Cohen, “The Limit of Transmission: Babylonian Wisdom Literature and Wisdom in Non-Cuneiform Literatures,” *Wisdom Between East and West: Mesopotamia, Greece and Beyond*, ed. Francesco Sironi and Maurizio Viano (Venezia: Edizioni Ca’ Foscari, 2024), 167; Karel van der Toorn, “Why Wisdom Became a Secret: On Wisdom as a Written Genre,” *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, ed. Christopher R. Matthews (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007), 21-29.

çerçevesine. Bu çerçeveleme, Yakın Doğu'daki talimat koleksiyonlarında¹⁶ hakim olan yaygın bir modeldir. Bu modelin çivi yazılı yazında en eski örneği ise; Şuruppak'ın Talimatlarıdır.¹⁷

Bilinen hiçbir Sumer edebi eseri, Şuruppak'ın Talimatları kadar uzun soluklu bir aktarım geçmişine sahip değildir. Bu niteliği sayesinde metin, farklı tarihsel dönemlere ait çeşitli versiyonlar ve bu versiyonlara ait çok sayıda nüsha aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Mevcut nüshalar kabaca üç ana versiyona ayrılabilir: MÖ 3. binyılın başlarına tarihlenen Arkaik Sumerce versiyon; MÖ 2. binyılın başlarına ait Klasik Sumerce versiyon ve MÖ 2. binyılın sonlarına tarihlenen Akadca versiyon.¹⁸

Şuruppak'ın Talimatları'nın Arkaik Sumerce versiyonu, günümüz Güney Irak coğrafyasında yer alan Uruk Dönemi yerleşimlerinden Abu Salabikh höyüğünde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde keşfedilmiştir. Nippur'un kuzeybatısında yer alan ve en son III. Erken

¹⁶ Eski Yakın Doğu'nun çivi yazılı yazında bir babanın oğluna öğretisi şeklinde çerçevesine en eski tarihli metin Şuruppak'ın Talimatlarıdır. Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı geleneğinde benzer konfigürasyon Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Şüpê-amêli'nin Talimatları'nda (Şimâ Milka olarak da adlandırılır) görülür. Bkz. Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age*, 81-128. Yeni Asur Krallığı döneminde bilgelik edebiyatına ait önemli bir metin olan Ahikar'ın Hikayesi'nde ise bilgelik, baba tarafından değil amca tarafından aktarılmaktadır. Bkz. Frederick C. Conybeare, J. Rendel Harris, Agnes S. Lewis, *The Story of Ahikar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopian, Greek, and Slavonic Versions* (London: C. J. Clay and Sons, 1898). Eski Mısır bilgelik edebiyatında sebayt türü, bilgelik öğütlerini aktaran baba, kral, âlim veya vezir figürleri etrafında şekillenir. Örneğin, memur Ptahhotep oğluna, Kral Cheti oğlu Merikare'ye, Kral I. Amenhotep oğlu I. Sesosteris'e ve kâtip Amenemope oğluna bilgelik öğütleri vermektedir. Bkz. Ömer Solak, "Antik Bilgelik Edebiyatından Kişisel Gelişim Kitaplarına: Sebaytlardan Bugüne," *II. Maarif Kongresi Bildirileri – Sosyal Bilimler II. Cilt* (2021): 159-175. Yakın Doğu'nun çivi yazılı olmayan bilgelik edebiyatında ise benzer konfigürasyon Kitabı Mukaddes'te görülür. Bkz. Süleyman'ın Özdeyişleri; *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Mukaddes Yayınları, 2002), 785.

¹⁷ Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age*, 58; Beaulieu, "The Social and Intellectual Setting," 5; Cohen and Wasserman, "Mesopotamian Wisdom Literature," 121-141; Samet, "Mesopotamian Wisdom," 331; Nili Samet, "Instructions of Shuruppak: The World's Oldest Instructions Collection," *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond*, ed. Laura Quick and Jacqueline Vayntrub (London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: T&T Clark, 2023), 216.

¹⁸ Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, 92-95; Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 31-219; Beaulieu, "The Social and Intellectual Setting," 4; Samet, "Instructions of Shuruppak," 216-217; Walther Sallaberger, "Updating Primeval Wisdom: The Instructions of Şuruppak in Its Early Dynastic and Old Babylonian Contexts," *In the Lands of Sumer and Akkad: New Studies: A Conference in Honor of Jacob Klein on the Occasion of His Eightieth Birthday*, ed. Mordechai Cogan (Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 2018), vii.

Hanedanlık döneminde iskan edilmiş olan bu höyükte bulunan talimatın söz konusu versiyonu, Erken Hanedanlık IIIa'ya (Fara Dönemi, yaklaşık MÖ 26. yüzyıl) tarihlendirilmektedir.¹⁹ Daha parçalı bir Arkaik versiyon, günümüzde Irak'ın Bismaya bölgesinde yer alan Sumer kenti Adab'dan gelmekte olup, Sargon öncesi döneme (yaklaşık MÖ 25. yüzyıl) tarihlendirilmektedir. Parçalı Adab tabletinden elde edilen sınırlı bilgiler, Arkaik Sumerce versiyonun iki nüshasının da benzer bir metin geleneğini paylaştığını göstermektedir.²⁰

Abu Salabikh'ten (AbSt) gelen tablet, önyüzde 9, arka yüzde 7 sütundan oluşmakta ve yaklaşık 171 satırlık bir metin içermektedir; ancak bu satırların yaklaşık üçte biri büyük ölçüde eksiktir. Şuruppak'ın Talimatları'nın Abu Salabikh'ten gelen Arkaik Sumerce versiyonu; bir prolog, beş özdeyiş bölümü ve bir epilogdan oluşmaktadır.²¹ Metnin prolog bölümünde talimatları veren öğretici bilge tanıtılır:

“Ülkede yaşamış olan akıllı ve bilge kişi, Şuruppaklı adam, ülkede yaşamış olan akıllı ve bilge kişi, Şuruppaklı adam, oğluna öğüt verdi: Oğlum, sana öğütler vereyim, Dikkatle dinle onları!” (AbSt 1-5)²²

Şuruppak'ın Talimatları'nın Abu Salabikh nüshasında talimatları veren babanın adı belirtilmez, bunun yerine bir dizi nitelikte birlikte “Şuruppak'ın Adamı” (lú Şuruppak) unvanı kullanılır. Fara dönemi boyunca, bireylerin ait oldukları kentle tanımlanması oldukça yaygın bir gelenektir. Bu nedenle Şuruppak'ın Adamı ifadesi, “Şuruppak'tan olan kişi” veya “Şuruppaklı” anlamına gelmektedir.²³ Benzer şekilde, talimatın Adab

¹⁹ Robert D. Biggs, “The Abū Šalābīkh Tablets. A Preliminary Survey,” *Journal of Cuneiform Studies* 20/2 (1966): 73-88

²⁰ Cohen, *Wisdom from the Late Bronze Age*, 58; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 216-217; Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” ix.

²¹ Arkaik Sumerce versiyonun birinci özdeyiş bölümü, çoğunlukla oğlunun gayrimenkullerini ve sosyal ilişkilerini yönetmesiyle ilgilidir. İkinci özdeyiş bölümü, suç faaliyetlerine karşı birtakım talimatlar içerir. Üçüncü özdeyiş bölümü; cinayet, hırsızlık ve uygunsuz cinsel davranışlar gibi toplumsal düzeni tehdit eden eylemleri yasaklayan talimatlara odaklanır. Dördüncü özdeyiş bölümünün başında yalnızca birkaç talimat yer almakta, daha sonra atasözleri ve kısa alıntılar gibi diğer bilgelik öğeleri sıralanmaktadır. Talimatlardan çok atasözlerini içeren beşinci bölüm ise özellikle kraliyet meselelerine yoğunlaşmaktadır. Bendt Alster'in *Wisdom of Ancient Sumer* adlı eserinde metin bölümleri şu şekilde numaralandırılmıştır: Prolog 176:1-177:5; 1. Özdeyiş Bölümü 177:6-178:15; 2. Özdeyiş Bölümü 178:16-25; 3. Özdeyiş Bölümü 178:26-180:45; 4. Özdeyiş Bölümü 180:46-185:144; 5. Özdeyiş Bölümü 185:146-165; Epilog 185:166-171. Bkz. Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 176-195. Ayrıca Bkz. Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” ix; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 217.

²² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 177.

²³ Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” ix.

nüshasında da talimatları veren babanın adı geçmez. Talimatların muhatabı olan oğlun adı ise Abu Salabikh nüshasında geçmez iken Adab nüshasında oğul için “*kayınpeder*” anlamına gelen “*ÛR.AŞ*” unvanı kullanılmıştır. Bu unvan, metaforik olarak talimatların muhatabı olan oğlun gelecek kuşakların atası ve koruyucusu olarak konumlandırıldığını göstermektedir.²⁴

Şuruppak’ın Talimatları’nın, Bendt Alster tarafından Standart Sumerce (SS) olarak adlandırılan ve Eski Babil Krallığı dönemine (MÖ 19-18. yüzyıllar) tarihlenen Klasik Sumerce versiyonu, Eski Babil edebi geleneğinin önemli bir parçasını oluşturur. Bu versiyonun, nüshalarının büyük bir kısmı Nippur ve Ur kentlerinden gelmektedir. Ancak talimat, Kiş ve Susa gibi diğer kentlerde de iyi bilinmektedir.²⁵

Klasik Sumerce versiyon, 290 satırıyla Erken Hanedanlık Dönemine tarihlenen Arkaik Sumerce versiyonu takip etmekle birlikte (en belirgin şekilde AbSt) ondan yaklaşık 120 satır daha uzundur.²⁶ Bu fark, talimatta yer alan eski öğütlerin genişletilmesi ve talimata yeni öğütlerin eklenmesiyle oluşur.²⁷ Yapı bakımından Klasik Sumerce versiyon; genişletilmiş bir prolog ve epilogla çerçevelemiş üç uzun özdeyiş bölümüne sahiptir.²⁸ Bu versiyonun, Arkaik Sumerce versiyona kıyasla daha bilgilendirici olan prolog bölümü ise şu şekildedir;

²⁴ ÛR.AŞ | dumu-ni-ra. Alster, bu unvanın muhtemelen Abu Salabikh versiyonunda yer aldığı ancak korunmadığını belirtir. Bkz. Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 104-105.

²⁵ Alhena Gadotti, “Sumerian Wisdom Literature,” *Women in the Ancient Near East*, ed. Mark W. Chavalas (London: Routledge, 2014), 59-74.

²⁶ Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” xvii-xxvi; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 218.

²⁷ Klasik Sumerce versiyonun ilk bölümü, büyük ölçüde Arkaik Sumerce versiyonun 1-3. bölümlerinin sırasını takip eder ve ardından yeni talimatlarla genişletilir. İkinci bölüm, Arkaik Sumerce versiyonun dördüncü bölümündeki talimatlarla başlar ve ağırlıklı olarak yeni talimatlardan oluşan eklemelerle devam eder. Üçüncü bölüm ise esasen yeni talimatlardan oluşmakla birlikte, başında ve sonunda Arkaik Sumerce versiyonun dördüncü bölümden sonlarına doğru ise beşinci bölümünden bazı öğütleri içerir. Bu düzenleme, Eski Babilli katiplerin Klasik Sumerce versiyonun başında Arkaik Sumerce geleneğine bağlı kaldıklarını, talimatın içeriğindeki esas yenilikleri ise en son bölüme bıraktıklarını göstermektedir. Bkz. Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” xvii-xxvi; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 218.

²⁸ Bendt Alster’in *Wisdom of Ancient Sumer* adlı eserinde metin bölümleri şu şekilde numaralandırılmıştır: Prolog: 56:1-57:10.1. Özdeyiş Bölümü : 58:11-71:75.2. Özdeyiş Bölümü: 72:76-81:145.3. Özdeyiş Bölümü: 82:146-100:282. Epilog: 100:283-290. Ayrıca Bkz. Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 56-102; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 217.

“O günlerde, o uzak günlerde²⁹. O gecelerde, o uzak gecelerde. O yıllarda, o uzak yıllarda. O zamanlar ülkede özenli sözlerle nasıl konuşulacağını bilen bilge kişi yaşıyordu. Ülkede özenli sözlerle nasıl konuşulacağını bilen bilge kişi Şuruppak yaşıyordu. Şuruppak oğluna talimatlar verdi. Ubara-Tutu'nun oğlu Şuruppak oğlu Ziusura'ya talimatlar verdi: Oğlum, sana talimatlar vermeme izin ver: Onlara dikkat etmelisin!” (SS 1-9)³⁰

Şuruppak'ın Talimatları'nın Klasik Sumerce versiyonunda, Arkaik Sumerce versiyonda olduğu gibi talimatları veren babanın adı açıkça belirtilmemiştir. Ancak bu versiyonda, talimatları veren babanın Şuruppak kentinin bilinen tek kralı olan Ubar-Tutu'nun oğlu olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Sumer Kral Listesi'ne göre, Ubar-Tutu 18.600 yıl boyunca hüküm sürmüş ve Tufan'dan önce tahtta bulunan son Sumer kralı olmuştur. Bu nedenle, Klasik Sumerce versiyonda talimatları veren babanın bir kral olduğu varsayılır.³²

Şuruppak'ın Talimatları'nın Klasik Sumerce versiyonunda, Arkaik Sumerce versiyondan farklı olarak ise talimatların muhatabı oğlun adı net bir şekilde belirtilmiştir. Bu kişi, Sumer Tufan anlatısının yanı sıra Gilgameş Destanı ve Atraḥasīs gibi Mezopotamya geleneğine ait önemli metinlerde “uzun ömürlü” anlamına gelen Akadca ismi “*Utnapištim*” olan Ziusudra'dır.³³ Klasik Sumerce versiyonda kral olduğu varsayılan babası tarafından Ziusudra'ya verilen talimatların, onun halkına iyi bir önder olmasını amaçladığı düşünülse de bu talimatların kraliyet bağlamında ortaya çıktığını gösteren herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Söz konusu talimatların büyük çoğunluğu günlük yaşam pratiklerinden ve halkın genel deneyimlerinden türemiştir.³⁴

Yaklaşık dört yüz yıl süren Kassit Dönemi'nde (MÖ 1570-1155), Eski Mezopotamya'daki entelektüel yaşam önemli bir dönüşüm geçirmiş ve büyük

²⁹ Şuruppak şehri, Eski Mezopotamya geleneğinde Eridu, Bad-Tibira, Larak ve Sippar ile, Tufan öncesi beş şehirden biri olarak anılmaktadır. Bu nedenle, Eski Babil Krallığı Dönemi'ne tarihlenen Şuruppak'ın Talimatları'nın SS versiyonunda prolog “O günlerde, o çok uzak günlerde” ifadesiyle başlar. Bkz. Beaulieu, “The Social and Intellectual Setting,” 5.

³⁰ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 56-58.

³¹ Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, 93.

³² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 32-33.

³³ Thorkild Jacobsen, “The Eridu Genesis,” *Journal of Biblical Literature* 100 (1981): 513-529; Andrew R. George, *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*, vol. 2 (Oxford: Oxford University Press, 2003).

³⁴ Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, 26.

ölçüde tanrılar ile insanlar arasında arabuluculuk yapma ihtiyacına odaklanmıştır. Bu nedenle Kassit Dönemi'nde katipler; okullarda aldıkları temel eğitimin ardından tapınaklarda, saraylarda veya bilgili ailelerin özel evlerinde uzmanlık eğitimi görmüşlerdir.³⁵ Bu gelişmeler, Eski Babil Krallığı döneminde genç katip adaylarının eğitim gördüğü edubba kurumunun işlevini kaybetmesine ve kurum müfredatını oluşturan Sumer edebiyatının büyük bir kısmının yok olmasına yol açmıştır.³⁶ Ancak Şuruppak'ın Talimatları, MÖ 2. binyılın sonlarına tarihlenen Akadca versiyonu ile Sumer edebiyatında yaşanan bu büyük kırılmayı aşarak günümüze ulaşmayı başarmıştır.³⁷

Şuruppak'ın Talimatları'nın Akadca versiyonu üç farklı kaynaktan bilinmektedir: Orta Asur dönemine ait Asur'dan gelen Akadca küçük bir fragman (Akk₁); metnin ilk üçte birlik bölümünü içeren muhtemelen Orta Babil dönemine ait bir fragman (Akk₂) ve muhtemelen Orta Tunç Çağı Suriye'sine ait Akadca-Hurrite iki dilli bir fragman (Akk₃). Ancak araştırmacılar, Akadca versiyonun günümüze ulaşan kaynaklardan daha eski bir geçmişe sahip olduğunu varsaymaktadır.³⁸

Akk₁ olarak adlandırılan fragman, Asur'dan gelen VAT 10151 numaralı tablettir. Bu tablet ilk kez *Keilschrifttexte aus Assur Religiösen Inhalts* dizisinin 27. yayını içinde yayımlanmış, daha sonra Wilfred G. Lambert tarafından *Babylonian Wisdom Literature* adlı eserde yeniden yayımlanmıştır. Tabletin ön yüzünde 7-23. satırlar, arka yüzünde ise 58-72. satırlar (61. satır hariç) korunmuştur. Bu fragmanın 1-6. satırları, Klasik Sumerce versiyonun 2-7. satırlarıyla birebir örtüşmektedir. Bu durum, söz konusu metnin esasen Klasik Sumerce versiyonun Akadca'ya yapılmış bir çevirisi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.³⁹ Akk₂ olarak adlandırılan fragman ise British Museum koleksiyonundaki BM 50522, 52767, 52946 ve 77468 numaralı tabletlerden oluşmaktadır. Bu fragman, Wilfred G. Lambert tarafından tanımlanmış ve tarihlendirilmiştir.⁴⁰ Tabletlerin satır yapısı ve içeriği, Bendt Alster'in 2005 tarihli *Wisdom of Ancient Sumer* çalışmasında Lambert'in kopyalarıyla birlikte Plaka 13-15'te yayımlanmıştır.⁴¹ Akk₂,

³⁵ Söz konusu uzmanlık eğitimi üç ana disipline ayrılır: Bârûtu (Kahinlik Sanatı), Aşîpûtu (Şeytan Çıkarma Sanatı) ve Kalûtu (Ağıt Yakma Sanatı). Bkz. Beaulieu, "The Social and Intellectual Setting,"11.

³⁶ Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*,14; Beaulieu, "The Social and Intellectual Setting,"11.

³⁷ Sallaberger, "Updating Primeval Wisdom," xxvi.

³⁸ Samet, "Instructions of Shuruppak," 220.

³⁹ Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, 48; Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, 92-95.

⁴⁰ Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, 48.

⁴¹ Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, 48.

Klasik Sumerce versiyonun Akadca çevirisi niteliğinde olup, bazı yerlerde dilsel varyantlar ve çeviri farklılıkları göstermektedir. Akk₁ ve Akk₂ fragmanlarını oluşturan tek dilli tabletlerin, Orta Asur ve Orta Babil dönemine tarihlenmesi esas olarak paleografik ve dilbilimsel özelliklere dayanmaktadır. Stefano Seminara, Asurca tabletin I. Tiglath-pileser (MÖ 1115-1077) dönemine ait olabileceğini ileri sürmüştür. Söz konusu dönem, Babil edebiyatına olan ilginin Asur'da en yoğun olduğu zaman dilimidir. Zira bu tarihsel süreçte I. Tiglath-pileser, Babil tabletlerini ganimet olarak Asur'a getirmiştir. Bununla birlikte, söz konusu Orta Asur dönemine ait fragmanın kesin tarihini belirlemek mümkün değildir.⁴²

Kökene kesin olarak bilinmeyen Akadca-Hurricce fragman ise, 1996 yılında Manfred Krebernik tarafından yayınlanmış ve Miguel Civil tarafından Şuruppak'ın Talimatları'nın bir parçası olarak tanımlanmıştır. Krebernik, *Fragment einer Bilingue* adlı çalışmasında, her iki yüzünde⁴³ ikişer sütunla günümüze ulaşan tabletin sol sütununda Akadca yazılmış edebi bir metin bulunduğunu; sağ sütunda ise bu metnin Hurricce çevirisinin yer aldığını öne sürmüştür.⁴⁴ Bu öneri, Bendt Alster tarafından metnin yeniden yapılandırılması ile doğrulanmıştır. Şuruppak'ın Talimatları'nın Akadca-Hurricce fragmanı, Emar ve Ugarit'te ele geçen çift dilli metinlere benzerlik göstermektedir. Bu metinlerde Sumerce metin sol sütunlarda, Sumerce metnin Akadca çevirisi ise sağ sütunlarda yer alırken; söz konusu fragmanda sol sütunlarda Akadca metin, sağ sütunlarda ise buna karşılık gelen Hurricce çeviri bulunmaktadır. Bu özelliği nedeniyle Akk₃ fragmanının Orta Tunç Çağı Suriye'sine ait olabileceği düşünülmektedir.⁴⁵

Klasik Sumerce versiyonda talimatları veren Ubar-Tutu'nun oğlu Şuruppak, Akadca versiyonda adının Akadca karşılığı *Şuruppakku* adıyla; talimatların muhatabı olan oğlu Ziusudra ise adının Akadca karşılığı *Utnapištim* adıyla karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶ Akadca versiyonun fragmanlarının birbirinden farklılık göstermesi nedeniyle bu versiyonun yapısı, kapsamı ve içeriği tam olarak ortaya konulamamıştır. Bununla birlikte, belirgin bir şekilde Klasik Sumerce versiyonu takip ettiği bilinen Akadca versiyon, Klasik

⁴² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 207.

⁴³ Krebernik tabletin her iki yüzeyi de oldukça düz olduğundan, hangisinin ön, hangisinin arka olduğu belirleyememiştir. Bkz. Manfred Krebernik, "Fragment einer Bilingue," *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 86 (1996), 170.

⁴⁴ Krebernik, "Fragment einer Bilingue," 172.

⁴⁵ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 207-208; Krebernik, "Fragment einer Bilingue," 172.

⁴⁶ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 207-208; Samet, "Instructions of Shuruppak," 220.

Sumerce metin aracılığıyla kısmen yeniden yapılandırılmış ve bu versiyonun tamamlanmasında kullanılmıştır.⁴⁷

Şuruppak'ın Talimatları'nda İdeal Erkekliğin Temsilcisi: Baba Figürü

Şuruppak'ın Talimatları'nın MÖ 3. binyılın başlarına tarihlenen Arkaik Sumerce versiyonunda öğütleri veren Şuruppaklı baba, kraliyet ailesine mensup bir figür olarak sunulmaz; bunun yerine, geçimlik toprağa sahip, tarımsal üretimle uğraşan “*RU.lugal*” sınıfına ait bir birey olarak betimlenir.⁴⁸ MÖ 2. binyılın başlarına tarihlenen Şuruppak'ın Talimatları'nın Klasik Sumerce versiyonunu derleyen Eski Babil Krallığı dönemi katipleri ise onu Şuruppak kentinin bilinen tek kralı Ubar-Tutu'nun oğlu olarak kraliyet ailesi içine konumlandırmıştır. Ancak bu katipler, Arkaik Sumerce versiyonda yer alan talimatları kraliyet bağlamına uyarlama ya da sonradan eklenen talimatları bu çerçeveye entegre etme yönünde bir girişimde bulunmamışlardır. Klasik Sumerce versiyonu belirgin bir şekilde takip ettiği bilinen MÖ 2. binyılın sonlarına tarihlenen Akadca versiyonda da talimatın kraliyet bağlamı veya kısmen yapılandırılan içeriği değişmemiştir. Bu durum, Eski Mezopotamya'nın ataerkil toplum yapısında ideal erkeklige dair anlayışın, tarihsel koşullardan ya da toplumsal statü farklılıklarından bağımsız olarak belirli normatif değerler ve davranış kalıpları etrafında şekillendiğini ortaya koyar. Söz konusu normatif değerlerin ve davranış kalıplarının aktarıcısı, Şuruppak'ın Talimatları'nın tüm versiyonlarında bilginin ve deneyimin kaynağı olarak konumlanan baba figürüdür. Dolayısıyla Şuruppaklı baba ideal erkekliğin hem öğreticisi hem de temsilcisi konumundadır.

⁴⁷ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 57-73.

⁴⁸ MÖ 3. binyılın başlarına tarihlenen Şuruppak'ın Talimatları'nın Arkaik Sumerce versiyonunun Abu Salabikh nüshasında talimatları veren baba, talimatta kraliyet ailesi veya şehir devletinin en üst düzey yöneticileri (rahipler ve generaller) arasında gösterilmemiştir. Buna karşın oğluna yönelttiği; “Tarlanı bir yol üzerine kurma; yıkımı ezicidir” (AbSt 6), “Çöl eşeği (onager) satın alma; o yalnızca bir günlük fayda sağlar” (AbSt 43), “Köle kızınla cinsel ilişkiye girme; o seni ihmal edecektir” (AbSt 44) ve “Bir çiftçinin oğlunu dövme; o da senin sulama kanalına zarar verecektir” (AbSt 47) şeklindeki talimatlar, onun tarımsal üretimle yakından ilgilendiğini, köle sahibi olduğunu ve emrinde çalışan çiftçilerin bulunduğunu göstermektedir. Bu da onu Sargon öncesi dönemde Girsu'da faaliyet gösteren, Urukagina reformlarından sonra “Bau Evi” olarak anılan Hanım'ın örgütüne bağlı birinci gruba (geçimlik toprağa sahip olan erkekler) yani “*RU.lugal*” sınıfına yerleştirir. Bkz. Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” xiv-xvii. Ayrıca Bkz. Rosemary Prentice, *The Exchange of Goods and Services in Pre-Sargonic Lagash* (Münster: Ugarit-Verlag, 2010), 71.

Şuruppak'ın Talimatları'nda ideal erkekliğin temsilcisi baba figürü; otoriteye boyun eğen, evlilik kurumunu ve aile ilişkilerini önemseyen, tedbirli, aşırılıklardan uzak duran, ölçülü bir refah arayışında olan, toplumsal ilişkileri gözeten ve değişim yerine mevcut düzeni korumayı tercih eden bir birey olarak resmedilir. Bu çerçevede ideal erkek; otoriteye ve hiyerarşiye itaat eden, aile içi hiyerarşiye saygı gösteren, soyunun devamını uygun eş seçimiyle güvence altına alan, zina ve uygunsuz ilişkilerden uzak duran, toplum nezdindeki itibarını dikkatle koruyan, askeri erdem ve cesaret sahibi olan, kamusal alanda etkin rol üstlenen ve asli nitelikleri arasında tevazu ile çalışkanlığı barındıran bir figür olarak şekillenir.⁴⁹

Otoriteye ve Hiyerarşiye İtaat

Ataerkil bir toplum yapısına sahip Eski Mezopotamya'da eril cinsiyetten beklenen en temel davranış kalıplarının başında; toplumsal hiyerarşide kendinden üstün olanların otoritesine koşulsuz itaat etmek gelirdi. Şuruppak'ın Talimatları'nda ise bu toplumsal norm, ataerkil düzenin temelini oluşturan baba otoritesine itaat üzerinden somutlaştırılmıştır. Başka bir deyişle talimata göre oğulun, ideal erkekliğin temsilcisi olan babasının otoritesine itaat etmesi ileride benzer bir otorite figürü olarak aile ve toplum içindeki yerini almasının ön koşuludur. Bu ön koşul, Şuruppak'ın Talimatları'nın tüm versiyonlarında bilginin ve deneyimin kaynağı olarak konumlandırılan baba figürünün oğluna seslendiği prologda açıkça görülür.⁵⁰

“Oğlum, sana talimatlar vereyim, onlara dikkat et!” (AbSt 4-5)⁵¹

“Oğlum, sana talimatlar vermeme izin ver: dikkat etmelisin! Ziusudra, sana bir söz söyleyeyim; onlara dikkat gösterilsin! Talimatlarımı ihmal etme! Söylediğim sözleri çiğneme! (SS 9-12; Akk₁ 9-12; Akk₃ 9-12) Yaşlı bir adamın talimatları değerlidir; onlara uymalısın⁵²!” (SS 13; Akk₃ 13)⁵³

Söz konusu prolog'da olumsuz emirler, yani yasaklayıcı kipler (Yapma..!) doğrudan kural koyucu bir işlev taşıırken; bildirici cümlelerde kullanılan indikatif kipler (Uymalısın..!) ise davranışın olası sonuçlarını

⁴⁹ Samet, “Instructions of Shuruppak,” 226.

⁵⁰ Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” x-xviii.

⁵¹ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 176.

⁵² Akk₃'te “uymalısın” yerine “inanmalısın” fiili kullanılmıştır. Bkz. Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 58.

⁵³ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 58.

bildirerek dolaylı bir kural işlevi görür.⁵⁴ Dolayısıyla bilginin ve deneyimin kaynağı olarak konumlandırılan baba figürünün oğluna seslendiği prolog ataerkil düzenin hem toplumsal hem de düşünsel temelini meşrulaştıran bir giriş işlevi üstlenmektedir.

Talimatın daha gelişmiş versiyonu olarak kabul edilen Klasik Sumerce versiyonda baba figürü ayrıca tanrı benzetmesiyle kutsanır:

“Bir baba, bir ismi parlatan kişisel bir tanrı gibidir. Bir baba, kişisel bir tanrı gibidir; sözleri adildir. Bir babanın öğütlerine kulak vermelisin!” (SS 268-270)⁵⁵

Bu kutsama babanın aile içindeki otoritesini sorgulanamaz kılmanın yanı sıra erkek egemenliğini ilahi bir düzenin parçası olarak meşrulaştırır. Dolayısıyla metin, yalnızca öğüt verme amacı taşımaz aynı zamanda ataerkil toplum yapısının temelini oluşturan değer ve inançların kuşaktan kuşağa aktarımını sağlayan ideolojik bir söylem alanı olarak işlev görür. Bu bağlamda talimatların muhatabı oğulun rolü ise babasının bilgeliğini ve deneyimlerini içselleştirerek ataerkil düzenin sürdürücüsü olarak şekillenir.

Şuruppak’ın Talimatlarına göre ideal erkek; sadece baba otoritesine değil, aynı zamanda toplumdaki hiyerarşik düzende kendisinden üst konumda olanların otoritesine de saygı duymalıdır. Bu beklenti, Şuruppak’ın Talimatları’nın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında açık biçimde dile getirilmiştir:

“Boyun, iri olana (saygı değer olana); eğilmelidir. Ağzın kendin için güçlü olmanın önünde yere serilmelidir.” (AbSt 134-135; SS 206)⁵⁶

Şuruppak’ın Talimatları’nın gelişmiş versiyonu olarak kabul edilen Klasik Sumerce versiyonda, oğlun otoritesine saygı göstermesi gereken kişiler yalnızca baba ve toplumsal hiyerarşik düzende kendisinden üstün olan bireylerle sınırlı kalmaz. Talimatın bu versiyonunda ideal erkekte beklenen davranış kalıpları arasında, aile içi hiyerarşide kendisinden üstün konumda olan anne, ağabey, abla otoritesine saygı göstermek de yer alır.

Şuruppak’ın Talimatları’nın Klasik Sumerce versiyonunda anne otoritesine duyulması gereken saygı ve ona karşı sergilenmesi gereken davranış biçimi şu sözlerle vurgulanır:

⁵⁴ Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” x.

⁵⁵ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 98.

⁵⁶ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 185, 91.

“Annene kibirli bir söz söyleme; bu sana karşı nefret doğurur. Annenin ve tanrının sözlerini küçümseme! Anne, insana yaşam veren Utu⁵⁷ gibidir.” (SS 255-257)⁵⁸

Eski Mezopotamya’da annelik, tıbbi metinlerde genellikle “*erītu*” (hamile kadın) ve “*ālittu*” (doğuran kadın) terimleriyle; hukuki ve edebî metinlerde ise Sumerce “*ama*” veya Akadca “*ummu*” terimleriyle tanımlanır. *Ālittu* terimi, çocuğu dünyaya getiren anneyi ifade ederken, *ama* ve *ummu* terimleri doğum sürecinin başarıyla tamamlanmasının ardından kazanılan anne kimliğini, başka bir deyişle çocuğa bakan, onu büyüten kişiyi tanımlar. Bu kavramsal çerçeve, Eski Mezopotamya’da anneliğin yalnızca biyolojik bir süreçle sınırlı olmadığını; doğum sonrasında üstlenilen toplumsal roller, bakım sorumluluğu ve besleyici davranışlar yoluyla inşa edilen karmaşık bir kimlik olduğunu açıkça ortaya koyar.⁵⁹ Şuruppak’ın Talimatları’nın Klasik Sumerce versiyonunda *ama* terimiyle işaretlenen anne figürü; yukarıda atıf yapılan SS 255-257 satırlar arasındaki talimatlara göre biyolojik, toplumsal ve ilahi olmak üzere çok katmanlı bir role sahiptir. Söz konusu talimatlarda anne figürünün biyolojik rolü, doğurganlık ve yaşam verme nitelikleri bağlamında Güneş ve Adalet Tanrısı Utu ile özdeşleştirilerek vurgulanırken toplumsal rolü, anneye yönelik kibirli bir dilin olası nefret doğurma potansiyeline dair yapılan uyarıyla; ilahi rolü ise sözlerinin tanrının sözleriyle eşdeğer kabul edilmesiyle vurgulanır. Bu bağlamda talimat, anneye atfettiği biyolojik, toplumsal ve ilahi rollerle onun otoritesini meşrulaştırır ve güçlendirir; böylece ideal erkek, talimatta hem kutsal hem de ahlaki bir otorite olarak konumlanan anneye itaat etmekle yükümlü kılınır.

Şuruppak’ın Talimatları’nın Klasik Sumerce versiyonunda ağabey otoritesine saygı; koruyucu, yol gösterici ve aile meselelerinde söz sahibi baba

⁵⁷ Şuruppak’ın Talimatları’nda tanrılardan ve dini unsurlardan genel olarak çok nadiren bahsedilir. Bu durum, Bendt Alster tarafından metnin seküler doğasının kanıtı olarak yorumlanmıştır. Ancak yakın tarihli bazı çalışmalarda Klasik Sumerce versiyonda tanrılara ve dini uygulamalara yapılan az sayıdaki göndermelere dikkat çekmişlerdir. Bkz. Jacob Klein and Nili Samet, “Religion and Ethics in Sumerian Proverb Literature,” *Marbeh Hokmah: Studies in the Bible and the Ancient Near East in Loving Memory of Victor Amigodur Hurowitz*, ed. Shamir Yona, Edward L. Greenstein, Mayer I. Gruber, Peter Machinist (Winona Lake: Eisenbrauns, 2015), 295-322.

⁵⁸ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 98.

⁵⁹ M. Erica Couto-Ferreira, “Real Women across the Ancient World, Being Mothers or Acting (Like) Mothers? Constructing Motherhood in Ancient Mesopotamia,” *Women in Antiquity*, ed. Stephanie L. Budin and Jean M. Turfa (London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016), 25-34.

figürü üzerinden tanımlanırken; abla otoritesine saygı ise yaşam veren anne figürü üzerinden şekillendirilir:

“*Bir ağabey gerçekten bir baba gibidir; bir abla gerçekten bir anne gibidir! Ağabeyine dikkat göstermelisin. Annen gibi olan ablana da destek olmalısın.*” (SS 172-174)⁶⁰

Talimatta geçen “*ağabeyine dikkat göstermelisin*” ifadesi, ağabeyin tecrübe ve bilgeliğine kulak vermeyi, onun sözlerini önemsemeyi ve ona karşı saygılı bir tutum takınmayı öğütler. “*Annen gibi olan ablana da destek olmalısın*” ifadesi ise ablanın anneye özgü şefkatli ve destekleyici rolünü vurgulamakla kalmaz; aynı zamanda onun otoritesine karşı duyulması gereken saygıyı da pekiştirir.

Soyun Devamını Sağlama

Eski Mezopotamya’da erkeğin temel niteliklerinden biri soyunu sürdürebilme yetisidir. Bu yeti, erkeğin toplumsal konumunu ve meşruiyetini belirleyen başlıca ölçütlerden biri olarak kabul edilirdi. Başka bir deyişle üreme yetisi, ideal eril kimliğin ayrılmaz bir parçasıydı ve bu yetinin yokluğu erkeğin kamusal alanda tam anlamıyla erkek olarak sayılmamasına yol açardı.⁶¹

Eski Mezopotamya’da soyunun devamını sağlamak, yaşamda olduğu kadar ölümden sonraki hayatta da erkeğin konumunu ve kaderini belirleyen en önemli unsurlardan biriydi.⁶² Bu durumun çarpıcı bir yansıması “*Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı*” mitinde görülür:⁶³

“*Yedi çocuğu olan adamı gördün mü? Gördüm. Durumu nasıl? Küçük tanrılarla birlikte bir sandalyeye oturur ve olup biteni dinler.*” (267-268. satır)

“*Hiç çocuğu olmayan adamı gördün mü? Gördüm. Durumu nasıl? Pişmiş tuğla gibi sert ekmek yer.*” (269-270. satır)

⁶⁰ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 86-87.

⁶¹ Ilan Peled, *Masculinities and Third Gender: The Origins and Nature of an Institutionalized Gender Otherness in the Ancient Near East* (Münster: Ugarit-Verlag, 2016), 203.

⁶² Peled, *Masculinities and Third Gender*, 203.

⁶³ Alhena Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, *Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 10 (Boston–Berlin: De Gruyter, 2014), 159-160.

Eski Mezopotamya toplumunda böylesine belirleyici bir öneme sahip olan soyunu sürdürebilme yetisi, Şuruppak'ın Talimatları'nın hem Arkaik Sumerce hem Klasik Sumerce versiyonlarında da ideal erkekliğin temel nitelikleri arasında yer alır ve şu sözlerle ifade edilir:

“Evli bir erkek iyi donatılmış demektir; evli olmayan bir adam bir samanlıkta uyur.” (AbSt 123-124; SS 185-186)⁶⁴

Eski Mezopotamya toplumunda evlilik, erkeğin meşru soy sürdürme aracı olarak kabul edilirdi.⁶⁵ Bu nedenle Şuruppak'ın Talimatları'nda erkeğin soy sürdürme yetisine ilişkin talimat, evlilik temelli bir eril hiyerarşi çerçevesinde verilmiştir. Bu bağlamda talimatta evli erkek, *“iyi donatılmış”* niteliyle toplumsal açıdan yeterli ve onaylanmış bir figür olarak sunulmuş; bekar erkek ise *“bir samanlıkta uyur”* metaforuyla toplumun dışına itilmiş, eksik ve yetersiz bir konumda resmedilmiştir. Şuruppak'ın Talimatları'nda ortaya konan evlilik temelli eril hiyerarşi, evliliğin sadece bir birliktelik biçimi değil, aynı zamanda çocuk sahibi olma aracı olması nedeniyle erkekliğin meşruiyet kazanması ve tanınması açısından Eski Mezopotamya'da ne denli önemli bir rol oynadığını gösterir.

Uygun Eş Seçimi

Eski Mezopotamya toplumunda erkeğin eş seçimi kişisel bir tercih olarak algılanmazdı. Zira bu seçim; ailenin soyunun devamı, sosyal statüsünün korunması ve refahının güvence altına alınmasının yanı sıra toplumsal düzenin sürdürülmesi ve ataerkil ideolojinin devamlılığı açısından da büyük önem taşırdı. Bu bağlamda uygun eş seçimi, erkek bireye aile ve toplum tarafından yüklenen başlıca sorumluluklardan biriydi.

Şuruppak'ın Talimatları'nda da oğuldan beklenen en önemli sorumluluklardan biri de hem ailenin soyunun devamını hem de ataerkil düzenin sürdürülebilirliğini uygun bir eş seçimiyle güvence altına almaktır. Talimatta bu nedenle ideal erkekliğin temsilcisi konumundaki Şuruppaklı baba, oğluna uygun eş seçiminde gözetmesi gereken temel ölçütler aktarır. Bu ölçütlerden ilki, evlenilecek kadının erkeğin soyunu sürdürebilme yetisine sahip olmasıdır. Söz konusu ölçüt, talimatın Klasik Sumerce versiyonunda şu ifadeyle dile getirilmiştir:

⁶⁴ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 184, 57.

⁶⁵ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, trans. Helen and Mervyn Richardson (Berlin: De Gruyter, 2016), 60-61.

“Zayıf bir eş her zaman kader tarafından ele geçirilir.” (SS 118)⁶⁶

Talimatta geçen “zayıf eş” kavramı, Eski Mezopotamya’da kadının kimliği ve değeri büyük ölçüde çocuk doğurma yeteneğiyle özdeşleştiğinden çocuk doğurma yetersizliğini ifade eder. Doğurgan olmayan bir eş, erkeğin ideal eril kimliğinin merkezinde yer alan soy sürdürme sorumluluğunu yerine getirmesini imkânsız kıldığından, bu durum talimatta erkeğin olumsuz bir yazgının pençesine düşmesi anlamına gelen “kader tarafından ele geçirilmek” ifadesiyle karşılığını bulur.

Eski Mezopotamya toplumunda sosyal sınıf ve statü belirgin bir biçimde ayrıştığından Şuruppak’ın Talimatları’na göre uygun eş seçiminde gözetilmesi gereken bir diğer ölçüt, kadının erkeğin toplumsal statüsünü korumasına katkı sağlayacak bir konumda bulunmasıdır.⁶⁷ Talimatın Klasik Sumerce versiyonunda bu statü ölçütü, “festival sırasında eş seçmeme” uyarısıyla somutlaştırılmıştır:

“Bir festival sırasında eş seçmemelisin. Onun içi yanlıtıdır; dışı yanlıtıdır. Üzerindeki gümüş ödünç alınmıştır; üzerindeki lapis lazuli ödünç alınmıştır. Üzerindeki takılar ödünç alınmıştır. Üzerindeki elbise ödünç alınmıştır; üzerindeki keten ödünç alınmıştır.”(SS 208-212)⁶⁸

Eski Mezopotamya’da gümüş, lapis lazuli gibi değerli taşların yanı sıra keten kumaş ve elbise yüksek statüyle özdeşleştirilirdi.⁶⁹ Talimatta yüksek statü belirteci eşyaların festival sırasında ödünç alınmış olabileceğinin özellikle vurgulanması, uygun eş seçiminde sosyal statünün titizlikle değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Söz konusu önem, Şuruppak’ın Talimatları’nın Arkaik Sumerce ve Klasik Sumerce

⁶⁶ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 77.

⁶⁷ Karen Nemet-Nejat, “Akkadian Wisdom Literature.” *Women in the Ancient Near East*, ed. Mark W. Chavalas (London: Routledge, 2014), 86; Martha T. Roth, “Marriage, Divorce, and the Prostitute in Ancient Mesopotamia,” *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, ed. Christopher A. Faraone & Laura K. McClure (Madison: The University of Wisconsin Press, 2006), 28; Julia Assante, “What Makes a Prostitute? A Prostitute: Modern Definitions and Ancient Meanings,” *Prostitutes and Courtesans of the Ancient World*, ed. Christopher A. Faraone and Laura K. McClure (Madison: University of Wisconsin Press, 2006), 117-132.

⁶⁸ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 92.

⁶⁹ Sema Arslan, “Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri,” *Journal of Universal History Studies* 5/2 (2022): 138-163; ; Catherine Breniquet and Cécile Michel, “Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean,” *Wool Husbandry to Institutional Textile Industry*, ed. Catherine Breniquet and Cécile Michel (Oxford & Philadelphia: Oxbow Books, 2024), 9.

versiyonlarında yer alan bilhassa düşük statülü köleler ve fahişelerle ilgili talimatlarla da güçlü bir şekilde desteklenir.

Şuruppak'ın Talimatları'nın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında, düşük statülü kölelerin uygun eş olmayacağı yönündeki tutum şu talimatlarda somutlaşır:

“Evde doğmuş(?)⁷⁰ bir köle satın alma; o karın ağrısına neden olan bir ottur!” (AbSt 48; SS 155)⁷¹

“Saraydan köle kız alma; bütün ev her zaman en kötüsünü yaşar.” (SS 157)⁷²

“Dağlardan aldığın (getirdiğin) köle sana iyilik getirir; (fakat) kötülük de getirir.” (SS 193-194)⁷³

Eski Asur evlilik belgelerinde, “*bakirelerin fiyatı*” ibaresine yer verildiği görülmektedir.⁷⁴ Tanrı Hendursanga için yazılmış bir ilahide ise bir inek, bir koyun, bir köle ve bir eşin birlikte satın alındığı anlatılmaktadır.⁷⁵ Benzer şekilde, Eski Mezopotamya hukuk koleksiyonlarında da kadınlarla olan ilişkilerde “*almak*” kelimesi, evliliğin kurulması veya eşin seçilmesi anlamında kullanılmıştır.⁷⁶ Bu bağlamda, Şuruppak'ın Talimatları'nda

⁷⁰ Kölelik, Eski Mezopotamya toplumunda bireylerin kökeni ve köleleştirilme biçimlerine bağlı olarak farklılık gösteriyordu. Doğuştan köle statüsünde olanlar “evde doğmuş” olarak tanımlanıp yerli sayılırken, Halep'ten Huzistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyadan getirilen yabancı köleler ise çoğunlukla “dağdan getirilen” olarak adlandırılıyordu. Eski Mezopotamya'daki bir diğer kölelik biçimi ise borç köleliğiydi. Bu kölelik biçimi borcun ödenmesiyle sona erdiğinden kalıcı bir kölelik olarak değerlendirilmezdi. Bkz. Seth Richardson, “Mesopotamian Slavery,” *The Palgrave Handbook of Global Slavery Throughout History*, ed. Damian A. Pargas & Juliane Schiel (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 17-40.

⁷¹ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 180, 83.

⁷² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 84.

⁷³ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 89.

⁷⁴ Stol, *Women*, 129.

⁷⁵ Dietz-Otto Edzard and Wolfgang Wilcke, “Die Hendursanga-Hymne,” *Kramer Anniversary Volume: Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*, ed. Barry L. Eichler (Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker, 1976), 139-177.

⁷⁶ Mezopotamya hukuk koleksiyonlarında, örneğin Hammurabi Kanunu'nun 128. maddesinde “Eğer bir adam bir kadın alır fakat sözleşmesini yapmazsa, o kadın karısı sayılmaz.” ifadesi yer alır; Lipit-İstar Kanunu'nun 26. maddesinde ise “Eğer bir adamın ilk karısı ölürse, karısından sonra cariyesini karılığa alırsa, ilk karısının çocukları onun varisleridir.” ifadesi yer alır. Dolayısıyla “almak” sözcüğü kanunlarda da evliliğin kurulması veya eşin seçilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 67-187.

kölelerle ilişkili olarak geçen “*alma*” ve “*satın alma*” ifadeleri, yalnızca bir köle alım-satımını değil; aynı zamanda bir eşin seçilmesini ya da bir kadının haneye kabul edilmesini de ifade eder. Talimatlarda yer alan “*karın ağrısına neden olan ot*”, “*bütün ev her zaman en kötüsünü yaşar*” ve “*fakat kötülük de getirir*” ifadeleri ise, köleyle yapılan evliliğin hanenin saygınlığı ve istikrarıyla bağdaşmadığını açıkça ortaya koyar. Başka bir deyişle, ideal erkeğin temsilcisi Şuruppaklı baba, hem hanenin refahının hem de statüsünün korunması amacıyla, köleleştirilme biçimi ne olursa olsun kölelerin uygun eş olarak kabul edilemeyeceği yönünde güçlü bir tutum sergiler.

Eski Mezopotamya metinlerinde evlilik öncesi bekâret beklentisi açıkça ifade edilmese de bekâret kavramı; ataerkil aile yapısının sürdürülmesi, patrilineal miras düzeninin güvence altına alınması ve toplumsal normların korunmasıyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim Lipit-Iştar Kanunu’nun 33. maddesinde bir genç kızın bekâretine yönelik iftiranın suç olarak tanımlanması, bekâretin evlilik için önemli ve arzu edilen bir özellik olduğunu açıkça göstermektedir.⁷⁷ Öte yandan aynı kanunun 30. maddesi, bir fahişeye evliliğe de hukuki olarak izin verildiğini göstermektedir.⁷⁸ Ancak Eski Mezopotamya toplumunda fahişeler, kontrolsüz cinsel davranışları nedeniyle itibarın korunması bakımından geleneksel aile yapısının dışında tutulur; eş ve anne rolleri için uygun görülmezlerdi.⁷⁹ Bu nedenle Şuruppak’ın Talimatları’nın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında, toplumsal statüsünün korunması açısından kölelerle olduğu gibi fahişelerle de evlilik uygun görülmemiştir. Bu husus, metinde yer alan bir talimatta şu şekilde ifadesini bulur:

“*Bir fahişe satın alma; o, keskin dişli bir ağızdır!*” (AbSt 9; SS 154)⁸⁰

Daha önce de belirtildiği gibi kadınlarla olan ilişkilerde satın alma kavramı evliliğin kurulması veya bir kadının eş olarak kabul edilmesi

⁷⁷ Jerold S. Cooper, “Virginitiy in Ancient Mesopotamia,” *Sex and Gender in the Ancient Near East*, ed. Simo Parpola and Robert Whiting (Helsinki: SAA, 2002), 93

⁷⁸ Tosun ve Yalvaç, *Sümer; Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 68.

⁷⁹ Söz konusu toplumsal norm, yalnızca Şuruppak’ın Talimatları’nda değil, aynı zamanda diğer Sumer bilgelik edebiyatı metinlerinde de sıkça karşımıza çıkar. Örneğin; Asla bir fahişeye evlenme; onun kocalarının sayısı saymakla bitmez! Ne bir tanrıça adını taşıyan iştirîtu, ne de birçok erkek tarafından arzulanan kulmaşîtu sıkıntı anında yanında olur; aksine, tartışmalarında seninle alay eder. Onunla ne saygı vardır ne de edep.” Bkz. Roth, “Marriage, Divorce, and the Prostitute,” 34-35; Assante, “What Makes a Prostitute?,” 118; Stol, *Women*, 414.

⁸⁰ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 185, 83.

anlamına gelir. Talimatta geçen “*keskin dişli ağız*” metaforuyla fahişe; kontrolsüz cinsel davranışları nedeniyle erkeği itibar kaybına uğratacak büyük bir tehlike olarak sunulur.

Eski Mezopotamya'nın ataerkil yapısını yansıtan Şuruppak'ın Talimatları'nda ideal kadın; mütevazı, erkeğe bağımlı ve evin düzenini sağlayan biri olarak tasvir edilir.⁸¹ Bu nedenle talimatın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında kadının ekonomik bağımsızlığı ya da servet edinmesi geleneksel ataerkil düzeni tehdit eden bir unsur olarak görülmüş; dolayısıyla uygun eş seçiminde kadının servet sahibi olmaması gözetilmesi gereken temel ölçütlerden biri olarak vurgulanmıştır. Bu ölçüt, talimatta geçen şu öğütle ifadesini bulur:

“*Serveti olan bir eş evi mahveder.*” (AbSt 137; SS 220)⁸²

Talimatta, kadının servet sahibi olması, hane içindeki erkek hiyerarşisini ve erkek merkezli otoriteyi zayıflatabileceği kaygısıyla “*evi mahvetme*” riskiyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, Şuruppak'ın Talimatları, kadının evlilik kurumunda erkeğe bağımlı rolüne dair toplumsal beklentileri açıkça yansıtmakta ve uygun eş figürünü ekonomik açıdan da erkeğe bağımlı biri olarak tanımlamaktadır.

Cinsel İlişkide Egemenlik ve Özdenetim

Eski Mezopotamya'da toplumsal yapı, erkeklerin güçlü ve egemen; kadınların ise itaatkar olarak konumlandırıldığı belirgin bir cinsiyet hiyerarşisine sahiptir. Ann K. Guinan, bu cinsiyet temelli hiyerarşinin cinsel davranışlara da yansıdığını MÖ 1. binyıla ait büyük kehanet derlemesi *šumma ālu*'nun iki tableti üzerinden ikna edici biçimde savunmuştur. Ona göre, Eski Mezopotamya'daki cinsel ilişkiler, fallik penetrasyonun sağladığı egemenlik ve boyun eğmeye dayanıyordu.⁸³ Şuruppak'ın Talimatları'nda da cinsel davranışlar yalnızca bedensel bir eylem değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşiyi ve cinsiyet rollerini pekiştiren bir pratik olarak ele alınır. Bu yaklaşım doğrultusunda talimatta, cinsel ilişkide egemenlik kurma durumu ideal erkekliğin niteliklerinden biri olarak öne çıkar. Bu bakış açısı,

⁸¹ Jana Matuszak, “Doing Gender in Babylon: The Construction of Ideal Womanhood in Sumerian Literature from the Early 2nd Millennium BCE,” *Old World: Journal of Ancient Africa and Eurasia* (2025), 33.

⁸² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 177, 93.

⁸³ Ann Kessler Guinan, “Auguries of Hegemony: The Sex Omens of Mesopotamia,” *Gender & History* 9/3 (1997): 462.

Şuruppak'ın Talimatları'nın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında yer alan şu ifadede kendini gösterir:

“*Bir adam iyi bir kadını bereketli bir tarla gibi kurar.*” (AbSt 33; SS 215)⁸⁴

Talimatta geçen tarla-kadın metaforu, Eski Mezopotamya düşünce sisteminde yaygın kullanılan bir metafordur. Bu metafor, kadının doğurganlığını tarlanın verimliliğiyle; tarlanın sürülmesini ise erkeğin kadının doğurganlığını kontrol etme ve yönlendirme gücüyle ilişkilendirir.⁸⁵ Dolayısıyla, bu metafor Eski Mezopotamya'daki cinsel ilişkilerde erkeğin aktif ve egemen rolü üzerine kurulu cinsiyetçi beklentiyi yeniden üretir.

Eski Mezopotamya'da ideal erkeklik, cinsel ilişkide aktif ve egemen olmanın yanı sıra, arzularını toplumun sınırları içinde denetleyebilme yeteneğiyle de tanımlanırdı. Bu anlayış, Eski Mezopotamya hukuk koleksiyonlarında bir erkeğin evli bir kadınla cinsel ilişkiye girmesinin kesin biçimde yasaklanmasıyla da açıkça ortaya konur.⁸⁶ Bu hukuki yaklaşımın bir yansıması, Şuruppak'ın Talimatları'nın tüm versiyonlarında görülür:

“*Kocası olan bir kızla gülme; ortaya çıkan iftira (ondan) güçlüdür!*” (AbSt 22; SS 33; Akk₂ 33)⁸⁷

“*Oğlum, evli biriyle bir odada oturma!*” (SS 34; Akk₂ 34)⁸⁸

⁸⁴ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 180, 66.

⁸⁵ Benzer bir anlayış, bir Sumer atasözünde de ifadesini bulur: “Tarlam erkeksiz bir kadın gibi, çünkü onu işleyecek kimse yok.” Bkz. Stol, *Women*, 61.

⁸⁶ Evli bir kadının başka erkekle cinsel ilişkiye rızası olduğu varsayılırsa eylem zina; rızası olmadığı kabul edilirse tecavüz olarak değerlendirilir. Ur-Nammu Kanunu'nun 7. maddesine göre, evli bir kadın isteyerek başka bir erkekle cinsel ilişkiye girerse, ceza olarak nehre atılırdı. Ancak, aynı eylemde bulunan erkek serbest bırakılırdı. Bkz. Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor* (Atlanta, GA: Scholars Press, 1997), 17-18. Eşnunna Kanunu'nun 28. maddesine göre, zina yapan kadın ölüm cezasıyla cezalandırılırdı; ancak birlikte olduğu erkeğin akıbeti hakkında kanunda herhangi bir bilgi verilmez. Bkz. Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 82. Hammurabi Kanunu'nun 129. maddesine göre, bir adamın karısı başka bir erkekle zina yaparken yakalanırsa, her ikisi de bağlanıp suya atılırdı. Bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 198. Eski Mezopotamya'da, kural olarak, mağdur kadın evliyse ya da nişanlılığı gerçekleşmişse, tecavüz suçunun cezası ölümdür. Bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 196.

⁸⁷ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 178, 63.

⁸⁸ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 63.

Söz konusu iki talimat, genç erkeğin evli bir kadına karşı davranışlarında hem kamusal alanda “*gülme*” emriyle hem de özel alanda “*bir odada oturma*” emriyle mutlak sınırlar koymasını zorunlu kılar. Bu sınırlar yalnızca evli kadının evlilik kurumunun bütünlüğünü korumakla kalmaz; aynı zamanda genç erkeğin iftira yoluyla itibar kaybı riskini ortadan kaldırarak, toplum içindeki saygınlığını güvence altına alan katı bir cinsel özdenetim normunu dayatır.

İtibarını Korumak

Şuruppak’ın Talimatları’nda, ideal erkekliğin temsilcisi olan Şuruppaklı babanın temel önceliklerinden biri de oğluna içinde bulunduğu toplumsal çevrede itibarını koruyabilmesi için hangi davranış kalıplarını benimsemesi gerektiğini öğretmektir. Bu bağlamda, talimatta ideal erkekliğin başlıca erdemlerinden biri de bireyin toplum nezdindeki saygınlığını sürdürebilme yetisidir. Bu doğrultuda oğula; duygularını ve konuşmalarını denetlemesi (AbSt 23, 55; SS 37, 67, 144; Akk₂ 37; Akk₁ 67; Akk₃ 67), kavgalardan ve suçlardan uzak durması (AbSt 15, 24; SS 22, 23, 24, 25, 27; Akk₁ 22, 23,24; Akk₂ 27), içki alışkanlıklarında ölçülü davranması (AbSt 23; SS 221) ve mülklerini ile mali kaynaklarını dikkatli ve öngörülü biçimde yönetmesi (AbSt 36, 58, 105, 121, 123, 124, 156, 160; SS 95, 96, 177, 185, 186, 204, 272, 273, 274, 275) öğütlenir.⁸⁹ İtibarın korunmasına yönelik ahlaki ve toplumsal içerikli bu öğütler, hem muhafazakâr bir bakış açısıyla mevcut toplumsal düzeni meşrulaştırıcı nitelikte hem de doğrudan yasaklayıcı bir üsluptadır. Söz konusu talimatların bazılarında, genç muhatabın belirli davranışlardan neden kaçınması gerektiğini açıklayan kısa ve özlü gerekçeler eşlik eder. Talimatın tüm versiyonlarında, kişisel ve toplumsal itibarın korunmasına yönelik gerekçelerle desteklenen öğütlerden bazıları şunlardır:

“*Yalan planlama; bu, itibar zedeleyicidir.*” (AbSt 25; SS 36; Akk₂ 36)⁹⁰ “*Güvenilmez bir şey söyleme; sonunda seni bir tuzak gibi bağlar.*” (AbSt 38-39; SS 42-43; Akk₂ 42-43)⁹¹

“*Köle kızınızla cinsel ilişkiye girme; o seni ihmal edecektir!*” (AbSt 44; SS 49; Akk₂ 49; Akk₃ 49)⁹²

⁸⁹ Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” xi-xii; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 220.

⁹⁰ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 178, 63.

⁹¹ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 179,64.

⁹² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 184, 57.

“*Bir kavganın olduğu yerde oyalanma! Kavgada kendini tanık gösterme! Kavgada bir suç ortağı olarak tanınmana izin verme!* (AbSt 24, SS 22- 24; Akk₁ 22-23)⁹³

Yukarıda atf yapılan gerekçelendirilmiş talimatlardan ilki, kasıtlı aldatmanın itibarın en temel düşmanı olduğunu açıkça ortaya koyar. İkinci talimat ise sadece yalandan değil, tutarsızlık ve güvensizlikten de kaçınılması gerektiğini belirtir; zira güvenilir sözler zamanla bireyin itibarını bir tuzak gibi zedeler. Bu iki talimat birlikte, bireyin toplumsal ve kişisel itibarını korumasının, söz ve davranış tutarlılığı ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Üçüncü talimat, efendinin köle kızla kurduğu cinsel ilişkinin güç dengesini bozacağını öne sürer; zira talimata göre köle kızın yatak odasını bir eş gibi yönetmesi ihmale neden olarak efendinin otoritesini zedeler ve hem ev içindeki hem de dış dünyadaki itibarını sarsar. Dördüncü talimat ise, kişinin doğrudan olaya karışmamış olsa bile, ilişkilendirildiği çevre ve eylemler nedeniyle kavgada bulunması, tanıklık etmesi veya suç ortağı olarak anılmasının bile itibar kaybına yol açacağını vurgular. Bu son iki talimat birlikte, bireyin hem özel hem de toplumsal yaşamında itibarını ne kadar hassas bir şekilde koruması gerektiğini göstermektedir.

Bilgelik edebiyatı kategorisinde değerlendirilen metinler, çoğunlukla toplumsal yaşamda hukuki yaptırımlarla karşılık bulmayan davranışlara odaklanır. Ancak Şuruppak’ın Talimatları, bu genel eğilimden farklı bir yaklaşım sergileyerek, Eski Mezopotamya hukuk külliyatlarında hukuki sonuçları olan zina, cinayet, tecavüz ve hırsızlık gibi eylemleri, kişilerin toplumdaki itibarını nasıl etkilediği üzerinden ele alır. Bu yönüyle Şuruppak’ın Talimatları, ahlaki ve hukuki sınırları itibar ekseninde bir araya getirir. Bu çerçevede, talimatın tüm versiyonlarında yer alan aşağıdaki öğütlerde açık biçimde görülmektedir:

“*Bir adamın kızına tecavüz etme; avlu seni öğrenir.*” (AbSt 45; SS 62; Akk₁ 62; Akk₂ 62; Akk₃ 62)⁹⁴

“*Hırsız gerçekten bir aslan gibidir; yakalandığında ise gerçekten bir köledir!*” (AbSt 17-19; SS 28-30; Akk₂ 28-30)⁹⁵

⁹³ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 179,61.

⁹⁴ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 180, 69.

⁹⁵ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 178, 62.

“*Oğlum, cinayet işleme; kendini bir baltayla parçalatma!*” (AbSt 20; SS 31; Akk₂ 31)⁹⁶

Yukarıda atıf yapılan talimatlardan ilki, tecavüz eylemini önlemek amacıyla bireyi sosyal dışlanma tehdidiyle caydırmayı hedefler. Bu nedenle söz konusu talimatta geçen “*avlu seni öğrenir*” ifadesi, tecavüz eyleminin topluluk tarafından fark edilmesi halinde kişinin itibarının sarsılması sonucu sosyal dışlanmaya maruz kalacağını ortaya koyar. İkinci talimat, hırsızlık sırasında hissedilen geçici güç ve özgürlüğün, yakalanma sonucu ödenecek bedelle nasıl yer değiştirdiğini gösterir. Bu bağlamda, bahsi geçen talimatta yer alan “*gerçekten bir köledir*” ifadesi, hırsızlık yapan bireyin yakalandığında toplumdaki saygınlığının en alt seviyeye indiğini ifade eder. Üçüncü talimat ise cinayet eylemini pragmatik bir korkuyla yasaklar. Bu nedenle söz konusu talimatta geçen “*kendini bir baltayla parçalatma*” ifadesi, cinayet fiilini gerçekleştirme durumunda failin hem yaşamını hem de toplum nezdindeki itibarını geri dönülmez biçimde feda edeceğini açıkça gösterir.

Kamusal Alanda Etkinlik

Eski Mezopotamya'nın ataerkil toplum yapısında, uzmanlık gerektiren alanlar büyük ölçüde erkeklerin tekelindeydi. İster siyasi, ister idari, isterse dini olsun, üst düzey pozisyonlar genellikle erkeklerin kontrolünde idi. Kadınlar bazı kamusal yapılarda yer alsalar da, sayıları erkeklere kıyasla oldukça azdı. Örneğin, saray idaresinde görev yapan katiplerin çoğunluğu erkeklerden oluşuyordu. Dinsel ve kültürel alanlar her iki cinsiyete açık olsa da, bu alanlardaki en yüksek mevkiler genellikle erkeklere tahsis ediliyordu. Bu bağlamda, Eski Mezopotamya'da erkek kimliğine atfedilen rollerden biri de kamusal alanda etkin ve görünür olma idi.⁹⁷

Şuruppak'ın Talimatları'nda da oğula verilen direktiflerin önemli bir bölümü, sosyal ve ekonomik yaşamın getirdiği kamusal alandaki sorumluluklara ilişkindir. Örneğin; tarlaların kullanımı (AbSt 6, 10; SS 15, 17; Akk₁ 15, Akk₃15, Akk₁17, Akk₃17), evin sınırını genişletmeme (AbSt 8; SS 18; Akk₁18), şahitlik yapmama (AbSt 11; SS 21; Akk₁21), taahhüt vermeme (AbSt 13; SS 20), kuyu açma (AbSt 10; SS 17; Akk₁20) ve satın alma konusunda dikkatli olma (AbSt 43; SS 43; Akk₂ 43) gibi talimatlar,

⁹⁶ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 178, 62.

⁹⁷ Peled, *Masculinities and Third Gender*, 46.

erkeğin kamusal alandaki aktif rolünü açıkça ortaya koyar.⁹⁸ Bu bağlamda talimatta da kamusal alanda etkinlik ideal erkekliğin temel niteliklerinden biri olarak öne çıkar.

Şuruppak'ın Talimatları'nın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında erkek, kamusal alanda etkin ve görünür bir figür olarak kurgulanırken; kadın, ev içiyle sınırlı, mahrem ve edilgen bir rolün taşıyıcısı olarak konumlandırılmıştır:

“Oğlun evin için konuşacak; kızın kadınlar için konuşacak.” (AbSt 92-93; SS 124-125)⁹⁹

Talimatta geçen *“oğlun evin için konuşacak”* ifadesi erkeğin; aile reisliği, mülkiyet yönetimi, toplumsal ilişkilerde etkin rolü, ticaret faaliyetleri ve karar alma süreçlerindeki aktif ve belirleyici konumunu işaret eder. Buna karşılık *“kızın kadınlar için konuşacak”* ifadesi, kadının rolünü büyük ölçüde hane içi sorumluluklarla sınırlandırır. Bu sorumluluklar; ev işlerinin düzenlenmesi, çocukların yetiştirilmesi, yiyecek hazırlığı ve tekstil üretimi gibi, ev ekonomisine katkı sağlayan ancak genellikle evin sınırları içinde kalan faaliyetleri kapsar.

Çalışkanlık ve Tevazu

Şuruppak'ın Talimatları'nda ideal erkek, yalnızca kamusal alanda söz sahibi olan ya da etkinlik gösteren kişi değildir; aynı zamanda dönemin temel ekonomik faaliyetleri çerçevesinde üstlendiği her işi özenle ve titizlikle yerine getiren, tembellikten uzak duran, kendi emeğiyle ailesini geçindiren ve toplum içinde başkalarına yük olmaktan özellikle kaçınan çalışkan bir birey olarak tasvir edilir. Bu anlayış çerçevesinde Şuruppak'ın Talimatları'nın hem Arkaik Sumerce hem de Klasik Sumerce versiyonlarında yer alan bazı öğütler şu şekildedir:

“Yalnızca gözlerinle çalışmamalısın. Yalnızca sözlerinle hiçbir şeyi çoğaltamazsın.” (AbSt 56-57; SS 175-176)¹⁰⁰

“Tembel olan, bir evi dibe batırır.” (AbSt 58- SS 177)¹⁰¹

⁹⁸ Sallaberger, “Updating Primeval Wisdom,” xi-xii; Samet, “Instructions of Shuruppak,” 220.

⁹⁹ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 182, 77-78.

¹⁰⁰ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 181, 87.

¹⁰¹ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 181, 87.

“Hasat zamanında, en paha biçilmez zamanda, bir köle kız gibi tarladan başak topla, bir kraliçe gibi ye, oğlum, bir cariye gibi başak topla ama bir kraliçe gibi ye; gerçekten de böyle olmalı!” (SS 131-133)¹⁰²

Yukarıda atıf yapılan talimatlardan ilki, gözlem ve söylemle yetinmek yerine aktif icraatın gerekliliğini ortaya koyar. İkinci talimat, tembelliğin potansiyel tehlikesini vurgular; bir hanenin iflasına yol açabilecek kadar ciddi olumsuz sonuçlar doğurabileceğini belirtir. Emegın kıymetini ortaya koyan üçüncü talimat ise, hasadın en kritik anında ideal erkeğin en alt statüdeki bir köle kız titizliğiyle çalışmasını, ancak bu emegın getirdiği refahı en üst statüdeki bir kraliçe onuruyla tatmasını öngörür. Bu talimatlar, ideal erkeğin ekonomik başarıya yalnızca çalışkanlık sayesinde ulaşabileceğini ortaya koyar.

Şuruppak’ın Talimatları’nda ideal erkek, yalnızca çalışkanlığıyla değil; aynı zamanda tevazusu ve ölçülü davranışlarıyla da tanımlanır. Metin içeriği; emegın ve üretkenliğin önemini vurgularken, gereksiz övünmenin ve kendini yüceltmenin bireyin hem kişisel itibarı hem de toplum içindeki yeri açısından olumsuz sonuçlar doğuracağını da açıkça ifade eder. Bu bağlamda çalışkanlık, bireyin ailesine ve topluma karşı yükümlülüklerini yerine getirmesinin temel dayanağı olarak öne çıkarken; tevazu bu emegın gösterişten uzak ve saygı uyandıran bir biçimde ortaya konmasını sağlar. Bu anlayış doğrultusunda talimatın tüm versiyonlarında yer alan bazı öğütler şu şekildedir;

“Övünme; sözün sonsuza dek kalır!” (AbSt 23, 55)¹⁰³

“Meyhane de bir yalancı gibi övünme.” (SS 67; Akk₁67; Akk₃67)¹⁰⁴

“Kibirli bir söz nefret dolu bir kalbi beraberinde getirir.” (AbSt 144; SS 235)¹⁰⁵

“Böbürlenmiş boş deri çantasına elini uzattı. Kibirli olan boş bir çanta getirdi.” (SS 106-107)¹⁰⁶

Yukarıda atıf yapılan talimatlardan ilki, tevazunun kişisel itibarın korunmasında temel bir gereklilik olduğunu vurgular; zira talimata göre övünç ve abartı içeren ifadeler, unutulmaz ve sonsuza dek kişinin karakterinin

¹⁰² Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 79.

¹⁰³ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 178, 181.

¹⁰⁴ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 70.

¹⁰⁵ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 185, 95.

¹⁰⁶ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 78.

ayrılmaz bir parçası olarak onunla birlikte anılır. İkinci talimat ise övünç dolu sözlerin uygunsuz ortamlarda dile getirilmesinin bireyin saygınlığını yitirmesine yol açacağını vurgular. Bu iki talimat, ideal erkeğe tevazu ve ölçülülüğü benimsetir. Yukarıda atıf yapılan sonraki iki talimat ise kibrin yıkıcı doğasını açığa çıkarır: Üçüncü talimat, kibirli sözlerin kişinin kalbinde nefret gibi olumsuz duygular doğuracağını; dördüncü talimat ise böbürlenmenin somut bir karşılığı olmayan boş bir gösteri olduğunu ortaya koyar.

Askeri Erdem ve Cesaret

Eski Mezopotamya’da askeri erdem ve cesaret, ideal eril kimliğin en temel ve vazgeçilmez niteliklerindendi. Bu nedenle, en eski dönemlerden itibaren krallar ve yöneticiler anıtlarında askeri eylemleri ve kahramanlıklarıyla övünür; erkeklik göstergesi olarak “*adam*” ya da “*erkek*” unvanlarını kullanırlardı. Örneğin; Ur Kralı Ur-Nammu’ya atfedilen ve “*gerçek erkek*” anlamına gelen “*lu zi(d)*” ifadesi, bu tür erkeklik söyleminin en bilinen örneklerinden biridir.¹⁰⁷

Eski Mezopotamya ikonografisinde, özellikle kraliyet ikonografisinde, erkekliğin olağan dinçliği ve kaslı görünümü çok sayıda temsilde kolaylıkla fark edilebilecek biçimde tasvir edilmiştir. İrene Winter, “*Sex, Rhetoric and the Public Monument: The Alluring Body of the Male Ruler in Mesopotamia*” adlı makalesinde, MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen Agade’li Naram-Sin’in Zafer Steli üzerinden, siyasi liderin erotikleştirilmiş bedeninin erkek dinçliğiyle; erkek dinçliğinin ise otoritenin yanı sıra askeri erdem, cesaret ve güçle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁸

Eski Mezopotamya’nın arkeolojik buluntuları, askeri erdem ve cesaret gibi niteliklerin yalnızca krallara ve yönetici elitlere atfedildiğini düşündürse de Şuruppak’ın Talimatları’nın Asur’dan gelen fragmanı referans alınarak tamamlanmış olan Klasik Sumerce versiyonun 69-72. satırları, bu niteliklerin sıradan erkeklere de atfedildiğini göstermektedir:

¹⁰⁷ Peled, *Masculinities and Third Gender*, 46.

¹⁰⁸ Irene J. Winter, “Sex, Rhetoric and the Public Monument: The Alluring Body of the Male Ruler in Mesopotamia,” *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*, ed. N. B. Kampen and B. Bergmann (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1996), 11-26.

“Erkeklik alanına yaklaştığında bir satış işlemi yapma! Bir savaşçı yalnızdır; yalnızken, çoktur (birçok kişi gibidir)! Utu yalnızdır; yalnızken, çoktur (birçok kişi gibidir). Kahraman (Utu) ile durduğunda, nefesin seninle kalacak! Utu ile durduğunda, nefesin seninle kalacak!”(SS69-72; Akk 1 69-72;)¹⁰⁹

Şuruppak’ın Talimatları’nın tüm versiyonları oğlum hitabıyla başlar ve temel ahlaki değerlerle gündelik yaşam bilgeliğine dair öğütler içerir. Bu üslup ve içerik, metnin hedef kitlesinin krallar ya da yönetici elitler değil, sıradan hane reisleri ve genç erkekler olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu bağlamda, Klasik Sumerce ve Akadca versiyonda yer alan *“Kahraman (Utu) ile durduğunda, nefesin seninle kalacak”* ifadesi, doğru askeri erdemleri ve cesareti sergileyen sıradan bir erkekle Güneş Tanrısı Utu’nun kudreti arasında sembolik bir bağ kurar. Bu çerçevede, Şuruppak’ın Talimatları’nın Klasik Sumerce ve Akadca versiyonunda askeri erdem ve cesaret ideal erkekliğin ayırt edici niteliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç

Eski Mezopotamya bilgelik edebiyatına bir tür olarak kategorize edilen talimatlar, prototipik olarak babanın ideal erkek rolünü üstlenerek oğluna aktardığı öğretiler biçiminde çerçevelenir. Babadan oğula aktarılan bu öğretilerin temel amacı, yalnızca ahlaki değerler ve refahı garanti eden bir yaşam tarzı sunmak değildir; aynı zamanda toplumun erkek cinsiyetten beklediği davranış kalıpları doğrultusunda genç erkeğin sosyal düzene entegrasyonunu sağlayarak ideal erkek figürünü inşa etmektir. Bu türün bilinen en eski ve paradigmatik örneği olan Şuruppak’ın Talimatları, MÖ 2. binyılda Sumer edebiyatında yaşanan edebi kırılmalara ve Sumerce ile Akadca arasındaki dilsel farklılıklara rağmen üç ana versiyonu ve çeşitli nüshalarıyla günümüze ulaşarak Eski Mezopotamya’da ideal erkeklik normlarının hem toplumsal ve kültürel açıdan nasıl kodlandığını hem de bu normların bin yılı aşkın bir süre boyunca tutarlılığını koruduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, metnin istisnai tarihsel sürekliliği, babanın oğula yönelttiği talimatların Eski Mezopotamya kültüründe erkeklik idealini şekillendiren temel normları oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu temel normlar, Arkaik versiyonda Ru. Lugal sınıfına mensup Şuruppak’tan oğluna, Klasik Sumerce ve Akadca versiyonlarda ise Şuruppak kentinin bilinen tek kralı Ubar-tutu’nun oğlu sıfatıyla kraliyet sınıfına mensup Şuruppak’tan

¹⁰⁹ Alster, *Wisdom Of Ancient Sumer*, 70-71.

Ziusudra/Utnapiştım'e aktarılır. Versiyonlar arasında sivil bağlamdan kraliyet bağlamına bir geçiş gözlemlense de, talimatın içeriğinde yer alan öğütlerin temel normatif çerçevesi ve sapiential içerikleri büyük ölçüde korunmuştur. Bu durum, erkeklik normlarının özsel içeriğinin ve geçerliliğinin toplumun tüm kesimlerinde sürdüğünü göstermektedir

Bu çalışmada çerçevesi çizilen ve toplumun tüm kesimlerini kuşatan erkeklik idealini şekillendiren temel normlar çok boyutlu ve kapsamlı bir normlar bütününe ortaya koyar. Bu normlar, genç erkeğin aile ve sosyal hiyerarşi içindeki yerini belirleyen itaat kurallarıyla başlar; ardından soyun devamını güvence altına alma, uygun eş seçimi, cinsel ilişkide aktiflik ve özdenetim ile itibarın korunması gibi bireysel davranış normlarını kapsar. Bu normları; kamusal etkinlik, çalışkanlık, tevazu, askerî erdem ve cesaret gibi toplumsal davranış normları tamamlar. Tüm bu normlar, toplumun beklentileri ve sosyal düzenin gerekleri doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Bu bağlamda Şuruppak'ın Talimatları'nda ideal erkeklik, kişisel erdemler, toplumsal sorumluluklar ve aile içi görevlerin dengeli bir şekilde bütünleştiği; hem bireyi hem de toplumu kapsayan, bütüncül bir yaşam biçimi olarak kodlanmıştır. Bu kodlama, talimatlarda çoğunlukla emir kipiyle verilen yasaklar, düz ifadeler, dilek biçimindeki kısa öğütler ve ikna edici gerekçelendirmeler aracılığıyla aktarılır; böylece çok yönlü bir pedagojik yaklaşımla genç bireyin ideal erkeklik normlarını içselleştirip davranış ve yaşamına yansıtması amaçlanır.

Kaynakça

- Alster, Bendt. *Wisdom of Ancient Sumer*. Bethesda, Maryland: COL Press, 2005.
- Arslan, Sema. "Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri." *Journal of Universal History Studies* 5/2 (2022): 138-163.
- Assante, Julia. "What Makes a Prostitute? A Prostitute: Modern Definitions and Ancient Meanings," *Prostitutes and Courtesans of the Ancient World*, ed. Christopher A. Faraone and Laura K. McClure, 117-132. Madison: University of Wisconsin Press, 2006.
- Beaulieu, Paul-Alain. "The Social and Intellectual Setting of Babylonian Wisdom Literature." *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, ed. Christopher R. Matthews, 3-19. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.
- Biggs, Robert D. "The Abū Šalābīkh Tablets. A Preliminary Survey," *Journal of Cuneiform Studies* 20/2 (1966): 73-88.
- Brack-Bernsen, Lis. "The 360-Day Year in Mesopotamia." *Calendars and Years Astronomy and Time in the Ancient Near East*, ed. John M. Steele, 83-100. Oxford, UK: Oxbow Books, 2007.
- Breniquet Catherine and Michel Cécile. "Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean," *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean*:

- From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, ed. Catherine Breniquet and Cécile Michel, 1-12. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books, 2024.
- Budin, Stephanie Lynn. *Gender in the Ancient Near East*. London and New York: Routledge, 2023.
- Cohen, Yoram, and Nathan Wasserman. "Mesopotamian Wisdom Literature." *The Oxford Handbook of Wisdom and the Bible*, ed. Will Kynes, 121-141. New York: Oxford University Press, 2021.
- Cohen, Yoram. "The Limit of Transmission: Babylonian Wisdom Literature and Wisdom in Non-Cuneiform Literatures." *Wisdom Between East and West: Mesopotamia, Greece and Beyond*, ed. Francesco Sironi and Maurizio Viano, 167-186. Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2024.
- Cohen, Yoram. *Wisdom from the Late Bronze Age*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Conybeare, Frederick C., J. Rendel Harris, and Agnes S. Lewis. *The Story of Aḫīkar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopian, Greek, and Slavonic Versions*. London: C. J. Clay and Sons, 1898.
- Cooper, Jerold S. "Virginité in Ancient Mesopotamia." *Sex and Gender in the Ancient Near East*. Ed. Simo Parpola and Robert Whiting, 91-112. Helsinki: SAA, 2002.
- Couto-Ferreira, M. Erica. "Real Women across the Ancient World, Being Mothers or Acting (Like) Mothers? Constructing Motherhood in Ancient Mesopotamia." *Women in Antiquity*, ed. Stephanie Lynn Budin and Jean MacIntosh Turfa, 25-34. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016.
- Damerow, Peter. "Sumerian Beer: The Origins of Brewing Technology in Ancient Mesopotamia," *Cuneiform Digital Library Journal* 2012/2 (2012):1-20.
- De Waal, Frans. *Different: Gender Through the Eyes of a Primatologist*. New York: W.W. Norton & Co., 2022.
- Edzard, Dietz-Otto and Wolfgang, Wilcke. "Die Hendursanga-Hymne." *Kramer Anniversary Volume: Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*, ed. Barry L. Eichler, 139-177. Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker, 1976.
- Gadotti, Alhena "Sumerian Wisdom Literature," *Women in the Ancient Near East*, ed. Mark W. Chavalas, 59-74. London: Routledge, 2014.
- Gadotti, Alhena. *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*. Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 10. Boston–Berlin: De Gruyter, 2014.
- Gelb, Ignace Jay. "The Ancient Mesopotamian Ration System." *Near Eastern Studies* 24/3 (1965): 230-243.
- George, Andrew R. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Vol. 2. Oxford: Oxford University Press, 2003.

- Gordon, Edmund I. "A New Look at the Wisdom of Sumer and Akkad." *Bibliotheca Orientalis* 17/3-4 (1960): 149-150.
- Guinan, Ann Kessler. "Auguries of Hegemony: The Sex Omens of Mesopotamia." *Gender & History* 9/3 (1997): 462-479.
- Jacobsen, Thorkild. "The Eridu Genesis." *Journal of Biblical Literature* 100 (1981): 513-529.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Mukaddes Yayınları, 2002.
- Klein, Jacob, and Samet Nili. "Religion and Ethics in Sumerian Proverb Literature." *Marbeh Hokmah: Studies in the Bible and the Ancient Near East in Loving Memory of Victor Avigdor Hurowitz*, ed. Shamir Yona, Edward L. Greenstein, Mayer I. Gruber, Peter Machinist, 295-322. Winona Lake: Eisenbrauns, 2015.
- Krebernik, Manfred. "Fragment einer Bilingue." *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 86 (1996): 170-176.
- Lambert, Wilfred G. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Clarendon, 1960.
- Matuszak, Jana. "Doing Gender in Babylon: The Construction of Ideal Womanhood in Sumerian Literature from the Early 2nd Millennium BCE." *Old World: Journal of Ancient Africa and Eurasia* 5/2 (2025): 1-40.
- Nemet-Nejat, Karen. "Akkadian Wisdom Literature." *Women in the Ancient Near East*, ed. Mark W. Chavalas, 75-100. London: Routledge, 2014.
- Peled, Ilan. *Masculinities and Third Gender: The Origins and Nature of an Institutionalized Gender Otherness in the Ancient Near East*. Münster: Ugarit-Verlag, 2016.
- Richardson, Seth. "Mesopotamian Slavery." *The Palgrave Handbook of Global Slavery Throughout History*, ed. Damian A. Pargas and Juliane Schiel. Cham: Palgrave Macmillan, 2023, 17-40.
- Rosemary Prentice, *The Exchange of Goods and Services in Pre-Sargonic Lagash*. Münster: Ugarit-Verlag, 2010.
- Roth, Martha T. "Marriage, Divorce, and the Prostitute in Ancient Mesopotamia." *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, ed. Christopher A. Faraone and Laura K. McClure, 21-39. Madison: The University of Wisconsin Press, 2006.
- Roth, Martha T. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta, GA: Scholars Press, 1997.
- Samet, Nili. "Instructions of Shuruppak: The World's Oldest Instructions Collection." *Human Interaction with the Natural World in Wisdom Literature and Beyond*, ed. Laura Quick and Jacqueline Vayntrub, 216-229. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: T&T Clark, 2023.

- Samet, Nili. "Mesopotamian Wisdom." *The Wiley Blackwell Companion to Wisdom Literature*, ed. Matthew Goff and Samuel L. Adams, 328-348. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2020.
- Solak, Ömer. "Antik Bilgelik Edebiyatından Kişisel Gelişim Kitaplarına: Sebaytlardan Bugüne." *II. Maarif Kongresi Bildirileri – Sosyal Bilimler II. Cilt* (2021): 159-175.
- Stol, Marten. *Women in the Ancient Near East*. Trans. Helen and Mervyn Richardson. Berlin: De Gruyter, 2016.
- Tosun, Mebrure, ve Yalvaç, Kadriye. *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Van der Toorn, Karel. "Why Wisdom Became a Secret: On Wisdom as a Written Genre." *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, ed. Christopher R. Matthews, 21-29. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.
- Walther Sallaberger, "Updating Primeval Wisdom: The Instructions of Šuruppak in Its Early Dynastic and Old Babylonian Contexts," *In the Lands of Sumer and Akkad: New Studies: A Conference in Honor of Jacob Klein on the Occasion of His Eightieth Birthday*, ed. Mordechai Cogan, vii-xxviii. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 2018.
- Westenholz, Joan Goodnick, and Zsolnay, Ilona. "Categorizing Men and Masculinity in Sumer." *Being a Man: Negotiating Ancient Constructs of Masculinity*, ed. Ilona Zsolnay. London and New York: Routledge, 2017.
- Winter, Irene J. "Sex, Rhetoric and the Public Monument: The Alluring Body of the Male Ruler in Mesopotamia." *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*, ed. Nathalie B. Kampen, 11-26. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1996.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/2	2025	325-351
----------------------------	------	------	---------

DE HERBA VETTONICA

Çağatay AŞKİT*
Etem DÖNMEZ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 3 Ekim 2025

Kabul: 22 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: October 3, 2025

Accepted: November 22, 2025

Öz

MS 4. yüzyılda yazıldığı düşünülen *De herba Vettonica* eseri, Türkçede soğulcan otu ya da kestere gibi isimlerle bilinen vettonica bitkisinin tanıtımını ve tıbbi anlamda yararlı yönlerini içeren Latince bir kitapçıktır. Kimi araştırmacılar tarafından Antonius Musa'ya, Pseudo-Antonius Musa'ya ya da Pseudo-Apuleius'a atfedilse de yazarının kimliği kesin olarak bilinmemektedir. Bir bölümü Eski İngilizceye çevrildiği için Avrupa'da yerel bir dile çevrilen en eski tip metni olarak değerlendirilmiştir. Bu makalenin amacı, söz konusu eserin *Corpus Medicorum Latinorum* serisinde yayımlanan 1927 tarihli Teubner baskısını temel alarak Latince aslından Türkçeye çevirisini sunmak ve Antik Çağ yazarlarının bu bitki hakkında yazdıklarını göz önüne alarak metnin kısa bir değerlendirmesini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Antonius Musa, Pseudo-Apuleius, *De herba vettonica*, kestron, psykhotropon.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, askit@humanity.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6357-320X.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, etem_donmez20@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2000-2153.

DE HERBA VETTONICA

Abstract

De herba Vettonica is a Latin booklet believed to have been written in the 4th century AD. It introduces the herb named vettonica, known in Turkish as soğulcan otu or kestere, and covers its beneficial properties as medicine. Although some scholars have attributed the text to Antonius Musa, Pseudo-Antonius Musa, or Pseudo-Apuleius, the exact authorship has remained unknown. During the Middle Ages, it was partially translated into Old English, and consequently, it is regarded as the earliest medicinal text translated into a European local language. This study aims to present a Turkish translation of the work based on the 1927 Teubner edition published in the Corpus Medicorum Latinorum series, and to provide a brief evaluation of the booklet taking into account what ancient texts wrote on betony.

Keywords: Antonius Musa, Pseudo-Apuleius, De herba vettonica, cestron, psychotrophon.

De herba Vettonica,^{*} Türkçede kestere ya da soğulcan otu gibi isimlerle karşılanan¹ *vettonica* bitkisi üzerine kaleme alınmış, MS 4. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir kitapçıktır.² İmparator Augustus'un (MÖ 27 – MS 14) hekimi Antonius Musa³ tarafından, dönemin devlet adamlarından M.

- Bu çalışma hazırlanırken, yurt dışındaki kütüphanelerde yer alan kaynaklara ulaşmamızda yardımcı olan Meltem TAŞKIN ve Şükrü Çağlar İMRE'ye teşekkür ederiz.
- ¹ A. K. Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Languages, Including Economic, Medicinal, Poisonous and Ornamental Plants and Common Weeds*, (Cairo: Medbouly Library, 1994), 565,3297. Bitki İngilizcede betony olarak bilinmektedir.
- ² I. Müller, "Pseudo-Apuleius", *Lexicon des Mittelalters*, VII Planudes bis Stadt (Rus'), (München: Lexma Verlag, 1995), içinde: 306; V. Nutton, "Antonius [II 19] Musa", *Der neue Pauly* 1 (Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1996), içinde: 816.
- ³ Augustus döneminde (MÖ 27 – MS 14) yaşamış bir hekim olan Antonius Musa, Numidia ve Mauretania Kralı II. Iuba'nın (ölm. MS 23 dolayları) hekimi Euphorbus'un kardeşidir. Ünlü hekimlerden Prusalı (Bursa) Asclepiades'in öğrencisi olup olmadığı ise tartışma konusudur. (Plin. *HN* XXV 38,77; XXIX 5,6; M. Michler, "Principis medicus: Antonius Musa", *ANRW* II.37.1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1993, 759). MÖ 23 yılında İmparator Augustus karaciğeriyle ilişkili bir rahatsızlık yaşadığında Musa, kardeşi Euphorbus ile birlikte geliştirdiği bir yöntem olan soğuk banyonun denenmesini, ayrıca soğuk buhar uygulanmasını ve marul tüketimini önererek imparatorun hayatını kurtarmıştır (Plin. *HN* XIX 38,128 ve XXV 38,77; Suet. *Aug.* 81; Cass. Dio LIII 30; Bu yöntemin aslında bizzat Asclepiades tarafından uygulandığına yönelik görüş için bk. M. Michler, "Principis medicus: Antonius Musa", 762-763; öte yandan marulun farklı bir tedaviye yönelik

Agrippa'ya ithafen yazılmış bir mektup ile başladığı için eserin günümüze ulaşan el yazmaları ve basılı edisyonlarında Antonius Musa'ya ait olduğu belirtilmiştir.⁴ Ancak modern çalışmalarda bu kitapçığın hangi yazara ait olduğu konusunda bir tartışma bulunmaktadır. Bazıları eserin Antonius Musa'dan daha sonraki bir dönemde yazıldığını ileri sürmekte,⁵ bazıları ise Yaşlı Plinius gibi klasik dönem yazarlarının eserlerini kullanarak bitkiler ve tıpta kullanım alanları üzerine yazılar kaleme alan Pseudo-Apuleius'a⁶ (MS 4. – 5. yy.) ait olduğunu dile getirmektedirler.⁷ Bunun yanında, Pseudo-

kullanıldığı görüşü için bk. M. Michler, “*Principis medicus: Antonius Musa*”, 769-770). Augustus'u iyileştirmesi üzerine Musa'nın bir heykeli yapılarak, sağlık tanrısı Aesculapius'un heykelinin yanına yerleştirilmiştir (Suet. *Aug.* 59). Ayrıca bu başarısıyla ün kazanan Musa'nın, imparator ve Roma *Senatus*'undan altın yüzük takma hakkı ve hem kendisi hem de meslektaşları için vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklar elde ettiği, bunlara ek olarak para ödülü de kazandığı belirtilmektedir (Cass. Dio LIII 30; altın yüzük takma ayrıcalığı hakkında bk. M. Michler, “*Principis medicus: Antonius Musa*”, 760; Roberg, “Antonius Musa”, 73). Buna karşılık, söz konusu vergi muafiyetinin abartılı bir rivayet olduğunu vurgulayanlar da bulunmaktadır (bk. V. Nutton, “Antonius [II 19] Musa”, 816). Augustus'un yeğeni ve damadı olan Marcellus'un bir rahatsızlığı sırasında, Musa'nın kullandığı soğuk banyo ve buhar yöntemlerinin başarısız olması üzerine Marcellus yaşamını yitirmiştir (Cass. Dio LIII 30; karşıt görüş için bk. M. Michler, “*Principis medicus: Antonius Musa*”, 778-782). Ünlü ozan Horatius da (MÖ 65 – 8) Antonius Musa'nın kendisine soğuk banyo önerisinde bulunduğunu bir mektubunda açıklamaktadır (Hor. *Epist.* I 15,3-5). Samos (Sisam) Adası'ndaki Hera (Iuno) Tapınağı'nda yer alan bir yazıtta onurlandırılan hekim Sextus Antonius Musa'nın, Augustus'un hekimi ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir. İmparator MÖ 21-20 ya da 20-19 yıllarının kış mevsimini adada geçirirken hekimi de yanında bulunmuş ve ada halkından bazı kimseleri tedavi etmiş olabileceği için bu anıtın yaptırıldığı sanılmaktadır (IG XII 6,1:363; V. Nutton, “Antonius [II 19] Musa”, 816).

⁴ Pseudo-Apuleius, *Herbarium / Pseudo-Apuleius, and other text(s)*, CLA X, 1582, TM 67747, (Leiden: Netherlands Universiteitsbibliotheek Vossius Lat. Quarto 9, 6. yy); C. A. Chavannes-Mazel, “Introduction, Early Writings on Beneficial Plants: Perceptions and Prescriptions. The Web of Written and Illustrated Plant Books from Antiquity to the Invention of the Printing Press”, *The Green Middle Ages, The Depiction and Use of Plants in the Western World 600-1600*, C. A. Chavannes-Mazel ve L. IJpelaar (ed.), (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 18.

⁵ M. Wellmann, “Antonius Musa (79)”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* L2 (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1894), içinde: 2634; E. Howald ve H. E. Sigerist (ed.), *Antonii Musae De herba Vettonica liber, Pseudoapulei Herbarius, Anonymi De taxone liber, Sexti Placiti Liber medicinae ex animalibus*, CML IV, (Leipzig et Berlin: In Aedibus B. G. Teubneri, 1927), XXI.

⁶ Pseudo-Apuleius'un MS 4. – 5. yüzyıllarda yaşamış olabileceği dışında hayatı ve faaliyetleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bk. I. Müller, “Pseudo-Apuleius”, 306.

⁷ A. Castiglioni, *A History of Medicine, Translated from the Italian and Edited by E. B. Krumbhaar, Second Edition, Revised and Enlarged*, (New York: Alfred A. Knopf, 1947), 249, 296, 366-368; G. Sarton, *Introduction to the History of Science vol. I from Homer to Omar Khayyam*, (Baltimore: Carnegie Institution of Washington, 1962), 392; V. Nutton, “Antonius [II 19] Musa”, 816; F. J. M. Roberg, “Antonius Musa”, *Enzyklopädie*

Apuleius'un *De herba Vettonica*'nın yazarı olmayabileceğini belirterek, bu eserin yazarının Pseudo-Antonius Musa olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır.⁸ Dolayısıyla *De herba Vettonica* adlı kitapçığın yazarının kimliği konusunda kesin bir uzlaşa bulunmamaktadır.

Öte yandan *De herba Vettonica*, Antik Çağ'da yalnızca *vettonica* bitkisini temel alan tek eserdir. Orta Çağ'da değer görmüş ve başındaki mektup ile içerisindeki bazı maddeler dışında Eski İngilizceye çevrilerek, Avrupa'da yerel bir dile tercüme edilmiş en erken tıp kitabı olmuştur.⁹ MS 6. yüzyıldan itibaren el yazmalarında¹⁰ ve 1481 yılındaki *editio princeps*'inden¹¹ itibaren basılı nüshalarında eserin, Pseudo-Apuleius'un *Herbarium* adlı uzun botanik kitabıyla birlikte yayımlanması gelenek hâlini almıştır.¹² *De herba Vettonica* ile *Herbarium*'dan hangisinin daha eski olduğu ya da aynı yazara ait olup olmadıkları kesin olarak bilinmemektedir.¹³ Ancak *vettonica* bitkisi tek başına, pek çok bitkiyi ele alan *Herbarium*'dan ayrı bir eser olarak sunulmuştur ve *Herbarium*'dan farklı olarak, *De herba Vettonica*'da bitkinin kendisi ve diğer ilaçlar için kesin ölçü birimleri verilmektedir.¹⁴

Eserin Orta Çağ'da Latineden Eski İngilizceye yapılan çevirisi, modern İngilizce bir çeviriyle birlikte, 1864 yılında O. Cockayne tarafından yayımlanmıştır.¹⁵ Bu çeviri eserin girişindeki ithaf mektubunu içermemekte ve bitkinin kullanımına ilişkin maddelerden yalnızca 29 tanesine yer vermektedir. 1888 yılında H. Koebert, Pseudo-Apuleius'un eserlerine yönelik bir çalışmada *De herba Vettonica*'nın Dioscorides'in eserinden alınmış

Medizingeschichte, Band 1 A-G, W. E. Gerabek, B. D. Haage, G. Keil ve W. Wegner (ed.), (Berlin – New York: De Gruyter, 2007), 74.

⁸ I. Müller, "Pseudo-Apuleius", 306; S. Kinney, *The Origins of the Herbarium of Pseudo-Apuleius*, doctoral thesis, (Toronto: University of Toronto, 2022) 20-21 ve 78. Ayrıca bk. P. Wagler, "Betonica", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, III,1, (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1897), içinde: 368-369.

⁹ V. Nutton, "Antonius [II 19] Musa", 816.

¹⁰ Pseudo-Apuleius, *Herbarium / Pseudo-Apuleius, and other text(s)*, CLA X, 1582, TM 67747, Leiden: Netherlands Universiteitsbibliotheek Vossius Lat. Quarto 9, 6. yy.

¹¹ J. P. de Lignamine, *Herbarium Apuleii Platonici*, (Romae, 1481).

¹² E. Howald ve H. E. Sigerist (ed.), *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV, XIII-XIV, XXI ve XXIV; H. J. de Vriend, *The Old English Herbarium and Medicina De Quadrupedibus*, (London – New York – Toronto: Oxford University Press, 1984), xiv, xx, xlv, xlvi, xlvii-xlix, lvi, lxi.

¹³ E. Howald ve H. E. Sigerist, *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV, XXI; iki eserin çağdaş olduğu yönündeki görüş için bk. H. J. de Vriend, *The Old English Herbarium*, lvii.

¹⁴ E. Howald ve H. E. Sigerist, *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV, XXI.

¹⁵ O. Cockayne, *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England*, vol. I, (London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1864), 70-81.

olabileceği ileri sürülen bölümlerini incelemiş ve bunların *De herba Vettonica*'dan alınarak Dioscorides'in eserine sonradan eklenmiş olduklarını öne sürmüştür.¹⁶ 1901 yılında ise, Pseudo-Apuleius'un *Herbarium* adlı eseri üzerine yapılan bir çalışmada, *De herba Vettonica*'nın Eski İngilizce çevirisinin 25 maddelik bir bölümüne yer verilmiştir.¹⁷ E. Howald ve H. E. Sigerist 1927 yılında, el yazmalarını ve basılı nüshaları temel alarak eserin yeni bir Latince edisyonunu hazırlamışlar ve el yazmalarındaki farklılıkları göstermişlerdir. *Corpus Medicorum Latinorum* (IV) serisinin bu Latince edisyonunda eser, başındaki ithaf mektubu ve 47 maddelik ana bölüm ile birlikte yayımlanarak günümüzdeki biçimini almıştır. Bu baskı, *De herba Vettonica*'yı, Pseudo-Apuleius'un eseri *Herbarium*'u, *De taxone liber* adında anonim bir kitabı ve Sex. Placitus'un yazdığı *Liber medicinae ex animalibus*'u içermektedir.¹⁸ H. J. Lorenz'in, 1961 yılında tamamladığı doktora tezinde *De herba Vettonica* ve *Herbarium* eserlerini dil bilimsel açıdan incelediği, fonoloji, morfoloji ve sentaks konularında çözümlenmeler yaptığı ve bu incelemelerinden hareketle, bu eserlerin farklı yazarlara ait olduğunu ileri sürdüğü görülmektedir.¹⁹ 1972 yılında C. H. Talbot ile F. Unterkircher, 1980 yılında ise H. Zotter, *De herba Vettonica*'yı da içeren 13. yüzyıla ait bir el yazmasını (Codex Vindobonensis 93) yayımlamışlardır.²⁰ 1984 yılında ise H. J. de Vriend tarafından yapılan bir çalışmada, *De herba Vettonica*'nın 29 maddesinin Latince aslı ve Eski İngilizce çevirisi, mektup bölümü olmadan, *Herbarium* ile birlikte yer almıştır.²¹ *De herba Vettonica*'nın girişinde bulunan Antonius Musa'nın mektubu üzerine L. Zurli tarafından 1990 yılında bir makale yayımlanmış ve mektubu içeren el yazmaları ile 1927 tarihli *Corpus Medicorum Latinorum* metni karşılaştırılarak, bazı ifadelerin edisyonda verilen farklı biçimlerde olması gerektiği öne sürülmüştür.²² Montpellier'de bulunan ve *De herba Vettonica*'yı da içeren bir el yazmasına

¹⁶ H. Koebert, *De Pseudo-Apulei Herbarum Medicaminibus*, (Baruthi: Apud Laurentium Ellwanger, 1888) 33-39.

¹⁷ H. Berberich, *Das Herbarium Apuleii, nach einer früh-mittelenglischen Fassung, Heft 5, 1901*, (Amsterdam: Swets & Zeitlinger N. V., 1966), 75-79.

¹⁸ E. Howald ve H. E. Sigerist, *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV.

¹⁹ R. Browning, "De Pseudo-Antonii Musae et Pseudo-Apulei genere dicendi by H. J. Lorenz" *The Classical Review*, vol. 13, no. 3, (Dec., 1963), 351-352.

²⁰ C. H. Talbot ve F. Unterkircher, *Medica Antiqua. Libri quattuor medicinae (Codex Vindobonensis 93 der Österreichischen Nationalbibliothek), Textband und Kommentarband*, (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972); H. Zotter, *Antike Medizin. Die medizinische Sammelhandschrift Cod. Vindobonensis 93 in lateinischer und deutscher Sprache*. Mit 48 Faksimileseiten, (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1980).

²¹ H. J. de Vriend, *The Old English Herbarium*, 31-37.

²² L. Zurli, "L'epistola dello Ps. Antonius Musa", *Prefazioni, prologhi, proemi di opere tecnico-scientifiche latine*, vol. II, C. Santini and N. Scivioletto (ed.), (Rome: Herder, 1990-1992), 431-442.

dayanılarak botanik üzerine hazırlanan bir çalışma ise 2018 yılında kitap olarak basılmıştır.²³ Son olarak, 2023 yılında A. van Arsdall, Orta Çağ'da bitkilerin tıpta kullanımlarını incelediği eserinde *De herba Vettonica*'nın mektup bölümü olmadan 29 maddesini modern İngilizceye uyarlayarak yayımlamıştır.²⁴

De herba Vettonica ile ilgili Türkçe literatürde herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu makalenin amacı, eserin çevirisini Antonius Musa'nın Agrippa'ya yazmış olduğu başındaki mektupla birlikte Türkçeye kazandırmak, ardından diğer Antik Çağ yazarlarının bu bitki hakkında yazdıklarını göz önüne alarak metnin kısa bir değerlendirmesini sunmaktır. Latince metin için, *De herba Vettonica*'nın *Corpus Medicorum Latinorum* serisinde yayımlanan 1927 tarihli Teubner baskısı²⁵ temel alınmıştır. Çeviri yapılırken ilgili edisyonun 3.-11. sayfaları arasında yer alan *Antonii Musae De Herba Vettonica Liber* başlıklı Latince metin takip edilmiştir. Çalışmada öncelikle *De herba Vettonica* eserinin girişinde yer alan Antonius Musa'nın M. Agrippa'ya yazmış olduğu belirtilen ithaf mektubunun, ardından da *vettonica* bitkisinin çeşitli hastalıklara karşı kullanım talimatlarını içeren 47 maddenin ve bitkiye ilişkin ek bilgilerin verildiği bölümün çevirisi sunulmuştur. Son olarak eserin içeriği *vettonica* bitkisi hakkında bilgi veren diğer antik kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Bitkinin Türkçe adları konusunda sözlüklerde tam bir uzlaşma olmadığı için çeviride Türkçeleştirilmeden, Latince özgün hâliyle *vettonica* olarak bırakılmıştır. Ayrıca metin boyunca geçen *drachma*, *uncia*, *cyathus*, *hemina* ve *sextarius* gibi ölçü birimlerinin Latince biçimleri korunmuş, bütün birimlerin değerlerine ilişkin açıklamalar dipnotlarda verilmiştir.

Antonius Musa'nın Vettonica Bitkisi Üzerine Kitabı

Antonius Musa, M. Agrippa'yı selamlar.

Ölümlülerin en yücesi, fakat aynı zamanda fikirlerinin çok yardımının dokunduğunu ve de gözünde sanatımın son derece değerli olduğunu düşündüğüm Caesar Augustus'a [selam olsun].

²³ M. Pradel-Baquerre (ed.), *Pseudo-Apulée, Herbar : précédé du Traité sur la bétaine d'Antonius Musa d'après le manuscrit H277*, (Montpellier: Classiques Garnier, 2018). Bu çalışmaya erişim sağlanamadığı için içeriği hakkında bilgi edinilememiştir.

²⁴ A. van Arsdall, *Medieval Herbal Remedies, The Old English Herbarium and Early-Medieval Medicine*, Second Edition, (London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2023), 124-127.

²⁵ E. Howald ve H. E. Sigerist, *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV.

Her zaman huzurunda, seninle olabilmek için, sanatıma ilişkin bu kitapçığın küçük bir armağan olarak sana ulaşmasını istiyorum. Böylece M. Agrippa, bütün büyük hekimlerin öğretilerinden ve kendi uygulamalarından derlediğim, emeğimin kanıtı olan bu esere †önceden hak ettiğin üzere†²⁶ hep yanında hazır olan [hekimin] Musa gibi, sahip olacaksın.

İlaçlardan söz etmeyi aklıma koyduğumda, vettonica bitkisinin etkilerinden bahsetmemeyi bir kusur olarak addettim. Bitkinin sağaltıcı etkileri, vücut için her şeye iyi gelecek †başka şeyler†²⁷ de sağlar. Yine de onun etkilerinden önce, şunlardan söz edilmesi gerekir (zira onun sadece verdiği şifalara bakmak çok önemli değildir), zarar vermeden mideye yarar sağlar, acı bir tat bırakmaz ve hastalar için tedaviler eziyetli olmaz: Orta hafiflikte hazırlandığında, ne tatlılığın verdiği bulantı ne de kekremesiliğinin verdiği rahatsızlık olur; dolayısıyla şifa etkisini zarifçe gösterebilir, acılığını hissettiğin ölçüde yararını görmediğin aloe ya da pelin otu gibi değildir. Vettonica öyle etkilidir ki, hastalar onu zahmetsizce almakla kalmazlar, aynı zamanda isteyerek tüketirler. Kokusu öyle hoştur ki, hiç bilmeyen bir kişiyi bile, bitkinin vücuda yararlı olduğunu düşünmeye zorlar. Bu vettonica öyle etkilidir ki, 47 hastalığı tedavi eder, bununla birlikte her türlü rahatsızlığa iyi gelmesi de mümkündür. Özellikle de kadınların sağlığı için faydalıdır. Ne tür şifalar aracılığıyla †...²⁸ konu başlıklarında açıklayacağımı ortaya koymam gerektiğini düşündüm. Bu bitkiyi çok az hekim tanımıştır, haşır neşir olanlar varsa da bütün etkilerini kavramamışlardır. Belki yararlı olduğunu bilirler ancak nasıl olur anlamazlar; bu, ellerinde hidrolik araçlar olup da onu nasıl kullanacağını bilmeyenlerin durumu gibidir. Yalnızca vettonica bitkisinin etkilerinin bilinmesi için, sözü daha fazla uzatmamam gerektiğini düşünüyorum. Bitkiyi zamanında, yani ağustos ayında, diğer bitkiler olgunlaşmaya başladığında, tohumu ve kökleriyle birlikte, bıçak kullanmadan toplayacaksın, üzerine toprak yapışmaması için onu silkeleyip, gölgede kurutacaksın ve o hâlini kökleriyle birlikte bir baharat eleğinde öğüteceksin; son derece nazik biçimde toz hâline getirdikten sonra, kullanmak istediğinde o şekilde kullanacaksın.

²⁶ Burada, Latince metinde yer alan ve sonradan eklendiği †mereri ante† biçiminde ifade edilen bölümün çevirisi † işaretleri arasında verilmiştir.

²⁷ Edisyonda, buradaki Latince ifadenin de sonradan eklendiği †alias rest† biçiminde gösterilmiştir.

²⁸ Metnin bu kısmında eksiklik vardır. Latince edisyonda †... işaretleriyle belirtilmiş olan bu eksik kısım çeviride de †... biçiminde gösterilmiştir.

1- Kafadaki Yaralanma/Kırık İçin

Vettonica bitkisi dövüldükten sonra, baştaki darbe almış bölgenin üzerine koyulduğunda yara şaşırtıcı bir hızla yapışıp iyileşecektir. Üç günde bir yenileyip, yani tazeleyip iyileşene kadar daha sık [yara üstüne] koyduğunuz takdirde, hakikaten daha etkili [olacaktır]. Etkisinin kırılmış kemikleri bile kendi kuvvetiyle dışarı çıkartacak kadar yararlı olduğu söylenir.

2- Göz Hastalıkları ve de Ağrıları İçin

Vettonica bitkisinin köklerini suda [su] üçte birine inene kadar kaynat ve o su ile gözlere [sıcak] pansuman yap. Yapraklarını dövdükten sonra alnın ve gözlerin üzerine koy.

3- Kulak Hastalıkları ve de Ağrıları İçin

Taze *vettonica* bitkisinin yapraklarını olduğu gibi ya da suda ıslattıktan sonra iyice ez ve yaprakların özünü çıkartıp al, ardından sıvı gül [yağı] ekleyip ılıt ve kulak içine damlat ve yünle sıkıştır. Şaşırtıcı şekilde etkili olduğuna inanılır.

4- Göz Bulanıklığı İçin

1 drachma²⁹ *vettonica*, 4 cyathus³⁰ sıcak suyu aç karna içsin. Gözlerde bulanıklık yapan kanı aşağıya doğru indirir.

5- Sulanan Gözler İçin

Vettonica çiğnesin, görüş keskinliğini daha iyi hâle getirir.

6. Burundan Akan Aşırı Kan İçin

Vettonica bitkisini dövdükten sonra azar azar tuz ekle. İki parmağınla, baş ve orta parmağınla, alabildiğin kadarını alıp küçük toplar yaparsın ve burun deliklerine yerleştirirsin.

²⁹ Yun. δραχμή (drakhmḗ), Lat. *drachma*. *Uncia*'nın 8'de 1'ine denk gelen, Yunan kökenli ağırlık birimi; yaklaşık 3,5 gram. Bk. F. Hulstsch, *Griechische und Römische Metrologie*, Zweite Bearbeitung, (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1882), 706; H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, (Oxford: Clarendon Press, 1996), s. v. "δραχμή", 449; P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Second Edition, (Oxford: Oxford University Press, 2012), s. v. "drachma", 630.

³⁰ Yun. κύαθος (kŷathos), Lat. *cyathus*. Özellikle şarap için tercih edilen, *sextarius*'un 12'de 1'i ölçüsünde ağırlık birimi; yaklaşık 45 mililitre. Bk. F. Hulstsch, *Griechische und Römische Metrologie*, 703-704; G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. "cyathus", 526.

7. Diş Hastalıkları İçin

Vettonica bitkisini eski şarapta ya da sirkede [sıvı] üçte birine inene kadar kaynatıp gargara yap, diş ağrısını giderecektir.

8. Kusma, Nefes Darlığı ve Göğüs Ağrısı İçin

1,5 drachma *vettonica* bitkisinden, 2 cyathus ılık sudan verdiği takdirde içilmelidir. Aynı şeyin nefes almakta güçlük çekenler için de yararlı olduğuna inanılır.

9. Veremliler ve İrin Çıkarıcılar İçin

3 drachma *vettonica* bitkisinden bir kaşık balla ver ve aç karna yutsun.

10. Mide Ağrısı İçin

3 drachma *vettonica*'yı üç gün boyunca çiğnemesi için ver ya da 4 cyathus soğuk suda içsin.

11. Karaciğer Ağrısı İçin

3 drachma *vettonica*, 4 cyathus sıcak suyu üç gün boyunca içmesi için ver.

12. Dalağı Sorunlular yani Dalak Hastaları İçin

Vettonica bitkisi şarapta kaynatıldığında ve içecek olarak verildiğinde dalak hastalarına faydalı olduğunu tecrübe edenler doğrularlar.

13. Böbrek Ağrısı İçin

2 drachma *vettonica*'yı, 2 cyathus ballı şarap ile içer içmez, sağlığına kavuşacaktır.

14. Böğür Ağrısı İçin

3 drachma *vettonica*'yı 3 cyathus eski şarap ve 27 karabiber tanesi ile birlikte dövdükten ve ısıttıktan sonra aç karna içsin.

15. Bel Ağrısı İçin

3 drachma *vettonica*'yı 3 cyathus *Amineus* şarabı³¹ ve 27 karabiber tanesi ile birlikte dövdükten ve ısıttıktan sonra içsin.

³¹ Kırmızılığı hiç olmayan beyaz şarap; *vinum amineum*, bk. du Cange, C. d. F. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Tomus Primus, (Niort: L. Favre, Imprimeur-Éditeur, 1883), 225.

16. Karın Ağrısı İçin

2 cyathus sıcak su içinde 1 drachma vettonica bitkisini içmesi için ver. Ancak bu karışım sadece bağırsakları kuruluktan muzdarip olmayanlar için uygun olacaktır.

17. Bağırsakları Harekete Geçirmek İçin

4 drachma vettonica, 9 cyathus ballı suyu³² içmesi için ver. Çok geçmeden karnı harekete geçirir.

18. Kolik İçin

Vettonica, ekşi şarap ile birlikte eşit derecede etkilidir.

19. Öksürük İçin

Balla birlikte 2 uncia³³ vettonica bitkisini 9 gün boyunca alsın.

20. Günlük Sıtma Nöbetleri İçin

2 drachma vettonica bitkisini, 1 drachma sinir otunu,³⁴ 4 cyathus sıcak suyla ver, [nöbet] gelmesine yakın içsin.

21. Üç Günde bir Gelen Sıtma Nöbetleri İçin

Birer drachma vettonica ve yarpuzu³⁵ 10 cyathus sıcak suyla söz konusu [nöbet] gelmesine yakın ver, içsin, iyileşecektir.

22. Dört Günde bir Gelen Sıtma Nöbetleri için

3 drachma vettonica bitkisi, 1 uncia Attika balı, 3 cyathus sıcak su, bir bütün olana kadar karıştırılacak, [nöbet] gelmeden önce ver, içsin, şaşırtıcı biçimde sağlığına kavuşacaktır.

23. Mesane Ağrısı İçin

4 drachma vettonica, 3 drachma kereviz kökü. Kereviz köklerini bir sextarius³⁶ suda [su] yarıya inene kadar kaynat. Kaynadığında vettonica'yı

³² Idromel = Hydromel.

³³ Yun. οὐγκία (oungía), Lat. uncia. Libra'nın 12'de 1'ine denk gelen İtalya kökenli ağırlık birimi; yaklaşık 27 gram. Bk. F. Hulstsch, *Griechische und Römische Metrologie*, 706; G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. "uncia", 2304.

³⁴ Arnoglossa.

³⁵ Puleium = pulegium.

³⁶ Sextarius, Antik Roma'da kullanılan kuru ve sıvı ağırlık ölçü birimi; cyathus'un 12 katı, yaklaşık 547 mililitre Bk. F. Hulstsch, *Griechische und Römische Metrologie*, 704; G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. "sextarius", 1930.

çinde iyice karıştıracaksın, içmesi için vereceksin, ağrıyı kalıcı olarak iyileştirir.

24. [Böbrek ya da Mesane] Taşı Olanlar İçin

3 drachma vettonica 'yı, 1 uncia ada soğanı ile tatlandırılmış sirke³⁷ ve balı, 9 cyathus sıcak su ile içsin.

25. Su Toplanması³⁸ Olanlar İçin

1 drachma vettonica 'yı, 1 cyathus sıcak suyla ver. Üç gün içsin.

26. Doğum Sonrası Rahatsızlık Yaşayan ve Ateşi Çıkan Kadınlar İçin

2 drachma vettonica, 4 cyathus sıcak su [ver]; ateşi yoksa, içmesi için 2 cyathus ballı şarap vereceksin.

27. Felç³⁹ İçin

Vettonica dövülüp, üzerine koyulduğunda bağlantısı kopan sinirlerin bile birleştiğine ve tamamen iyileştiğine inanılır.

28. Titremeler⁴⁰ İçin

2 drachma vettonica, 2 cyathus sıcak su, 2 cyathus ekşi şarap, [bunları, titreme nöbeti] gelmesine yakın içmesi için ver.

29. Soğukluk Nedeniyle Üreme Organları⁴¹ Zarar Gören Genital Hastalığı⁴² Olan Kadınlar İçin

3 drachma vettonica 'yı, 3 cyathus sıcak su içinde aç karna ver, 3 gün boyunca içsin.

³⁷ Acetum scillinum.

³⁸ Idropici = hydropici (Dropsi).

³⁹ Paralysis = paralysis.

⁴⁰ Titreme olarak Türkçeye aktarılan ifade Latince metindeki *horror* sözcüğüdür. *Thesaurus Linguae Latinae (TLL)*, *De herba Vettonica*'nın bu ifadesini alıntıyla, *horror* sözcüğünün üşütme belirtisi olarak, yüksek ateşten kaynaklı titreme anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bk. *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. VI, pars III, (München: Walter de Gruyter, 1936-1942), s. v. "horror", 2999.

⁴¹ Üreme organları biçiminde yapılan çeviri, Latince metinde geçen *loca* ifadesine karşılık olarak verilmiştir. Sözcük *neutrum* çoğul biçiminde, özellikle kadınların üreme organlarını belirtmektedir. Bk. *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. VII, pars II, (München: Walter de Gruyter, 1970-1979), s. v. "locus", 1578.

⁴² Latince metinde *locosas* ifadesi bulunmaktadır. *TLL*, *locosus* maddesinde bu sıfatı açıklamak için *De herba Vettonica*'da geçen bu ifadeyi örnek göstermiş ve genital bölgesinde rahatsızlık yaşayan kişi anlamına geldiğini belirtmiştir. Bk. *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. VII, pars II, (München: Walter de Gruyter, 1970-1979), s. v. "locosus", 1566.

30. Ağzlarından Kan ve İrin Çıkaranlar İçin

3 drachma vettonica ve 3 cyathus taze keçi sütünü peş peşe üç gün içsin.

31. Sarhoş Olmamak İçin

Öncesinde vettonica tüketsin.

32. Arabadan Düşenler İçin

3 drachma vettonica, 2 cyathus eski şarap, ısıtıldıktan sonra içsin.

33. Kral Hastalığı Denilen Sarılık Hastalığına Yakalananlar İçin

Vettonica bitkisinin 3 cyathus şarapla sık tüketildiğinde etkili olduğunu tecrübe ettik.

34. Şirpençe⁴³ İçin

1 drachma vettonica, 2 cyathus sıcak su içsin. Aynı şekilde: Vettonica 'yı hayvani yağ ile dövüp bölgenin üzerine koysun.

35. Soğuk Algınlığı⁴⁴ Nedeniyle Rahatsız Olanlar

1 uncia vettonica, 3 cyathus şarap. 3 gün boyunca içsin.

36. Yoldan Yorgun Düşenler İçin

1 drachma vettonica 'yı, 3 cyathus ballı sirke⁴⁵ ile içecek olarak ver.

37. Hastalık Nedeniyle Yiyecekten Rahatsız Olanlara

2 drachma vettonica 'yı 3 cyathus ballı su⁴⁶ ile içsin.

38. Kolay Sindirim İçin

3 drachma vettonica, 1 uncia bal. Balı katılaşana kadar kaynat, 2 cyathus sıcak su ile içsin.

⁴³ Carbunculus.

⁴⁴ Latince metinde geçen *perfricatio* sözcüğü ovalama, sürme, masaj yapma anlamlarındaki *fricare* fiilinden türemiştir ve bir hastalık ifade etmemektedir. *Thesaurus Linguae Latinae*, bu cümleye atıfta bulunarak bu ifadeyi *perfrictio* olarak kabul etmektedir. Bu sözcük ise, soğuk almak, üşütmek anlamlarındaki *perfrigescere* fiilinden türemiştir. Bk. *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. X, pars I, (München: Walter de Gruyter, 1982-1997), s. v. "perfrictio", 1404.

⁴⁵ Oximel = oxymel.

⁴⁶ Aqua mulsa.

39. Yemeği İçinde Tutamayan ve Geri Çıkaranlar İçin

4 drachma vettonica, 1 uncia kaynatılmış bal. Ondan 4 pastil yap, bu pastillerden birini yutsun ve 2 cyathus sıcak su içsin.

40. Erkek Cinsel Organının Şişliği ve de Ağrısı İçin

Vettonica 'yı şarapta ezdikten sonra şişliklere [sıcak] pansuman yap ve vettonica 'nın kendisini dövdükten sonra üzerine koy. Güçlü bir biçimde etki eder.

41. Zehir İçmiş Olan Kişi İçin

3 drachma vettonica 'yı 4 cyathus şarapla hemen ver, içsin, zehri geri çıkaracaktır.

42. Yılan Isırıkları İçin

3 drachma vettonica, 3 emina⁴⁷ (hemina) şarap içinde eritilip içecek olarak verildiğinde tüm yılanların ısırıklarını iyileştirir.

43. Yine Yılan Isırıkları İçin

6 drachma vettonica 'yı 3 cyathus siyah şarap ile dövüp yaranın üzerine sür.

44. Kuduz Köpek Isırığı İçin

Vettonica dövüldükten sonra ısırığın üzerine koyulur.

45. Fistüller İçin

Vettonica dövüldükten sonra küçük sargı bezi ruloları yap ve içlerine azar azar tuz serp, [yaraları] sarar ve temizler.

46. Bel ve Kalça Ağrısı İçin

2 drachma vettonica, ballı şarapla içecek olarak verildiğinde, [hastanın] ateşi var ise sıcak suyla [verildiğinde] bel ağrılarını iyileştirdiğine inanılır.

47. Gut Hastalığı İçin

Vettonica, üçte biri kalana kadar kaynatılıp suyla birlikte içecek olarak verildiğinde, kendisi de ezilip doğrudan üzerine koyulduğunda şaşırtıcı biçimde ağrıyı hafiflettiğini tecrübe etmiş olanlar doğrular.

⁴⁷ Yun. ἡμίνα (hēmína), Lat. hemina. Bir sextarius'un hemen hemen yarısına denk sıvı ölçü birimi; yaklaşık 270 mililitre. Bk. F. Hultsch, *Griechische und Römische Metrologie*, 704; G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. "hemina", 868.

Bitkinin Adları

Yunanlılar *prionitis*⁴⁸ der, bazıları *cestron*,⁴⁹ bazıları *cirone*,⁵⁰ bazıları *adanton*,⁵¹ bazıları⁵² *Indicem*,⁵³ bazıları *cosmicem*,⁵⁴ bazıları *psicrotrofos*,⁵⁵ bazıları *Tias riza*,⁵⁶ bazıları *terofonion*, bazıları *teriofonon*,⁵⁷ bazıları *pandonia*,⁵⁸ bazıları *sideritis*,⁵⁹ bazıları *diprionion*,⁶⁰ kâhinler *hiera*

- ⁴⁸ Liddell ile Scott'a göre *πριονίτις* (*prionītis*), *κέστρον* (*késtron*) bitkisiyle, dolayısıyla *vettonica* ile özdeşdir. bk. H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. v. “*πριονίτις*”, 1464. Ancak bunun için verdikleri antik kaynaklarda *prionitis* bitkisinin *vettonica* ile özdeş olduğuna yönelik bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca tıpkı *vettonica* gibi bu bitki de ballı su ile birlikte böbrek taşı hastalarına önerilmiştir. Bk. Aret. *Cura*. II 8; *Aretæi Cappadocis, De causis et signis acutorum et diuturnorum morborum, Libri quattuor. De curatione acutorum et diuturnorum morborum, Libri quattuor*, J. Wigan (ed.), (Oxoniae: E Typographeo Clarendoniano, 1723), 121; Orib. *Ecl.* 63,1; Th. Puschmann, *Alexander von Tralles, Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung, Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin*, II. Band, (Wien: Wilhelm Braumüller, K. K. Hof- und Universitätsbuchhändler, 1879), 489.
- ⁴⁹ Yunanca *κέστρον* (*késtron*), *vettonica*'nın adlarından biri. Bk. H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. v. “*κέστρον*”, 944.
- ⁵⁰ *Chironia* ve *chironion* biçimlerinde yazılan farklı bitki adları bulunmakla birlikte hiçbirisi *vettonica* ile ilişkili değildir. Burada geçen *cirone* ismi büyük olasılıkla metnin dua bölümünde bahsedilen yarı at yarı insan (*centaurus*) Chiron'dan kaynaklanmaktadır. Bk. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. “*Chiron*”, 340.
- ⁵¹ Bu isme en yakın bitki, Latince *adiantum*, Yunancada *ἀδίαντον* (*adianton*) ismiyle geçen karabaldır otudur. Bk. H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. v. “*ἀδίαντον*”, 22; G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. “*adiantum*”, 47.
- ⁵² E. Howald ve H. E. Sigerist, *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV, 10'da ayrıca “*Tusci Indicem*” (*Tusclar Indicem* [derler]) biçiminde de geçmektedir.
- ⁵³ Bu isme en yakın *Ἰνδικόν* (*Indikón*) adında, Türkçede çivit otu denilen bir bitki bulunmaktadır. Bk. H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. v. “*Ἰνδικόν*”, 831.
- ⁵⁴ Bu isme yakın bir bitki adı bulunamamıştır.
- ⁵⁵ Yunanca *ψυχότροφον* (*psychótrophon*), soğukta yetişen anlamına gelir, *vettonica*'nın adlarından biridir. Bk. H. G. Liddell, R. Scott, H. Stuart Jones ve R. McKenzie, *Greek-English Lexicon Revised Supplement*, (Oxford: Clarendon Press, 1996), s. v. “*ψυχότροφον*”, 318.
- ⁵⁶ Bu isme yakın bir bitki adı bulunamamıştır.
- ⁵⁷ *Terofonion* ve *teriofonon* adlarında ve o isimlere yakın bitki bulunamamıştır.
- ⁵⁸ Bu isme yakın bir bitki bulunamamıştır.
- ⁵⁹ Latince *sideritis*, Yunancada *ἡ σιδηρίτις* (*hē sidērītis*) olarak bilinen bitki İngilizcede ironwort, Türkçede ise dağ çayı ve kara kurbağı otu isimleriyle tanınmaktadır. Bk. A. K. Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*, 547,3186; H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. v. “*ἡ σιδηρίτις*”, 1597; G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. “*sideritis*”, 1936.
- ⁶⁰ Bu isimde bitki bulunamamıştır.

corine,⁶¹ *Galyalılar vettonica, İtalyalılar serratula ya da vettonica der, onun özellikleri aşağıda*⁶² yazılmıştır.

Bu vettonica bitkisi çayırlarda ve dağlarda, temiz ve gölgelik yerlerde, çalı çevresinde yetişir. İnsanların ruhlarını ve bedenlerini, gece dolaşmalarını, kutsal yerleri ve mezarları, hatta bakmaktan korkanları ve tüm kutsal şeyleri korur. Onu şöyle toplarsın:

Bu Bitkinin Duası

Ey vettonica bitkisi, ilk olarak Aesculapius ya da centaurus Chiron tarafından keşfedildin. Bu dualarla yardıma gel! Ey bitkilerin yücəsi, sana var olmayı ve birçok derde deva olmanı buyuran [tanrı] aracılığıyla sana yalvarıyorum: Bu 47 hastalığa deva olmaya değer ol.

Dioscorides II 167, 7 sqq.'den Alıntılar⁶³

Cestron olarak adlandırılır, psychotrofon da denir. Zira soğuk yerlerde bulunur,⁶⁴ kökleri incedir, bir arşından⁶⁵ fazla, dört köşeli, ince bir gövdesi vardır. Yaprakları meşe ağacınıninkilere benzer, güzel kokuludur, tepesinde sivri tohumu vardır.

Yukarıda çevirisi sunulan *De herba Vettonica* eseri, Augustus döneminin (MÖ 27 – MS 14) önde gelen devlet adamları arasında bulunan ve özellikle edebiyatçılardan oluşan bir zümreyi etrafında toplayarak dönemin kültür dünyasına yön vermiş bir kişi olan M. Agrippa'ya yazılmış bir mektup ile başlamakta ve eserin ona adandığı belirtilmektedir; bu mektup içerisinde Augustus'un adı da anılmaktadır. Ardından yazar, bitkinin her derde deva olmasının yanında kullanımının kolaylığı, tat ve kokusunun güzelliği ve hastayı rahatsız etmemesi gibi olumlu yönlerine vurgu yapmaktadır. Daha sonra bitkinin 47 hastalığa iyi geldiği belirtilip, yılın hangi döneminde ve nasıl toplanıp kullanılabileceğinin açıklanmasıyla mektup sona ermektedir.

⁶¹ Bu isimde bir bitki bulunamamıştır.

⁶² E. Howald ve H. E. Sigerist, *Antonii Musae De herba Vettonica liber*, CML IV, 10'da ayrıca "supra" (yukarıda) olarak da geçmektedir.

⁶³ Bu kısım, Dioscorides'in kendi ifadeleriyle örtüşmektedir. Bk. *Diosc. Mat.* IV 1.

⁶⁴ *Psychrotrophon* ismi, soğuk anlamında gelen ψυχρός (psychrós) sıfatından türemiştir.

⁶⁵ Latince metinde geçen *cubitum* terimi arşın sözcüğüyle karşılanmıştır. Her ikisi de dirsek ile orta parmak ucu arasındaki uzunluğu ifade etmektedir. Bk. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, s. v. "cubitum", 509; M. Erkal, "Arşın", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 411-413.

Mektubun ardından, 47 farklı hastalık maddeler hâlinde verilmekte, her bir hastalığa karşı *vettonica*'nın nasıl kullanılması gerektiğine ilişkin reçeteler sunulmaktadır. Bu reçetelerde *vettonica* bitkisinin, farklı hastalıklara göre şarap, su, sirke, bal, tuz, karabiber, sinir otu, yarpuz, kereviz kökü, ada soğanı, keçi sütü, hayvani yağ, ballı su, ballı sirke ve ballı şarap gibi çeşitli maddelerle birlikte önerildiği görülmektedir. Ayrıca yine hastalığa göre bitkinin çiğneme, döverek toz hâline getirme, kaynatma, özünü çıkarma, gargara yapma, koklama ve bölge üzerine uygulama gibi farklı yöntemlerle kullanılması tavsiye edilmekte, bunun yanında 47 hastalıkta hangi maddenin ne kadar kullanılacağı, *drachma*, *cyathus*, *uncia*, *hemina* ve *sextarius* olmak üzere 5 farklı ölçü birimi ile açıklanmaktadır. Son olarak, *vettonica*'nın o dönemde bilinen farklı adları, yetiştiği yerler ve temel nitelikleri hakkında bilgi verilmekte, bitki toplanırken edilen bir dua ve Dioscorides'ten yapılan alıntılar ile de eser sona ermektedir.

Türkçede soğulcan otu ve kestere gibi anlamlara gelen *vettonica* bitkisinden Antik Çağ yazarlarının eserlerinde de bahsedilmiştir. Örneğin MS 1. yy. hekimlerinden Aulus Cornelius Celsus'un, eseri *De medicina*'da, yılan ısırıklarına karşı kullanılabilir pek çok bitkiyi sayarken *vettonica*'ya da yer verdiği, yöntem olarak dövülüp şarap içerisine karıştırılmasını ve ısırık bölgesine uygulanmasını önerdiği ancak ölçü belirtmediği görülmektedir.⁶⁶ Celsus'un bu ifadeleri, *De herba Vettonica*'da yılan ısırıklarına karşı verilen iki reçeteden biriyle, yani *vettonica*'nın dövülerek siyah şarap (*vinum nigrum*) ile birlikte ilgili bölge üzerine sürülmesi önerisiyle büyük oranda örtüşmektedir.

MS 1. yy. yazarlarından Yaşlı Plinius'un *Naturalis Historia* adlı eserinde *vettonica*'nın adı birçok yerde geçmektedir. İlk olarak Plinius, eserinin 25. kitabında, bitkileri ele aldığı bölümde, *vettonica*'yı şu şekilde tanıtır:

“Vettonlar, Galya'da *vettonica*, İtalya'da *serratula*, Yunanlar tarafından ise *cestros* ya da *psychrotrophon* denilen bitkiyi İspanya'da [bulmuşlardır], bütün bitkiler arasında en çok övgüye değer olanıdır. İki arşın uzunluğunda köşeli bir daldan çıkar, kökünden itibaren yaprakları kuzukulağıninkiler gibi yayılır, tırtıklıdır, tohumu erguvan rengindedir. Pek çok alanda kullanılmak için yaprakları toz olana dek kurutulur. Mideye ve gözlerin berraklığına iyi gelmesi için ondan şarap ve sirke

⁶⁶ Celsus, *Med.* V 27,10.

yapılır, o kadar ünlüdür ki, içerisinde onun yetiştirildiği ev, bütün tehlikelerden korunmuş sayılır.”⁶⁷

Bu paragraf, *De herba Vettonica*'nın sonunda yer alan, bitkiye Galya'da *vettonica*, İtalya'da ise *serratula* adı verildiği bilgisinin, Plinius'un eserinde de bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bitkinin fiziksel özelliklerine ilişkin betimlemeler ile mide ve göz için kullanımının belirtilmesinde tercih edilen sözcükler farklı olsa da, anlatım tarzı bakımından *De herba Vettonica*'daki ifadelerle kısmen benzemektedir.

Bunun yanında *Naturalis Historia*'da geçen "...*vettonica alvum solvit drachmis quattuor in hydromelitis cyathis novem.*" (...9 *cyathus ballı su içerisinde 4 drachma vettonica, bağırsağı çözer.*)⁶⁸ cümlesi, *De herba Vettonica*'da bitkinin bağırsak çözücü olarak kullanımı için önerilen tarifler, malzemeler, kullanım yöntemi ve ölçü birimleri bakımından birebir örtüşmektedir. Eserlerde bağırsak için kullanılan terimler de yakınlık göstermektedir; bu konuda Plinius'un metninde *alvus*, *De herba Vettonica*'da ise *alveus* sözcükleri yer almaktadır. *Naturalis Historia* ile *De herba Vettonica* arasında birebir uyum olmayan, fakat bazı benzerliklerin bulunduğu konular ise şunlardır: Verem hastalığı için her iki kaynak, ölçüler farklı olmakla birlikte, *vettonica*'nın bal ile birlikte kullanımını önermektedir.⁶⁹ Hem karaciğer rahatsızlıkları hem de böbrek ve mesane taşı sorunlarına karşı ise *vettonica* bitkisi ile birlikte sıcak su tavsiyesinde bulunulmuştur.⁷⁰ Mide rahatsızlıkları söz konusu olduğunda her iki metinde de *vettonica*'nın çiğnenerek ya da içilerek kullanılması önerilmektedir.⁷¹ Sindirim güçlüğüne yönelik olarak ise, bu kaynaklarda bitkinin bal ve su ile birlikte tüketimi tavsiye edilmiştir.⁷² Yılan ısırıkları konusunda hem Plinius'un yazdıklarında hem de *De herba Vettonica*'da *vettonica*'nın şarap ile birlikte içilmesi ya da ısırık bölgesine sürülmesi önerilmiştir.⁷³ Böbrek hastalığına karşı *De herba Vettonica*'da bitkinin ballı şarap ile birlikte içilmesi tavsiye edilmekte, Plinius ise bu konuda *vettonica*'nın içilerek tüketilmesi gerektiğini, herhangi bir içecek ismi belirtmeksizin yazmaktadır.⁷⁴ Zehirlenmeye karşı ise bu eserlerde *vettonica* ile birlikte şarap önerisi yapılmaktadır.⁷⁵ Ancak şarap ölçüleri

⁶⁷ Plin. *HN* XXV 46,84.

⁶⁸ Plin. *HN* XXVI 34,54.

⁶⁹ Plin. *HN* XXVI 68,110.

⁷⁰ Karaciğer rahatsızlıkları için bk. Plin. *HN* XXVI 19,35; böbrek ve mesane taşı sorunları için bk. Plin. *HN* XXVI 49,78 ve ayrıca 19,35.

⁷¹ Plin. *HN* XXVI 18,32.

⁷² Plin. *HN* XXVI 69,112.

⁷³ Plin. *HN* XXV 77,125; XXVI 48,75

⁷⁴ Plin. *HN* XXVI 21,38.

⁷⁵ Plin. *HN* XXV 79,127.

aynıyken, şarap türleri ve bitki miktarı farklılık göstermektedir. Bunun dışında Plinius eserinde, ağızdan gelen kan ve irin,⁷⁶ gözlerde bulanıklık,⁷⁷ nefes darlığı,⁷⁸ dört günde bir gelen sıtma nöbeti,⁷⁹ dalak problemleri,⁸⁰ bel ağrıları,⁸¹ sıvı toplanması,⁸² sarılık,⁸³ şirpençe,⁸⁴ felç⁸⁵ ve doğum sonrası rahatsızlıkları⁸⁶ için de *vettonica* kullanımını önermiştir. Bütün bu hastalıklar *De herba Vettonica*'da da yer almaktadır. Ancak aralarındaki tek ortak nokta *vettonica* kullanımındır, birlikte kullanılan maddeler, tedavi yöntemleri ve ölçü birimleri farklıdır.⁸⁷

MS 1. yüzyılda yaşadığı bilinen hekim Dioscorides eseri *De materia medica*'da *késtron* başlığı altında *vettonica* bitkisine yer vermiş ve pek çok hastalığa karşı yararlarından söz etmiştir. Bu bölümün girişinde yer alan ifadeler, *De herba Vettonica*'nın sonunda bulunan ve Dioscorides'ten alındığı belirtilen kısım ile benzemektedir:

“*Késtron, psykhrótrophon olarak adlandırılır, çünkü son derece soğuk yerlerde bulunur, Romalılar bettoniké ya da rhoūsmarina derler. Kökü incedir, bir arşın ya da daha fazla yüksekliğe sahiptir ve dört köşelidir, yaprakları büyüktür, yumuşaktır ve meşeye benzer, çevresi girintili, güzel kokuludur,*

⁷⁶ Plin. *HN* XXVI 15,27.

⁷⁷ Plin. *HN* XXV 46,84.

⁷⁸ Plin. *HN* XXVI 19,33.

⁷⁹ Plin. *HN* XXVI 71,117.

⁸⁰ Plin. *HN* XXVI 48,77.

⁸¹ Plin. *HN* XXVI 66,105.

⁸² Plin. *HN* XXVI 73,119.

⁸³ Plin. *HN* XXVI 76,123.

⁸⁴ Plin. *HN* XXVI 72,118.

⁸⁵ Plin. *HN* XXVI 69,112.

⁸⁶ Plin. *HN* XXVI 90,151.

⁸⁷ Öte yandan *De herba Vettonica*'da geçen arabadan düşüşe yakın bir sorun olarak Plinius'un metninde yüksekten düşme (bk. Plin. *HN* XXVI 85,137), sıtma nöbetlerine yakın olarak ise titremeli ateş belirtisiyle tanımlanan bir rahatsızlık bulunmaktadır (bk. Plin. *HN* XXVI 71,116). Plinius tarafından *vettonica* bitkisinin kullanımının önerildiği ancak *De herba Vettonica*'da geçmeyen konular da mevcuttur. Bunlar, göz inflamasyonu (Plin. *HN* XXV 92,145), akrep ısırması (XXV 75,122), kardiyolojik problemler (XXVI 19,35), memeden gelen kan akıntısı (XXVI 84,136), mide bulantısı (XXVI 69,112), ishal (XXVI 28,44), rahim hastalıkları (XXVI 90,151 ve 161), epilepsi (XXVI 70,113-114), delilik (XXVI 72,118), siyatik, omuz ve omurga ağrıları (XXVI 27,42 ve 66,105), her türlü vücut ağrıları (XXVI 67,107), kemik kırılması ve burkulma sorunları (XXVI 85,137), karsinom ve boyundaki kronik püstüller (XXVI 88,149) olarak sıralanabilir. Plinius ayrıca bitkinin kusturucu etkisinin bulunduğunu belirtmekte (XXVI 25,40), bu etki de *De herba Vettonica*'da geçmemektedir.

köküne doğru daha da büyür, sapının ucunda thymbra (bitkisi)⁸⁸ gibi başaklanan bir tohumu vardır.”⁸⁹

Bununla birlikte *De herba Vettonica*'nın en başındaki kafa yaralanmalarına ilişkin ifadeler ile en sonunda yer alan, bitkinin yetiştiği bölgeleri ve yararlarını belirten bölüm, *De materia medica*'nın bazı nüshalarında da geçmektedir.⁹⁰ Bu konuda yapılan tartışmalarda, ilgili bölümün Dioscorides'in eserinin özgün hâlinde yer almadığı, *De herba Vettonica*'daki bilgilerden alınıp Yunancaya çevrilerek *De materia medica*'ya eserin yazımından çok daha sonraki dönemlerde eklendiği dile getirilmiştir.⁹¹ *De materia medica*'nın edisyonunu hazırlayan M. Wellmann tarafından da bu bölüm, ana metne değil, dipnota eklenmiştir.⁹² Bu kısmın çevirisi şu şekildedir:

“Vettonica çayırlarda ve dağlık yerlerde, temiz ve ılıman [alanlarda], ekinlerin çevresinde yetişir. İnsanların ruhlarını ve bedenlerini korur, gece dolaşmalarına, zararlı yerlere ve zorlu uykulara karşı etkilidir, bütün tedavilerde önerilir. ... Etkisi şudur: Tazeyken dövülüp, kafadaki kırılmış bölgeye koyulduğunda ağrıyı giderir, yarayı yapıştırır ve kırık parçaları dışarıya çıkarır, iyileşene kadar her gün değiştirildiğinde etkisi böyle olur.”

Bunlara ek olarak, Dioscorides'in eserinde geçen “(Késtron) verem hastalarına ve irin rahatsızlığı olanlara da, bal ile birlikte etkili olur”⁹³ cümlesi de, *De herba Vettonica*'nın bu konudaki ifadeleriyle neredeyse birebir örtüşmektedir. Zehirli hayvan ısırılmaları durumunda her iki eserde de

⁸⁸ Savory ya da Satureia Thymbra, bk. H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. v. “θύμβρα”, 809.

⁸⁹ Diosc. *Mat.* IV 1; M. Wellmann (ed.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica Libri quinque, Volumen II quo continentur Libri III et IV*, (Berolini: Apud Weidmannos, 1906), 167-8.

⁹⁰ R. T. Gunther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, (London and New York: Hafner Publishing Company, 1968), 400; T. A. Osbaldeston ve R. P. A. Wood (ed.), *Dioscorides De Materia Medica, Being an Herbal with many other Medicinal Materials*, (Johannesburg: Ibis Press, 2000), 544.

⁹¹ D. C. G. Kühn (ed.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica Libri quinque*, (Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1829), 506; H. Koeber, *De Pseudo-Apulei Herbarum Medicaminibus*, 33-39; J. Berendes (ed.), *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre, in fünf Büchern*, (Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1902), 367; T. A. Osbaldeston ve R. P. A. Wood (ed.), *Dioscorides De Materia Medica*, 544.

⁹² M. Wellmann (ed.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica*, 170, dn. 2.

⁹³ Diosc. *Mat.* IV 1.

vettonica'nın şarap ile birlikte, içilerek ya da ilgili bölgeye sürülerek kullanılması tavsiye edilmektedir.⁹⁴ Sindirim problemleri konusunda ise Dioscorides, tıpkı *Naturalis Historia*⁹⁵ ve *De herba Vettonica*'da olduğu gibi bitkinin bal ve su ile birlikte tüketilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁹⁶ Sarılık hastalığına karşı hem *De materia medica* hem de *De herba Vettonica*'da şarap ile *vettonica* önerilmiştir.⁹⁷ Ayrıca bağırsağı temizleme amacıyla her iki kaynağa göre de *vettonica* ile ballı su kullanımı gerekmektedir.⁹⁸ Kan tüküren kişilere bu eserlerde *vettonica* ile süt tavsiye edilmektedir.⁹⁹ Mide rahatsızlıkları konusunda ise, Dioscorides'in eseri ile *De herba Vettonica* arasında örtüşen tek nokta, *vettonica*'nın çiğneme yoluyla tüketilmesi gibi görünmektedir.¹⁰⁰ Öte yandan hem *De materia medica*'da hem de *De herba Vettonica*'da, bitkinin karaciğer, dalak ve böbrek rahatsızlıkları ile mesane ağrılarına karşı da iyi geldiği belirtilmiş ancak farklı kullanım biçimleri ve ölçüleri verilmiştir.¹⁰¹

Galenus (MS 2. yy.), *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus* adlı eserinde, κέστρον (késtron) olarak adlandırdığı *vettonica* bitkisinin ψυχότροφον (psykhótrophon) olarak da anıldığını, Romalılar nezdinde ise βετονική (betoniké) adıyla bilindiğini belirtmiştir. Daha sonra bitkinin yararlı olduğu rahatsızlıkları, kullanım ölçüsünü ve yöntemini belirtmeden sıralamıştır. Bunlar ile *De herba Vettonica*'da geçen hastalıklar arasında ortak olanlar, göğüs ve karaciğer rahatsızlıkları, böbrek hastalıkları, böbrek taşı sorunları, kemik kırıklıkları ve hayvan ısırıklarıdır.¹⁰² Öte yandan Galenus'un eserlerinde geçen, Antonius Musa'ya ait reçetelerde *vettonica* bitkisinden hiç bahsedilmemektedir.¹⁰³

⁹⁴ Diosc. *Mat.* IV 1.

⁹⁵ Plin. *HN* XXVI 68,110.

⁹⁶ Diosc. *Mat.* IV 1.

⁹⁷ Diosc. *Mat.* IV 1.

⁹⁸ Diosc. *Mat.* IV 1.

⁹⁹ Diosc. *Mat.* IV 1.

¹⁰⁰ Diosc. *Mat.* IV 1.

¹⁰¹ Diosc. *Mat.* IV 1; Dioscorides'e göre *vettonica*'nın balgam söktürücü, şişkinlik giderici, adet düzenleyici ve idrar söktürücü etkileri bulunmakta, ayrıca, rahim sancularına, sara hastalığına, deliliğe ve siyatiğe de iyi gelmektedir. Bu hastalıklardan *De herba Vettonica*'da bahsedilmemektedir.

¹⁰² Gal. *De simp. med. temp. ac fac.* VII 189 (Kühn: XII 23-24). Yalnızca böbrek rahatsızlığına ilişkin bk. Gal. *De simp. med. temp. ac fac.* V 127 (Kühn: XI 748); Gal. *De ther. ad Pis.* 935-936 (Kühn: XIV 228); yalnızca böbrek taşına karşı etkisi için bk. Gal. *De san. tuen.* V 148-149 (Kühn: VI 339). Ayrıca Galenus, *De herba Vettonica*'dan farklı olarak, bitkinin akciğer rahatsızlıklarına, epilepsiye, siyatiğe ve kas spazmına iyi geldiğini belirtmekte, kadınlarda adet döngüsünü düzenleyici etkisinin olduğundan da söz etmektedir. Bk. Gal. *De simp. med. temp. ac fac.* VII 189 (Kühn: XII 23-24).

¹⁰³ Gal. *De comp. med. sec. loc.* III 402 (Kühn: XII 636); III 417 (Kühn: XII 685); IV 434-436 (Kühn: XII 737-741); VI 518 (Kühn: XII 989); VII 538 ve 541-542 (Kühn: XIII 47 ve 57);

MS 2. – 4. yüzyıllarda yaşamış olabileceği düşünülen Serenus Sammonicus'un eseri *Liber medicinalis*'te *vettonica* bitkisi, yılan sokması, zehirlenme ve insan ile maymun ısırıkları konularında geçmektedir. Hem *Liber medicinalis*'te hem de *De herba Vettonica*'da şarap ve *vettonica* kullanımının zehirlenmeye karşı etkili olacağından söz edilmiştir.¹⁰⁴ Bu eserlerde yılan ısırıklarına karşı olan öneriler arasında ise, *vettonica* dışında bir ortak noktaya rastlanmamıştır.¹⁰⁵

Oribasius (MS 4. yy.), *Libri ad Eunapium* adlı eserinde, kuduza karşı uygulanabilecek tedavi yöntemlerini açıklayıp reçeteler verirken, *vettonica* bitkisinin bütün hayvan ısırıklarını iyileştirici etkisinin bulunduğunu belirtmiş, yöntem olarak ise toz hâlinde serpilerek ya da keten bezlerle bölgeye sarılarak haricen uygulanmasını tavsiye etmiştir.¹⁰⁶ Bu haricen uygulama, *De herba Vettonica*'daki kuduz tedavisi önerisiyle uyumlu olmasına karşın, yılan ısırıkları söz konusu olduğunda bitkinin siyah şarap ile birlikte macun hâline getirilerek kullanılması farklılık oluşturmaktadır. Oribasius, *Libri ad Eunapium*'da yaşlılara yönelik bir diyet önerirken, taş sorunu yaşayan hastaları ele almakta ve *vettonica*'nın taş kırıcı etkisinin olduğundan bahsetmektedir.¹⁰⁷ *Synopsis ad Eustathium* adlı eserinde ise böbrek hastalıklarına, mesane problemlerine ve taş kırmaya yönelik bir panzehir tarifinde pek çok bitki ve tohumun yanında *vettonica*'nın da yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁸ Bu konularda *De herba Vettonica*'da geçen önerilerin Oribasius'un yazdıklarıyla olan tek ortak noktası, *vettonica* kullanımı gibi görünmektedir.

MS 6. yüzyılın ünlü hekimi Amidalı Aëtius da *Libri medicinales* eserinin girişinde alfabetik düzende çeşitli bitkileri tanıtırken *vettonica*'nın kanama durdurucu etkisinden ve çeşitli yaralara karşı iyi gelen niteliklerinden söz etmiştir.¹⁰⁹ Ancak Aëtius'un bu yaraların vücudun hangi bölgelerinde olduğunu belirtmemesi, *De herba Vettonica* ile karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir. Aëtius'un yazdıklarıyla *De herba Vettonica*'da geçen

VII 543 (Kühn: XIII 61); VII 555 (Kühn: XIII 104-105); VII 556 (Kühn: XIII 108); VIII 588 (Kühn: XIII 206); X 628 (Kühn: XIII 326); *De comp. med. per gen.* II 673 (Kühn: XIII 463).

¹⁰⁴ Ser. Samm. LXI 1072.

¹⁰⁵ Ser. Samm. XLV 841. Öte yandan *Liber medicinalis*'te bitkinin sert şarap (*durus Bacchus*) ile birlikte alınması durumunda insan ve maymun ısırığına da iyi geldiği belirtilmektedir. Bk. Ser. Samm. XLIV 821. *De herba Vettonica*'da bundan söz edilmemektedir.

¹⁰⁶ Orib. *Eun.* III 72,5.

¹⁰⁷ Orib. *Eun.* I 11,7-8.

¹⁰⁸ Orib. *Syn.* III 197.

¹⁰⁹ Aët. I 72.

böbrek ve mesane taşı rahatsızlıkları,¹¹⁰ nefes darlığı,¹¹¹ sıvı toplanması ve gut hastalığı¹¹² konularında ise *vettonica* kullanımını dışında ortak bir nokta tespit edilememiştir.

MS 7. yüzyılda yaşamış olan Aeginalı hekim Paulus, ünlü eseri *Epitomae medicae* içerisinde iki tür *vettonica* olduğunu belirtmiş, ilkinin kayalık yerlerde yetişen ince dallı bir yapısı olduğundan ve böbrek hastalıkları için kullanıldığından, ikincisinin ise κέστρον (késtron) ve ψυχότροφον (psychótrophon) adlarıyla da bilinen, daha çok Romalılar arasında tanınmış, kusma tetikleyici ve bağırsakları rahatlatıcı etkileri bulunan bir bitki olduğundan bahsetmiştir. Paulus ayrıca bu iki türün ilaç olarak kullanıldıklarında sağladıkları etki dışında hiçbir ortak noktalarının bulunmadığını ifade etmektedir.¹¹³ Eserinin başka bir noktasında ise böbrek ve mesane taşına karşı etkili dört farklı ilaç bileşimini anlatan yazar,¹¹⁴ bu bileşimlerde pek çok bitki, tohum ve içeceğin yanında, *vettonica*, ada soğanı, sirke, bal ve suyu saymaktadır. Bu maddelerin, *De herba Vettonica*'da da böbrek ve mesane taşına karşı kullanıldığı görülmektedir. Paulus, *vettonica* yapraklarının bağırsak rahatlatıcı etki sağladığını da ifade etmekte, ancak *De herba Vettonica*'da geçen ballı su ile birlikte tüketiminden bahsetmemektedir.¹¹⁵

Sonuç olarak Latince yazılmış *De herba Vettonica*'nın, çok geniş bir alanda tedavi amacıyla kullanılmış olan *vettonica* bitkisini tek başına ele alan, Antik Çağ'dan günümüze ulaşan tek eser olduğu söylenebilir. Kafa yaralanması, kulak rahatsızlıkları, diş hastalıkları, böğür ağrıları, fistül oluşumu, soğuk algınlığı, üç günde bir gelen sıtma nöbeti, erkeklik organında şişlik ve ağrı, seyahat nedeniyle oluşan yorgunluk ve hastalık dolayısıyla yiyeceklerden rahatsız olma konularında *vettonica* kullanımının önerilmesi yalnızca *De herba Vettonica*'da görülmüş, diğer antik metinlerde bu hastalıklar için bitkinin tavsiye edildiğine rastlanamamıştır. Yalnızca *De herba Vettonica*'da geçen, ancak diğer Antik Çağ yazarlarında tespit edilemeyen bu bilgiler, eserin özgünlüğünü ortaya koyan noktaları oluşturuyor olabilir. *De herba Vettonica* ile bitki hakkında bilgi veren diğer antik yazarlar arasında en büyük uyum Yaşlı Plinius'un yazdıklarında

¹¹⁰ Aët. III 152 ve IV 30.

¹¹¹ Aët. VIII 56.

¹¹² Aët. XII 66.

¹¹³ Paul. Aeg. VII 3,2.

¹¹⁴ Paul. Aeg. VII 11,47-49 ve 52.

¹¹⁵ Paul. Aeg. VII 3,2. Öte yandan Paulus'un anlattığı, *vettonica*'nın kusma sağlayıcı etkisi *De herba Vettonica*'da yer almamaktadır. Bk. Paul. Aeg. VII 3,2.

görülmüştür. Bitkinin farklı bölgelerdeki isimleri ve bağırsak çözücü etkisi konusunda *Naturalis Historia*'da geçen bilgiler neredeyse aynı kelimelerle *De herba Vettonica*'da ifade edilmiştir. Diğer hastalıklara yönelik önerilerde de birtakım benzerlikler görülmektedir. Bunun yanında, Plinius'tan sonra *De herba Vettonica* ile en çok uyum içerisinde olan yazarın da Dioscorides olduğu ifade edilebilir. *De herba Vettonica*'nın sonunda bulunan, bitkinin bazı isimleri ve fiziksel özelliklerini anlatan kısım, Dioscorides'in eserinde yer alan ifadelerden alınmıştır. İki eserde bulunan, verem hastaları ile ilgili bölüm de neredeyse birebir örtüşmektedir. Ayrıca diğer konularda da belirli ortak noktalar tespit edilmiştir. Buna karşın yukarıda gösterildiği gibi, hem Plinius'un hem de Dioscorides'in metinleri ile karşılaştırma yapıldığında, benzemeyen pek çok unsur da bulunmaktadır. Dolayısıyla 1. yy. yazarlarının *De herba Vettonica*'nın oluşumuna ancak belirli ölçüde etki etmiş olduğu söylenebilir. Öte yandan Antik Çağ'da *vettonica* bitkisinin en çok kullanıldığı rahatsızlıkların arasında böbrek hastalıkları, böbrek ve mesane taşı problemleri, hayvan ısırıkları ile mide ve karaciğer sorunlarının bulunduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Aët. = Aëtius Amidenus, *Libri medicinales: Aetii Amideni Liber medicinalis XII*, G. A. Kostomoiros (ed.), Paris: Librairie C. Klincksieck, 1892; *Aetii Amideni Libri medicinales I-IV*, A. Olivieri (ed.), CMG VIII 1, Leipzig et Berlin: B. G. Teubner, 1935; *Aetii Amideni Libri medicinales V-VIII*, A. Olivieri (ed.), CMG VIII 2, Berlin: In Aedibus Academiae Litterarum, 1950.
- Aret. Cura. = Aretaeus, *De curatione acutorum morborum, = Aretæi Cappadocis, De causis et signis acutorum et diuturnorum morborum, Libri quattuor. De curatione acutorum et diuturnorum morborum, Libri quattuor*, J. Wigan (ed.), Oxoniae: E Typographeo Clarendoniano, 1723.
- Cass. Dio = Cassius Dio Cocceianus, *Historia Romana: Dio's Roman History*, VI, E. Cary (ed.), The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1955.
- Celsus, *Med.* = Celsus, *De medicina: De medicina*, with an English Translation by W. G. Spencer, in three volumes II, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD / Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961.
- Diosc. *Mat.* = Pedanius Dioscorides, *De materia medica: Pedanii Dioscoridis Anazarbei De materia medica Libri quinque*, D. C. G. Kühn (ed.), Lipsiae:

Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1829; Berendes, J. (ed.), *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre, in fünf Büchern*, Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1902; *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica Libri quinque, Volumen II quo continentur Libri III et IV*, M. Wellmann (ed.), Berolini: Apud Weidmannos, 1906; Gunther, R. T. *The Greek Herbal of Dioscorides*, London and New York: Hafner Publishing Company, 1968; Osbaldeston, T. A. ve Wood, R. P. A. (ed.), *Dioscorides De Materia Medica, Being an Herbal with many other Medicinal Materials*, Johannesburg: Ibidis Press, 2000; *Pedanius Dioscorides of Anazarbus De materia medica*, Translated by L. Y. Beck, Hildesheim – Zürich – New York: Olms – Weidmann, 2005.

- Gal. *De comp. med. per gen.* = Claudius Galenus, *De compositione medicamentorum per genera: Medicorum Graecorum opera quae exstant*, D. C. G. Kühn (ed.), vol. XIII, Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1827.
- Gal. *De comp. med. sec. loc.* = Claudius Galenus, *De compositione medicamentorum secundum locos: Medicorum Graecorum opera quae exstant*, D. C. G. Kühn (ed.), vol. XII-XIII, Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1826-1827.
- Gal. *De san. tuen.* = Claudius Galenus, *De sanitate tuenda: Medicorum Graecorum opera quae exstant*, D. C. G. Kühn (ed.), vol. VI, Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1823.
- Gal. *De simp. med. temp. ac fac.* = Claudius Galenus, *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus: Medicorum Graecorum opera quae exstant*, D. C. G. Kühn (ed.), vol. XI-XII, Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1826.
- Gal. *De ther. ad Pis.* = Claudius Galenus, *De theriaca ad Pison, Medicorum Graecorum opera quae exstant*, D. C. G. Kühn (ed.), vol. XIV, Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii, 1827.
- Hor. *Epist.* = Q. Horatius Flaccus, *Epistulae: Horace, Satires, Epistles and Ars Poetica*, H. Rushton Fairclough (ed.), The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1942.
- Howald, E. ve Sigerist, H. E. (ed.), *Antonii Musae De herba Vettonica liber, Pseudoapulei Herbarius, Anonymi De taxone liber, Sexti Placiti Liber medicinae ex animalibus*, CML IV, Leipzig et Berlin: In Aedibus B. G. Teubneri, 1927.
- IG XII 6,1 = *Inscriptiones Graecae, Fasc. 6. Inscriptiones Chii et Sami cum Corassiis Icariaque, Pars I, Inscriptiones Sami insulae: Decreta, epistulae, sententiae, edicta imperatoria, leges, catalogi, tituli Atheniensium, tituli honorarii, tituli operum publicorum, inscriptiones ararum*, Klaus Hallof (ed.), Berlin – New York: 2000.

- Orib. *Ecl.* = Oribasius, *Eclogae Medicamentorum = Oribasii Collectionum medicarum reliquiae, libri XLIX-L, libri incerti*, J. Raeder (ed.), CMG VI 2,2, Leipzig et Berlin: B. G. Teubner, 1933.
- Orib. *Eun.* = Oribasius, *Libri ad Eunapium: Oribasii Synopsis ad Eustathium, Libri ad Eunapium*, J. Raeder (ed.), CMG VI 3, Leipzig et Berlin: in aedibus B. G. Teubneri, 1926.
- Orib. *Syn.* = Oribasius, *Synopsis ad Eustathium: Oribasii Synopsis ad Eustathium, Libri ad Eunapium*, J. Raeder (ed.), CMG VI 3, Leipzig et Berlin: in aedibus B. G. Teubneri, 1926.
- Paul. Aeg. = Paulus Aegineta: *Libri V-VII*, J. L. Heiberg (ed.), CMG IX 2, Leipzig et Berlin: B. G. Teubner, 1924.
- Plin. *HN* = Plinius Maior, *Naturalis Historia: Pliny, Natural History, V, Libri XVII-XIX*, H. Rackham (ed.), The Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1961; *Pliny, Natural History, VII, Libri XXIV-XXVII*, W. H. S. Jones (ed.), The Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1966; *Pliny, Natural History, VIII, Libri XXVIII-XXXII*, W. H. S. Jones (ed.), The Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1963.
- Pseudo-Apuleius, *Herbarium / Pseudo-Apuleius, and other text(s)*, CLA X, 1582, TM 67747, Leiden: Netherlands Universiteitsbibliotheek Vossius Lat. Quarto 9, 6. yy. ; de Lignamine, J. P. *Herbarium Apuleii Platonici*, Romae, 1481; Berberich, H. *Das Herbarium Apuleii, nach einer früh-mittelenglischen Fassung, Heft 5, 1901*, Amsterdam: Swets & Zeitlinger N. V., 1966.
- Puschmann, Th. *Alexander von Tralles, Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung, Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin*, II. Band, Wien: Wilhelm Braumüller, K. K. Hof- und Universitätsbuchhändler, 1879.
- Ser. Samm. = Serenus Sammonius, *Liber medicinalis: Quintus Serenus, Medizinischer Rat, Lateinisch-deutsch*, K. Brodersen (ed.), Berlin: De Gruyter, 2017.
- Suet. *Aug.* = C. Suetonius Tranquillus, *De vitis Caesarum: Suetonius*, I, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann; New York: The Macmillan Co., 1914.

Modern Kaynaklar

- Bedeian, A. K. *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Languages*,

Including Economic, Medicinal, Poisonous and Ornamental Plants and Common Weeds, Cairo: Medbouly Library, 1994.

- Browning, R. “De Pseudo-Antonii Musae et Pseudo-Apulei genere dicendi by H. J. Lorenz” *The Classical Review*, vol. 13, no. 3, (Dec., 1963), 351-352.
- Castiglioni, A. *A History of Medicine, Translated from the Italian and Edited by E. B. Krumbhaar, Second Edition, Revised and Enlarged*, New York: Alfred A. Knopf, 1947.
- Chavannes-Mazel, C. A. “Introduction, Early Writings on Beneficial Plants: Perceptions and Prescriptions. The Web of Written and Illustrated Plant Books from Antiquity to the Invention of the Printing Press”, *The Green Middle Ages, The Depiction and Use of Plants in the Western World 600-1600*, C. A. Chavannes-Mazel ve L. Ijpelaar (ed.), Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Cockayne, O. *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England*, vol. I, London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1864.
- de Vriend, H. J. *The Old English Herbarium and Medicina De Quadrupedibus*, London – New York – Toronto: Oxford University Press, 1984.
- du Cange, C. d. F. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Tomus Primus, Niort: L. Favre, Imprimeur-Éditeur, 1883.
- Erkal, M. “Arşın”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, 411-413.
- Glare, P. G. W. *Oxford Latin Dictionary*, Second Edition, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hultsch, F. *Griechische und Römische Metrologie*, Zweite Bearbeitung, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1882.
- Kinney, S. *The Origins of the Herbarium of Pseudo-Apuleius*, doctoral thesis, Toronto: University of Toronto, 2022.
- Koebert, H. *De Pseudo-Apulei Herbarum Medicaminibus*, Baruthi: Apud Laurentium Ellwanger, 1888.
- Liddell, H. G. ve Scott, R. *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Liddell, H. G., Scott, R., Stuart Jones, H. ve McKenzie, R. *Greek-English Lexicon Revised Supplement*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Michler, M. “Principis medicus: Antonius Musa”, *ANRW II.37.1.*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1993, 757-785.
- Müller, I. “Pseudo-Apuleius”, *Lexicon des Mittelalters, VII Planudes bis Stadt (Rus)*, München: Lexma Verlag, 1995, içinde: 306.

- Nutton, V. “Antonius [II 19] Musa”, *Der neue Pauly* 1, Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1996, içinde: 816.
- Pradel-Baquerre, M. (ed.), *Pseudo-Apulée, Herbier : précédé du Traité sur la bétoine d’Antonius Musa d’après le manuscrit H277*, Montpellier: Classiques Garnier, 2018.
- Roberg, F. J. M. “Antonius Musa”, *Enzyklopädie Medizingeschichte*, Band 1 A-G, W. E. Gerabek, B. D. Haage, G. Keil ve W. Wegner (ed.), Berlin – New York: De Gruyter, 2007.
- Sarton, G. *Introduction to the History of Science vol. I from Homer to Omar Khayyam*, Baltimore: Carnegie Institution of Washington, 1962.
- Talbot, C. H. ve Unterkircher, F. *Medica Antiqua. Libri quattuor medicinae (Codex Vindobonensis 93 der Österreichischen Nationalbibliothek), Textband und Kommentarband*, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972.
- Thesaurus Linguae Latinae*, vol. VI, pars III, München: Walter de Gruyter, 1936-1942; *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. VII, pars II, München: Walter de Gruyter, 1970-1979; *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. X, pars I, München: Walter de Gruyter, 1982-1997.
- van Arsdall, A. *Medieval Herbal Remedies, The Old English Herbarium and Early-Medieval Medicine*, Second Edition, London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2023.
- Wagler, P. “Betonica”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, III,1, (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1897), içinde: 368-369.
- Wellmann, M. “Antonius Musa (79)”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I,2 (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1894), içinde: 2633-2634.
- Zotter, H. *Antike Medizin. Die medizinische Sammelhandschrift Cod. Vindobonensis 93 in lateinischer und deutscher Sprache*. Mit 48 Faksimileseiten, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1980.
- Zurli, L. “L’epistola dello Ps. Antonius Musa”, *Prefazioni, prologhi, proemi di opere tecnico-scientifiche latine*, vol. II, C. Santini and N. Scivoletto (ed.), Rome: Herder, 1990-1992, 431-442.

III. UR HANEDANLIĞI'NIN DOĞU YAYILIMI VE ELAM'LA İLİŞKİLERİ

Hasan BAHAR *
Kamal BAYRAMOV **

Makale Bilgisi

Başvuru: 19 Temmuz 2025

Kabul: 25 Eylül 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: July 19, 2025

Accepted: September 25, 2025

Öz

III. Ur Hanedanlığı ve Elam arasındaki ilişkiler Ur-Nammu döneminde başlamıştır. Bu dönemde ilişkilerin içeriği, kaynakların sınırlılığı nedeniyle tam olarak bilinmemekle birlikte, Susa'nın III. Ur Hanedanlığı'nın kontrolünde olduğu ve Şulgi dönemiyle birlikte bu hakimiyet alanının Arawa ve Adamdun gibi yerleşimleri de kapsayacak şekilde genişlediği anlaşılmaktadır. Şulgi, Amar-Sîn ve Şü-Sîn dönemlerinde bu bölgelerden düzenli olarak vergi toplandığı, ancak İbbi-Sîn döneminde bu ödemelerin sona erdiği ve söz konusu yerlerin III. Ur Hanedanlığı'nın denetiminden çıktığı görülmektedir. Aynı dönemde Elam'da etkin olan Şimaški Hanedanlığı, Ur sarayıyla diplomatik ilişkiler kurmuştur. İbbi-Sîn döneminde ise Şimaški Hanedanlığı'nın altıncı kralı olan Kindattu III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılışında belirleyici rol oynamıştır. Çalışmada, dönemin siyasi yapısı

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-Posta: hbahar@selcuk.edu.tr ORCID: [0000-0002-3456-9188](https://orcid.org/0000-0002-3456-9188)

** Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü E-posta: bayramovkamal33@gmail.com, ORCID: [0000-0003-2358-2528](https://orcid.org/0000-0003-2358-2528)

Bu çalışma Kemal Bayramov tarafından Selçuk Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmakta olan doktora tezinden üretilmiştir.

ve diplomatik ilişkileri incelenmiş, kültürel ilişkiler kapsam dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Elam-Mezopotamya İlişkileri, Şimaški Hanedanlığı, III. Ur Hanedanlığı, Elam Tarihi, Susa.*

The Eastern Expansion of the Third Dynasty of Ur and Its Relations with Elam

Abstract

The relations between the Third Dynasty of Ur and Elam began during the reign of Ur-Nammu. Although the exact nature of these relations remains unclear due to limited sources, it is understood that Susa was under the control of the Third Dynasty of Ur during this period. With the reign of Šulgi, this sphere of control expanded to include settlements such as Arawa and Adamdun. During the reigns of Šulgi, Amar-Sîn, and Šū-Sîn, regular tribute was collected from these regions; however, in the reign of Ibbi-Sin, these payments ceased, indicating that the aforementioned territories had fallen out of the control of the Third Dynasty of Ur. In the same period, the Šimaški dynasty was active in Elam and maintained diplomatic relations with the royal court of Ur. In the time of Ibbi-Sin, Kindattu, the sixth king of the Šimaški dynasty, played a decisive role in the collapse of the Third Dynasty of Ur. This study examines the political structure and diplomatic relations of the period, while cultural relations have been excluded from its scope.

Keywords: *Elam-Mesopotamia Relations, Šimaški Dynasty, Third Dynasty of Ur, History of Elam, Susa.*

Giriş

MÖ 3. binyılın sonlarına doğru, Sami kökenli Akadların ve onları izleyen Gutilerin ardından Mezopotamya'da yeniden bir Sümer hanedanı güç kazanmıştır. "III. Ur Hanedanlığı" veya modern literatürde sıkça geçen adıyla "Yeni Sümer Devleti", MÖ 2112 dolaylarında Ur-Nammu tarafından kurulmuştur. III. Ur kralları, kendilerinden önce bölgeye hakim olan Akadlar gibi yayılmacı bir politika benimsemişlerdir. Bu genişleme siyasetinin ilk hedeflerinden biri, Mezopotamya'nın doğusunda yer alan Elam toprakları olmuştur.

İlk kez MÖ 3. binyılın ilk yarısına tarihlenen Sümer kaynaklarında geçen Elam adı, genellikle “NIM.KI” ideogramı ile ifade edilir. Burada “NIM” yüksek anlamına gelirken, “KI” yer belirteci olup “yüksek ülke/toprak” şeklinde yorumlanır¹.

Elam, sahip olduğu zengin doğal kaynakların yanı sıra zaman zaman Mezopotamya topraklarına yönelik gerçekleştirdiği saldırılar nedeniyle III. Ur yönetimi için hem stratejik hem de güvenlik açısından bir tehdit unsuru teşkil etmekteydi. Bu nedenle bölge Ur krallarının odak noktası haline gelmiş, Ur-Nammu’dan itibaren bölgede yer alan siyasi güçlerle hem askeri hem de diplomatik ilişkiler kurulmuştur.

Yazılı belgeler iki bölge arasında su ve kara yollarına dayalı düzenli ulaşım ağlarının varlığına işaret etmektedir. Kara güzergahı, Mezopotamya’nın doğu sınırında yer alan Der kenti üzerinden Elam topraklarına ulaşmaktaydı. Su yolu ise batı İran’da günümüzde de halen ulaşım için kullanılabilir bir nehir olan, Karun Nehri aracılığıyla Basra Körfezi’ne, oradan da Mezopotamya’nın güneyindeki liman kenti *Gu’abba*’ya kadar uzanmaktaydı². Bu iki ana rota, Erken Hanedanlar Dönemi’nden itibaren hem ticari hem de askeri amaçlarla kullanılmış, özellikle Gu’abba-Basra Körfezi-Karun Nehri hattı, III. Ur Dönemi’nde yoğun bir şekilde tercih edilmiştir.

III. Ur Hanedanlığı Dönemi’nde Elam’ın Siyasi Yapısı: Šimaški Hanedanlığı

Šimaški, başlangıçta içerisinde küçük “beylikler” denilebilecek siyasi yapılanmalar barındıran coğrafi bir bölge olarak anılmıştır³. Zamanla bu

¹ Daniel T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, (New York: Cambridge University Press, 2016), 1; Behzad Mofidi-Nasrabadi, “Elam: Archaeology and History”, Th. Stöllner, (ed.), *Persiens Antike Pracht*, (Bochum: 2004), 295. Ayrıca bk. Walther Hinz, “Persia c. 2400-1800 B.C.”, Iorwerth E. S. Edwards, C. J. Gadd, Nicholas G. L. Hammond, (ed.), *CAH*, C. 1/2, (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 644; Walther Hinz, *The Lost World of Elam: Recreation of a Vanished Civilization*, Jennifer Barnes (çev.), (London: Sidgwick & Jackson, 1972), 21; François Desset, “Here ends the history of Elam: Toponymy, linguistics and cultural identity in Susa and south-western Iran, ca. 2400-1800 BC”, *Studia Mesopotamica: Jahrbuch für altorientalische Geschichte und Kultur*, 4, (Münster: Ugarit Verlag, 2017), 1.

² Piotr Steinkeller, “Trade Routes and Commercial Networks in the Persian Gulf during the Third Millennium BC”, C. Faize (ed.), *Collection of Papers Presented to the Third International Biennial Conference of the Persian Gulf (History, Culture and Civilization)*, (Tehran: University of Tehran Press, 2013), 418; Piotr Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, J. Álvarez-Mon, G. P. Basello, Y. Wicks (ed.), *The Elamite World*, (London: Routledge, 2018), 181-182.

³ Matthew W. Stolper, “On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmaḫs”, *ZA* 72, (1982): 53; Piotr Michalowski, *The Correspondence of the Kings of Ur: An Epistolary History of*

beyliklerin aralarında akrabalık bağı ve ittifaklar kurmasıyla bir hanedanlığa dönüştüğü düşünülmektedir⁴. Šimaški Hanedanlığı'nın kralları, Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen ve aynı zamanda Awan krallarına ilişkin bir listeyi de içeren bir tablettten bilinmektedir. Bu tablette, Šimaški Hanedanlığı başlığı altında ardışık bir şekilde sıralanmış on iki kralın ismi geçmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Šimaški'nin 12 kralı⁵ ve III. Ur'daki çağdaşları.

Šimaški Kralları	III. Ur'daki Çağdaşları
Girname (Hanedanlığın Kurucusu?)	Ur-Nammu? Šū-Sîn?
I. Tazitta	Amar-Sîn
I. Ebarti	Šulgi, Amar-Sîn, Šū-Sîn, İbbi-Sîn
II. Tazitta	-
Lurak ?-Luhhan	-
Kindattu	İbbi-Sîn
I. İdaddu	-

an Ancient Mesopotamian Kingdom. Mesopotamian Civilizations 15, (Michigan: Eisenbrauns, 2011), 164. Šimaški'nin konumuna dair en geniş bilgi III. Ur Hanedanlığı'nın kralı Šū-Sîn'in bir yazıtında yer almaktadır. Bu yazıtta göre Šimaški toprakları Anšan'dan "Yukarı Deniz'e" (Hazar Deniz'i?) uzanır. Douglas R. Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, *RIME* 3/2, (Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, 1997), 303. Bu nedenle Šimaški genellikle güneyde Anšan'dan kuzeyde Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgeye konumlandırılır. Ran Zadok, "Elamite Onomastics", *SEL* 8, (1991): 228; Timothy F. Potts, *Mesopotamia and the East, An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400-2000 BC*, Monograph 37, (Oxford: Oxford University Committee for Archaeology, 1994), 33; Steinkeller, Piotr, "New Light on Šimaški and its Rulers", *ZA* 97/2, (2007): 217. W. Hinz Šimaški'nin konumu için Luristan dağlarını işaret ederek merkezinin de Hürremabad'da olabileceğini öne sürmüştür. Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", 81. Bunun dışında F. Vallat Kirman eyaletini (François Vallat, *Suse et l'Elam, Recherche sur les grandes civilisations*, (Paris: Editions ADPF, 1980), 8; François Vallat, *Les noms géographiques des sources suso-élamites*, *RGTC* 11, (Wiesbaden, 1993), CXVII-CXVIII; François Vallat, "Éléments de géographie élamite (résumé)", *Paléorient* 11/2, (1985): 51), C. Henrickson ise Luristan eyaletini (Robert C. Henrickson, "Šimaški and central western Iran: The archaeological evidence", *ZA* 74, (1984): 98-99), P. de Miroschedji ise Huzistan eyaletinin doğu ve kuzeydoğusunu önermiştir. Pierre de Miroschedji, "Le Dieu Élamite Napirisha", *RA* 74, (1980): 137. Konuyla ilgili son olarak P. Steinkeller Šimaški'nin Luristan, Kirmanşah, Kürdistan eyaletlerini kapsadığını ve doğuda Hemedan Eyaleti'ne kadar uzandığını öne sürmüştür. Piotr Steinkeller, "On the Dynasty of Šimaški: Twenty Years (or so) after", M. Kozuh, W. F. M. Henkelman, C. E. Jones, C. Woods (ed.), *Extraction and Control: Studies in Honor of Matthew W. Stolper*, *SAOC* 68, (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2014), 291.

⁴ Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmahs", 53; Beatrice André-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", P. O. Harper, J. Aruz, F. Tallon (ed.), *The Royal City Of Susa*, (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992), 262.

⁵ Vincent Scheil, "Dynasties Élamites d'Awan et de Simaš", *RA* 28/1, (1931): 5; Friedrich W. König, *Die Elamischen Königsinschriften*, *AFO* 16, (Graz: Selbstverlag, 1965), 1; Jean-Jacques Glassner, "Les dynasties d'Awan et de Simaški", *NABU* 034, (1996): 25-26.

Tan-Ruhurater	-
II. Ebarti	-
II. İdaddu	-
İdaddu-Napir	-
İdaddu-Temti	-

Kral isimleri tablette her ne kadar belirli bir sırası içerisinde verilmiş olsa da Šimaški krallarının bazıları eşzamanlı olarak hüküm süren liderler olmuşlardır⁶. Yukarıdaki tabloda da görülebileceği üzere listedeki kralların isimleri herhangi bir soy bağına veya kronolojik bilgiye yer verilmeksizin yazılmıştır. Bu nedenle söz konusu kralların tam olarak hangi dönemde hüküm sürdükleri bilinmemektedir. Ancak kral isimlerinden bazılarının III. Ur Dönemi'ne ait kaynaklarda geçmesi, onlar hakkında yaklaşık bir tarihsel çerçeve çizilmesine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, listede ilk sırada yer alan ve hanedanlığın kurucusu olduğu varsayılan Girname'nin adı, herhangi bir unvan kullanılmaksızın, Šū-Sîn dönemine tarihlenen Puzriš-Dagan'da bulunan iki tablette geçmektedir⁷. Söz konusu tablette Girname yalnızca bir kişi olarak anılmakta, siyasi konumu hakkında bir bilgi verilmemektedir.

Bazı bilim insanları tarafından bu tablette adı geçen kişinin Šimaški Hanedanlığı'nın ilk kralı olduğu düşünülen Girname'yle aynı kişi olabileceği öne sürülmüştür⁸. Ayrıca yaklaşık olarak aynı döneme tarihlenen bazı tabletlerde I. (II.?) Tazitta⁹ ve I. Ebarti adlarının da geçmesi, bu üç figürün çağdaş olabileceği şeklinde değerlendirilmiştir¹⁰. Ancak bu konu üzerine ortak

⁶ Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sikkalmaḫs", 50; André-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", 262; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 221.

⁷ Piotr Steinkeller, "On the Dynasty of Šimaški: Twenty Years (or so) after", 288. Girname'nin adı III. Ur Dönemi'ne tarihlenen başka bir tablette de geçmektedir. Bk. Piotr Steinkeller, "On the Identity of the Toponym LÚ.Su(.A)", *JAOS* 108/2, (1988): 201.

⁸ Thorkild Jacobsen, *Cuneiform Texts in the National Museum, Copenhagen, Chiefly of Economical Contents*, (Leiden: Brill, 1939), 7-8; Steinkeller, "On the Identity of the Toponym LÚ.Su(.A)", 200; Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sikkalmaḫs", 49; Matthew W. Stolper, "Political History", M. W. Stolper, E. Carter (ed.), *Elam: Surveys Political, History and Archaeology*, vol. 25, (California: University of California Press, 1984), 20; André-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", 262; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 220.

⁹ Metinde adı geçen Tazitta'nın I. Tazitta olduğu düşünülmektedir. Bk. Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sikkalmaḫs", 50;

¹⁰ Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sikkalmaḫs", 50; André-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", 262; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 221. Tazitta'nın adı; "Da-a-zi<te>", "Da-a-zi-te", "Da-a-zi!(GÍ)-te", "Da-at-zi-at-a" olmak üzere dört farklı şekilde geçmektedir. Ebarti'nin adı genellikle "Ià-ab-ra-at"

bir görüş birliği sağlanamamıştır. W. Hinz, tablette adı geçen Girname'nin, Šimaški'nin kralı olan Girname ile özdeşleştirilmesinin problemli olabileceğini belirtmiş; söz konusu metnin, bu kişinin bir kral mı yoksa III. Ur krallarına bağlı Elamlı bir vassal mı olduğunu ortaya koyabilecek nitelikte yeterli kanıt içermediğini vurgulamıştır¹¹. Son dönemlerde P. Steinkeller, bu konuyu irdeleyerek W. Hinz'e yakın bir görüş öne sürmüş, bu kişilerin aynı kişi olamayabileceği üzerinde durmuştur. Ona göre, bu kişi Girname'den sonra yaşamış ve atasıyla aynı adı taşıyan Šimaški kraliyet ailesinin başka bir üyesi olabilir. Ayrıca P. Steinkeller, Šimaški kralı Girname'nin Awan kralı Puzur-İnšuşinak'ın zaferlerinin anlatıldığı heykel yazıtında bahsedilen ve adı verilmeyen Šimaški kralıyla aynı kişi olabileceği üzerinde durmaktadır¹².

Girname'nin Šimaški Hanedanlığı'nın kurucusu olarak kabul edilmesi halinde, P. Steinkeller'in bu yöndeki önerisi kronolojik açıdan tutarlılık arz etmektedir. Zira Puzur-İnšuşinak, III. Ur Hanedanlığı'nı kuran Ur-Nammu'nun çağdaşı olduğu düşünülmektedir ve Šimaški adı da ilk kez Puzur-İnšuşinak'ın heykel yazıtında doğrulanmıştır. Bu bağlamda, Ur-Nammu'dan Šü-Sîn dönemine kadar geçen sürenin bir kralın hakimiyet süresi açısından uzun bir zaman dilimini (yaklaşık 60-70 yıl) kapsadığına dikkat edilmelidir.

Listenin ikinci sırasında yer alan I. Tazitta, Amar-Sîn'in krallığının 8. yılına tarihlenen bir belgede "Anşanlı adam" (*lu-Anšan*) olarak geçmiştir¹³. Daha önce de belirtildiği üzere, I. Tazitta ile I. Ebarti'nin çağdaş oldukları düşünülmektedir. I. Ebarti'nin adı, Šulgi'nin 44. yılından İbbi-Sîn'in 5. yılına kadar olan çeşitli kaynaklarda geçmektedir¹⁴.

Kral listesinin yedinci sırasında yer alan I. İdaddu dönemine kadar hüküm süren kralların aralarında akrabalık bağının bulunup bulunmadığı bilinmemekteydi. I. İdaddu ile listede yer alan bazı krallar arasında soy

(Yabrat), Girname'nin ise "Ki-ir-na-mi" şeklinde geçmektedir. Bk. Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 230-232.

¹¹ Hinz, *The Lost World of Elam*, 83.

¹² Steinkeller, "On the Dynasty of Šimaški: Twenty Years (or so) after", 288-289.

Puzur-İnšuşinak, Šimaški Hanedanlığı'ndan önce Elam'da hüküm süren Awan Hanedanlığı'nın son ve en güçlü kralı olmuştur. Yukarıda sözü edilen yazıt, Puzur-İnšuşinak'ın gerçekleştirdiği askeri seferleri konu alan bir heykel yazıtıdır. Šimaški adına ilk kez bu yazıtta rastlanmaktadır. Yazıtta göre adı verilmeyen bir Šimaški kralı Puzur-İnšuşinak'ın egemenliğini kabul etmiştir. Yazıt için bk. Vincent Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Cinquième Série, MDP 14*, (Paris: Ernest Leroux, 1913), 113; Ignace J. Gelb ve Burkhard Kienast, *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v. Chr., C. I*, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990), 321-324, Elam 2 (Puzur-İnšuşinak 1), Potts, *The Archaeology of Elam*, 113.

¹³ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 231; Potts, *The Archaeology of Elam*, 138.

¹⁴ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 221, 231.

bağlarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlar özellikle Elam kaynaklı yazıtlar aracılığıyla izlenebilmektedir. I. İdaddu'ya ait bir yazıt, I. Ebarti'nin I. İdaddu'nun dedesi olduğunu, babasının ise Kindattu olduğunu göstermektedir. I. İdaddu, "Susa'nın valisi", "Elam'ın generali", Şimaški ve Elam'ın kralı" unvanlarını kullanmıştır¹⁵.

Listede altıncı sırada yer alan Kindattu, III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılışında önemli bir rol oynamıştır. Onun adı İšbi-Er-ra'nın 16. yılına tarihlenen bir belgede geçtiğinden, İb-bi-Sîn'in son dönemleri ile İšbi-Er-ra'nın saltanatının ortalarına tarihlenir¹⁶. Kindattu'nun adının geçtiği bir diğer belge "Anšan kralı" unvanını kullanan İmazu'ya ait bir mühüredir. Mühür yazıtında İmazu, Kindattu'nun oğlu olarak tanımlanmıştır¹⁷. Ancak kral listesinde İmazu adına rastlanmamaktadır. Bu da onun krallığının kısa süreli veya yerel düzeyde kalmış olabileceğini düşündürmektedir.

Listenin sekizinci sırasında yer alan Tan-Ruhurater, yazıtlarda I. İdaddu'nun oğlu olarak tanımlanmıştır¹⁸. Bir tuğla yazıtına dayanarak I. İdaddu ile Tan-Ruhurater'in çağdaş figürler olduğu düşünülmektedir¹⁹. Mevcut yazılı belgelerde, I. İdaddu "Elam ve Şimaški kralı"²⁰, Tan-Ruhurater ise "Susa valisi" olarak tanımlanmıştır (Tablo 2). Öte yandan, II. İdaddu'ya ait bir mühür ve bazı tuğla yazıtları, Tan-Ruhurater'in II. İdaddu'nun babası olduğunu ortaya koymaktadır²¹.

Bir tuğla yazıtından Tan-Ruhurater'in Ešnunna'nın ensi'si Bilalama'nın kızı *Mekubi* ile evli olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Tan-Ruhurater Bilalama'nın çağdaşı sayılmaktadır²².

¹⁵ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 221-222; Potts, *The Archaeology of Elam*, 138.

¹⁶ Johannes Van Dijk, "İšbi'erra, Kindattu, l'homme d'Elam, et la chute de la ville d'Ur: Fragments d'un hymne d'İšbi'erra", *JCS* 30/4, (1978): 193-196.

¹⁷ François Vallat, Šu-ilišu, "İddin-Dagan et Imazu, roi d'Anšan", *NABU* 087, (1996): 77-78; Potts, *The Archaeology of Elam*, 138.

¹⁸ Scheil, MDP 14, Pl. 3, n° 3; Potts, *The Archaeology of Elam*, 138.

¹⁹ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques*, MDP 14, Pl. 3, n° 3; "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmahs", 48.

²⁰ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques*, MDP 14, Pl. 3, n° 3; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 221-222.

²¹ Vincent Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Quatrième Série*, MDP 10, (Paris: Ernest Leroux, 1908), Pl. 6, n° 2; Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques*, MDP 14, 28; Florence Malbran-Labat, *Les inscriptions royales de Suse: Briques de l'époque paléo-élamite à l'Empire néo-élamite*, (Paris: Editions de la Réunion des musées nationaux, 1995), 28-29. Mühür yazıtı için bk. Potts, *The Archaeology of Elam*, 138.

²² Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques*, MDP 14, 25; Malbran-Labat, *Les Inscriptions Royales de Suse*, 24-25; Potts, *The Archaeology of Elam*, 138; Luca Peyronel, "Elam and Ešnunna:

Kral listesinin dokuzuncu sırasında yer alan II. Ebarti ise kendisini “Susa ve Anšan kralı” olarak tanımlamıştır²³. Onun diğer krallarla akrabalık ilişkisine dair bir bilgi bulunmamaktadır. II. Ebarti, “Epartid” veya “Sukkalmah” olarak adlandırılan hanedanlığın kurucusu sayılmaktadır.

Tablo 2. Bazı Şimaški krallarının sahip olduğu unvanlar.

Şimaški kralı	Unvan	Kaynak
I. Ebarti	<i>Kral (lugal)</i>	De Graef, 2004: 107-108.
I. İdaddu	<i>Susa'nın valisi (ensi); Şimaški ve Elam kralı (lugal); Elam'ın generali (GİR.NİTA)</i>	Steinkeller, 2007: 221-222; Potts, 2016: 138, 140; MDP 14: Pl. 3, n° 3; MDP 14: 29.
Tan-Ruhurater	<i>Susa'nın valisi (ensi)</i>	MDP 4: Pl. 1, n° 6; MDP 14: 25; Malbran-Labat, 1995: 24; Potts, 2016: 138, 140.
II. Ebarti	<i>Anšan ve Susa kralı (lugal)</i>	Scheil, 1929: 1-2; Potts, 2016: 138.
II. İdaddu	<i>Susa'nın valisi (ensi), Şimaški ve Elam'ın kralı (lugal)</i>	MDP 10: Pl. 6, n° 2; MDP 14: 28. Malbran-Labat, 1995: 28-29; Potts, 2016: 140.
İmazu	<i>Anšan kralı (lugal)</i>	Potts, 2016: 138, 140.

Görüldüğü gibi çeşitli kaynaklar Şimaški krallarından bazılarının; Girname'nin durumu tartışmalı olmakla birlikte, çağdaş yöneticiler olduklarını göstermektedir. Her ne kadar kral listesinde bu hükümdarların aralarında doğrudan bir akrabalık bağına işaret edilmemekteyse de I. İdaddu'dan itibaren bazı krallar arasında akrabalık bağı bulunduğu görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi Şimaški'nin bazı kralları ardışık bir hanedan soyunu temsil etmiyordu. Söz konusu kralların birbirinden bağımsız, bölgesel ölçekteki siyasi oluşumları yönettikleri düşünülmektedir. Zamanla bu yerel siyasi otoriteler arasında çeşitli ittifaklar tesis edilmiş, özellikle evlilikler yoluyla hanedanlar arası akrabalık ilişkileri oluşturulmuştur²⁴. Bu ilişkiler sonucunda geniş bir yönetici aile ortaya

Historical and Archaeological Interrelations During the Old Babylonian Period”, K. De Graef, J. Tavernier (ed.), *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, MDP 58, Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009, (Leiden: Brill, 2013), 54.

²³ Vincent Scheil, “Documents et Arguments”, *RA* 26/1, (1929): 1-2; Potts, *The Archaeology of Elam*, 38.

²⁴ Stolper, “On the dynasty of Şimaški and the early Sukkalmahs”, 50-53.

çıkıştır²⁵. M.W. Stolper'e göre dış tehditler ve saldırılar, özellikle Mezopotamya kaynaklı olanlar, söz konusu siyasi oluşumların bir araya gelmesini ve aralarında ittifaklar kurulmasını teşvik etmiş veya bu süreci hızlandırmış olabilir²⁶.

Ur-Nammu'nun Susa Üzerindeki Hakimiyeti

Mezopotamya'da Sami kökenli Akadların ve istilacı Gutilerin ardından MÖ 3. binyılın sonlarına doğru yeniden bir Sümer hanedanı yükselişe geçmiştir. III. "Ur Hanedanlığı" veya "Yeni Sümer Devleti" olarak adlandırılan bu hanedanlık MÖ 2112 dolaylarında Ur-Nammu tarafından kurulmuştur. Ur-Nammu kısa süre içerisinde Mezopotamya'da siyasi bir birlik sağlamıştır.

Ur-Nammu, III. Ur Hanedanlığı'nı kurduğu dönemde Elam bölgesinde Awan Hanedanlığı'nın son kralı olan Puzur-İnşuşinak²⁷ (Elamca Kutik-

²⁵ Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmahš", 53; Andre-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", 262.

²⁶ Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmahš", 50-53.

²⁷ Puzur-İnşuşinak'ın tarihlendirilmesiyle ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Önceleri birçok bilim insanı, bu kralın Naram-Sin ve Šar-Kali-Šarri'nin çağdaşı olduğunu öne sürmüşlerdi. George G. Cameron, *History of Early Iran*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1936), 37, 228; Rainer M. Boehmer, "Die Datierung des Puzur/Kutik-Inšuşinak und einige sich daraus ergebende Konsequenzen", *Orientalia, Nova Series* 35/4, (1966): 367-368, 375; Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", 652; Hinz, *The Lost World of Elam*, 77-78. 1984 yılında İsin kentinde yapılan arkeolojik kazılarda Puzur-İnşuşinak'ın da adının yer aldığı Ur-Nammu'ya ait bir yazıtın Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen kopyası bulunmuştur. Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 65; Douglas R. Frayne, "The Zagros Campaigns of the Ur III Kings", *The Canadian Society for Mesopotamian Studies Journal* 3, (2008): 35. Dolayısıyla Puzur-İnşuşinak'la ilgili yeni bir tarihleme ortaya atılmıştır. Bu göre Awan kralı daha önceki tarihten yaklaşık yüz yıl sonra, MÖ 2112 dolaylarında III. Ur Hanedanlığı'nı kuran Ur-Nammu'nun çağdaşı sayılmaktadır. Piotr Steinkeller, "The Date of Gudea and His Dynasty", *Journal of Cuneiform Studies* 40/1, (1988): 52; André-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", 262; Vallat, *Les noms géographiques des sources suso-élamites*, CX; Javier Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", D. T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, C. I, (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2012), 745; Daniel T. Potts, "The Elamites", T. Daryae (ed.), *The Oxford Handbook of Iranian History*, (New York: Oxford University Press, 2012), 41; Piotr Steinkeller, "Puzur-Inshushinak at Susa: A Pivotal Episode of Early Elamite History Reconsidered", K. De Graef, J. Tavernier (ed.), *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, MDP 58, Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009, (Leiden: Brill, 2013), 298; Katrien De Graef, "The Use of Akkadian in Iran", D. T. Potts (ed.), *The Oxford Handbook Of Ancient Iran*, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 266; Potts, *The Archaeology of Elam*, 113; Kamyar Abdi, "The Kingdom of Elam", T. Daryae (ed.), *King*

İnšuşinak) hüküm sürmekteydi. Puzur-İnšuşinak, Akad krallığının yıkılmasıyla Elam'da siyasi bir birlik sağlamış ve hakimiyet alanını Elam'ın kuzey bölgelerine doğru genişletmişti²⁸. Ur-Nammu'ya ait İsin'de bulunan bir yazıttan Puzur-İnšuşinak'ın bazı Mezopotamya kentleri üzerinde de egemenlik sağladığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıtta göre Elam kralının Mezopotamya'da kontrolü altında tuttuğu yerler arasında *Akad, Ešnunna, Awal, Kismar, Maškan-šarrim, Tuttub* ve *Zimudar* gibi önemli kentler olmuştur²⁹. Ayrıca Ur-Nammu kanunlarının giriş bölümünde bu kentlerin yanı sıra *Umma, Marad, GIRkal Kazallu* ve *Ušarum*'un da Anšan tarafından boyunduruk altına alındığından bahsedilmektedir³⁰. Yine İsin yazıtına göre, Ur-Nammu Puzur-İnšuşinak'ın Mezopotamya kentleri üzerindeki hakimiyetine son vermiştir. Ur-Nammu ve Puzur-İnšuşinak'ın arasında yaşanan çatışmaya dair elimizde detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Ur-Nammu dönemine ait Elam ile ilişkileri yansıtan iki önemli belge bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Nippur'da ele geçmiş ve Guti ile Elam üzerine yapılmış bir seferi konu edinen silindir biçimindeki bir yazıttır. Ancak bu yazıt büyük ölçüde tahrip olduğundan, Ur-Nammu'ya ait olup olmadığı kesin olarak tespit edilememektedir³¹. Diğer kaynak ise iki kap parçası üzerine kazınmış bir yazıttır. Bu yazıtta, Ur-Nammu'nun Susa üzerine bir sefer düzenlediği ve buradan ganimet elde ettiği ifade edilmektedir³².

Bu veriler ışığında, dönemin siyasi gelişmeleri kronolojik bağlamda değerlendirildiğinde, Ur-Nammu'nun Awan kralı Puzur-İnšuşinak'ı mağlup ettikten sonra Susa'ya kadar ilerleyerek burayı ele geçirdiği öne sürülebilir. Şulgi dönemine ait kaynaklar da Susa ve çevresindeki toprakların Ur-Nammu döneminde kontrol altına alındığını doğrular niteliktedir. Çünkü Şulgi döneminde Susa ve çevresindeki toprakların Ur'un hakimiyeti altında olduğu

of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE), C. IV, (California: Jordan Center for Persian Studies, 2017), 10; Steinkeller, "The Birth of Elam in History", 191.

²⁸ Puzur-İnšuşinak'ın seferleri için bk. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques*, MDP 14, 11-16; Gelb ve Kienast, *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v. Chr.*, 321-324, Elam 2 (Puzur-İnšuşinak 1).

²⁹ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 65; Frayne, "The Zagros Campaigns of the Ur III Kings", 35; Steinkeller, "Puzur-Inshushinak at Susa, 295; Potts, *The Archaeology of Elam*, 116.

³⁰ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 48; Potts, *The Archaeology of Elam*, 116.

³¹ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 67.

³² Gianni Marchesi, "Ur-Nammâ(k)'s conquest of Susa", K. De Graef, J. Tavernier (ed.), *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, MDP 58, International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009, (Leiden: Brill, 2013), 285-286.

bilinmektedir. Ancak Šulgi'nin yazıtlarında bu bölgeye yönelik seferlerden açıkça bahsedilmemektedir. Bu da söz konusu toprakların Ur-Nammu döneminde ele geçirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Šulgi Dönemi

Šulgi döneminde III. Ur Hanedanlığı ile Elam arasındaki ilişkiler önceki döneme kıyasla daha iyi belgelenmiştir. Bu döneme ilişkin bilgiler Puzriš-Dagan, Girsu ve Lagaš'taki arşivlerde bulunan haberci raporları, tayin metinleri gibi idari belgeler ile kraliyet yazıtlarından elde edilmektedir. Ayrıca Susa'da ele geçen sınırlı sayıda arkeolojik bulgu da dönemin siyasal ve kültürel yapısı hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Šulgi'nin hükümdarlığında benimsediği yayılmacı politika çerçevesinde, III. Ur Krallığı'nın sınırları doğuya, Elam bölgesine doğru genişletilmiştir. Bu genişleme süreci hem diplomatik girişimler hem de askeri seferler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ele geçirilen bu topraklar, yalnızca askeri kontrol altına alınmakla kalmamış, aynı zamanda iktisadi ve idari açıdan da sistemli bir şekilde merkeze entegre edilmiştir. Bu bağlamda, III. Ur Krallığı'nın sınırlarının korumaya yönelik tampon bölgeler oluşturulmuştur. *Ma-da* (Sümerce çevre/sınır bölgesi) olarak adlandırılan bu tampon bölgelere Elam'dan dahil edilen başlıca yerleşim birimleri arasında *Susa*, *Arawa*³³,

³³ Arawa, Huzistan'ın kuzeybatısına, Mezopotamya'dan Susiana Ovası'na geçişi kontrol eden stratejik bir noktaya konumlandırılmıştır. Piotr Steinkeller, "The Question of Marḥaši: A Contribution to the Historical Geography of Iran in the Third Millennium B.C.", *ZA* 77/2, (1982): 245-246. Sözü edilen bölgede Tepe Musiyan ve Tepe Farukhabad yerleşmeleri üzerinde durulmaktadır. Bk. Michalowski, *The Correspondence of the Kings of Ur*, 163; Tepe Farukhabad için bk. Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, 233. Tepe Musiyan için bk. Elizabeth Carter, "Archaeology", M. W. Stolper, E. Carter (ed.), *Elam: Surveys Political, History and Archaeology*, vol. 25, (California: University of California Press, 1984), 212; Frank Hole, "Dehlorān", *Encyclopædia Iranica* VII/2, (1994), <https://www.iranicaonline.org/articles/dehloran/>, parag. 2; Piotr Michalowski, "The Kingdom of Akkad in Contact with the World", K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts (ed.), *The Oxford History of the Ancient Near East: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, C. I, (Oxford: Oxford University Press, 2020), 708; Mohsen Zeynivand, "A Cylinder Seal with an Amorite Name from Tepe Musiyan, Deh Luran Plain", *JCS* 71, (2019): 73-83. Arawa için ayrıca bk. Vallat, *Les noms géographiques des sources suso-élamites*, CXXVII-CXXVIII; Rosemary Prentice, *The Exchange of Pre-Sargonic Lagash*, (Münster: Ugarit-Verlag, 2010), 104-105.

*AdamDUN*³⁴ ve *Sabum* yer almıştır³⁵ (Harita 1). Bu bölgelerde uygulanan iskan politikası çerçevesinde Mezopotamya'dan nüfus aktarılmış ve bu kişilere çeşitli araziler tahsis edilmiştir. Aynı zamanda, bölgede bulunan askeri personelden “*gún ma-da*” (eyalet vergisi) adı altında düzenli olarak vergiler alınmıştır³⁶. Bu vergiler, Puzriş-Dagan merkezli idari yapı tarafından belirlenmiş olup genellikle hayvancılık ürünleri üzerinden tahsil edilmiştir. Kaynaklarda, aralarında Susa, Arawa, Adamdun ve Sabum'un da yer aldığı yaklaşık doksan kadar yerleşimin bu tür vergileri ödediği belirtilmektedir. Vergi miktarı hem mükellefin askeri rütbesine hem de kendisine tahsis edilen arazinin büyüklüğüne göre değişkenlik göstermekteydi³⁷. Susa'dan alınan ilk vergiye ilişkin kayıt, Şulgi'nin 46. yılına tarihlenen bir tablette (CST 124) yer almaktadır³⁸. Söz konusu tablette, verginin hayvanlar üzerinden ödendiği anlaşılmaktadır³⁹.

Bu bölgeler, her biri vali (*ensi*) unvanına sahip ve doğrudan merkeze bağlı yöneticiler tarafından idare edilmiştir. Valilerin yanında ise genellikle askeri vali/general (Sümerce: *şagina*, Akadca: *şakkanakku*) unvanını taşıyan görevliler yer almıştır⁴⁰. Susa'da görev yaptığı bilinen en önemli valilerden biri *Zariqum*'dur⁴¹. *Zariqum*'un adı, Şulgi'nin 33. 40. ve 41. yıllarına

³⁴ Konumu için günümüzdeki Şuştar ve çevresi önerilmiştir. Bk. Hinz, *The Lost World of Elam*, 83; Vallat, *Les noms géographiques des sources suso-élamites*, CXXIV, CXXXVI. Konuyla ilgili ayrıca bk. Marie-Joseph Steve, “La tablette sumérienne de Šūstar (T. MK 203)”, *Akkadica* 121, (2001): 5-21; Steinkeller, “Puzur-Inshushinak at Susa, 296-297; Potts, *The Archaeology of Elam*, 25; Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, 174; Piotr Michalowski, “Observations on “Elamites” and “Elam” in Ur III Times”, P. Michalowski (ed.), *On the Third Dynasty of Ur: Studies in Honor of Marcel Sigrist, JCS: Supplemental Series*, (Boston: American School of Oriental Research, 2008), 115.

³⁵ Piotr Steinkeller, “The Administrative and Economic Organization of The Ur III State: The Core and The Periphery”, T. A. Hollan (ed.), *The Organization of Power Aspects of Bureaucracy in The Ancient Near East*, SAOC 46, (Chicago: The Oriental Institute of The University of Chicago, 1991), 28, 30; Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, 194.

³⁶ Steinkeller, “The Administrative and Economic Organization of The Ur III State”, 28; Potts, *The Archaeology of Elam*, 138.

³⁷ Steinkeller, “The Administrative and Economic Organization of The Ur III State”, 26, 28. P. Steinkeller, *ma-da* bölgesindeki idari örgütlenmeyi üç farklı yerleşim tipi çerçevesinde sınıflandırmaktadır: (a) generaller veya valiler tarafından yönetilen büyük yerleşim merkezleri; (b) kıdemli kaptanların idaresindeki orta ölçekli yerleşimler; (c) küçük kaptanların sorumluluğunda bulunan küçük yerleşim birimleri. Steinkeller, “The Administrative and Economic Organization of The Ur III State”, 28-29.

³⁸ Potts, *The Archaeology of Elam*, 125.

³⁹ Bk. <https://cdli.earth/artifacts/107636>.

⁴⁰ Steinkeller, “The Administrative and Economic Organization of The Ur III State”, 20.

⁴¹ William W. Hallo, “Zāriqum”, *JNES* 15/4, (1956): 221, 224; Raphael Kutscher, “A Note on the Early Careers of Zariqum and Šamši-illat”, *RA* 71/1, (1979): 81-82; Hinz, “Persia c.

tarihlenen belgelerde geçmektedir. Ayrıca, Amar-Sîn'in 4. yılına ait bazı metinlerde de adı anılmaktadır. Bu durum onun görev süresinin Amar-Sîn dönemine kadar uzadığını göstermektedir⁴². Zariqum'un faaliyetlerine ilişkin bir bilgi, Şulgi'nin 40. yılına tarihlenen bir belgede yer almaktadır. Bu belgede, Zariqum ve "şakkanakku" olarak tanımlanan *Šamši-illat*'ın Nippur'dan Susa'ya gerçekleştirdikleri bir yolculuk sırasında Puzriš-Dagan'da kendilerine deri ayakkabı temin edildiği belirtilmektedir. *Šamši-illat*'ın bir askeri vali olarak Zariqum ile Susa'da görev yaptığı düşünülmektedir⁴³.

Ma-da bölgelerine ulaşım, Şulgi tarafından inşa ettirilen ve kervansarayları andıran dinlenme istasyonlarına sahip bir yol ağı aracılığıyla sağlanmaktaydı⁴⁴. Bu ulaşımın önemli bir kısmı, Erken Hanedanlar ve Akad Dönemi'nde de yoğun olarak kullanılan Gu'abba Limanı üzerinden yürütülüyordu⁴⁵. Mevcut belgeler, bu yolların hem haberciler hem de devlet görevlileri tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, "haberci metinleri" seyahat eden kişiler için yapılan harcamaların kayıtlarını içermektedir. Elam'la ilgili bu tür metinlerden bazılarında örnek vermek gerekirse: Susa valisi *Urkum*'un Lagaş üzerinden Susa'ya dönüşü, Sabum'un valisi *Aburanum*'un Nippur'a giderken Lagaş'tan geçişi, kralın damadının (Amar-Sîn'in damadı olduğu düşünülmektedir) Susa'ya yaptığı yolculuk çeşitli metinlerde yer almaktadır. Ancak bu metinlerin hiçbirinde

2400-1800 B.C.", 655; Enrique, C. Quintana, *Historia de Elam, El Vecino Mesopotamico*, (Murcia: Estudios Orientales, 1997), 29; Piotr Michalowski, "Aššur during the Ur III Period", O. Drewnoswka (ed.), *Here & There across the Ancient Near East*, (Warszawa: Studies in Honour of Krystyna Lyczkowska, Agade, 2009), 150-151.

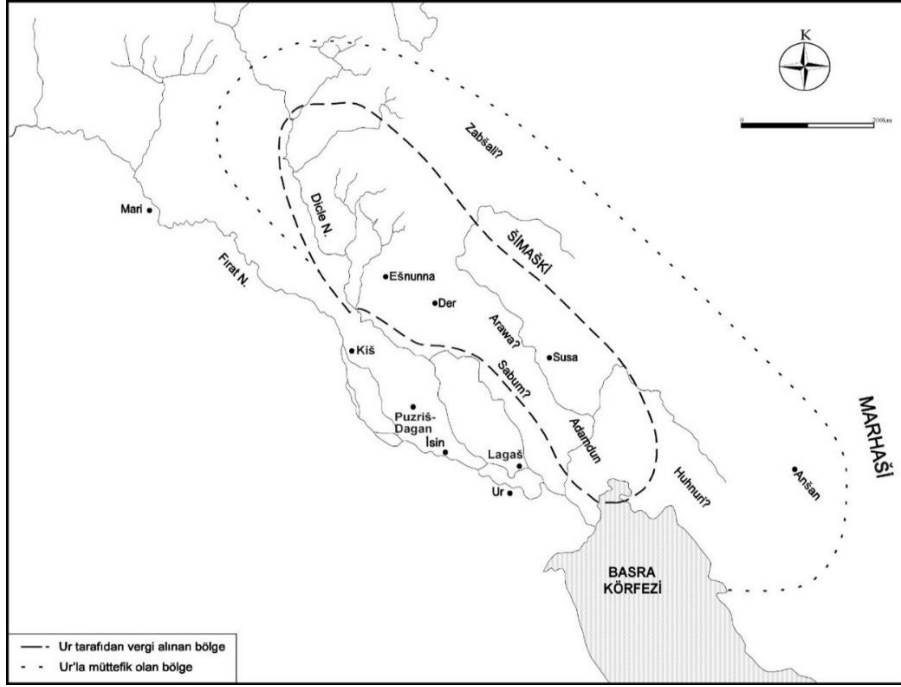
⁴² Michalowski, "Aššur during the Ur III Period", 151. Zariqum adı aynı zamanda Şulgi'nin 44. yılından Amar-Sîn'in 5. yılına kadar tarihlenen bazı metinlerde Asur valisi olarak geçmektedir. Ancak bu iki yöneticinin farklı kişiler olduğu düşünülmektedir. Bk. Michalowski, "Aššur during the Ur III Period", 152. Zariqum adının geçtiği metinler için ayrıca bk. Hallo, "Zāriqum", 222-223.

⁴³ Kutscher, "A Note on the Early Careers of Zariqum and Šamši-illat", 81-82; Potts, *The Archaeology of Elam*, 125. Valiler ve generaller arasındaki otorite farkı tam olarak bilinmese de generallerin valilerden tam bağımsızlığa sahip olduğu düşünülmektedir. Valiler hem başkentte hem de kasaba ve köylerdeki tapınak hazinelerini ve burada çalışanları kontrol ediyordu. Generaller ise askeri personelden ve eyaletlerdeki kraliyet topraklarına yerleşen saraya bağlı personelden sorumluydu. Steinkeller, "The Administrative and Economic Organization of The Ur III State", 20.

⁴⁴ Potts, *The Archaeology of Elam*, 130.

⁴⁵ Bu dönemde Gu'abba üzerinden olan yol, Susa ve çevresindeki ma-da bölgesinde bulunan askeri yerleşimcilerin ihtiyaç duydukları malların aktarılmasında da önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu bölgeden elde edilen kereste gibi hammaddelerin teknelerle Ur'a taşınmasında kolaylık sağlamıştır. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", 194.

tarikh yer almamaktadır⁴⁶. Ayrıca bu döneme tarihlenen Girsu, Umma ve Puzriş-Dagan'da bulunan metinlerde dilsel olarak Elamca isimler taşıyan birçok kişi isimleri de bulunmaktadır⁴⁷.

Harita 1. III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde bölgenin tarihi coğrafyası⁴⁸.

Şulgi'nin bölgedeki egemenliğini yansıtan arkeolojik veriler Susa'dan gelmektedir. Şulgi Susa'da *Ninhursag* ve Susa'nın baş tanrısı *İnşuşinak*'ın tapınaklarını restore etmiş ve bunlara çeşitli adaklar adamıştır. İnşuşinak tapınağında bulunan bir tuğla yazıtında şu ifadeler geçmektedir: “*Şulgi, güçlü adam, Ur kralı, Sümer ve Akad topraklarının kralı, tanrı İnşuşinak için onun tapınağını yaptırmıştır. O, onun için restore etti*”⁴⁹.

⁴⁶ Potts, *The Archaeology of Elam*, 130.

⁴⁷ Potts, *The Archaeology of Elam*, 130. Kişi isimleri için bk. Ran Zadok, “Elamites and other peoples from Iran and the Persian Gulf region in early Mesopotamian sources”, *Iran*, 32, 40-45.

⁴⁸ Steinkeller, “The Administrative and Economic Organization of The Ur III State”, Figure 6; Marc Van de Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi: MÖ 3000-323*, Sinem Gül (çev.), (İstanbul: Homer Kitapevi, 2018), Harita 4.1. (Esas alınarak yazar tarafından yeniden çizilmiştir).

⁴⁹ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 139. Ayrıca bk. Malbran-Labat, *Les inscriptions royales de Suse*, 22.

Ninḫursag tapınağında bulunan bir taş temel tabletinde ise şöyle yazmaktadır: “*Leydisi, Susa'nın tanrıçası Ninḫursag için, Šulgi, güçlü adam, Ur kralı, Sümer ve Akad topraklarının kralı, onun tapınağını yaptırdı*”⁵⁰. Bunun dışında yine Ninḫursag ve İnšuşinak tapınaklarında üzerlerinde yazıt bulunan birçok temel çivisi bulunmuştur⁵¹. Šulgi'nin hayatı için adanan bir topuz başı ve üzerinde Šulgi'nin adını taşıyan kuş başlı çekiç diğer buluntular arasında yer almaktadır⁵² (Resim 1).

Resim 1. Susa'da Šulgi dönemine tarihlenen bazı buluntular: a-b) temel çivileri (İnšuşinak ve Ninḫursag tapınağından), c-d) temel tabletleri (İnšuşinak ve Ninḫursag tapınağından), e:) kuş başlı balta (Akropol'den)⁵³.

⁵⁰ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 138.

⁵¹ Javier Álvarez-Mon, *The Art of Elam CA. 4200-525 BC*, (London: Routledge, 2020), 168-170.

⁵² Roland De Mecquenem, “Têtes De Cannes Susiennes en Métal”, *RA* 47/2, (1953); Álvarez-Mon, *The Art of Elam CA. 4200-525 BC*, 168-170.

⁵³ a) Álvarez-Mon, *The Art of Elam CA. 4200-525 BC*, Plate 62: h; b) SB 2879, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010176957>; c) SB 2882, SB 6854, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010247520>; d) SB 2886, 6849, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010247535>; e) SB 5634, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010179460>.

Bu dönemde Ur Krallığı'nın doğrudan denetimi dışında kalan Anšan, Şimaški, Huhnur⁵⁴, Zabšali ve Marhaşi⁵⁵ gibi siyasi oluşumlar mevcuttu. Harita 1'de de görülebileceği üzere, bu siyasi birimler *ma-da* bölgesinin dışında yer almakta ve Ur'a düzenli vergi ödememekteydiler. Bu yerleşimler Ur Krallığı'na doğrudan bağlı değildi; statüleri zaman içerisinde değişkenlik göstermiş, bazı durumlarda ise Ur tarafından vassal konumuna getirilmişlerdir⁵⁶.

Şulgi'nin yıl adlarından anlaşıldığı kadarıyla, Ur kralı bu güçlerle hem diplomatik hem de askeri ilişkiler kurmuştur. Diplomatik ilişkilerin bir parçası olarak kraliyet ailesi mensupları evlilik yoluyla bağ kurmuşlardır. Bu bağlamda Şulgi'nin 18. yıl adı, "*Kralın kızı Liwwir-mittašu, Marhaşi'nin kraliçeliğine yükseltildiği (evlilik yoluyla) yıl*"; 30. yıl adı ise: "*Kralın kızının, Anšan valisiyle evlendiği yıl*" olarak adlandırılmıştır⁵⁷. Ancak bu diplomatik ittifaklara rağmen, Şulgi'nin zaman zaman askeri müdahalelerde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Kralın 34. yıl adında, Anšan'a düzenlenen bir askeri

⁵⁴ Behbahan Ovası'na konumlandırılmıştır. Bk. Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", 647; François Vallat, "La géographie de l'Elam d'après quelques textes Mésopotamiens", *Actes de la XXXVIème Rencontre Assyriologique Internationale*, Gand, 10-14 Julliet 1989, (1991), 12; Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 363; Stępień, *From the History of State System in Mesopotamia-The Kingdom of the Third Dynasty of Ur*, (Poznań: Zakład Graficzny, 2009), 32. Ayrıca bk. Allahverdi Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*, (Bakı: Şərq-Qərb, 2011), 26.

⁵⁵ Akad kaynaklarında *Paraşsum* olarak geçen Marhaşi, günümüz İran topraklarında yer alan önemli bir siyasi güç olmuştur. Akad Dönemi'nde Elam'la ittifak halinde olan Marhaşi, III. Ur Dönemi'nde Ur sarayıyla sıkı diplomatik ilişki içerisinde olmuştur. III. Ur ve Marhaşi arasındaki ilişkiler için bk. Daniel T. Potts, "Total Prestation in Marhashi-Ur Relations", *IrAnt* 37, (2002): 343-357; Chen Yanli ve Yuhong Wu, "The Names of the Leaders and Diplomats of Marhaşi and Related Men in the Ur III Dynasty", *Cuneiform Digital Library Journal*, 1, 2017. <https://cdli.earth/articles/cdlj/2017-1>.

Yeri ile ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır. Önerilen yerler arasında en yaygın görüş Huzistan'ın kuzeybatısı olsa da (Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", 649; Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti*, 26; Potts, *The Archaeology of Elam*, 94. Ayrıca bkz. Cameron, *History of Early Iran*, 193.) F. Vallat, Belucistan'ı (Vallat, "Éléments de géographie élamite (résumé)", 52; Vallat, "La géographie de l'Elam d'après quelques textes Mésopotamiens", 12; Vallat, *Les noms géographiques des sources suso-élamites, CXIII-CXVII*, P. Steinkeller, Kirman bölgesini önermiştir. Steinkeller, "The Question of Marhaşi, 250-251, 255.

⁵⁶ Steinkeller, "The Administrative and Economic Organization of The Ur III State", 28; Potts, *The Archaeology of Elam*, 126.

⁵⁷ Potts, *The Archaeology of Elam*, 128; Stępień, *From the History of State System in Mesopotamia*, 16-17. Ayrıca bk. Quintana, *Historia de Elam*, 30; Frauke Weiershäuser, *Die königlichen Frauen der III. Dynastie von Ur*, (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2008).

seferden bahsedilmektedir. Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiş, yalnızca “*Anšan yok edildi*” ifadesi yer almaktadır⁵⁸. Ayrıca Šulgi'nin 48. yılına tarihlenen bir tablette, Šimaški'den elde edilen ganimetlere atıf yapılmaktadır. Ancak söz konusu ganimetlerin bir askeri seferin sonucu olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir⁵⁹.

Šulgi döneminden Šū-Sîn dönemine kadar mevcut yazılı kaynaklara dayanarak, Šimaški Hanedanlığı krallarının Ur'un Susa ve çevresindeki (*ma-da* bölgesi) egemenliğini kabul etmiş oldukları izlenimi edinilmektedir. Zira bu döneme ait kaynaklarda Šimaški ile yapılan herhangi bir askeri çatışmadan söz edilmemektedir. Aksine, taraflar arasında dostane olarak nitelendirilebilecek diplomatik ilişkilerin varlığından söz edilebilir. Yukarıda adı geçen Šimaški krallarından I. Tazitta ve I. Ebarti'nin elçileri, Ur sarayıyla doğrudan diplomatik temaslarda bulunmuşlardır. Bu krallar arasında özellikle I. Ebarti öne çıkmaktadır. Ur kaynaklarında da en çok bu kralın adı geçmektedir. Hatta I. Ebarti'nin ya da onun akrabalarından birinin Šulgi'nin kızlarından biriyle evlenmiş olabileceği düşünülmektedir⁶⁰.

Kaynaklarda, Anšan ile ilişkilendirilen I. Tazitta'nın elçilerinin, her zaman I. Ebarti'nin elçilerine eşlik ettiği görülmektedir. Genel olarak Anšan bağlantılı elçilerin, I. Ebarti'nin elçilerinden bağımsız olarak geçtiği herhangi bir metne rastlanmamaktadır. Ayrıca mevcut belgelerde, I. Tazitta'nın elçileri daima I. Ebarti'nin elçilerinden sonra anılmaktadır. P. Steinkeller, bu durumu I. Tazitta'nın, I. Ebarti'den statü olarak daha aşağı bir konumda olduğu şeklinde yorumlamıştır⁶¹.

I. Ebarti, yalnızca Šulgi döneminde değil, aynı zamanda Amar-Sîn ve Šū-Sîn dönemlerinde de Ur Krallığı'nın sadık bir müttefiki olarak rol oynamıştır⁶². Ancak mevcut verilere rağmen, I. Ebarti'nin Ur krallarıyla kurduğu diplomatik ilişkilerin detayı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca çağdaşı bazı diğer yöneticilerin aksine, I. Ebarti Ur kaynaklarında Šimaški ile ilişkilendirilmemiştir. Bu sebeple onun nerede hüküm sürdüğü de kesin olarak bilinmemektedir. I. Ebarti'nin siyasi kariyeri hakkında bilinen tek şey onun İbbi-Sîn'in hükümdarlığının üçüncü yılından itibaren Susa'da

⁵⁸ Frayne, “The Zagros Campaigns of the Ur III Kings”, 47; Stępień, *From the History of State System in Mesopotamia*, 17.

⁵⁹ Frayne, “The Zagros Campaigns of the Ur III Kings”, 47.

⁶⁰ Steinkeller, “New Light on Šimaški and its Rulers”, 218, 222, 227; Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, 195.

⁶¹ Steinkeller, “New Light on Šimaški and its Rulers”, 221-222, 225.

⁶² Steinkeller, “New Light on Šimaški and its Rulers”, 218, 222, 227; Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, 195.

hüküm sürdüğüdür⁶³. Bununla birlikte P. Steinkeller, I. Ebarti'nin Susa'daki hakimiyetinden önce, Anšan'ın doğusunda veya Anšan'ın doğu kısmını kapsayan bir krallığa hükmetmiş olabileceğini öne sürmüştür⁶⁴. Hatta Anšan'ın yönetiminin bile bir süre sonra Ebarti'ye verilmiş olabileceği düşünülmektedir. Çünkü yukarıda ifade edildiği gibi Ur kaynaklarında Anšan ile ilişkilendirilen I. Tazitta'nın, I. Ebarti'ye kıyasla daha alt bir statüde konumlandırılmış olması, I. Tazitta'nın Anšan'ı I. Ebarti'nin bir vekili ya da akrabası sıfatıyla yönetmiş olabileceğini düşündürmektedir⁶⁵.

Mevcut veriler ışığında, I. Ebarti ile Ur kralları arasındaki ilişkinin karşılıklı çıkarlara dayalı bir temelde şekillendiği anlaşılmaktadır. Ur Devleti açısından, *ma-da* bölgesinin dışında kalan yerlerden gelebilecek tehditlere karşı güvenilir bir güce ihtiyaç vardı. Ebarti ailesi, Šimaški beylikleri içerisinde önemli bir nüfuza sahipti ve bu nedenle Šulgi, bu aileyle iyi ilişkiler geliştirerek bölgedeki dengeyi korumayı amaçlamış olabilir. Bu ittifakın bir karşılığı olarak, Šulgi'nin Anšan örneğinde görüldüğü üzere bazı bölgelerin kontrolünü Ebarti ailesine bırakmış olması muhtemeldir⁶⁶.

Amar-Sîn ve Šü-Sîn Dönemleri

Amar-Sîn döneminde Elam'la ilgili kaynaklar oldukça sınırlıdır. Mevcut belgelerden, Zariqum'un Susa valiliğine devam ettiği anlaşılmaktadır. Zariqum'un adı, Amar-Sîn'in 4. yılına tarihlenen bir belgede son kez geçmiştir. Bu tarihten, Susa valisi olarak *Bēli-arik*'in adının geçtiği Šü-Sîn'in 8. yılına kadar Susa valiliğine ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır⁶⁷. Öte yandan, I. Ebarti'nin Ur sarayıyla diplomatik ilişkilerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. I. Ebarti'nin ismi, Amar-Sîn'in 2. yılından 9. yılına kadar olan belgelerde geçmektedir. Amar-Sîn'in 8. yılına tarihlenen bir belgede ise I. Ebarti ile birlikte I. Tazitta'nın da adı anılmaktadır⁶⁸.

Amar-Sîn dönemine ait mevcut kaynaklarda Elam'a yönelik herhangi bir askeri seferden açıkça bahsedilmemektedir. Ancak ayrıntıları tam olarak

⁶³ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 222-223, Fig. 1. Ayrıca bk. Katrien De Graef, "Les noms d'année du roi Simaskéen Ebarat I", *Akkadica* 125, (2004): 107-108.

⁶⁴ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 223-228; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 293.

⁶⁵ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 287.

⁶⁶ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 287.

⁶⁷ Michalowski, "Aššur during the Ur III Period", 151. Bēli-arik için bk. Marcel Sigrist, Kilian Butz, "Wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Susiana Und Südmesopotamien in Der Ur-III-Zeit", *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran* 19, (Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1986), 30.

⁶⁸ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 230-231.

bilinmemekle birlikte, Amar-Sîn'in 7. yıl adı *Huḫmur* üzerine düzenlenen bir seferle ilişkilidir⁶⁹.

Amar-Sîn'in ardından III. Ur Hanedanlığı tahtına Šū-Sîn geçmiştir. Bu döneme ait yazılı kaynaklar, bölgedeki görece barışçıl düzenin bozulduğunu ortaya koymaktadır. Šū-Sîn tarafından adanan heykellerin üzerindeki yazıtlardan kopyalanan Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen tabletlerden, Ur'a karşı Šimaški bölgelerinden oluşan bir ittifakın kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeler aynı zamanda, Šimaški topraklarının ilk kez valiler tarafından yönetilen "*Zabšali, Šigriš, Nibulmat, Alummiddatum, Garta, Šatilu, Azaḫar, Bulma, Nušušmar, Nušgalenum, Sisirtum, Araḫir, Tirmium*" gibi birçok farklı idari birimlere ayrıldığını göstermektedir⁷⁰ (Tablo 3).

Šū-Sîn, söz konusu ittifaka karşı geniş çaplı askeri seferler düzenlemiştir (Harita 2). Šū-Sîn'in 7. yıl adının "*Zabšali'nin yok edildiği yıl*"⁷¹ olarak adlandırılması nedeniyle bunlar arasında Zabšali'nin önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir⁷². Zabšali'nin konumu tam olarak belirlenememiş olmakla birlikte, mevcut veriler doğrultusunda İran'ın kuzeybatı kesimlerinde yer almış olabileceği ileri sürülmektedir⁷³.

⁶⁹ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 227; Quintana, *Historia de Elam*, 32; Stępień, *From the History of State System in Mesopotamia*, 29.

⁷⁰ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 303, 309-313; Zadok, "Elamite Onomastics", 227; Quintana, *Historia de Elam*, 33; Potts, *The Archaeology of Elam*, 127, 132; Stępień, *From the History of State System in Mesopotamia*, 37.

⁷¹ Potts, *The Archaeology of Elam*, 128; Stępień, *From the History of State System in Mesopotamia*, 30, 37.

⁷² Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmaḫs", 45, 51; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 217; Potts, *The Archaeology of Elam*, 132.

⁷³ Steinkeller, "The Question of Marḫaši, 244; Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmaḫs", 45. Bilim insanlarının büyük bir kısmı Šū-Sîn'in yazıtlarına dayanarak Zabšali'yi Šimaški bölgesinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmaḫs", 45; Potts, *The Archaeology of Elam*, 126; Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 217. Buna karşın, P. Michałowski, Zabšali'yi Šimaški'ye komşu, fakat ondan siyasi ve idari bakımdan bağımsız bir bölge olarak ele almaktadır. Michałowski, *The Correspondence of the Kings of Ur*, 162-164. Konuyla ilgili ayrıca bk. Vallat, "La géographie de l'Elam d'après quelques textes Mésopotamiens", 12. Yakın zamanda yapılan bir çalışmada, Zabšali'nin konumu için günümüzdeki İsfahan ve Yezd eyaletlerinin kuzey-kuzeydoğu bölgesi önerilmiştir. Ali Aarab, Mohammad Esmaeil Esmaeili Jelodar ve Alireza Khosrowzadeh, "A Suggestion for the Toponymy of Several Elamite Regions Including Zabshali, Tukrish and Lu.Su", *DTCF Dergisi* 57/1, (2017): 52-54.

Tablo 3. Šū-Sîn tarafından ele geçirilen Šimaški'nin bölgeleri ve yöneticileri⁷⁴.

Bölge	Vali
Zabšali	İndasu, Ziringu
Nibulmat	Dungat
Garta	[x]-am-ti
Šigriš	Bunirni
Alumiddatum	Nu-[x]-li
Nušušmar	Titi
Šatilu	-
Zizirtum	Nenibzu
Araḫir	Barihiza
Nušgalenum	Tirubi'u
-	Samri
Azaḫar	-
Timi'um	-
Pulma	-

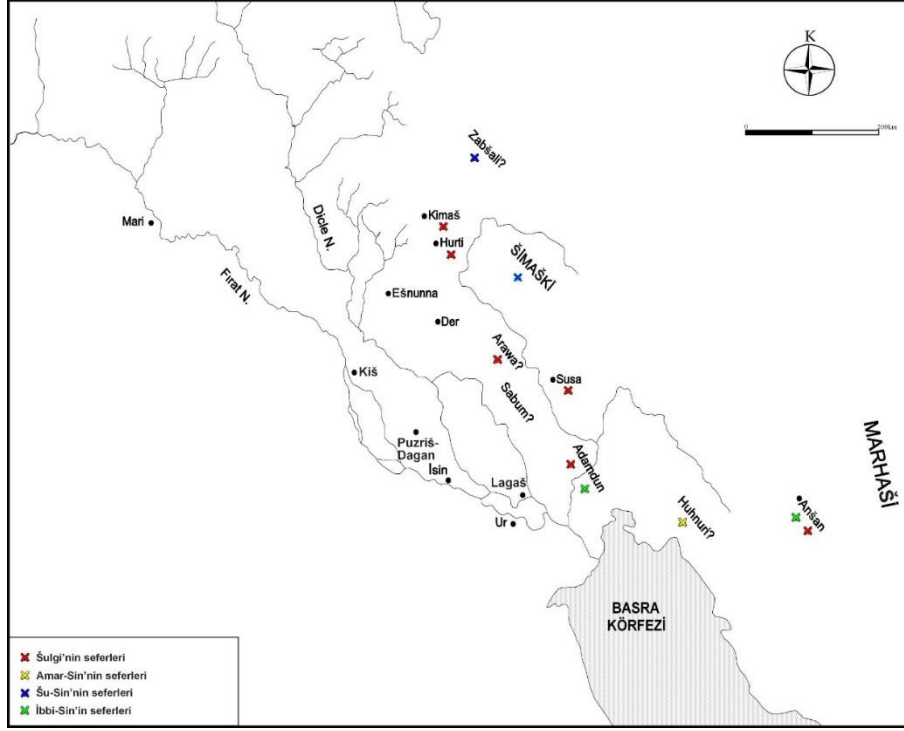
Tablo 3'te görülebileceği üzere Šū-Sîn'in yazıtlarında birçok yönetici ismi verilmiş olmasına rağmen, Šimaški krallarından hiçbirinin adı geçmemektedir. Ayrıca, bu dönemde I. Ebarti'nin elçilerinin Ur sarayını ziyaret etmeye devam ettikleri de bilinmektedir. Dolayısıyla Šū-Sîn ve Šimaški bölgeleri arasında gerçekleşen bu savaşa I. Ebarti'nin katılmadığı anlaşılmaktadır. P. Steinkeller, I. Ebarti'nin bu savaşa katılmış olsa dahi, muhtemelen Šū-Sîn'in tarafında yer almış olabileceğini ileri sürmektedir⁷⁵.

Šū-Sîn'in hükümdarlığının ikinci yılına tarihlenen bir belgede, Anšan'a seyahat eden bir Ur prensesine (muhtemelen kralın kızı) verilen yiyeceklerin listesi yer almaktadır. Söz konusu yolculuğun bir evlilikle ilişkili olduğu anlaşılmakta, ancak herhangi bir yıl adında açık biçimde belirtilmemektedir⁷⁶.

⁷⁴ Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 303, 309-313; Zadok, "Elamite Onomastics", 227; Potts, *The Archaeology of Elam*, 127, 132; Stepień, *From the History of State System in Mesopotamia*, 37.

⁷⁵ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 227.

⁷⁶ Sigrist-Butz, "Wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Susiana Und Südmesopotamien in Der Ur-III-Zeit", 27.

Harita 2. Ur krallarının Elam ve Şimaşki üzerine yaptığı seferler⁷⁷.

Bu evliliğin, kaynaklarda sıklıkla Anšan'la ilişkilendirilen I. Ebarti veya "Anşanlı adam" şeklinde anılan I. Tazitta ile bağlantılı olup olmadığı ise bilinmemektedir. Yine de Şimaşki bölgesi dışında kalan yerlerin Şū-Sîn'e karşı yürütülen askeri çatışmalarda yer almadığı açıktır. Bu durum, merkezi bir otoritenin henüz tam anlamıyla tesis edilmediği bir yapı içerisinde, bazı Şimaşki yöneticilerinin kendi çıkarları doğrultusunda tarafsız bir tutum benimsedikleri düşüncesini desteklemektedir. Ancak diplomatik ilişkilerin sürdürülmesine rağmen I. Ebarti'nin Ur krallığının İbbi-Sîn döneminde zayıflamaya başlamasıyla birlikte Susa ve çevresindeki bölgeleri ele geçirek Ur'a karşı düşmanca bir tutum sergileyecektir⁷⁸.

⁷⁷ Steinkeller, "The Administrative and Economic Organization of The Ur III State", Figure 6; Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi: MÖ 3000-323*, Harita 4.1. (Esas alınarak yazar tarafından yeniden çizilmiştir).

⁷⁸ Steinkeller, "New Light on Şimaşki and its Rulers", 228.

İbbi-Sîn Dönemi: Elam Saldırıları ve III. Ur Hanedanlığı'nın Yıkılışı

Šū-Sîn'in geniş çaplı askeri seferleri sonucunda Ur'un egemenlik alanı *ma-da* bölgesinin dışındaki topraklara ulaşmıştır. Ancak bu egemenlik kısa ömürlü olmuştur. III. Ur Hanedanlığı'nın son kralı olan İbbi-Sîn döneminde, Ur'un siyasi ve askeri gücünün zayıflamaya başladığı ve Elam toprakları üzerindeki denetimin giderek kaybedildiği gözlemlenmektedir. Bu süreçte, alınan vergilerin de kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbbi-Sîn dönemine ait *ma-da* bölgesinden alınan vergilere ilişkin yalnızca üç metin bulunmaktadır. Bu sistemin İbbi-Sîn'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra işlevini yitirmeye başladığı düşünülmektedir⁷⁹.

Yaklaşık olarak bu döneme tarihlenen ve Susa'da ele geçen bir tablette I. Ebarti kral olarak anılmaktadır⁸⁰. Bu durum, I. Ebarti'nin Susa üzerinde kontrol sağladığını göstermektedir. Her ne kadar I. Ebarti, Ur Krallığı'nın sadık bir müttefiki olarak bilinse de İbbi-Sîn'in giderek zayıflayan otoritesinden yararlanarak Susa'yı ele geçirmiş olması muhtemeldir⁸¹. I. Ebarti'nin Susa üzerindeki egemenliği, İbbi-Sîn'in krallığının beşinci yılından önce gerçekleşmiş olmalıdır. Zira İbbi-Sîn, beşinci yılında Zabšali ile bir ittifak kurmak istemiş, bu amaçla kızını Zabšali'nin valisiyle evlendirmiştir⁸². Bu siyasi hamle, I. Ebarti'nin bölgedeki artan etkisine karşı bir denge kurma çabası olarak değerlendirilmektedir⁸³. İbbi-Sîn'in bu siyasi hamlesinin başarıya ulaştığı düşünülmektedir; çünkü I. Ebarti'nin Susa üzerindeki egemenliği, yıl adlarından anlaşıldığı kadarıyla yalnızca iki veya üç yıl sürmüştür⁸⁴. Bu tarihten sonra kaynaklarda I. Ebarti'nin adına rastlanmamaktadır.

İbbi-Sîn'in sonraki siyasi faaliyetleri onun 9. ve 14. yıl adlarında kaydedilmiştir. Ur kralı 9. yılında Anšan ve Huhnur üzerine, 14. yılında ise Awan, Adamdun ve Susa üzerine seferler düzenlemiştir⁸⁵ (Tablo 4). P. Steinkeller, İbbi-Sîn'in Anšan seferinin ya I. Ebarti'ye karşı ya da oğlu Kindattu'ya karşı yapılmış olabileceğini öne sürmüştür⁸⁶.

⁷⁹ Steinkeller, "The Administrative and Economic Organization of The Ur III State", 27.

⁸⁰ De Graef, "Les noms d'année du roi Simashkéen Ebarat I", 107.

⁸¹ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 228; Steinkeller, "On the Dynasty of Šimaški: Twenty Years (or so) after", 287; Steinkeller, "The Birth of Elam in History", 196.

⁸² Stepien, *From the History of State System in Mesopotamia*, 40.

⁸³ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 228.

⁸⁴ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 228; De Graef, "Les noms d'année du roi Simashkéen Ebarat I", 107.

⁸⁵ Stepien, *From the History of State System in Mesopotamia*, 40-41; Potts, "The Elamites", 42.

⁸⁶ Steinkeller, "New Light on Šimaški and its Rulers", 228.

Tablo 4. Ur krallarının Elam’la ilişkili yıl adları.

Kral	Yıl	Metin	Kaynak
Şulgi	18	“Kralın kızı Liwwir-mittašu’nun, Marḥaši kraliçeliğine yükseltildiği (evlilik yoluyla) yıl”.	Potts, 2016: 128; Stepien, 2009: 16-17.
	30	“Kralın kızının Anšan valisiyle evlendiği yıl”.	Frayne, 2008: 47; Stepien, 2009: 17; Potts, 2016: 128.
	34	“Anšan’ın yok edildiği yıl”.	
	48	“Ḥarši, Kimaš ve Ḥurti ve diğer topraklarının bir günde yok edildiği yıl”.	Potts, 2016: 128.
Amar-Sîn	8	“Kral Amar-Sîn’in Bitum-rabi’um, İabru ve onların komşu toprakları ile Ḥuḥnur’u yok ettiği yıl.”	
Şū-Sîn	7	“Şū-Sîn, Ur kralı, dört çeyreğin kralı, Zabšali topraklarının yok edildiği yıl”.	Frayne, 1997: 293.
İbbi-Sîn	5	“Kralın kızı Tukin-hatta-migriša’nın Zabšali valisiyle evlendiği yıl”.	Potts, 2016: 128-129.
	9	“Ur kralı İbbi-Sîn, büyük bir orduyla, Anšan topraklarının kilidi Ḥuḥnur üzerine yürüdüğü ve... yıl”.	
	14	“Ur kralı İbbi-Sîn, Susa, Adamdun (ve) Awan ülkesine karşı bir fırtına gibi kükredi; efendilerini tek bir günde teslim etmelerini sağladığı ve onları bağlı esir olarak aldığı yıl”.	Stepien, 2009: 40-41.
	22	“İšbi-Erra, kral Su halkının ve Elam’ın ordularını vurduğu yıl”.	Potts, 2016: 129.
	23	“Yabancı topraklardaki ‘aptal maymun’ Ur kralı İbbi-Sîn’e saldırdığı yıl”.	
	24	“Ur, Elam ve Šimaški tarafından saldırıya uğradı, İbbi-Sîn esir olarak Anšan’a götürüldü”.	

İbbi-Sîn’in bu seferlerine rağmen, krallığının daha başlarında Ur’da bir gerilemenin yaşandığı bilinmektedir. Bölgede yaşanan ekonomik buhran ve kuzeyde Amori halklarının baskısı Ur Devleti’ni zor duruma sokmuştu. Ayrıca çeşitli yerlerde çıkan isyanlar ve İsin Hanedanlığı’nı kuran İšbi-Erra’nın artan gücü Ur krallığının yıkılışını hazırlamıştı. Dönemin belgelerinden İbbi-Sîn’in otoritesinin bazı yerler üzerinde zayıfladığı anlaşılmaktadır. Öyle ki krallığa

bağlı bazı eyaletler vergi ödememeye başlamışlardı. Bu siyasi çözülmenin bir başka göstergesi, belgelerde kralın yıl adlarıyla yapılan tarihlendirmelerin aşamalı olarak sona ermesidir. Yıl adlarıyla yapılan tarihlendirmeler Ešnunna'da ikinci, Susa'da üçüncü, Lagaš'ta beşinci, Umma'da altıncı, Nippur'da ise yedinci yılında bırakılmıştır. Bu durum, kralın otoritesinin bu bölgelerde artık tanınmadığının açık bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir⁸⁷.

Bu döneme tarihlenen bir mektup, İbbi-Sîn'in yaşadığı sıkıntılara ışık tutmaktadır⁸⁸. İšbi-Erra tarafından İbbi-Sîn'e yazılan mektupta Ur kralının tahıl sıkıntısı çektiği anlaşılmaktadır. Çünkü mektupta İbbi-Sîn'in İšbi-Erra'ya tahıl alması için bir talimat verdiğinden bahsedilir. Aynı belgeden Elamlıların Ur kentini kuşatmış olabileceği de anlaşılmaktadır. İšbi-Erra, İbbi-Sîn'e Elamlıların tahıl sıkıntısı çektiğinden, bu nedenle teslim olmaması yönünde bir tavsiyede bulunmaktadır. Ayrıca İšbi-Erra elinde büyük miktarda arpa bulunduğunu ancak nakliye sıkıntısı çektiği için arpayı Ur kentine ulaştırmanın zorluğundan bahseder. Bunun dışında İšbi-Erra Martuların artık Sümer ülkesine girdiğinden ve bunun da büyük sorun teşkil ettiğinden söz eder. Mektupta anlatılan olayların Elamlıların İbbi-Sîn'i esir aldıkları seferle ilişkili olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak durum ne olursa olsun bu belge Ur'un zor bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır.

Šimaški Hanedanlığı'nın altıncı kralı Kindattu bu durumdan faydalanarak İbbi-Sîn'i 24. yılında esir almıştır. Bununla birlikte III. Ur Hanedanlığı yıkılmıştır⁸⁹. Ur'un bu yıkılışı çeşitli ilahilere ve ağıtlara konu olmuştur. Bu ağıtlardan Ur'la beraber Kiš, Eridu, Uruk ve Nippur'un da yıkıldığını öğrenmekteyiz⁹⁰. Ur için yazılan bir ağıtta İbbi-Sîn'in Šimaški ve Elam orduları tarafından zincire vurularak Elam ülkesine götürüldüğünden bahsedilir⁹¹.

III. Ur Hanedanlığının yıkılmasıyla Šimaški Hanedanlığı gücünün zirvesine ulaşmış, Kindattu, Susa ve Anšan başta olmak üzere güneybatı İran'ı kontrolü altına almıştır. Ur kenti kısa süreliğine de olsa Šimaški'nin

⁸⁷ Thorkild Jacobsen, "The Reign of Ibbi-Suen", *JCS* 7/2, (1953): 38.

⁸⁸ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, (çev. Özcan Buze), (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016), 431; Frayne, *Ur Period (2112-2004 BC)*, 367; Michalowski, *The Correspondence of the Kings of Ur*, 417-418.

⁸⁹ Potts, *The Archaeology of Elam*, 129; Stolper, "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmahš", 47; Stolper, "Political History", 20; Andre-Salvini, "Historical, Economic, and Legal Texts", 262; Steinkeller, "The Birth of Elam in History", 196.

⁹⁰ Potts, *The Archaeology of Elam*, 137.

⁹¹ Piotr Michalowski, *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*, (Eisenbrauns: Winona Lake, 1989), 39.

egemenliği altında kalmıştır. Ancak bir süre sonra İšbi-Erra Ur'dan Šimaški güçlerini çıkarmayı başarmıştır⁹².

Sonuç

Ur-Nammu dönemiyle birlikte başlayan Elam-Ur ilişkileri, zaman zaman askeri, zaman zaman ise diplomatik nitelikte olmuştur. Özellikle Šulgi döneminde diplomatik temasların yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. III. Ur kralları, doğudaki siyasi güçlerle ilişkilerini pekiştirmek amacıyla kızlarını bu bölgedeki yönetici ailelerle evlendirmiş ve böylelikle diplomatik evlilikler yoluyla söz konusu güçler üzerinde kalıcı bir nüfuz sağlamaya çalışmışlardır.

Ur krallarının yayılmacı politikaları doğrultusunda, Susa'nın da içinde yer aldığı günümüz Huzistan ve çevresi, İbbi-Sîn dönemine kadar Ur yönetiminin denetimi altında kalmıştır. Bu süreçte Elam'da siyasal olarak etkili olan Šimaški Hanedanlığı'nın kralları da Ur'un bu hakimiyetini tanımışlardır. Nitekim İbbi-Sîn dönemine kadar Šimaški krallarının elçileri ve habercilerinin düzenli olarak Ur sarayını ziyaret ettikleri belgelerle sabittir. Özellikle Šū-Sîn dönemine kadar Ur kaynaklarında kapsamlı askeri seferlere dair bir bilginin yer almaması da bu dönemin diplomatik niteliğini desteklemektedir.

Šimaški Hanedanlığı'nın kralları, III. Ur Hanedanlığı'nın güçlü olduğu dönemlerde iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Ancak aynı zamanda Susa ve çevresindeki toprakları Ur denetiminden çıkarma yönünde bir hedef taşıdıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim İbbi-Sîn döneminin başlarında siyasal ve askeri gücünün zayıflamasıyla birlikte söz konusu bölge III. Ur Hanedanlığı'nın kontrolünden çıkmış ve Šimaški kralları bu bölgeye egemen olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Aarab, Ali, Jelodar, E. E. Mohammad ve Khosrowzadeh, Alireza. "A Suggestion for the Toponymy of Several Elamite Regions Including Zabshali, Tukrish and Lu.Su", *DTCF Dergisi* 57/1 (2017): 50-70.

⁹² Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List*, *Assyriological Studies* 11, (Chicago: The University Of Chicago Press, 1939), 45; Van Dijk, 'l'homme d'Elam, et la chute de la ville d'Ur: Fragments d'un hymne d'Išbi'erra', 189-208; Piotr Steinkeller, "On Birbirum, the Alleged Earliest-Documented rabiiinum Official, and on the End of Ibbi-Suen's Reign", *NABU* 003, (2008): 3-5; Kramer, *Sümerler*, 101.

- Abdi, Kamyar. "The Kingdom of Elam", ed. T. Daryaei, *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE)*, C. IV. 7-38. California: Jordan Center for Persian Studies, 2017.
- Álvarez-Mon, Javier. "Elam: Iran's First Empire". ed. D. T. Potts, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, C. I. 740-757. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2012.
- Álvarez-Mon, Javier. *The Art of Elam CA. 4200-525 BC*. London: Routledge, 2020.
- André-Salvini, Beatrice. "Historical, Economic, and Legal Texts". ed. Prudence O. Harper, J. Aruz ve F. Tallon, *The Royal City Of Susa*. 261-263. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1992.
- Boehmer, M. Rainer. "Die Datierung des Puzur/Kutik-Inšušinak und einige sich daraus ergebende Konsequenzen", *Orientalia Nova Series* 35/4 (1966): 345-376.
- Carter, Elizabeth. "Archaeology", *Elam: Surveys Political, History and Archaeology*, vol. 25, 103-266. California: University of California Press, 1984.
- De Graef, Katrien. "Les noms d'année du roi Simas'kéen Ebarat I", *Akkadica* 125 (2004): 107-108.
- De Graef, Katrien. "The Use of Akkadian in Iran", ed. D. T. Potts, *The Oxford Handbook Of Ancient Iran*. 263-282. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- De Mecquenem, Roland. "Têtes De Cannes Susiennes en Métal", *RA* 47/2 (1953): 79-82.
- De Miroschedji, Pierre. "Le Dieu Élamite Napirisha", *RA* 74 (1980): 129-143.
- Əlimirzəyev, Allahverdi. *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
- Frauke, Weiershäuser. *Die königlichen Frauen der III. Dynastie von Ur*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2008.
- Frayne, R. Douglas. "The Zagros Campaigns of the Ur III Kings", *The Canadian Society for Mesopotamian Studies Journal* 3 (2008): 33-56.
- Frayne, R. Douglas. *Ur Period (2112-2004 BC)*, *RIME* 3/2. Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, 1997.
- Gelb, J. Ignace ve Kienast, Burkhard. *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v. Chr.*, C. I. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990.
- George, G. Cameron. *History of Early Iran*. Chicago: The University of Chicago Press, 1936.
- Glassner, Jean-Jacques. "Les dynasties d'Awan et de Simaški", *NABU* 034 (1996): 25-29.
- Hallo, W. William. "Zāriqum", *JNES* 15/4 (1956): 220-225.

- Henrickson, C. Robert. "Šīmaški and central western Iran: The archaeological evidence", *ZA* 74 (1984): 98-122.
- Hinz, Walther. "Persia c. 2400-1800 B.C.". ed. Edwards, E. S. Iorwerth, Gadd, Cyril J. ve Hammond G. L. Nicholas, *CAH*, C. 1/2. 644-680. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Hinz, Walther. *The Lost World of Elam: Re-creation of a Vanished Civilization*. çev. Jennifer Barnes, London: Sidgwick & Jackson, 1972.
- Hole, Frank. "Dehlorān", *Encyclopædia Iranica* VII/2 (1994), Erişim tarihi: 4.03.2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/dehloran/>, (Son güncelleme tarihi: 2013).
- Jacobsen, Thorkild. "The Reign of Ibbī-Suen", *JCS* 7/2 (1953): 36-47.
- Jacobsen, Thorkild. *Cuneiform Texts in the National Museum. Copenhagen, Chiefly of Economical Contents*. Leiden: Brill, 1939.
- Jacobsen, Thorkild. *The Sumerian King List*. Assyriological Studies 11. Chicago: The University Of Chicago Press, 1939.
- König, W. Friedrich. *Die Elamischen Königsinschriften*. AFO 16. Graz: Selbstverlag, 1965.
- Kramer, S. Noah. *Sümerler*. çev. Özcan Buze, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Kutscher, Raphael. "A Note on the Early Careers of Zariquim and Šamši-illat", *RA* 71/1 (1979): 81-82.
- Malbran-Labat, Florence. *Les inscriptions royales de Suse: Briques de l'époque paléo-élamite à l'Empire néo-élamite*. Paris: Editions de la Réunion des musées nationax, 1995.
- Marchesi, Gianni. "Ur-Nammâ(k)'s conquest of Susa", ed. K. De Graef ve J. Tavernier, *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, MDP 58. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009. 285-293. Leiden: Brill, 2013.
- Michalowski, Piotr. "Aššur during the Ur III Period", ed. O. Drewnoswka, *Here & There across the Ancient Near East*. 149-156. Warszawa: Studies in Honour of Krystyna Lyczkowska Agade, 2009.
- Michalowski, Piotr. "Observations on Elamites' and 'Elam' in Ur III Times", ed. Piotr Michalowski, *On the Third Dynasty of Ur: Studies in Honor of Marcel Sigris*, *JCS*: Supplemental Series, 109-124. Boston: American School of Oriental Research, 2008.
- Michalowski, Piotr. "The Kingdom of Akkad in Contact with the World", ed. K. Radner, N. Moeller ve D. T. Potts, *The Oxford History of the Ancient Near*

East: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad, C. I, 686-774. Oxford: Oxford University Press, 2020.

- Michalowski, Piotr. *The Correspondence of the Kings of Ur: An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom*. *Mesopotamian Civilizations* 15. Michigan: Eisenbrauns, 2011.
- Michalowski, Piotr. *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*. Eisenbrauns: Winona Lake, 1989.
- Peyronel, Luca. "Elam and Eshnunna: Historical and Archaeological Interrelations During the Old Babylonian Period", ed. K. De Graef ve J. Tavernier, *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, MDP 58. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009. 51-70. Leiden: Brill, 2013.
- Potts, F. Timothy. *Mesopotamia and the East, An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400-2000 BC*, Monograph 37. Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.
- Potts, T. Daniel. "The Elamites", ed. T. Daryaei, *The Oxford Handbook of Iranian History*. 37-56. New York: Oxford University Press, 2012.
- Potts, T. Daniel. "Total Prestation in Marhashi-Ur Relations", *IrAnt* 37 (2002): 343-357.
- Potts, T. Daniel. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. New York: Cambridge University Press, 2016.
- Prentice, Rosemary. *The Exchange of Pre-Sargonic Lagash*. Münster: Ugarit-Verlag, 2010.
- Quintana, C. Enrique. *Historia de Elam. El Vecino Mesopotámico*. Murcia: Estudios Orientales, 1997.
- Scheil, Vincent. "Documents et Arguments", *RA* 26/1 (1929): 1-19.
- Scheil, Vincent. *Textes Élamites-Sémitiques, Cinquième Série*. MDP 14. Paris: Ernest Leroux, 1913.
- Scheil, Vincent. *Textes Élamites-Sémitiques, Quatrième Série*. MDP 10. Paris: Ernest Leroux, 1908.
- Sigrist, Marcel ve Butz, Kilian. "Wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Susiana Und Südmesopotamien in Der Ur-III-Zeit", *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran* 19. 27-32. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1986.
- Steinkeller, Piotr. "New Light on Šimaški and its Rulers", *ZA* 97/2 (2007): 215-232.
- Steinkeller, Piotr. "On Birbirrum, the Alleged Earliest-Documented rabiiinum Official, and on the End of Ibbi-Suen's Reign", *NABU* 003 (2008): 3-5.
- Steinkeller, Piotr. "On the Dynasty of Šimaški: Twenty Years (or so) after", ed. M. Kozuh, W. F. M. Henkelman, C. E. Jones ve C. Woods, *Extraction and*

- Control: Studies in Honor of Matthew W. Stolper*. SAOC 68, 287-296. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2014.
- Steinkeller, Piotr. "On the Identity of the Toponym LÚ.Su(.A)", JAOS 108/2 (1988): 197-202.
- Steinkeller, Piotr. "Puzur-Inshushinak at Susa: A Pivotal Episode of Early Elamite History Reconsidered", ed. K. De Graef ve J. Tavernier, *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, MDP 58. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009. 293-314. Leiden: Brill, 2013.
- Steinkeller, Piotr. "The Administrative and Economic Organization of The Ur III State: The Core and The Periphery", ed. T. A. Hollan, *The Organization of Power Aspects of Bureaucracy in The Ancient Near East*, SAOC 46. 15-33. Chicago: The Oriental Institute of The University of Chicago, 1991.
- Steinkeller, Piotr. "The Birth of Elam in History", *The Elamite World*, ed. J. Álvarez-Mon, G. P. Basello ve Y. Wicks, 177-202. London: Routledge, 2018.
- Steinkeller, Piotr. "The Date of Gudea and His Dynasty", JCS 40/1 (1988): 47-53.
- Steinkeller, Piotr. "The Question of Marḥaši: A Contribution to the Historical Geography of Iran in the Third Millennium B.C.", ZA 77/2 (1982): 237-265.
- Steinkeller, Piotr. "Trade Routes and Commercial Networks in the Persian Gulf during the Third Millennium BC", ed. C. Faize *Collection of Papers Presented to the Third International Biennial Conference of the Persian Gulf (History, Culture and Civilization)*, 413-431, Tehran: University of Tehran Press, 2013.
- Stępień, Marek. *From the History of State System in Mesopotamia-The Kingdom of the Third Dynasty of Ur*. Poznań: Zakład Graficzny, 2009.
- Steve, Marie-Joseph. "La tablette sumérienne de Šūštar (T. MK 203)", Akkadica 121 (2001): 5-21.
- Stolper, W. Matthew. "On the dynasty of Šimaški and the early Sukkalmahš", ZA 72 (1982): 43-67.
- Stolper, W. Matthew. "Political History", ed. M. W. Stolper ve E. Carter, *Elam: Surveys Political, History and Archaeology*, vol. 25. 3-102. California: University of California Press, 1984.
- Vallat, François. "Éléments de géographie élamite (résumé)", Paléorient 11/2 (1985): 49-54.
- Vallat, François. "La géographie de l'Elam d'après quelques textes Mésopotamiens", *Actes de la XXXVIème Rencontre Assyriologique Internationale*, Gand, 10-14 Julliet 1989, 11-22. 1991.
- Vallat, François. *Les noms géographiques des sources suso-élamites*, RGTC 11. Wiesbaden, 1993.

- Vallat, François. Šu-ilišu, “Iddin-Dagan et Imazu, roi d'Anšan”, NABU 087 (1996): 77-78.
- Vallat, François. *Suse et l'Elam, Recherche sur les grandes civilisations*. Paris: Editions ADPF, 1980,
- Van de Mierop, Marc. *Eski Yakındoğu Tarihi: MÖ 3000-323*. çev. Sinem Gül. İstanbul: Homer Kitapevi, 2018.
- Van Dijk, Johannes. “Išbi'erra, Kindattu, l'homme d'Elam, et la chute de la ville d'Ur: Fragments d'un hymne d'Išbi'erra”, JCS 30/4 (1978): 189-208.
- Yanli, Chen ve Wu, Yuhong. “The Names of the Leaders and Diplomats of Marḥaši and Related Men in the Ur III Dynasty”, Cuneiform Digital Library Journal 1 (2017). <https://cdli.earth/articles/cdlj/2017-1>.
- Zadok, Ran. “Elamite Onomastics”, SEL 8 (1991): 225-237.
- Zadok, Ran. “Elamites and other peoples from Iran and the Persian Gulf region in early Mesopotamian sources”, Iran 32 (1994): 31-51.
- Zeynivand, Mohsen. “A Cylinder Seal with an Amorite Name from Tepe Musiyan, Deh Luran Plain”, JCS 71 (2019): 73-83.
- SB 2879, Erişim tarihi: 10.04.2025.
<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010176957>.
- SB 2882, SB 6854, Erişim tarihi: 10.04.2025.
<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010247520>.
- SB 2886, 6849, Erişim tarihi: 10.04.2025.
<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010247535>.
- SB 5634, Erişim tarihi: 10.04.2025.
<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010179460>.
- CDLI, CST (JRL) 124
Erişim tarihi: 16.05.2025. <https://cdli.earth/artifacts/107636>.

GILGAMESH DESTANININ XII. TABLETİ VE SUMERCE KAYNAKLARI: ŞAMANİST UNSURLAR AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Huzme GÜLEK GÜLTEKİN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 5 Ağustos 2025

Kabul: 29 Eylül 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: August 5, 2025

Accepted: September 29, 2025

Öz

Gilgameş serisinin Akadca yazılmış XII. tableti Gilgameş'in kendisine ait iki nesnenin yeraltı dünyasına düşmesinden sonra onları koruyamamaktan duyduğu pişmanlık ve üzüntüsünün anlatımıyla başlar. Ardından kölesi ve arkadaşı olan Enkidu, Gilgameş'in üzüntüsü üzerine bu nesnelere almak için yeraltı dünyasına iner fakat yeraltı dünyası tarafından ele geçirilir. Gilgameş'in çabaları sonucu çıkarılan Enkidu orada gördüklerini anlatır.

XII. tablet tek başına değerlendirildiğinde bu hikâye sadece ölümler diyarının bir betimlemesi olarak düşünülebilir. Ancak MÖ 1.binyıla ait bu Akadca metnin daha eski Sumerce kopyaları da mevcuttur. Bu kopyalar olayın öncesini de içerdikleri için XII. tableti tamamlayıcı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Öyküde geçen nesnelere ve olay üzerine çeşitli yorumlar yapılmıştır. En çok tercih edilen görüş bu nesnelere top ve değnek olduğu ve Gilgameş'in Uruk şehrinin gençleriyle birlikte ahşap bir topla bir çeşit top oyunu oynadığıdır.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: huzmezeynep@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6860-5418

Bu çalışmada, metinde anlatılan olayın bir top oyunundan çok bir çeşit ritüel olabileceği önerilmiştir. Ayrıca bazı bölümlerde şamanist düşünce sistemiyle açıklanabilecek ifadeler ve uygulamalar olduğu görüldüğünden, elimizdeki metin erken Sumer dönemi inançlarının anlatıldığı diğer belgelerle ve şamanist inançlarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sumer, Gilgameş, Gilgameş Destanı, Mitoloji, Şamanizm

***The 12th Tablet of the Gilgameş Epic And Its Sumerian Sources:
An Evaluation In Terms of Shamanist Elements***

Abstract

Tablet XII of the Gilgameş series, written in Akkadian, begins with the expression of Gilgameş's regret and sorrow at not being able to protect two objects belonging to him after they fell into the underworld. Seeing Gilgameş's sadness, his slave and friend Enkidu goes down to the underworld to retrieve these objects. He is captured by the underworld, then brought out as a result of Gilgameş's efforts and tells what he saw there.

When Tablet XII is evaluated alone, this story can be considered only as a description of the land of the dead. However, there are also earlier Sumerian copies of this Akkadian text belong the first millennium BC. Since these copies include the period before the event, they were seen as complementary elements to the XIIth tablet. Various interpretations have been made on the objects and events in the story. The most popular view is that these objects were a ball and a staff, and that Gilgameş played some kind of ball game with a wooden ball together with the youth of the city of Uruk.

In this study, it has been suggested that the event described in the text could be a kind of ritual rather than a ball game. In addition, since it was seen that there were expressions and practices in some sections that could be explained by the Shamanist thought system, the text we have was evaluated by comparing it with other documents describing the beliefs of the early Sumerian period and with Shamanist beliefs.

Keywords: Sumer, Gilgamesh, Epic of Gilgamesh, Mythology, Shamanism

Giriş

XII. tablet Gilgameş destanının birbirine bağlı konular içeren ve bir kompozisyon oluşturan on bir tabletinden farklı bir olayı anlatmaktadır. Destanın birinci tableti Uruk kralı zorba Gilgameş'in tasviriyle başlar. I. İle V. Tabletler arasında, halkın şikâyetleri üzerine Gilgameş'i yatıştırmak için Enkidu'nun yaratılması, Gilgameş'le önce dövüşüp sonra dost olmaları, birlikte sedir ormanına giderek ormanın koruyucusu Humbaba ile savaşıp onu öldürmeleri, Enlil'in şehri Nippur'a götürmek için büyük bir sedir kesip kapı kanadı yapmaları ve Humbaba'nın kesik başını da alarak Nippur'a doğru yola çıkmaları anlatılır. Oysa VI tablette Gilgameş ve Enkidu'nun Nippur'a değil, Uruk'a gittikleri anlatılır. Burada tanrıça İştâr Gilgameş'e evlenme teklif eder. Ancak reddedilip hakarete uğrar ve babası Anu'dan Gilgameş'i öldürmesi için Gökyüzü Boğası'nı göndermesini ister. Boğa Uruk'a iner ve Gilgameş ile Enkidu onu öldürürler. VII. tablette Enkidu önce rüyalar görür, sonra güçten düşer ve ölür. VIII. tablette Gilgameş'in üzüntüsü ve IX ile X. tabletlerde tufan kahramanı Ud-napiştım'in yaşadığı yere ölümsüzlüğün sırrını öğrenmeye gitmek için yaptığı yolculuk, XI. tablette onunla görüşmesi ve tufan olayını ondan dinlemesi, ölümsüzlük otunu bulup yılanı kaptırması ve Uruk'a dönmesi anlatılır. Aslında öykü bitmiştir ancak XII. tablette Enkidu'nun henüz ölmediği günlerde yaşanan bir olay anlatılmaktadır. Muhtemelen XII. tabletin kompozisyonla bağlantısı kurulamamış ve Enkidu'nun öldüğü VII. tablettten önceki bir yer yerine öykünün sonuna yerleştirilmiştir.

MÖ 1. binyıla tarihlenen ve Akad dilinde yazıya geçirilmiş olan XII. tablet, yaklaşık olarak MÖ 2. binyıl başlarına tarihlenen Sumerce Gilgameş Enkidu ve Ölüler Diyarı (G.E.N.) metninin 172-301 satırlarından oluşmaktadır. Özetle Gilgameş'in, yeraltı dünyasına düşen iki nesne için üzümlüp ağlamasıyla başlar, bu nesnelere almak için yardımcısının yeraltı dünyasına inişi ve orada gördüklerini anlatmasıyla sona erer. Metnin eksik olan başlangıç kısmı Sumerce eski kopyalarda bulunur. Bu nedenle G.E.N. metninin XII. tablette yer almayan satırlarının çözümlenmesi her iki metinde anlatılan olayın daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Ancak Sumerce metnin iki nesne ile ilgili ifadeleri de tam anlaşılmadığından, bu satırlarda anlatılanların çevirisi uzmanlar tarafından farklı şekillerde yapılmıştır. Gilgameş'in yeraltı dünyasına düşen nesnelere davul-tokmak, çember-değnek, savaş ağı-kement ve top-değnek olarak çevrilmiş, anlatılan olayın mahiyeti ve metnin bütünüyle ilişkisi hakkında birbirinden farklı görüşler öne sürülmüştür.

Bu çalışmada bu iki nesne ve ve olay hakkında farklı bir bakış açısıyla değerlendirme yapılmıştır. G.E.N. metninin şamanist inanç ve uygulamalarla örtüşen yönleri ortaya konulmuş, ilk bölümde XII. tablet ve Sumerce kaynakları kısaca ele alınmış, ikinci bölümde , tartışmalı bölümler üzerine öne sürülen görüşlere yer verilerek anlatı yeni bir bakış açısıyla yorumlanmıştır. ¹

XII. Tablet ve Sumerce Kaynakları

Gilgameş Destanı olarak bilinen metin serisinin Standart Babil veya Ninova kütüphanesinde bulunduğu için Ninova versiyonu olarak adlandırılan 12 tabletlik Akadca kompozisyonu MÖ 1. binyılda düzenlenerek son haline getirilmiştir. Daha eski Akadca tabletler Orta Babil (MÖ 1600-1100) ve Eski Babil (MÖ 2000-1600) dönemine aittir. Geç Babil dönemi (MÖ 1.binyıl) tabletleri Ninova, Asur, Kalah ve Sultantepe’de; Orta Babil tabletleri Ur, Boğazköy (Hattuşa) ve Megiddo’da bulunmuş, Mezopotamya’nın çoğu yerinde paçaları ele geçirilen Eski Babil tabletlerinin ise Orta Fırat’ta Diyala bölgesindeki Harmal ve Güneyde Sippar, Larsa, Uruk ve Nippur gibi yerleşimlerde yazıldığı anlaşılmıştır.² Tabletlerden ilk on bir tanesi birbiriyle bağlantılı içeriklere sahiptir ve “Tufan Tableti” olarak bilinen XI. tabletin sonunda tamamlanan anlatı, XII. tablette Gilgameş’e ait “pukku” ve “mikku” isimli iki nesnenin “ölüler diyarı”na düşmesiyle tekrar başlar. Bu yüzden seriye kâtip tarafından yapılmış bir “ek” olarak kabul edilir.³

Gilgameş serisiyle tematik olarak bağlantılı ilk metinler Sumerce yazılmıştır. III. Ur hanedanı dönemine tarihlenen en eski metin Nippur’da bulunan ISET 1, 139 numaralı “Gilgameş ve Gökyüzü Boğası” hikâyesinin bir parçası ve diğer iki küçük fragmandır.⁴ Sumerce parçalardan Ur’da bulunan ve Larsa hanedanının son dönemine tarihlenen bir metin C.J.Gadd

¹ Bu çalışmanın transliterasyon ve çeviri kısımlarında bir bölümüne yer verilen Akadca XII. tablet standart versiyona ait satırlar 1 ile 153 arasında numarandırılmış olanlardır. Her bir satırın altında Sumerce daha eski kopyalardaki karşılıkları yer almaktadır ve sıra numaraları Gadotti’nin *Gilgamesh and the Netherworld* (2014), isimli çalışmasında yer alan birleştirilmiş metne göre yazılmıştır. Shaffer, Gadd ve CDLI composite metin transliterasyonlarındaki sıra numaraları farklılık gösterebilmektedir. Bu kaynaklarda farklılık gösteren transliterasyon ve çeviriler dipnotlarda ele alınmıştır. Metin içinde yapılan çevirilerde bu kaynaklardan yararlanılmıştır, ancak satırların çevirileri özgün olduğundan bazı farklılıklar bulunmaktadır. Dipnotlardaki çevirilerle karşılaştırılabilir.

² Jeffrey H. Tigay, *The evolution of the Gilgamesh epic* (Bolchazy-Carducci Publishers, 2002), 10-12.

³ Jean Bottéro, *Gilgameş Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 51-52.

⁴ Andrew R. George, *The Babylonian Gilgamesh epic: introduction, critical edition and cuneiform texts*, c. 1 (Oxford University Press, 2003), 7.

tarafından kopyalanmış ve 1933 yılında yayınlanmıştır. Ön yüzü 36, arka yüzü 37 satırdır. Bu tablet tüm parçaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş uzun versiyonun 128-162.satırlarını içermektedir.⁵

Sumerce diğer tabletler Eski Babil dönemine tarihlenirler. En iyi bilinen beş metin Gilgameş ve Akka,⁶ Gilgameş ve Huwawa⁷ ; Gilgameş ve Gökyüzü Boğası⁸; Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı⁹, Gilgameş'in Ölümü¹⁰ isimli öykülerdir.¹¹ Bunlardan Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı XII. tabletin Sumerce kaynağıdır.

Gilgameş, Eski Babil döneminde oluşturulmuş kral listesine, yaklaşık MÖ 2700-2500 arasında Uruk'ta 126 yıl hüküm sürmüş kral olarak kaydedilmiştir.¹² Listeye göre Uruk'un 5. kralıdır. Kendinden önceki kral balıkçı Dumuzi, iki önceki kral Lugalbanda'dır. Ancak Gilgameş serisinin 1.tabletinde Lugalbanda'nın oğlu olarak anlatılır. Annesi ise Tanrıça Ninsunna'dır. Üçte iki tanrısal, üçte bir insandır.¹³ Bu anlatının MÖ 2600-2500 yıllarına, Erhanedanlar IIIa dönemine tarihlenen Şuruppak'ta bulunmuş metinle¹⁴ desteklendiği düşünülür. Söz konusu metinde Gilgameş adı geçerse de aynı döneme ait yine Şuruppak ve Ebla'dan diğer tabletlerle birlikte değerlendirildiğinde Gilgameş serisinde anlatılan hikâyeye ilham veren dönemin III. binyıl ortalarına kadar uzanabileceği varsayılır.¹⁵ Çünkü bu belgelerden Gilgameş'in daha 3. binyılın ilk yarısında tanrılaştırıldığı ve kendisine sunular yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶

⁵ Cyril J. Gadd, "Epic of Gilgamesh, Tablet XII", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 30, sy 3 (1933): 127-43.

⁶ ETCSL c.1.8.1.1 "https://oracc.museum.upenn.edu/etscri/Q000377.163?srch=s.rgIfCt", t.y.

⁷ ETCSL c.1.8.1.5.1 Parçalar: Penn Museum N 1380; IM 058700; İstanbul Arkeoloji Müzesi: N3691; National Museum of Iraq: IM 058478; British Museum: BM 058103 vd

⁸ ETCSL t.1.8.1.2

⁹ ETCSL t.1.8.1.4

¹⁰ ETCSL t.1.8.1.3

¹¹ Bottéro, *Gilgameş Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, 27-34; George, *The Babylonian Gilgamesh epic*, 7-16.

¹² Samuel Noah Kramer, *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 427..

¹³ Bottéro, *Gilgameş Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, 66.

¹⁴ Robert D. Biggs, *Inscriptions from Tell Abu Salabikh* (University of Chicago Press, 1974). OIP 99, 327

¹⁵ George, *The Babylonian Gilgamesh epic*, 5.

¹⁶ Tigay, *The evolution of the Gilgamesh epic*, 13.

Metin Üzerine Yapılan Yorumlar ve Şamanist Unsurlar Açısından Bir Değerlendirme

XII. tabletin birinci satırı “Gılgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı” olarak isimlendirilen Sumerce eklektik metnin 172. satırına karşılık gelmektedir. XII. tabletin ilk 9 satırı ve Sumerce versiyondaki karşılıkları şöyledir:

1. u ₄ -ma pu-uk-ku ina É (bīt) lu-ú e-z[ib]	1. bugün “pukku”yu ^{lu} NAGAR(nagāri) marangozun evinde bırakayım (bıraksaydım)
172. ud-ba ^{gīs} ellag-ġu ₁₀ é naġar-ra-ka nu-uš-ma-da-ġal-la	172. Keşke “ellag”ım marangozun evinde olsaydı ¹⁷
2. aššat ^{lu} na-ga-ri ša ki-i um-m]i [a-lit ¹ -ti-ia lu- [ú ¹ [e-zib]	2. Beni doğuran ana gibidir marangozun karısı, bıraksaydım
173. dam naġar-ra ama ugu-ġu ₁₀ -gin ₇ nu-uš-ma-da-ġal-la	173. marangozun karısı beni doğuran ana gibi keşke (pukku) orada olsaydı
3. D[UMU.MUNUS(mārat) ^{lu} nagāri šá ki-i a]- [ha-ti ¹ -[ia š]e-her-ti lu-[ú e-zib]	3. Benim küçük kızkardeşim gibidir marangozun kızı, onu bıraksaydım
174. dumu naġar-ra nin ₉ bàn-da-ġu ₁₀ -gin ₇ nu-uš-ma-da-ġal-la	174. Marangozun kızı benim küçük kızkardeşim gibi keşkeorada olsaydı
4. U ₄ (ūma) pu-u[k-ku] [a-na KI (eršet) ^{tim} im-q[u-tan-ni-(ma)]	4. Bugün pukku yeraltına düştü
175. ^{gīs} ellag-ġu ₁₀ kur-šè mu-da-šub a-ba ma-ra-ab-e ₁₁ -dè	175. “ellag”ım yeraltına düştü kim benim için onu çıkaracak?
5. mi-ik-ke-e a-na KI (eršet) ^{tim} i[m-qu-tan-ni-(ma)]	5. “Mikku”m ölüler diyarına düştü

¹⁷ Bundan sonra gelen ve XII. tablette bulunmayan satır 172a olarak numaralandırılmıştır: ^{gīs}e-ke₄-ma-ġu₁₀ é naġar-ra-ka nu-uš-ma-da-ġal-la : : ^{gīs}e-ke₄-ma: değnek veya tokmak anlamındadır. Keşke tokmağım marangozun evinde olsaydı anlamındadır. Alhena Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, c. 10 (Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2014), 165.

176. ^{ĝis}e-ke₄-ma-ĝu₁₀ ganzer-šè
mu-da-šub a-ba ma-ra-ab-e₁₁-dè

6. [d^e]n-ki-dù dGIŠ-gin-maš
i[p-pal-šu]

177. arad-da-ni en-ki-du₁₀-e
inim mu-un-ni-ib-gi₄-gi₄

7. be-li mi-na-[a] tab-[k]i
lib-ba-ka [le-mun]

178. lugal-ĝu₁₀ ér e-ne ba-še₈-še₈ šag₄
hul a-na-aš mu-e-dí

8. U₄(ūma) pu-uk-ku ul-tu KI
(eršetü)^{-tim} ana-ku ú-š[e-el-lak-ka]

179. ud-da ^{ĝis}ellag-zu kur-ta ĝe₂₆-e
ga-mu-ra-ab-e₁₁-dè

9. mi-ik-ke-e ul-tu KI(eršetü)^{-tim}
ana-ku ú-še-[el-lak-ka]

180. ^{ĝis}e-ke₄-ma-zu ganzer-ta ĝe₂₆-e
ga-mu-ra-ab-e₁₁-dè

177. “ekema”m yeraltı dünyasına
düştü kim benim için onu çıkaracak?

6. Enkidu Gilgameš’e cevap
verdi

177. Onun (Gilgameš’in)
kölesi Enkidu ona cevap verdi

7. Efendim, neden ağladın, kalbin
kırgın?

178. Kralım ağlıyor kalbi neden
bozuldu?

8. Bugün “pukku”yu yeraltından ben
sana(senin için) çıkaracağım

179. Bugün senin “ellag”ını yeraltı
dünyasından ben senin için çıkarayım

9. “Mikku”yu yeraltından sana
(senin için) çıkaracağım

180. Senin “ekema”nı yeraltı
dünyasından ben senin için çıkarayım

Metnin sonuna kadar bazı eksik satırlar ve eklemeler olmakla birlikte XII. tabletin 1. satırı ile Sumerce metnin 291. satırı arasının paralel olduğu görülür. Ancak hikâyenin Akadca XII. tablette bulunmayan ilk kısmı Sumerce versiyonda mevcuttur. Bu nedenle “pukku” ve “mikku” olarak Akadca’ya çevrilmiş olan iki nesnenin ne olabileceğini anlamak için Sumerce metnin 172. satırdan önceki bölümü araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Bu iki nesnenin anlatıldığı satırlar Sumerce metinde 149-171 arasındadır. Ardından gelen, XII. tabletin ilk satırıyla örtüşen 172. satır ve devamının daha iyi anlaşılabilmesi için bu satırların anlamlandırılması üzerinde durulmuştur. Aşağıda transliterasyonları ve dipnotlarda çeviri ve açıklamaları verilen satırlar şöyledir:

149. e-ne úr-bi ^{giš} ellag-a-ni-šè ba-da-ab-dím-e ¹⁸	149.O, onun tabanıyla “ellag”ını üretti
150. pa-bi ^{giš} e-ke ₄ -ma-ni-šè ba-ab-dím-e ¹⁹	150. Onun dalı(nı) “ekema” sına dönüştürdü
151. ^{giš} ellag al dug ₄ -dug ₄ -ge sila úr-ra ^{giš} ellag na-mu-un-e ²⁰	151. “Ellag”ı konuşarak meydana “ellag”ı gerçekten çıkardı (veya: istediği/istenen “ellag”ı “ellag” meydanına gerçekten çıkardı)
152. me-kuš(KA.DI/GU ₃ .DI) dug ₄ -dug ₄ -ge sila úr-ra me-kuš na-mu-un-e ²¹	152. Yaptığı/çaldığı “GU ₃ .DI”yi “GU ₃ .DI” meydanına gerçekten çıkardı (yaptığı/çaldığı “GU ₃ .DI”yi

¹⁸ George bu satırı: “kendisi için onun tabanını topu haline getirir/ “as for himself he fashions its base into his ball” şeklinde çevirmiştir. Çeviri A.R. George, *The Babylonian Gilgamesh epic: introduction, critical edition and cuneiform texts*, c. II (U.K.: Oxford University Press, 2003), 899.

¹⁹ George’un çalışmasında ^{giš}e-ke₄-ma top oyununda topa vurmak için kullanılan bir tokmak, değnek, çubuk olarak düşünülmüş, “onun dalını sopası haline getirir.” şeklinde çevrilmiştir. George, *The Babylonian Gilgamesh epic, II*, 889:

²⁰ Çeviri : ^{giš} ellag al dug₄-dug₄-ge: istenen, istediği (ama burada al-dug₄-dug₄-ge olarak birleşik yazılırsa “al” alışkanlık ve sürekli yapılan eylemi belirten prefix (ön ek) olacak ve fiil anlamı “istemek” değil, söylemek, konuşmak olacaktır. George ve Shaffer oynamak (to play) olarak almıştır ancak bu anlamı veren birleşik fiil ePSD2’de “ene dug₄: to play” olarak geçmektedir. Bu nedenle fiilin çevirisi süreklilik içeren söylemek, konuşmak eylemi olarak da yapılabilir. bkz. John Alan Halloran, *Sumerian lexicon* (Logogram publishing Los Angeles, 2006), https://www.istor-konf-varna.com/history/JAH_SumLex_ALL.pdf.

²¹ Bu satırda Gadotti tarafından me-kuš olarak transkripsiyonu yapılan işaret iki kez görülmektedir. Her ikisi de ETCSL’de “ni₂ silim”olarak alınmış ve transkripsiyonu “ni₂ silim dug₄-dug₄-ge sila ur₃-ra ni₂ silim na-mu-un-e” olarak yapılmıştır. Ayrıca farklı kopyalarda IM.DI; KA.DI ve ME.DI olarak farklı 3 ayrı şekilde yazılışı belirtilmiştir. Aynı satırdaki ikinci yazılışı ise IM.DI veya başka bir kopyaya göre “GIŠ ELLAG”dır. Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, 157; George, *The Babylonian Gilgamesh epic, II*, 2003, 899 ve Aaron Shaffer, *Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic of Gilgamesh* (University of Pennsylvania, 1963), 67: Bu farklı yorumlara göre dört ayrı çeviri şöyledir:

Gadotti’nin çevirisi: “Really wanting (to play with) his stick, he played with his stick in the thoroughfare.”

George’un çevirisi: “Playing with the IM.DI(KA.DI/ME.DI) he took the IM.DI(KA.DI/ME.DI veya ^{giš} ellag) out in the city square.”

Gadd’ın çevirisi: “He says 'ellag', except (?) 'ellag' let him not speak”

Shaffer’in çevirisi: “Working th e ' . . . ’, he brings out the ' . . . ’ in th e broad square.”

	“GU ₃ .DI”yi meydana gerçekten çıkardı)
153. ğuruş uru-na-ka ^{ġis} ellag al dug ₄ -dug ₄ -ga-ne ²²	153. Şehrinin gençleri “ellag”a konuşuyorlardı/ellag çalıyordı
154. e-ne éren dumu nu-mu-un-kuş-a-ka íb-ba-u ₅ -a ²³	154.Dulların adamlarının topluluğunu ona(ellag) bindirdi
155. a gú-ġu ₁₀ a íb-ba-ġu ₁₀ a-nir im-ġa-ġa-ne	155. Ah boynum ah belim(diy)e sızlandılar
156. ama tuku dumu-ni-ir ninda mu-na-ab-tùm	156. Annesi olan oğlu için ekmek getirdi

Gadotti tüm kopyalarda NI.SILIM olarak alınan KA.DI işaretini me-kuş almış ve bunu “ur₃”un Akadca karşılığı me-kuş: onun değneği, sopası olarak çevirmiştir. Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*,69. KA işaretinin GU₃ değeri de bulunmaktadır.(Rene Labat, Florance Malbran-Labat, *Manuel D'epigraphie Akkadienne* (Librarie Oriantaliste, Paris, 1994), 49. Bu değerın kullanımı ve anlamıyla ilgili ayrıntılı açıklamalar ileriki sayfalarda verilmiştir. Gramer ve işaret kombinasyonlarının kullanımına göre satırın alternatif çevirisi şöyle önerilebilir: “yaptığı/çaldığı/konuştığı “GU₃.DI”yi “GU₃.DI” meydanına çıkardı” veya “meydana gerçekten çıkardı”

²² George ve Shaffer çevirileri şöyledir: “şehrinin gençleri topla oynuyorlardı (the young men of his city were playing with the ball)” George, *The Babylonian Gilgamesh epic, II*, 2003, 899.; “The young men of the city who were playing with the pukku” Shaffer, *Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic og Gilgames*,63.

²³ “dumu nu-mu-un-kuş-a-ka” ifadesini içeren bu satır için Shaffer ve George çevirileri şöyledir: “ He, a group of widow’s children . . . , (o, dulların çocuklarının bir grubu)” Shaffer, *Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic og Gilgames*, 63.; “with him riding piggyback (lit.on the hips) (among) a band of widows’ sons” (dul kadınların oğullarından oluşan bir grubun arasında sırtında (kelimenin tam anlamıyla kalçalarında) oturuyordu) George, *The Babylonian Gilgamesh epic*, 2003, 899.

Ancak “dumu” ifadesi sadece çocuk, oğul değil; bir topluluğun üyeleri (dumu Nibru^{ki}: Akk.mār Nippur: Nippur’un çocuğu, Nippur’lu kişi: Poor Man of Nippur,58: (“https://doi.org/10.5282/ebl/1/11”, t.y.) anlamını da vermektedir. “dulların çocuklarının topluluğu” olarak yapılan yukarıdaki iki çeviriye alternatif olarak kelimenin bu anlamı dikkate alındığında, önceki satırda geçen şehrin gençleri “ġuruş” ile bu grubun ayrı olduğu ve kadınların ölen eşlerinin kastedilmiş olabileceği söylenebilir. Kelimelerin anlamları: erin₂/eren₂: halk, ordular, topluluk (Akadca:şābum); dumu: çocuk; bir topluluğun üyeleri; nu-mu-un-kuş(su): dul kadın (Akadca:almattu); u₅: binmek, kontrolü ele geçirmek, taşımak Daniel A. Foxvog, *Elementary Sumerian Glossary* (Berkeley: University of California, 2008),56

157. nin ₉ tuku šeš-a-ni-ir a
mu-na-dé-e	157. Kız kardeşi olan erkek kardeşi
için su döktü
158. ú-sa ₁₁ -an an-e um-ma-ti-a-ta ²⁴	158. Akşam gökten uzaklaştıktan
sonra
159. ki ^{giš} ellag ġar-ra-ka-ni ġiš-ħur
in-ħur-ra ²⁵	159. “ellag”ının konulduğu yeri çizdi
160. ^{giš} ellag-a-ni igi-ni-a mu-ni-in-íl
é-a-ni-šè mu-un-túm	160. “ellag”ını önünde kaldırdı
(ve) evine götürdü.
161. á-gú-zi-ga-ta ki ġiš-ħur
in-ħur-ra íb-ba-u ₅ -a ²⁶	161. Sabah erkenden işareti çizdiği
yerde ona binerken (şaretlediği yere
onu taşıırken)

²⁴ Bu satırın tüm kopyalarda aynı şekilde yazılmadığı görülmektedir. ú-sa₁₁-an an-e um-ma-kar-ta”; Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, 69.:“ú-sa₁₁-an an-e um-ma-ti-a-ta”; Shaffer, *Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic of Gilgamesh*. “...kar-ta; ...kar-ra; Farklı kopyalardaki yazılışlarına göre son eki datif olanlar ve ablatif olanlar bulunduğu görülmektedir. Kelime anlamları; ú-sa₁₁-an: akşam; an-e: gök,güneş+lokatif terminatif; um-ma-kar-ra: kar: kaçmak; (zorla) almak, uzaklaştırmak; mahrum etmek; kurtarmaktır.

Ancak “*Akadcası ekēmu; eġēru; mašā’u; nērubu; ti(teġ): yaklaşmak, değmek?olan Kar fiili te.a olarak da okunmakta, bu yüzden yaklaşmak anlamındaki “te” ile karıştırılmakta ve kar fiili zaman zaman ablatif (ayrılma) ek ile birlikte uzaklaşmak anlamını vermekte*“(https://www.gilgamesh.ch/svc/svc.html?&diathesis=0&verbpattern=4&verbroot=218&verbrootx=kar&rl=svcex_k.js:ref_link_kar&sub=1”, t.y.), iki zıt anlamı olan bir fiil olarak görülmektedir.

(bkz: “https://www.gilgamesh.ch/svc/svc.html?docu=1#hanc_docu_diddun”, t.y. verbs in two opposite meanings) .

Bu bilgiler çerçevesinde çeviri iki ayrı anlama göre iki şekilde yapılabilir: “akşam göğe yaklaştıktan/değdikten sonra (akşam olunca); veya akşam gökten uzaklaştıktan sonra (sabah olunca)” Ancak George akşam yaklaştıktan sonra; Shaffer: akşam olduktan sonra; Gadotti alacakaranlık çökmeye başladığında olarak çevirmişler, bu çevirilere göre fiilin “te” anlamını kullanmışlardır. Ablatif ile birlikte kullanılan anlamı alındığında çeviri şu şekilde yapılabilir: Akşam gökten uzaklaştıktan sonra.

²⁵ Çeviri: “topunun bulunduğu yeri işaretleyerek” George, *The Babylonian Gilgamesh epic*, 2003,899.

Çeviri: “(Gilgameş) topunun bulunduğu yeri işaretledikten sonra” Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*,69.

Çeviri: “topunun konulduğu yere bir işaret koydu” Shaffer, *Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic of Gilgamesh*,106.

²⁶ Çeviri: Şafakta, işaretlediği yerde sırtına alarak (at dawn, on his mounting piggyback at the place where he had made the mark) George, *The Babylonian Gilgamesh epic*, 2003, 899.

Çeviri: Şafakta, işareti yaptığı yerde (tekrar) binerken “At dawn, as he was riding (again) in the spot where he had made the mark” Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, 69.

162. šu dù-dù-a nu-mu-un-su-a-ta 162.dul kadınların şikâyetinden
163. i-^dutu ki-sikil tur-ra-ta 163. küçük genç kızların yakarılarından (dolayı)
164. ^{giš}ellag-a-ni ù ^{giš}e-ke₄-ma-ni dūr kur-ra-šè ba-an-šub²⁷ 164. “ellag”ı ve “ekema”sı yeraltı dünyasının dibine atıldı (düştü)
165. šu-ni mu-ni-in-dug₄ sá nu-mu-un-da-dug₄ 165. elini ona uzattı (elini kullandı) onunla(eliyle) ona ulaş(a)madı.
166. ğiri-ni mu-ni-in-dug₄ sá nu-mu-un-da-dug₄ 166. Ayağını uzattı ona onunla(ayağıyla) ona ulaş(a)madı
167. abul ganzer igi kur-ra-ka dūr im-ma-ni-in-ġar 167. Yeraltı dünyasının önünde, “ganzer” kapısında oturdu
168. ^dbil-ga-mes ér im-ma-an-pàd sig₇-sig₇ im-ġa-ġa 168. Gilgameš ağladı, hıçkırıyordu
169. a ^{giš}ellag-ġu₁₀ a ^{giš}e-ke₄-ma-ġu 169. Ah “ellag”ım, ah “ekema”m
170. ^{giš}ellag la-la-bi nu-mu-un-gi₄-a-ġu₁₀ 170. Cazibesine doymadığım “ellag”ım
171. ešemen! di nu-mu-un-sug₄-ga-ġu 171. Yapmayı bitir(e)mediğim oyunum (gösterim)

Gadd’ın çevirisi ve yorumlarına göre metnin anlaşılması için 149-160. satırlarının doğru şekilde çözümlenmesi gereklidir.²⁸ Gadd, başka bir metni,

²⁷ Çeviriler arasında farklılık yoktur, ancak George ve Gadotti top ve sopa, Shaffer ve Gadd Akadca karşılıkları pukku ve mikku olarak almışlardır. ^{giš} ellag: top, davul; ^{giš} e-ke₄-ma: değnek, tokmak; dūr: taban, dip; kur: ülke, dağ, ölümler diyarı, yeraltı dünyası; šub: düşmek, aşağı atmak

²⁸ “Gilgameš’in ağaçtan yaptığı nesnelere ^{giš}RIM(ellag) ve ^{giš}E.AG olarak yazılmıştır ve bu nesnelere ne olduğunu açıklamak metnin bütünü anlaşılması için en önemli adımdır. Asur (Ninova) versiyonunda bu nesnelere sırasıyla “pukku” ve “mikku”dur. Bazı kopyaların çevirilerinde ise “^{giš} ellag”, pukku ve mikku’nun her ikisini de ifade edecek şekilde kullanılmıştır ve aralarında esasen fark yoktur. Eş anlamlısı olarak verilen diğer Akadca

İştar ilahisini referans gösterir ve bu metinde “mikku”nun GIŞ.KAK²⁹ olarak yazıldığını belirtir. Sumerce yazılmış satırın tamamının çevirisinde *pukku* ve *mikkuyu* top ve sopa olarak alır.³⁰ Aynı tabletin ilk yayını yapan S. Langdon ise “pukku ve mikku” nun savaş ağı ve kement olabileceğini önermiştir.³¹

Gadd, Gilgameş metninin anlamına göre ağacın kökü ve tepesinden yapılmış bu iki nesnenin büyüsel bir işlevi olduğunu belirtir.³² Landsberger’in bu iki nesneyi önce *davul ve tokmak*, sonra *çember ve değnek* olarak çevirdiğini ve en sonunda *pukku*’nun ahşap bir top ya da disk, *mikku*’nun bir çeşit tokmak olduğuna ve bunların polo ya da kroket gibi bir oyunun araçları olabileceğine karar verdiğine dikkat çeken J.Klein ise Jacobsen ve Tigay referanslarıyla birlikte bunları polo oyununda kullanılan bir top ve değneğe benzetir.³³ A.R.George bu nesnelerin devasa bir ahşap top ve değnek olabileceğini, Uruk’lu gençlerin dev Gilgameş ile topunu taşıdıkları için rahatsızlık duyduklarını, kadınların da bu yüzden isyan ettiklerini önermiştir.³⁴ Kramer ise bu iki nesnenin davul ve tokmak (drum and drumstick) olduğu görüşünü belirtmiştir.³⁵

Görüldüğü gibi bu nesnelere ve olay hakkında birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüş, ulaşılabilenler yukarıda özetlenmiştir. Ancak bu önerilerin birbirlerinden oldukça farklı oluşu dikkat çekmektedir. Bu durumda bu iki nesnenin ne olduğunun ve anlatılan olayın niteliğinin anlaşılması için

kelimeler kubbutum ve “a-TAR-tum” dur. ^{gis}E.AG “mikku” için yeni bir kelime gibi görünmektedir. “mikku”yu ifade eden diğer ideogram ^{gis}KAK.A’dır. Ayrıca KA.DI ve DI.DI ideogramlarıyla da yazılmıştır.” Gadd, Epic of Gilgamesh Tablet XII, Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale, Vol. 30, No. 3 (1933), pp. 127-143.

²⁹ GIŞ.KAK Uruk III dönemine 3200-3000 ait bir arkaik listede geçmektedir. “<https://cdli.earth/search?simple-value%5B%5D=P000305&simple-field%5B%5D=keyword>”, t.y.

³⁰ Gadd, “Epic of Gilgamesh, Tablet XII”. RA, 012, 073-084
“{e-lag} ^{gis}ellag geš-dù-a-gin₇ nin me₃-a teš₂-a-ra sè-sè-ga-ba-ni-ib
ki-ma pu-uk-ku ù mi-ik-ke-e be-let ta-ha-zi šu-tam-hi-šu tam-ha-ru”
“Ey savaş kadını, onları bir top ve bir sürat sopası gibi çarpıştır.”

³¹ Stephen Langdon, “A bilingual tablet from Erech of the first century BC”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale* 12, sy 2 (1915): 73-84, 77.

elag ^{gis}kak-a-gim nin-mê-a-ur-a-ra sig-sig-ga-ba-ni-ib
ki-ma pu-uk-ku ù mi-ik-ki-e be-lit ta-ha-zi šu-tam-hi-šu tam-ha-ru
"Ağ ve kement gibi sen de savaş kraliçesi için mücadeleye giriş!"

³² Gadd, “Epic of Gilgamesh, Tablet XII”, 138.

³³ Jacob Klein, “A New Look at the ‘Oppression of Uruk’ Episode in the Gilgames Epic”, içinde *Riches Hidden in Secret Places Ancient Near Eastern Studies in Memory of Thorkild Jacobsen*, ed. Tzvi Abusch (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2002).

³⁴ George, *The Babylonian Gilgamesh epic, II*, 2003, 900.

³⁵ Samuel Noah Kramer, “The Epic of Gilgameş and Its Sumerian Sources: A Study in Literary Evolution”, *Journal of the American Oriental Society*, 1944, 7-23, 20.

Sumerce farklı metinlerden referanslara başvurulmalı, aynı zamanda bilinen bazı inançlarla G.E.N. kopyalarında yazılanlar karşılaştırılarak konu daha detaylı olarak ele alınmalıdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki bu metinde anlatılan öykünün bazı bölümleriyle şaman inançlarında ve ritüellerinde mevcut olan bazı unsurların benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu benzerlikler inançların aktarımına bağlı olabileceği gibi insanın doğada karşılaştığı fenomenlere farklı yer ve zamanlarda benzer anlamlar yüklemesinden de kaynaklanabilir. Ancak bu inançları karşılaştırmak bilinenden hareketle bilinmeyeni anlamlandırmak için bir yöntem olarak kullanılabilir.

Şamanizm teriminin, dünyanın birçok yerinde doğa, evren ve ruh inancını özgün biçimde kurgulayan ve bu kurguları şaman veya kam denilen büyücü, hekim veya ruh güdücü vasıtasıyla pratikte açığa vuran ritüeller sistemini ifade ettiği söylenebilir. Şamanist uygulamaların temelinde özgün bir evren ve ruh tasavvuru bulunur. Bu evren ve ruh tasavvurunun temel öğeleri üç katmanlı evren düşüncesi, ruhun ölümsüzlüğü ve yaşayanların dünyası ile ölümler dünyasının bağlantısıdır. İnanç ve pratiklerin bu unsurlar üzerine yapılarak detaylandırıldığı anlaşılmaktadır.³⁶ G.E.N. kopyaları ve Eski Babil dönemine tarihlenen İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi, Dumuzi'nin Ölümü, Enlil ve Namzitarra, Kiş tapınağı ilahisi gibi bazı edebi metinler Sumer düşüncesinde bugün şamanizm olarak tabir ettiğimiz olguyla benzerlik gösteren unsurlar olduğunu düşündürmektedir.³⁷ Geçtiğimiz yüzyılın başlarında ilk Asurologlar tarafından Sumer dininin şamanizm olarak tanımlandığı³⁸ veya Sumer inançlarıyla şamanist inançların paralellik gösterdiğinin ifade edildiği³⁹ görülmektedir. Bu görüşler Sumerlilerin üç katmanlı evren düşüncesi ve ruh inancının günümüzde yaşayan bazı şamanist inançlarla benzerlik göstermesi nedeniyle ileri sürülmüştür.

Bu benzerliklerden biri G.E.N. metninde yer alan kozmik ağaç fenomenidir. Sumerce metin “o uzak günlerde...” şeklinde başlar, kozmogonik unsurlar içeren uzun bir girişten sonra 70. satırdan itibaren Fırat

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Mircea Eliade, *Şamanizm: ilkel Esrime Teknikleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 2006).

³⁷ Huzme Gülek Gültekin, “Sumerlilerde Tanrı Anlayışı ve Enlil Kültü” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2024), 45-47.

³⁸ A.H. Sayce, *Babylonians and Assyrians: Life and Customs* (London: Elibron Classics, 1900), 232-234

³⁹ Fritz Hommel, “Ethnologie und Geographie Des Alten Orients”, içinde *Alter Orient Griechische Geschichte, Römische Geschichte*, Handbuch der Altertumswissenschaft., III (German: Verlag C. H. Beck, 1926), 22-23.

nehri kıyılarında yalnız duran ve Güney rüzgârıyla köklerinden sökülen bir ağaçtan bahsedilir:

70. ud-bi-a mu di-ta-àm ^{ġi}ha-lu-úb di-ta-àm mu di-ta-àm ^{ġi}taskarin
di-ta-àm

71. gú íd buranun-na kug-ga-ka dù-a-bi

72. íd buranun-na a na₈-na₈-da-bi

73. á u₁₈-lu úr-ba mu-ni-in-bur₁₂ pa-ba mu-ni-in-suĥ

Çeviri:

70. “O zamanlar, yalnız bir ağaç, yalnız bir halubbu ağacı, yalnız bir ağaç, yalnız bir şimşir ağacı vardı,

71. “Saf Fırat kıyısına dikilmişti,

72. “Fırat'tan su içiyordu.

73. “Güney Rüzgarı'nın gücü köklerini söktü ve dallarını kopardı”⁴⁰

Bu ağacı bir kadın bulmuştur. Hikâye onun anlatımıyla devam eder. Kadın ağacı Uruk'a, İnanna'nın bahçesine getirir ve diker. Aradan 5 veya 10 yıl geçer. Ağaç büyümüştür, ancak köklerinde bir yılan yuva yapmış, gövdesinde “ki-sikil lîl-la” olarak yazılan bir demon yerleşmiş ve tepesine Anzu kuşu yavrusunu koymuştur. İnanna bunu görünce ağlamaya başlar. Utu'dan yardım ister ama Utu yardımcı olmaz. Gilgameş'a gider. Gilgameş beline özel bir giysi bağlar, bronz baltasıyla yılanı vurur, Anzu kuşunun yavrusunu alır ve demonu çöle gönderir. Ağacı yine köklerinden söker ve dallarını koparır. Şehrin gençleriyle birlikte demet haline getirip İnanna'ya verir. Bu ağacın dallarıyla İnanna kendisi için bir taht ve bir yatak yapar. Gilgameş ise ağacın köklerini ve dallarını kendisine iki nesne yapmak için kullanır.⁴¹

Şaman ağacı kozmik bir simge olarak yeraltı ve gökyüzünü birleştiren ‘Dünya ağacı’nın bir temsilidir. Sumer metninde anlatılana benzer şekilde ağacın tepesi bir kartal, kökü ise bir yılanla birlikte sembolize edilir.⁴² Bu simge aslında dünyanın çeşitli yerlerinde görülür. Örnek olarak Buddha efsanesinde yaşam ağacının kökü dünyayı destekleyen kozmik yılanın başının bulunduğu yerden çıkar, tepesinde tünemiş bir güneş kuşu vardır ve ağacın

⁴⁰ Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, 155, 163.

⁴¹ Gadotti, 163-164.; Samuel Noah Kramer, *From the Tablets of Sumer* (Colorado: The Falcon's wing Press, 1956), 223.

⁴² Fuzuli Bayat, *Türk mitolojik sistemi 1: ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi* (Ötüken Neşriyat AŞ, 2007), 56

gövdesine bir kozmik kadın ya da erkek figürü bağlanmıştır.⁴³ İskandinav mitolojisinde de dünya ağacının tepesinde kartal, altında yılan yaşar.⁴⁴

Huluppu ağacı yukarıda çevirisi verilen Sumerce metne göre Fırat nehri kıyısında bulunan ve Güney rüzgârıyla kökünden sökülmiş bir ağaçtır. Bu ağacı Uruk'a getiren kadın İnanna'nın bahçesine ayağıyla diker. Ayrıca Gilgameş davulunun bulunduğu yeri çizerek işaretler. Bu fenomenler şamanist topluluklarda da karşımıza çıkmaktadır. Buryat ve Altay uygulamalarında şaman ağacı köklerinden sökülüp getirilerek şamanın çadırına ve bahçesine dikilir.⁴⁵ Kuzey Amerika şaman ayininde şaman yere ayağıyla bir daire çizer. Bu sırada aslında yuvasını pençesiyle yapan bir şahin taklit edilir.⁴⁶

Kuzey Asya şamanist inançlarında kozmik ağaç ve ayinsel ağacın özdeşleştirildiği görülür. Şamanın davulu dünya ağacını simgeleyen ağacın tahtasından yapılır. Hatta şamanlığa kabul ayinlerine dair rüyalarda şaman adayını, davulunun çemberlerini yapmak üzere kozmik ağacın üç dalını tanrının elinden alır.⁴⁷ Gilgameş baltasını alarak İnanna'nın bahçesine ekilmiş "huluppu" ağacının üzerindeki yaratıkları kovar, böylece ağacın gövdesinden tanrıçanın tahtı ve yatağı yapılırken, Gilgameş kendisi için "ellag" ve dallarından "ekema" yapar.

Sumerce *ellag* kelimesinin Akadca karşılığı MSL'de *pukku* olarak yazılmıştır. Top, davul, çember gibi farklı anlamlar verildiğinden listede onun öncesinde ve sonrasında yer alan kelimelere bakılabilir. "ellag" işareti "lagab" grubu içinde bulunmaktadır. 517-523.satırlarda *lagab* ile ilgili kelimeler ard arda listelenmiştir.⁴⁸ Listede *lagab*'ın Akkadca karşılıkları *upqum*(=kütük, ağaç gövdesi); *şibirtum*(=parça, kütük); *kubbutum*(=çok ağır); *hirşum*(=parça, kesme) olarak verilmiş olduğundan bu gruptaki "ellag" ın da ahşaptan yapılmış büyük ağır bir nesne olabileceği söylenebilir. "ellag" işareti ayrıca diken, dikenli ot, fırlatılabilen bir silah, tahta blok, bir sayı kelimesi gibi anlamlara sahiptir.⁴⁹

⁴³ Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017). 44.

⁴⁴ Uno Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, çev. Ömer Suveren (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014), 65.

⁴⁵ Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 37, 393.

⁴⁶ Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, 46.

⁴⁷ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğubay, 2017), 56-57.

⁴⁸ Marcell Sigrist ve Benno Landsberger, *The Series HAR-Ra = Hubullu*, Materials for the Sumerian Lexicon 9 (Pontificium Institutum Biblicum, 1967). MSL 09, 124-137

⁴⁹ Halloran, 2006, 155.

Yukarıda açıklandığı gibi bu iki nesnenin ne olduğu tartışmalıdır. Gadd tarafından ^{giš} KA.DI olarak transkripsiyonu yapılmış ve anlamı çözülememiş işaret kombinasyonu, MÖ 22. yüzyıla tarihlenen Gudea silindirinin Cyl.A 7.sütun 24-25. satırlarında, Ningirsu'nun davulu veya harpını ifade edecek şekilde ^{giš}gù-di olarak alınmıştır:

“balag ki-ág-e ušum-gal-kalam-ma ^{giš}gù-di tuku níg ad gi₄-gi₄-ni”

Çevirisi “sevgili davul/harp, “*ušumgal kalamma* ^{giš}gù-di” danıştığı ünlü enstrumandır.⁵⁰ “sevgili davul/harp” anlamındaki “balag ki-ág” dan sonraki kelimeler onu nitelemektedir ve bu satırlardan önceki ve sonraki ifadelerden, ‘^{giš}gù-di’nin⁵¹ tapınağa götürülen bir enstruman olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

Erhanedanlar III B dönemine tarihlenen Girsu’da bulunmuş VS 14, 098 numaralı tabletteki

“2(aš) ellag ^{giš}gi-gíd ^{giš}úr gu-la 2(aš) ellag ^{giš}i₃-du₇”

ifadesinde *gigid*: bir tür kamış, ağaç veya enstruman, *úr*: ağaç kökü veya gövdesi; *gu-la*: büyük, muazzam, en büyük; *i-gu₇*: kült odası anlamındadır. Bu satırlardan “ellag”ın kült odasına konulan çok büyük bir ağaç gövdesinden bir nesne olduğu anlaşılmaktadır. Bu nesnenin büyük bir toptan çok bir kült enstrumanı olarak düşünülmesi daha mantıklıdır.⁵³

Aynı dönemden bir başka tabletteki:

“^{giš}úr [x] 4 ^{giš} ellag asál ^{giš}úr é-an-DU NINA^{ki}-na-šè ba-de₆-a ki-a tak₄-a-bi”⁵⁴

⁵⁰ “<https://oracc.museum.upenn.edu/etsri/Q000377.163?srch=s.rgIfCt>”.

⁵¹ Halloran, *Sumerian lexicon*, 104.

⁵² 22. šu-nir ki-ág-ni mu-na-dím 23. mu-ni im-mi-sar 24. balag ki-ág-e ušumgal kalam-ma 25. geš-gù-di mu tuku ní ad gi₄-gi₄-ni 26. ur-sag níg-ba-e ki-ág-ra 27. lugal-ni en^dnin-gír-su-ra 28. é-ninnu ánzum^{mušen}-babbar₂-ra 29.mu-na-da-kux-kux_x

Çeviri: *Onun sevgili sancağını onun için tasarladı, üzerine kendi ismini yazdı ve sonra onun danıştığı ünlü enstrumanı(geš-gù-di mu tuku) onun sevgili balag davulu ušumgal-kalama ile, hediyeleri seven kahramana, efendisi bey Ningirsu'ya (huzuruna) Beyaz Anzu kuşu Eninmu'ya (TanrıNingirsu'nuntapınağı)girdi.*

“<https://oracc.museum.upenn.edu/etsri/Q000377.163?srch=s.rgIfCt>”.

⁵³ Wilhelm Förtsch, *Altbabylonische Wirtschaftstexte Aus Der Zeit Lugalanda's, Und Urukagina's. Vorderasiatische Schriftdenkmäler Der Königlichen Museen Zu Berlin 14* (Leipzig: J. C. Hinrichs., 1916). VS 14, 098

⁵⁴ Joachim Marzahn, *Altsumerische Verwaltungstexte Und Ein Brief Aus Girsu/Lagaš, Vorderasiatische Schriftdenkmäler Der Staatlichen Museen Zu Berlin 27* (Mainz: Philipp von Zabern, 1996). VS 27, 016

cümlesi “2 ağaç gövdesi(ni), 4 kavak ağacından *ellag*(1), Nina’ya “*é-an-D*”ya götürdü, (o) yerde bıraktı/sakladı” şeklinde çevirilebilir. *é-an-DU* teriminin anlamı bilinmese de, *é* özellikle erken metinlerde tapınağı ifade ettiğinden bu metinde Nina şehri tapınağına taşınan 2 ağaç gövdesi ve 4 kavak ağacından *ellag*ın ağır malzemeler olduğu ve tapınakta kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bir başka örnek olarak VS 027, 024 numaralı tablette⁵⁵ bir ağaç merdiven, bir büyük kavak ağacından merdiven, bir küçük kavak ağacından merdiven, bir büyük havan, bir küçük havan; bir kavak ağacından *ellag*’ın Kullaba’dan(Uruk) taht platformunun Lagaş kralı Urukagina’nın karısı tarafından *esir* tapınağına götürüldüğü anlatılmakta, bu erken dönem metinlerden *ellag* isimli nesnenin tapınaklarda bulunduğu, büyük ve düzgün ağaçlardan yapıldığı, ideogramın görünüşünden çember şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

Erhanedanlar III döneminden itibaren Sumer tapınaklarında müzik aletleri ve müzisyenlerin tasvir edildiği, müziğin daha çok ziyafetler, bayramlar, yas ve cenaze törenlerinde icra edildiği, üflemeli çalgılar, vurmali çalgılar ve harp çalındığı belirtilmektedir.⁵⁶ Şehir ağıtları ve cenaze ritüellerinde *balag* (davul veya harp) çalan *gala* isimli bir görevli ve ağıt yakan kızlar ve kadınlardan bahseden belgeler bulunmaktadır. Guti yağmalarından sonra hayatta kalanların Nippur’da bir ağıt ritüeli yaptıklarını anlatan metne göre;

*“O günleri atlatan yaşlı kadınlar,
O günleri atlatan yaşlı adamlar,
O yılları atlatan baş “gala” yedi gün yedi gece
Yedi “balag” davulu yerleştirdi, sanki
Göğün dibinde duruyorlarmış gibi,
Ve “ub”, “meze” ve “lilis” davullarını onun(Enlil) için aralarında
yankılattı.*

⁵⁵ sütun2

1. 1 ^{gi5}kun5 ù-suh5, 2. 1 ^{gi5}kun5 ásal gu-la, 3. 1 ^{gi5}kun5 ásal tur, 4. 1 naga4 gu-la, 5. 1 naga4 tur
6. 1 ellag ^{gi5}xásal

sütun33

1. é du6 me-kul-aba4^{ki}-ka-ta, 2. sa6-sa6, 3. dam [URU]-KA-gi-na, 4. Lugal, 5. lagaş^{ki}-ka-ke4
6. mu-DU, 7. é e-sir-ra

kun5: merdiven, basamak (epsd2); u3-suh5: usuh ağacı (epsd2), naga4 harç, havan; gu-la: büyük, tur küçük (epsd); du6: bir tanrının taht platformu, du: gelmek, gitmek, é: tapınak; sa6: iyi olmak, mükemmel olmak

Marzahn, *Altsumerische Verwaltungstexte Und Ein Brief Aus Girsu/Lagaş*. VS 27, 024

⁵⁶ Jack Cheng, “A Review of Early Dynastic III Music: Man’s Animal Call”, *Journal of Near Eastern Studies* 68, sy 3 (Temmuz 2009): 163-78, <https://doi.org/10.1086/613988>.

*Yaşlı kadınlar "Ah şehrim!" diye (ağlamayı) bırakmadılar.
Yaşlı adamlar "Ah halkı!" diye (ağlamayı) bırakmadılar.
Gala "Ah Ekur!" diye (ağlamayı) bırakmadı.
Genç kadınları saçlarını yolmayı,
Genç erkekleri bıçaklarını bilemeyi bırakmadılar
Ağutları Enlil'in ataları için ağutlardı.
Onları hayranlık uyandıran 'duku'da, Enlil'in kutsal kucağında icra
ettiler.'⁵⁷*

Bu belgelere göre Gilgameş'in iki nesnesi Kramer'in ve Landsberger'in ilk önerilerinde de görüldüğü gibi "ünlü enstruman" ^{gis}gù-di nin parçaları davul ve tokmak veya bunlara benzer birer enstruman olarak anlamlandırılabilir. Bu durumda Sumerce metnin 151-153. satırlarında yer alan ve "konuşmak, söylemek, şarkı söylemek" anlamındaki "dug₄" fiilini⁵⁸ açıklamak kolaylaşmaktadır. Konuşmak, onunla şarkı söylemek bir enstrumanla birlikte yapılması olası eylemler olarak değerlendirilebilir. Oysa "dug₄" fiilinin çevirilerde alındığı gibi "oyunmak: to play" anlamında görünüşü sözlüklerde birleşik fiil "e-ne dug₄" olarak verilmektedir.⁵⁹

Şamanist inançlara göre davulun fonksiyonu, ayini başlatan bir müzik enstrumanı olması yanında ruhları içinde toplaması ve şamanın gökyüzü ve yeraltı dünyasına yolculukları sırasında kullandığı bir binek hayvanını sembolize etmesidir.⁶⁰ G.E.N. 152-153. satırlarda Gilgameş davulunu ve tokmağını şehir meydanına çıkarır, şehrin gençleri davul veya benzeri enstrumanı isterler ya da onunla konuşurlar/çalarlar. 154-157. satırlarda dulların oğullarından oluşan bir topluluğun ona bindiği, ardından "boynum, belim" diye sızlandıkları anlatılır. Burada "dulların oğulları" ifadesinde geçen "dumu ...", Akadca "mār ..." bir şehrin, bir mesleğin vs mensuplarını ifade eden bir terim olarak da kullanılmaktadır.⁶¹ Bu nedenle bu topluluk ve şehrin gençleri ayrı gruplar olarak değerlendirilerek, ilgili satırlar şu şekilde açıklanabilir. Gençler gösteri sırasında Gilgameş'e yardımcı olmuşlardır ve refakatçi ruhlara ona eşlik etmişlerdir. Çünkü anlamı yine tam olarak

⁵⁷ Jerrold S. Cooper, "Genre, Gender, and the Sumerian Lamentation", *Journal of Cuneiform Studies* 58, sy 1 (Ocak 2006): 39-47, <https://doi.org/10.1086/JCS40025222>, 41.

⁵⁸ Halloran, *Sumerian lexicon*, 49.

⁵⁹ Halloran, 54.

⁶⁰ Sergen Çirkin, *Güney Sibiryaya Arkeolojisi ve Şamanizm* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019). 422-423. ;Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 423.

⁶¹ Bkz. Dipnot 37

çözülemeden 154 ve 161. satırlarda binmek, taşımak anlamındaki “*us*” fiilinin kullanılması bu nesnelere “*ellag*”ın bir toptan ziyade metaforik bir binek olarak kurgulanan şaman davulu benzeri bir enstrüman olarak düşünülebileceğini gösterebilir. 153. satırda Gilgameş *ellagı* Uruk meydanına götürür, ona Gilgameş metninin diğer bölümlerinde “*ğurus*” ideogramıyla yazılmış olan⁶² şehrin gençleri eşlik ederler. 154. satırda ise dulların çocuklarının/adamlarının topluluğunu bir şamanın yardımcı ruhlarını yolculuk öncesi davulunun içine toplamasına benzer şekilde toplar.

Gilgameş serisi standart versiyonunun 1. tabletinin 64. satırı bu ifadeyi destekleyebilir:

“ *i-na pu-uk-ki-šú te-bu-ú ru-ù'-ú-šú* ”

“refakatçileri pukkusunda toplanırlar (pukkusunda yükselirler)”

Sonraki satırda yer alan “annesi olan oğluna ekmek götürür, kızkardeşi olan erkek kardeşine su döker.”⁶³ İfadesindeki “ekmek getirmek” ve “su dökmek” eylemleri gerçekten yorulan gençlere yiyecek ve içecek vermek olabileceği gibi ölümlerin ruhlarına yapılan sunuları da ifade edebilir. “Haberci ve kız” olarak adlandırılan bir Sumerce metinde kız ölen habercinin ruhu için ekmek ve su sunduğunu anlatmaktadır:

“ *Ben ekmek koydum ve onu sildim, sargısı açılmamış bir tasta, ağzı kirlenmemiş bir çanakta, su döktüm, yere su döktüm ve o içti.* ”⁶⁴

Şehrin ölen erkeklerine vurgu yapılması ve ardından gelen ekmek ve su sunuları, bir top oyunundan çok bir çeşit ayinden bahsedildiği şeklinde yorumlanabilir. Yukarıda verilen örnek metinler ışığında *ellag*, davul veya çember şeklinde başka bir kült enstrümanı olarak kabul edilebilir. Erken dönem Sumer müzik geleneği ve 3. binyıl sonlarına tarihlenen yukarıdaki ağıt metninin içeriği de dikkate alındığında G.E.N.’de anlatılan olay Uruk’taki dulların ölen eşleri için icra edilen, gençlerin Gilgameş tarafından çalıştırıldığı bir çeşit ağıt ritüeli olarak değerlendirilebilir.

Sumer edebi metinlerinden anlaşıldığına göre yeraltı dünyasında zaman yeryüzündeki zamanın tersidir. Yeryüzünde gece iken yeraltında

⁶² Bkz: standart versiyon III. tablet 213. satır: *paḥ-ru GURUŠ-MEŠ šá UNUG^{ki} il-ta-na-su-mu* ¹EGIR¹-šú “<https://doi.org/10.5282/eb1/1/1/4>”

⁶³ Bkz. 156-157. satırlar

⁶⁴ Ömer Kahya, “Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, sy 63 (2018): 49-76. 54.

gündüzdür. Güneş Tanrısı Utu gündüz yeryüzünü, gece yeraltı dünyasını aydınlatır.⁶⁵ Sumer III. Ur hanedanı kralı Şu-Sin'in ölümünün ardından mezarında kurban kesildiği ve bu işlemin gece yapıldığı kaydedilmiştir.⁶⁶ Bunun nedeni muhtemelen ölümler diyarında o sırada gündüz olmasıdır. Şaman inançlarında da benzer bir durum görülür. Yeraltı dünyasında zaman dâhil her şey yeryüzünün tersidir. Yeryüzünde gece olduğunda orada gündüzdür ve ruhlar ulaşılabilir durumdadırlar. Bu yüzden şaman ayinleri gece yapılır.⁶⁷ 158-164. satırlar arasında, akşam gökten uzaklaştığında, yani gecenin bir vaktinde Gilgameş davulunun bulunduğu yeri çizerek işaretler ve evine götürür. Şafakta tekrar davula "binmek" istediğinde dul kadınların ve kızların şikâyetleri nedeniyle davulu ve tokmağı "ganzer" isimli bir kapı, yarık veya delikten yeraltı dünyasına düşer.⁶⁸ Bu şikâyetler gece yapılması gereken ritüeli sabah vaktinde yapmak istemesiyle ilgili olabilir. Ayrıca XII. tablet 9. satırın G.E.N metni 180. satırındaki karşılığında geçen "ganzer" terimi Sumer kurgusuna göre yeraltı dünyasına açılan bir giriş anlamındadır. Şaman efsanelerinde de benzer şekilde yeraltı dünyasına geçiş yapılan bir yer, bir delik olduğu anlatılır. Bu yere "duman deliği" veya "yeryüzünün bacası" denir.⁶⁹

Sumerce metinlere göre ölüm anında bedenden ayrılan ve serbestçe dolaşan ruha rüzgar anlamında "im", cenaze ritüelleri tamamlandıktan sonra yeraltı dünyasına ulaşan ruha "gidim" denir.⁷⁰ Şaman düşüncesinde de bazı farklılıklarla birlikte ruh, durumuna ve niteliğine göre farklı isimlerle adlandırılır. Ancak şamanizmin temelini oluşturduğu düşünülen inanç "ikiz" inancıdır. Türkçede ikiz ruh "*tin, kut, yula, süne ve üzüt*" gibi isimlerle anılır. *Tin* ruhtan çok can anlamındadır. *Kut* ise insana ana rahmine düştüğünde gökten gönderilen yaşam gücüdür. Ancak kötü ruhlar *kuta* zarar verebilir. Bunu engellemek için çocuk konuşmaya ve yeryüzünü tanımaya başlayana kadar tanrıça "Umay ana" yanından ayrılmaz. *Kut* gücünü kazandığında Umay ana onu terk eder. *Kut* rüyada veya bir travma sonrasında bedenden ayrılıp tekrar geri dönebilir. Ayrıldığında "*yula*", "*süne*" gibi isimlerle anılır. Normal insanlar değil, sadece şamanlar *yulalarına* hükmedebilirler. Bir şaman *yulasıyla* birlikte gezintiye çıkabilir ya da onu yeraltı dünyasına gönderebilir.

⁶⁵ Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazinesi: Mezopotamya Dininin Tarihi*, çev. Sibel Erduman (İstanbul: Paris Yayınları, 2017), 163-165, 181.; Kahya, "Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya". 61.

⁶⁶ Kahya, "Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya", 52.

⁶⁷ Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 436, 441.

⁶⁸ Bkz. 158-161. satırlar

⁶⁹ Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 17-18, 41.

⁷⁰ Kahya, "Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya", 53.

Ancak *yula* zaman zaman orada kötü ruhlar tarafından ele geçirilir. Yula bedene dönmezse insan uzun süre yaşayamaz.⁷¹

G.E.N. metninde yer alan Gilgameş -Enkidu ilişkisi, biri gelişmiş ve diğeri medeniyetten uzak kalmış iki halkın karşılaşması şeklinde yorumlanmıştır.⁷² Ancak yine tüm hikaye şamanist inançlar perspektifinden değerlendirilirse Enkidu Gilgameş'in ikizi, *kutu* ve *yulasına* benzetilebilir. Elbette bu benzetme Sumer düşüncesinde bir karşılığı olmadan yapılamaz. G.E.N. 242.satır ve Akadca karşılığı XII.tablet 87. satıra bakıldığında;

87.ú-tuk-ku šá⁴En-ki-du ki-i za-qi-qi
ul-⁷tú KÍ(erşeti)tim uš-te-la⁷-a

243. si-si-ig-ni-ta šubur-a-ni kur-ta
im-ma-da-ra-ab-e11-dè

87. Enkidu'nun ruhunu rüzgar
gibi yeraltı dünyasından yukarı
çıkardı

243. Onun rüzgarıyla onun
kölesini yeraltı dünyasından
yukarı çıkardı

yeraltı dünyasından dönen Enkidu'nun rüzgar veya ruh formunda olduğu düşünülebilir. Zaten yeraltı dünyasına inemeyen Gilgameş'in çaresizlik içinde ağlaması ve Enkidu'nun inebilmesi de onun aslında Gilgameş'in ikiz ruhu olduğu fikrini desteklemektedir. Ayrıca XII. tablette Enkidu'nun ismi de Gilgameş gibi, tanrısallığı ifade eden “*dingir*” determinatifıyla yazılmıştır.

Ancak yine de bu ikiz ruh önerisi şamanist inançlarla birlikte değerlendirilerek öne sürüldüğünde Gilgameş destanının tümünde Enkidu'nun kanlı canlı, savaşan, uyuyan, rüya gören ve ölümden korkan bir insan şeklindeki tasviriyle ters düşecektir. Bu durumda Sumer inançlarında “ikiz” kavramının nasıl değerlendirildiğine bakmak gerekir.

Sumerce belgelerde ikiz tanrı ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Eski Babil dönemine tarihlenen Amurru ilahisinde şöyle söylenir:

*“Efendim, emrin kudretlidir, sözün boşa çıkmaz, kaderin [eşsizdir],
senin asil (eylemlerin) büyüktür, eşsizdir
ikisi de ikiz tanrılardır. Sen meskenlerde ikamet ediyorsun.
efendim, senin (görevin) öne çıkmak, teftiş etmek, (ve) merhamet
göstermektir*

⁷¹ Çirkin, *Güney Sibiryaya Arkeolojisi ve Şamanizm*, 334-336; Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 217-218.

⁷² Jean Bottéro, *Gilgameş Destanı; Ölmek İstemeyen Büyük İnsan* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 85, dipnot 3.

*Yollar ve tepeler üzerinde seyahat eden, ...
geniş görüşlüsün, (senin) anlayışın derin.*"⁷³

Yine aynı dönemden başka bir belgede Enki ve yılanı dönüşen tanrı Nirah ikiz tanrılardır:

*"Nirah ve Enki ikizdir, ikiz oğullardır.
İkisi de-- (biri) "saygı duyulan"; (diğeri) "yaratan" olarak söylenir"*⁷⁴

İkiz tanrı inancının ilk örnekleri ise Erken Sumer dönemine aittir. İşlevleri ve nitelikleri birbirini tamamlayan veya birbirine karşıt olan ilâhi ikizler, "talimē" olarak adlandırılan tanrılar vardır. Lugalgirra ve Mešlamtaea; Lulal ve Latarak; Dumuzi ve Gizzida; Kettu ve Mēšāru; Girru (Gibil) ve Nusku; Gilgameš ve Enkidu bu tanrısal ikizler arasında sayılmaktadır. Bu tanrısal çiftlerin Larsa ve Eski Babil dönemlerinden itibaren tapınakların girişlerinde koruyucu tanrı çiftleri olarak tasvir edildikleri belirtilir. Bu tanrı çiftlerinin Sumer düşüncesine göre biri göğün en üst katında, diğeri yeryüzünde bulunan ve ikisi tek bir kozmik ağacı oluşturan hayat ağacı (*giš-ti*) ve bilgi ağacı (*giš-kin*) ile özdeş oldukları ve korudukları tapınakların bahçelerinde yeryüzündeki kozmik ağacın bulunduğu, aynı zamanda bu tanrıların yeraltı dünyası ve kutsal evlilik töreniyle ilgili oldukları ifade edilmiştir.⁷⁵

Gilgameš ve Enkidu ilişkisini örnek verileri birleştirerek net ve anlamlı bir şekilde yorumlamak mümkün olmasa da, incelediğimiz metinde yazarlarla örtüşen ikiz fenomenini şamanist gelenekle eski Sumer anlayışının benzerliğini gösteren bir unsur olarak düşünmek mümkündür, zira Gilgameš serisinin standart versiyonunun ilk tabletlerine göre Gilgameš'in Enkidu'dan önce zorba bir kral olması, Enkidu'nun ona eşit, ancak onun tersi özelliklere sahip, aynı zamanda onu tamamlayan biri olarak Gilgameš için yaratılmış olması, bir kadın tarafından medenileştirilmesi, Gilgameš'in önce onunla ya da aslında kendisiyle mücadele ederek zorba bir kraldan bir kahramana dönüşmesi, Enkidu'nun Gilgameš için yeraltı dünyasına inmesi ve oradan bir rüzgâr şeklinde tekrar çıkması hem Sumer düşüncesindeki ilâhi ikizler fenomenini, hem de şaman düşüncesindeki ikiz ruh fenomenini karşılar niteliktedir.

⁷³ Oliver R. Gurney, *Literary and Miscellaneous Texts in the Ashmolean Museum.*, Oxford Editions of Cuneiform Texts 11 (Oxford, 1989)._OECT 11, 001

⁷⁴ Mark E. Cohen, *New Treasures of Sumerian Literature* (CDL Press, 2017)._NBC 07806

⁷⁵ E. Douglas Van Buren, "The giš-ti and the giš-ka-an-na", *Orientalia* 13 (1944): 281-87.

XII. tabletin 10-153. satırları⁷⁶ ve Sumerce karşılığının 181-301. satırları⁷⁷ arasında Gilgameş Enkidu'ya yeraltına inmeden önce bazı talimatlar verir. Ancak Enkidu bunları yerine getirmez. Gilgameş ikizi üzerindeki kontrolünü kaybetmiş olur ve Enkidu yeraltı dünyası tarafından ele geçirilir. Gilgameş Sumerce kopyalara göre Enlil'e ve ondan olumlu cevap alamayınca Enki'ye gider. Akadca tablete göre Enlil ve Nanna/Sin'den yardım ister, ikisinden olumlu yanıt alamayınca Enki'ye başvurur. Enki'nin ricasıyla Utu yeraltı dünyasının girişini açtığında Enkidu yeryüzüne çıkar. Döndüğünde Gilgameş'in sorularına cevap olarak yeraltı dünyasında gördüklerini uzun uzun anlatır. Bu olay da bir şekilde şaman ritüelleriyle benzerlik gösterir. Laponlardan nakledilen bir örneğe göre, şaman izleyicilerin önünde önce davul çalarak yardımcı ruhları çağırır, baltasını sallayarak kadınların etrafında ve kendi çevresinde dönmeye başlar. Bir süre sonra transa geçtiğinde ölü gibi yatar. Ruhunun kendisinden ayrılıp yeraltı dünyasına inmeye başladığı anlaşılır. Bu sırada sessizlik olur ve şaman yeraltı dünyasında duyduklarını mırıldanır. Ardından kadınlar şarkı söylemeye başlarlar.⁷⁸ Trans durumundayken veya sonrasında şamanın ölüler diyarıyla ilgili yaptığı ayrıntılı betimlemelerin birçok efsaneye konu olduğu belirtilir. Bir Buryat şamanının, babasının yerine yeraltına inmesi ve orada acı çekenleri anlatması, bir Soyon Tatarının kardeşinin kesik başını getirmek için inmesi ve yeraltı dünyasında günahkârlara uygulanan işkenceleri görmesi gibi.⁷⁹

Sonuç

“Gilgameş Enkidu ve Ölüler Diyarı” isimli Sumerce edebi anlatı yaklaşık olarak 2. binyıl başlarında yazılmış kopyaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş eklektik bir metindir. Akadca nüshaları da bulunur ve en eski Sumerce kopyalardan Babilli ve Asurlu yazmanlar tarafından Akadca'ya çevirildikleri söylenebilir. Akadca'ya çeviri yapılırken tüm belgenin doğru anlaşılmasını sağlayabilecek Sumerce “ellag” ve “ekema” kelimeleri “pukku” ve “mikku” olarak kaydedilmiştir. Ancak bu kelimelerin anlamları da günümüzde bilinmemektedir. Bu yüzden yazılan belgede ne anlatılmak istendiği çözülememiş, farklı görüşler belirtilmiştir.

Bu çalışmada Erhanedanlar dönemine tarihlenen kayıtlarda bu kelimelerin ne anlamda kullanıldığı incelenmiş, XII. tablet ve Sumerce

⁷⁶ George, *The Babylonian Gilgamesh epic*, I, 2003, 233-235

⁷⁷ Gadotti, *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*, 157-160.

⁷⁸ Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, 95.

⁷⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler tarihi*, çev. Ali Berktaş, III c. (İstanbul: Kabaıcı, 2003), 27.

kaynakları karşılaştırılmış, XII. tablette eksik olan satırlar G.E.N. metninin birleştirilmiş kopyalarıyla tamamlanmış ve olay Sumer inançları ile şamanist inançardaki benzerlerinden hareketle yeniden anlamlandırılmıştır.

Metinde geçen nesnelere “kozmetik ağaç” fenomeniyle uyumlu *huluppu/halubbu* ağacından imal edilen davul ve tokmak benzeri bir çeşit enstrüman; Uruk meydanında gerçekleştiği anlatılan olay bir çeşit şehir ağıtı veya şaman ritüellerini çağrıştıran bir ritüel; Gilgamesh’in kölesi olarak tanıtılan Enkidu ise onun metaforik tamamlayıcısı, ikizi olarak değerlendirilmiştir.

Burada sunulan örnekler her ne kadar bazı inanç ve ritüellerin benzerliğini ortaya koysa da yaklaşık beş bin yıl öncesindeki inançlar ve günümüz inançlarının karşılaştırılması ile Sumer inanç ve uygulamalarının şamanist olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. İnançların tarih aşan özellikleri nedeniyle kökenlerinin binlerce yıl öncesine dahi uzanabilmesi etnolojik verilere dayanarak bilimsel geçerliliğe sahip kesin sonuçlar çıkarmak için yeterli de değildir. Kutsal anlayışının zaman içerisinde biçim değiştirebildiği, algıların farklılaştığı ve bu durumun kavramsal hatalara neden olabileceği göz ardı edilmemelidir. Ancak karşılaştırmalı fenomenoloji yeterli filolojik kanıtla desteklendiğinde iki farklı inanç sistemindeki benzerlik ve farklılıklar hakkında görüş bildirilebilir. Bu çalışmanın işlevi, defalarca çevirisi yapılmış ve tartışılmış olan Gilgamesh anlatısının bir bölümünün, günümüzde hala yaşadığı için bilinen inançlardan yararlanılarak farklı bir yaklaşımla değerlendirilmesi, Sumer mitolojik anlatılarının ve inançlarının günümüz dinlerinde görülen yansımaları yanında halk inanışları ve alt kültür unsurları ile de benzerliklerinin bulunduğu ortaya konulmasıdır.

Kısaltmalar

- BM : Museum siglum of the British Museum, London
 CDLI : Cuneiform Digital Library Initiative <<http://cdli.ucla.edu/>>
 (Los Angeles/Berlin)
 ETCSL: Electronic Text Corpus of Sumerian Literature
 <<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>> (Oxford)
 G.E.N. : Gilgamesh Enkidu and the Netherworld
 IM : Museum siglum of the Iraq Museum in Baghdad
 OIP : Oriental Institute Publications (Chicago 1924 ff.)
 Ur-G. : C.J.Gadd 1933 Ur tabletleri çözümü

KAYNAKÇA

- Bayat, Fuzuli. *Türk mitolojik sistemi 1: ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi*. Ötüken Neşriyat AŞ, 2007.
- Biggs, Robert D. *Inscriptions from Tell Abu Salabikh*. University of Chicago Press, 1974.
- Bottéro, Jean. *Gilgamiş Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*. Çeviren Orhan Suda. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- . *Gilgamiş Destanı; Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Campbell, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. Çeviren Sabri Gürses. İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
- Cheng, Jack. “A Review of Early Dynastic III Music: Man’s Animal Call”. *Journal of Near Eastern Studies* 68, sy 3 (Temmuz 2009): 163-78. <https://doi.org/10.1086/613988>.
- Cohen, Mark E. *New Treasures of Sumerian Literature*. CDL Press, 2017.
- Cooper, Jerrold S. “Genre, Gender, and the Sumerian Lamentation”. *Journal of Cuneiform Studies* 58, sy 1 (Ocak 2006): 39-47. <https://doi.org/10.1086/JCS40025222>.
- Çirkin, Sergen. *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Edzard, Dietz Otto. *Sumerian Grammar*. Handbook of Oriental Studies. Section 1 Near and Middle East 71. Leiden: Brill, 2003.
- . *Sumerian grammar*. C. 71. Brill, 2003.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler tarihi*. Çeviren Ali Berktaş. III c. İstanbul: Kabalıcı, 2003. i.
- . *İmgeler ve Simgeler*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğubatı, 2017.
- . *Şamanizm: ilkel Esrime Teknikleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Foxvog, Daniel A. *Elementary Sumerian Glossary*. Berkeley: University of California, 2008.
- Förtsch, Wilhelm. *Altbabylonische Wirtschaftstexte Aus Der Zeit Lugalanda’s. Und Urukagina’s*. Vorderasiatische Schriftdenkmäler Der Königlichen Museen Zu Berlin 14. Leipzig: J. C. Hinrichs., 1916.
- Gadd, Cyril J. “Epic of Gilgamesh, Tablet XII”. *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale* 30, sy 3 (1933): 127-43.
- Gadotti, Alhena. *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*. C. 10. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2014.
- George, Andrew R. *The Babylonian Gilgamesh epic: introduction, critical edition and cuneiform texts*. C. 1. Oxford University Press, 2003.

- . *The Babylonian Gilgamesh epic: introduction, critical edition and cuneiform texts*. C. II. U.K.: Oxford University Press, 2003.
- Gurney, Oliver R. *Literary and Miscellaneous Texts in the Ashmolean Museum*. Oxford Editions of Cuneiform Texts 11. Oxford, 1989.
- Gülek Gültekin, Huzme. “Sumerlilerde Tanrı Anlayışı ve Enlil Kültü”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2024.
- Halloran, John Alan. *Sumerian lexicon*. Logogram publishing Los Angeles, 2006. https://www.istor-konf-varna.com/history/JAH_SumLex_ALL.pdf.
- Harva, Uno. *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. Çeviren Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014.
- Hommel, Fritz. “‘Ethnologie und Geographie Des Alten Orients’”. İçinde *Alter Orient Griechische Geschichte, Römische Geschichte*. Handbuch der Altertumswissenschaft., III. German: Verlag C. H. Beck, 1926.
- “<https://cdli.earth/search?simple-value%5B%5D=P000305&simple-field%5B%5D=keyword>”, t.y.
- “<https://doi.org/10.5282/eb/1/1/4>”, t.y.
- “<https://doi.org/10.5282/eb/1/1/11>”, t.y.
- “<https://oracc.museum.upenn.edu/etsri/Q000377.163?srch=s.rgIfCt>”, t.y.
- “https://www.gilgamesh.ch/svc/svc.html?&diathesis=0&verbpattern=4&verbroot=218&verbrootx=kar&rl=svcex_k.js:ref_link_kar&sub=1”, t.y.
- “https://www.gilgamesh.ch/svc/svc.html?docu=1#hanc_docu_diddun”, t.y.
- Jacobsen, Thorkild. *Karanlığın Hazineleeri: Mezopotamya Dininin Tarihi*. Çeviren Sibel Erduman. İstanbul: Paris Yayınları, 2017.
- Kahya, Ömer. “Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, sy 63 (2018): 49-76.
- Klein, Jacob. “A New Look at the ‘Oppression of Uruk’ Episode in the Gilgamesh Epic”. İçinde *Riches Hidden in Secret Places Ancient Near Eastern Studies in Memory of Thorkild Jacobsen*, editör Tzvi Abusch. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2002.
- Kramer, Samuel Noah. *From the Tablets of Sumer*. Colorado: The Falcon’s wing Press, 1956.
- . *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*. Çeviren Özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- . “The Epic of Gilgamesh and Its Sumerian Sources: A Study in Literary Evolution”. *Journal of the American Oriental Society*, 1944, 7-23.
- Langdon, Stephen. “A bilingual tablet from Erech of the first century BC”. *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale* 12, sy 2 (1915): 73-84.
- Marzahn, Joachim. *Altsumerische Verwaltungstexte Und Ein Brief Aus Girsu/Lagaş*. Vorderasiatische Schriftdenkmäler Der Staatlichen Museen Zu Berlin 27. Mainz: Philipp von Zabern, 1996.

- Sayce, A.H. *Babylonians and Assyrians: Life and Customs*. London: Elibron Classics, 1900.
- Shaffer, Aaron. *Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic of Gilgames*. University of Pennsylvania, 1963.
- Sigrist, Marcell, ve Benno Landsberger. *The Series HAR-Ra = Hubullu*. Materials for the Sumerian Lexicon 9. Pontificium Institutum Biblicum, 1967.
- Tigay, Jeffrey H. *The evolution of the Gilgamesh epic*. Bolchazy-Carducci Publishers, 2002.
<https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=cxjuHTH6I2sC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Jeffrey+H.Tigay,+The+Evolution+of+Gilgamesh+Epic,+U.S.A:+University+of+Pensylvania+Press+Edition,+2002,+10-12.&ots=eHVrODUCty&sig=VJYYJK7F15aYR0guSLzs40cO0HI>.
- Van Buren, E. Douglas. "The giš-ti and the giš-ka-an-na". *Orientalia* 13 (1944): 281-87.

ANTİK MEZOPOTAMYA'DA TANRI İNANCINI YANSITAN TEOFORİK İSİMLER VE İSİM GELENEĞİ

Mehmet Emin GÜLER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 2 Eylül 2025

Kabul: 31 Ekim 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: September 2, 2025

Accepted: October 31, 2025

Öz

Temelde Sümer, Akad, Asur ve Babil halklarının dinî inanç ve uygulamalarına dayanan antik Mezopotamya dini, dönemin toplumsal hayatının her alanında kendini göstermektedir. Özellikle dönemin isim verme geleneğinde bu etki, teoforik (tanrı adını içeren) isimler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Çocuklarına genellikle teoforik isimler veren bu uygarlığın insanları, bu şekilde tanrılara yönelik inançlarını ve onlardan beklentilerini ifade etmiştir. Bu uygarlığın dinî inançlarına açılan bir pencere niteliği sergileyen teoforik isimler, aynı zamanda birey ile tanrı ilişkisi ve bağı konusunda önemli bilgiler içermektedir. Çivi yazılı metinlerde geçen teoforik şahıs isimleri, panteizm inancının izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte bazı şahıs isimleri, tanrının varlığının sorgulandığını belli bir oranda göstermektedir. Batı Dünyasında çok sayıda ve kapsamlı araştırmaların ve yayınların yapıldığı Mezopotamya'nın şahıs isimleri ve teoforik kişi adları konusunda ülkemizde neredeyse hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Bundan dolayı bu çalışma, söz konusu alanda büyük bir eksikliği gidermeyi ve bu alana yönelik ilgileri çekerek kapsamlı araştırmaların yapılmasına ön ayak olmayı hedeflemektedir. Bu çalışmada deskriptif ve tarihi karşılaştırma yöntemi tercih edilmektedir. Bu dinamik ve

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: eminguler00@hotmail.com, ORCID:0000-0002-1483-0262.

işlevsel yöntemlerin, konuya zenginlik ve derinlik katacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte onomastik ve filolojik yöntemler göz ardı edilmemektedir. Asuroloji (ülkemizde Sümeroloji) ve Dinler Tarihi merkezli multidisipliner yaklaşım, bu çalışmanın ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Asuroloji, Dinler Tarihi, Antik Mezopotamya, Isimlendirme, Teoforik İsimler, Tanrı İnancı.*

Theophoric Names Reflecting Belief in God and the Tradition of Names in Ancient Mesopotamia

Abstract

Ancient Mesopotamian Religion, which is primarily based on the religious beliefs and practices of the Sumerian, Akkadian, Assyrian and Babylonian peoples, manifests itself in every aspect of the social life of the during that period. Especially in the naming tradition of the period, this influence manifests itself in the form of theophoric (containing the name of a god) names. The people of this civilization, who generally gave their children theophoric names, expressed their belief in gods and their expectations from them. Theophoric names, which are a window into the religious beliefs of this civilization, also contain important information about the relationship and bond between the individual and the god. Theophoric personal names in cuneiform texts bear traces of pantheistic belief. In addition, some personal names show to a certain extent that the existence of god was questioned. There are almost no studies in the context of Turkish academia on the personal names and theophoric personal names of Mesopotamia, which have been extensively researched and published in the Western World. Therefore, this study aims to fill a major gap in this field and to pave the way for comprehensive research by attracting interest in this field. This study employs descriptive and historical comparative methods. It is believed that these dynamic and functional methods will add richness and depth to the subject. However, onomastic and philological methods are not disregarded. A multidisciplinary approach centered on Assyriology (Sumerology in our country) and History of Religions has been influential in the emergence and shaping of this study.

Keywords: *Assyriology, History of Religions, Ancient Mesopotamia, Nomenclature, Theophoric Names, Belief in God.*

Giriş

Antik¹ Mezopotamya dini, temelde Sümer, Akad, Asur ve Babil toplumların inanç ve uygulamalarından oluşmaktadır.² İlk uygarlıkların görüldüğü Mezopotamya coğrafyası, aynı zamanda ilk kurumsal ve örgütlü dinlere ev sahipliği yapmıştır.³ Kurumsallaşmış ve sistemli bir dinin varlığını gösteren en eski kanıtlar, bu coğrafyada yer alan Eridu ve Uruk şehirlerinden elde edilmiştir.⁴ Birçok yeniliğin ilk defa görüldüğü bir coğrafya olmasından dolayı Mezopotamya, uygarlığın beşiği olarak nitelendirilmektedir.⁵

Uygarlıkların en yaygın fenomenlerinden biri, adlar ve adlandırma. Adlandırma, doğrudan veya dolaylı olarak gözleme, ayırt etme, uygun görme, düzenleme, ilişki kurma, sınıflandırma, bağlama, anlam verme, tanımlama, şekillendirme, gösterme, temsil etme, bilgiyi harekete geçirme ve karşılaştırma gibi zihinsel süreçlerle ilgilidir. Kültürel bağlamlara göre farklılık gösterebilen bu beceri, sofistike ve çok boyutludur. Genellikle çeşitli uygulamalar yoluyla gelişir ve hemen hemen tüm uygarlıklarda değişen oranlarda gözlemlenir.⁶ Adlandırma, toplumların kendi dünyalarının içeriğini sınıflandırma yollarından biri olarak ifade edilmektedir.⁷ Bu olgunun görüldüğü en eski uygarlıklardan biri Mezopotamya'dır.

İsimleri inceleyen bir bilim dalı olarak onomastik, geniş bir araştırma alanıdır. Bu alanla bağlantılı olan antroponim, kişi adlarını araştıran bilim dalıdır. Onomastik; dilbilimi, coğrafya, sosyoloji, psikoloji bilim dallarından ve kültürel ve dinî çalışmalardan gelen fikirlerden ve yaklaşımlardan yararlanan multidisipliner bir niteliğe sahiptir. Genel olarak onomastik, yirminci yüzyılda isimlerin kökenleri üzerine yapılan araştırmalardan (etimolojik yaklaşımlardan) isimlendirme uygulamaları üzerine yapılan

¹ Burada antik Mezopotamya kavramı, MÖ 3. bin yılın başlarından MÖ 539 tarihinde Babil krallığının Persler tarafından yıkılışına kadar geçen sürede bu coğrafyanın uygarlığını ve kültürel kimliğini ifade edecek şekilde kullanılacaktır. Bunun yanında antik Mezopotamya yerine, aynı anlamda olacak şekilde sadece Mezopotamya kavramı kullanılacaktır.

² Vincent Hale (ed.), *Mesopotamian Gods & Goddesses* (New York: The Rosen Publishing Group, 2014), 9; Shilpa Mehta-Jones, *Life in Ancient Mesopotamia* (New York vd.: Crabtree Publishing Company, 2005), 8.

³ Eric Cline-Sarolta Takacs (ed.), *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia* (New York: Sharpe Reference Publishing, 2007), 4.

⁴ Paul-Alain Beaulieu, "Mesopotamia", *Religions Of The Ancient World: A Guide*, ed. Sarah Iles Johnston (Cambridge vd.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 165.

⁵ Norman Bancroft Hunt (ed.), *Living in Ancient Mesopotamia* (New York: Chelsea House Publishing, 2009), 7.

⁶ Corinne Bonnet, "Introduction: What Does a Divine Name Do?", *What's in a Divine Name?*, ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet (Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024), 1-2.

⁷ Robert Parker-Jean Baptiste Yon, "Introduction", *What's in a Divine Name ?*, ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet (Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024), 465.

çalışmalara ("sosyo-onomastik" olarak da bilinir) doğru bir eğilim göstermiştir. Mezopotamya uygarlıkları merkezli bir disiplin olan Asuroloji (Assyriology) bilim dalında isimlerin incelenmesi, dinamik bir çalışma alanıdır. Onomastikte olduğu gibi bu bilim dalında, çivi yazılı metinlerde görülen isimlerin biçimsel özelliklerinden (semyotik değerleri veya anlamsal anlamları, dilsel özellikleri, tipolojisi ve sınıflandırması) isimlerin ve isimlendirmenin sosyal ve kültürel önemine doğru bir yönelme olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Mezopotamya'nın çivi yazılı metinlerinde geçen şahıs isimleri üzerine yapılan araştırmaların geçmişi, son iki yüzyıla dayanmaktadır. Alman Mısır Bilimci Hermann Ranke, Erken Babil Döneminin kişi adları üzerine bir araştırma ortaya koydu.⁹ Asur Bilimci Knut Leonard Tallqvist, Yeni Babil ve Yeni Asur belgelerinde geçen şahıs isimlerinin listesini ve bu isimleri oluşturan öğelerin analitik indekslerini yayınladı.¹⁰ Engelbert Huber tarafından, Ur ve İsin kralları dönemine ait çivi yazılı belgelerdeki kişi adları tespit edilerek araştırıldı.¹¹ Bunun yanında Alman Asur Bilimci Arno Poebel, kişi adları üzerine yaptığı araştırmaları *Larsa Hanedanlığı ve Babil'in İlk Hanedanlığı Dönemindeki Sümerce Kişi Adları* adı altında kitaplaştırdı.¹² Albert Tobias Clay, Kassit Döneminin çivi yazılı tabletlerinde geçen kişi adları üzerine bir eser sundu.¹³ Johann Jakob Stamm, Akadca kişi adlarının farklı türlerini sınıflandırdı ve isim vermenin ve bir isim almanın önemini ortaya koydu.¹⁴ Dietz-Otto Edzard, Akadca isimler ve isim verme üzerine bir çalışma yayınladı¹⁵ ve onun ardından John P. Nielsen, Yeni Babil Dönemine ait çivi yazılı tabletlerde geçen şahıs isimlerini alfabetik sıralama ile sunan bir çalışma yaptı.¹⁶ Caroline Waerzeggers ve Melanie M. Groß'in editörlüğünde,

⁸ Caroline Waerzeggers, "Introduction", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c. 750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 8-9.

⁹ Hermann Ranke, *Early Babylonian Personal Names from the Published Tablets of the So-called Hammurabi Dynasty (B.C. 2000)* (Philadelphia: University of Pennsylvania Publishing), 1905.

¹⁰ Knut Leonard Tallqvist, *Neubabylonisches Namenbuch zu den Geschäftsurkunden aus der Zeit des Šamašumuki bis Xerxes*, (German: Helsingfors Publishing, 1905); Knut Leonard Tallqvist, *Assyrian Personal Names* (German: Helsingfors 1914).

¹¹ Engelbert Huber, *Die Personennamen in den Keilschrifturkunden: Aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin* (Leipzig: J.C. Hinrichs Publishing, 1907).

¹² Arno Poebel, *Die Sumerischen Personennamen Zur Zeit Der Dynastie Von Larsam Und Der Ersten Dynastie Von Babylon* (Breslau: H. Fleischmann Publishing, 1910).

¹³ Albert Tobias Clay, *Personal Names from Cuneiform Inscriptions of the Cassite Period* (New Haven: Yale University Press, 1912).

¹⁴ Johann Jakob Stamm, *Die Akkadische Namengebung* (Leipzig: Hinrichs Publishing, 1939).

¹⁵ Dietz-Otto Edzard "Namen, Namensgebung (Onomastik). A. Sumerisch; B. Akkadisch," *RIA* 9/1-2 (1998), 94-116.

¹⁶ John P. Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian Legal and Administrative Tablets, 747-626 B.C.E.* (Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns Publishing, 2015).

MÖ 1. bin yıla tarihlenen Babil'in çivi yazılı tabletlerinde geçen kişi adları kapsamlı olarak ele alındı.¹⁷ Bunların yanında Batı'da dönemsal ve bölgesel olarak çivi yazılı tabletlerde geçen kişi adlarına yönelik çok sayıda makale yayınlandı.¹⁸

Ülkemizde birkaç özgün çalışma dışında bu konuda yapılan araştırmalar yok denebilecek bir düzeydedir. Bu çalışmalardan biri, Hasan Ali Şahin tarafından yazılan "Eski Asur Toplumlarında Çocuklara Ad Verme Geleneği" başlıklı makaledir. Şahin, Asur'un bir ticaret kolonisi olan antik *Kaniş* veya *Neşa* (modern Kültepe) şehrinde ortaya çıkartılan belgeler üzerinden Eski Asur toplumlarının isim verme geleneğini ve çocuk isimlerini ortaya koymaktadır.¹⁹ Öne çıkan diğer bir çalışma, Gökhan Kağnıcı tarafından kaleme alınan ve "The Myth of Enki And Ninmah and the History of Disability" başlıklı makaledir. Bu makalede *Enki ve Ninmah* adlı mitolojik anlatı üzerinden kişi adları üzerine bazı analizler yapılmaktadır.²⁰ Bunların dışında doğrudan Mezopotamya'nın teoforik şahıs isimlerini konu alan bir çalışma olmamakla birlikte, bazı araştırmalarda bu uygarlığa ait isimler üzerine analizlerin yapıldığını görmek mümkündür.²¹

Batı dünyasında yapılan çalışmalar genellikle döneme ve bölgeye göre metinlerde yer alan kişi isimlerinin tespit edilmesine ve bu isimlerin filolojik analizine dayanmaktadır. Bu isimlerin dinî inanç ve düşünce bağlamında anlamlandırılması ve yorumlanması konusunda yapılan çalışmaların yeterli seviyede olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte bu konuyu dinî inanç ve düşünce bağlamında ele alan çalışmalar, ağırlıklı olarak Hristiyanlık ve Yahudilik eksenlidir. Bundan dolayı bu çalışma hem ülkemizde bu alanda büyük bir boşluğu dolduracaktır hem de bu konunun farklı bir kültürel ve dinî bağlamdan yansımalarını ortaya koyacaktır. Burada çivi yazılı ve dolayısıyla insanlığın ilk yazılı metinleri üzerinden arkaik insanın isimlendirme fenomeninin anlaşılması ve bu metinlerde geçen teoforik isimler ışığında dönemin tanrı inancının izlerinin sürülmesi amaçlanmaktadır. Bununla birlikte tarihi mukayese yöntemi ile modern dünyada güçlü bir

¹⁷ Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (ed.), *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c. 750-100 BCE)* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024).

¹⁸ Edward Chiera, *Lists Of Personal Names From The Temple School of Nippur* (Philadelphia: the University Museum Publishing, 1916), 14.

¹⁹ Bk. Hasan Ali Şahin, "Eski Asur Toplumlarında Çocuklara Ad Verme Geleneği", *Turkish Studies* 4/3 (2009), 2007-2019.

²⁰ Bk. Gökhan Kağnıcı, "Insights from Sumerian Mythology: The Myth of Enki And Ninmah and the History of Disability", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (Aralık2018), 429-450.

²¹ Bk. Cuma Karan, "Mezopotamya'daki Yerlerin İsim ve Kökenlerinin Tespitindeki Zorluklar ve Silvan İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı* (Diyarbakır: Şarkiyat araştırma Derneği, Nisan 2008), 685-698.

şekilde görülen teforik isim geleneğinin arketiplerine ulaşılması hedeflenmektedir. Bu çalışma çoğunlukla MÖ. 1. bin yılın Asur ve Babil kaynaklarına dayanmakla birlikte, zaman zaman daha eski dönemlere ait (Sümer ve Akad kaynakları gibi) metinlerde göz önünde bulundurulacaktır.

1. Mezopotamya'da İsim Verme Geleneği

Antik toplumlarda görülen kişi adları, bir tanımlama aracı olmanın çok ötesinde bir anlam ifade etmektedir. Bu adlar sosyal kimliğin ortaya konulmasında önemli bir yere sahiptir. Mezopotamya'da kişi adları genellikle kişiyi daha geniş bir sosyal grup (örneğin bir aile birimi, klan, yerleşim yeri veya mesleki topluluk) içinde konumlandırır. Bunun yanında kültürel olarak tanımlanmış ve tarihsel olarak değişebilen değerleri aktarır. Bir ismin dinamik anlamlarının çözülmesi, alanın uzmanlarının kapsamlı literatür çalışmalarıyla ve zorlukla açıklanabilen karmaşık bir süreçtir. Bundan dolayı kişi adları, hem geleneksel onomastik (örneğin; isim tipolojisi, etimoloji, semantik ve imla boyutlarıyla) hem de sosyo-onomastik (örneğin; isimlendirme uygulamaları, isim kullanım kalıpları, isimlere karşı tutumlar ve isimlere yansıyan dinî hassasiyetler) yönleri ile kapsamlı ve titiz bir araştırma sürecinden geçirilmektedir. Kişi adlarının onomastik analizi; hareketlilik ile göç, kültürleşme ile sosyal bölünme, kimlik ile toplumsal cinsiyet ve soy ile hamilik gibi konular hakkında bazı bilgilere ulaşmak için önemli bir araçtır.²² Mezopotamya'daki isim verme geleneğinin incelenmesi, yalnızca belirli bir dönem ve bölgedeki isimleri değil aynı zamanda bu isimleri taşıyan kişilere dair bilgileri kapsayan çok boyutlu bir çalışmadır. Bu inceleme bireylerin aileleri, meslekleri, görevleri ve sosyal sınıfları gibi çeşitli unsurları içerir. Dönemlere göre şehir veya bölge bazında isim arşivinin oluşturulması, isim verme kalıplarında hem bölgesel çeşitliliğin²³ hem de kronolojik gelişimin tespit edilmesini kolaylaştırır.²⁴

²² Waerzeggers, "Introduction", 1-2.

²³ Antik dünyanın en büyük epigrafik metin külliyatlarından biri, Mezopotamya (Babil krallığında) coğrafyasında bulunmuştur. MÖ. 1. bin yıla tarihlenen bu külliyat, çivi yazılı kil tabletlerden oluşmaktadır. Bu dönemde Babil, Yunanistan'dan İran'a, Anadolu'dan Mısır ve Arabistan'a kadar Yakın Doğu ve Akdeniz'in diğer bölgeleriyle yoğun bir ilişki içindeydi. Bu durum söz konusu metin külliyatına yüksek derecede dil çeşitliliği biçiminde yansımıştır. Bu çivi yazılı tabletlerde geçen kişi adları, küreselleşen bir dünyada Babil'in çok etnikli toplumunun önemli bir kanıtıdır. Bundan dolayı kişi adları, antik toplumlara açılan bir pencere olarak ifade edilebilir (Waerzeggers, "Introduction", 1).

²⁴ Heather D. Baker, "Approaches to Akkadian Name-giving in First Millennium BC Mesopotamia". *Mining the Archives: Festschrift for Christopher Walker on the Occasion of his 60th Birthday*, ed. Cornelia Wunsch (Dresden: ISLET Publishing, 2002), 2-3.

Çivi yazılı metinlerde geçen isimler, çivi yazısının ideografik ve fonetik yönleri ile değerlendirildiğinde isimlendirmenin çok daha derin ve zengin bir anlayışla gerçekleştirildiği görülmektedir.²⁵ Burada isimlendirme yapılırken ismin ses yapısının ve o ismi gösteren çivi yazısı işaretinin göz önünde bulundurulabildiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, isimlendirmenin rastgele ve amaçsız bir şekilde yapılmadığını ve çok boyutlu bir niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı yazı sistemlerinde kişi adlarını diğer sözcüklerden ayırmak için tanımlayıcı işaretlerin kullanıldığı bilinmektedir. Belirli dönemlerde çivi yazısında iki ideografik işaret bu amaçla kullanılmıştır. Bunlardan ilki, “bir” anlamına gelen DIŞ (I) işaretidir ve ismin erkek ismi olduğunu gösterir. İkinci işaret ise ismin kadın ismi olduğunu gösteren MUNUS (𐎠) işaretidir.²⁶ Bu işaretlerin temsil ettiği cinsiyetin üreme organı ile benzer olması, anlam ve görünüm bütünlüğünün dikkat alındığını göstermektedir.

Belirli bir bölgenin baskın etnik grubunun dilinde olan kişi adları, bir topluluğun günlük yaşamının zengin çeşitliliğini ifade eden kısa ve özlü ifadelerden oluşur. İsimleri oluşturan sözcükler, aynı zamanda psikolojik ve dinî tutumlar konusunda belli bir oranda bilgi sunmaktadır. Özellikle zaman içerisinde tercih edilen isim türlerindeki farklılaşma, sosyal ve siyasi değişimlerin bir göstergesi ve sonucu olarak okunabilir.²⁷ Çivi yazılı metinlerde geçen Akadca ve Sümerce kişi adlarının genellikle belirli bir anlamı bulunmaktadır. Bir ismin içerdiği atıf, ismin sahibinin sosyal kimliğine etki ettiği veya katkı sağladığı düşünülmektedir. Örneğin; bazı isimler kişiyi bir tanrının, bir tapınağın ya da bir şehrin açık koruması altında olduğunu gösterir. Bunun bir örneği, “Tanrı Nabû, varisi koru!” anlamına gelen *Nabû-aplu-uşur* ismidir. Bunun yanında bazı isimler, ismin sahibinin aile üyelerinin başına veya bir hayvana atıf yapar. “Onların kardeşi” anlamına gelen *Ahūšunu* ve “köpeğim” anlamına gelen *Kalbāya* isimleri buna örnek olarak verilebilir.²⁸

Mitolojik metinler, Mezopotamya'nın isim verme geleneği ve bu gelenekte ismin önemi ile etkisi konularında önemli bilgiler sunmaktadır. *An.gim* veya *Ninurta Nippur'a Geri Dönüyor* olarak adlandırılan mitolojik metnin 160. satırında, “... Ben Ninurta isem, adımlı duyduğunda herkes

²⁵ Jean Bottero-Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekins (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 767-768.

²⁶ Francis Joannès, “Social Aspects of Babylonian Names”, *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c. 750-100 BCE)*, ed. Caroline Waezegggers - Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 21-22.

²⁷ Timothy P. Seymour, “Personal Names and Name Giving in the Ancient Near East”, *UCLA Historical Journal* 4/0 (1983), 108.

²⁸ Joannès, “Social Aspects of Babylonian Names”, 19.

saygıyla eğilir! ...” ifadeleri geçmektedir.²⁹ Buradan bir tanrının yüceliği, onun isminin oluşturduğu etki üzerinden anlatılmaktadır. Babil yaratılış metinlerinde bazı tanrıların farklı isimleri sayılarak bu isimlerin taşıdığı anlam ve özellik vurgulanmaktadır. Tanrıların isimleriyle ve dolayısıyla nitelikleriyle yüceltildiği bu metinler, isim sahibi olmanın tanrılar için bir itibar ve güç kaynağı olarak görüldüğünü göstermektedir.³⁰ *Enuma Eliş* destanında ilk dönemin kaos ortamı, “O zaman yukarıda henüz gökyüzünün adı konulmamışken. Aşağıda yeryüzüne henüz ad verilmemişken. Ve o sırada tanrılardan hiçbiri yoktu daha ortada, ne bir isimleri vardı ne de kaderleri bahşedilmişti. Tanrılar (*Apsu-Tiamat*)’da üretildi. *Lahmu* ve *Lahamu* çıktılar ortaya ve isimleriyle çağrıldılar...”³¹ biçiminde ifade edilmektedir. Burada isimsizliğin kaos ile özdeşleştirildiği, isim verilmesinin ve isimle hitap etmenin düzen ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Metinde geçen “ne bir isimleri vardı ne de kaderleri bahşedilmişti” ifadesi, ismin verilmesi ile kaderin bahşedilmesi arasında bir bağın ve ilişkinin olduğu inancını vurgulamaktadır. *Enki ve Dünya Düzeni* olarak adlandırılan mitolojik anlatıda tanrı Enki tapınağı Apsu’yu inşa edişini, “...*Kutsal bir yerde inşa ettim sarayımı, tapınağımı. Ve uygun bir ad verdim ona! [. . .] de inşa ettim Apsu’mu, tapınağımı. Ve ona mutlu bir kader bahşettim!*” biçiminde anlatılmaktadır. Burada tanrı Enki, tapınağa ad verdiğini ifade ederek ona bir kader tayin ettiğini belirtmektedir.³² Mezopotamya mitolojisinde *Lugal.e* veya *Ninurta* ve *Taşlar* olarak adlandırılan mitolojik metinde tanrı Ninurta, kendisine yardım eden bir tanrıçanın ismini ve böylece kaderini değiştirdiğini şu şekilde ifade edilmektedir (390-400 arasındaki satırlar):

*"Hanımefendi madem Dağ'a gelmek istedin. Beni, Ninmah'ı asi ülkeye kadar takip ettin. Bir an yanımdan ayrılmadan. Savaşın dehşeti içinde bile. Hakkından geldiğim savaşçulardan yaptığım yığında. Bundan böyle "tepeler" (hur.sag) diye anılacak. Sen de onun hanımı (nin) olacaksın. Ben, Ninurta'nın senin için belirlediği kader bu işte: Böyle olacak! Bundan böyle sana "Tepelerin Hanımı (Ninhursag)" denilecek hep!"*³³

Enlil ve *Namzid tara* olarak adlandırılan kısa metnin son kısmında kaderin isme göre tanrılar tarafından belirlendiği şöyle anlatılmaktadır:

"...Şimdi, ben gerçekten kaderleri belirleyen Enlil'im. Adın ne?'. 'Adım Namzid tara (Kutsanmış). '(Enlil:) Kaderin adına göre

²⁹ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 433.

³⁰ W. G. Lambert, *Babylonian Creation Myths* (Indiana: Eisenbrauns Publishing, 2013), 147-148.

³¹ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 692.

³² Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 183-188.

³³ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 401-402.

belirlenecek: efendinin evini terk et, mirasçılarım benim tapınağıma düzenli olarak gelip gidecek."³⁴

Diğer bir mitolojik metinde tanrı Enlil'in eşinin çok sayıda isminin olduğu belirtilmekte ve her bir isme bir kader atfedilmektedir.³⁵ Burada kader ile isim arasında güçlü bir bağ ve ilişki olduğu inancı görülmektedir. Mitolojik metinlerde dikkat çeken diğer bir nokta, anlatılarda serüvenleri (kaderleri) benzer olan tanrıların fonetik olarak benzer şekilde adlandırılmasıdır. *Enuma Eliş* destanında yaratılışın ilk aşaması, Apsû ile Ti'amat çiftinin varlığı ile başlar. Aynı zamanda tanrı olan bu çiftten Lahmu ve Lahāmu tanrı çifti ortaya çıkar. Daha sonra Lahmu (eril) ve Lahāmu (dişil) çifti, Anşar ve Kişar çiftini meydana getirir. Bu son tanrı çiftinden tanrı Anu meydana gelir.³⁶ Anu'nun eşi, bazı metinlerde tanrıça Antum ismiyle geçmektedir.³⁷ Literatürde *Utu'ya Bir şir-namşub* (büyü şarkısı) olarak adlandırılan yakarış metni on kirigu (bölüm)'dan oluşmaktadır ve burada güneş tanrısı Utu'nun tanrısal ata çiftleri tanıtılmaktadır. Bu çiftler, Enlil-Ninlil, Enmul-Ninmul ve Enki-Ninki biçiminde verilmiştir.³⁸ Bu anlatılarda geçen yakın çiftlerin serüvenlerinin /kaderlerinin benzerliği, onlara verilen Anşar-Kişar, Lahmu-Lahāmu, Enlil-Ninlil, Enmul-Ninmul, An-Antum ve Enki-Ninki gibi fonetik olarak benzer isimler ile desteklenmektedir. Eski Asur Dönemi metinlerinde Ahaha-Ahatum, Ania-Anana ve Aziza-Azuilka-Azunina gibi fonetik olarak benzer şahıs isimleri geçmektedir.³⁹ Günümüzde bir ailede bazı kardeşlere (özellikle ikizlere) fonetik olarak benzer isimler verilmesi (Zehra-Esra, Oğuz-Oğuzhan, Ece-Ecem, Sinem-Gizem, Nihal-Nihan, Berkay-Gürkay, Ayla-Alya gibi), bu yaklaşım ile bağlantılı olabilir. Burada iki unsur arasındaki yakınlık ve bağ, onlara verilen isimlerin fonetik benzerliği ile güçlendirilmektedir. Mezopotamya'da ismin kader ile güçlü bir bağının olduğu bilinmektedir. Fonetik olarak benzer isimler, aynı zamanda benzer bir kaderi işaret etmektedir. Aynı anne ve babaya sahip olmak, bu kaderin bir yönü olarak görülebilir.

Mitolojik metinlerde tanrılara nasıl isim verildiği anlatılmaktadır. Tanrı Ninurta'nın kahramanlıklarının anlatıldığı *Anzu Miti* adlı metinde, Anzu adlı canavarın öldürülmesi görevinden birçok tanrının kaçındığı

³⁴ Jeremy Black vd., *The Literature of Ancient Sumer* (Oxford vd.: Oxford University Press, 2004), 113.

³⁵ Bottero- Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 136.

³⁶ Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion* (New Haven-London: Yale University Press, 1976), 168-169; Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia* (New York: Facts On File Publishing, 2003), 121.

³⁷ Manfred Lurker, *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (London: Routledge Publishing, 2004), 12-13.

³⁸ Black vd., *The Literature of Ancient Sumer*, 259-261.

³⁹ Şahin, "Eski Asur Toplumlarında Çocuklara Ad Verme Geleneği", 2015.

anlatılmaktadır. Bu göreve tanrı Ninurta aday olunca Enki, Ninurta'ya "Bundan önce sana *Mammi* deniyordu. Bundan böyle 'Bütün Tanrıların Hanımı' olacak adın." sözlerini söyler. Bu metinde tanrı Ninurta'nın Anzu ile mücadelesi öncesinde, tanrı Enki'nin Ninurta'nın ismini değiştirerek ona tüm tanrıların önünde cesaret verdiği ve onu yücelttiği⁴⁰ görülmektedir.⁴¹ *Enuma Eliş* adlı yaratılış destanında Marduk'un Tiamat adlı canavarı yok etmesi üzerine tanrılar, Marduk'a krallığı ve *Lugal.dimmer.ankia* ismini verdiği ifade edilmektedir.⁴² Marduk'a verilen *Lugal.dimmer.ankia* ismi, "gökyüzündeki ve yeryüzündeki tanrıların kralı" anlamına gelmektedir.⁴³ Buradan bazı tanrıların belirli olaylar ve başarılar üzerinden bu olay ve başarı ile bağlantılı olacak şekilde farklı isimler alabildiği anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda bir tanrının isminin, tanrının hem özelliğini hem de serüvenini ortaya koyabildiği anlamına gelmektedir.

Enuma Eliş destanının başka bir yerinde ismin önemi ve işlevi ile ilgili olarak şu ifadeler geçmektedir:

"Büyük tanrılar, (Marduk' a) elli isim vererek, ona olağanüstü bir kişilik kazandırdılar, akılda tutulsun bu isimler ve eskiler onları söylesin hep! Bilge ve bilgin, hepsi aynı biçimde düşünsün bunları! Baba, bunları tekrar ede ede, çocuklarına aşılasın!⁴⁴"⁴⁵

⁴⁰ İsim değişikliği üzerinden kişinin yüceltilmesi geleneği Kitab-ı Mukaddeste açık bir şekilde görülmektedir. "Sana artık Abram denilmeyecek, adın 'İbrahim' olacak, çünkü seni birçok milletin babası yapacağım." (*Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi* (New York: Watch Tower Bible And Tract Society, 2019), Yar.17:5) ve "Tanrı ona 'Senin ismin Yakup, fakat artık Yakup değil İsrail olacak' dedi. Ve ona İsrail adını verdi" (Yar.35:10). Mezopotamya'da tanrıların isimleri değiştirilerek yüceltilirken Kitab-ı Mukaddeste peygamberlerin isimleri değiştirilerek öne çıkartılmış ve övülmüştür.

⁴¹ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 439-448.

⁴² Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 689-729.

⁴³ Takayoshi Oshima, *Babylonian Prayers to Marduk* (Tübingen: Mohr Siebeck Publishing, 2011), 80.

⁴⁴ Kur'an'da "Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, 'Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin' dedi." (Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Ku'ran-ı Kerim Meali* (Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara 2/31.) biçiminde yer alan ayet, varlıkların ismini bilmenin bir üstünlük olduğu düşüncesini göstermektedir. Kitab-ı Mukaddes'te Adem'in varlıklara isim vermesi vurgulanmaktadır (bk. Yar.2:19-20). Semitik Dinlerde görülen varlıklara isim vermenin ve onların isimlerini bilmenin bir üstünlük olduğu yaklaşımının Mezopotamya literatüründe yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında Mezopotamya'da varlıklara isim vermenin aynı zamanda onlar için kader belirlemek olduğu inancının bulunduğu bilinmektedir. Kutsal kabul edilen metinlerin bu inanç bağlamında değerlendirilmesi söz konusu metinlere hem derinlik ve zenginlik katabilir hem de onların daha doğru anlaşılmasını sağlayabilir.

⁴⁵ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 747.

Burada birine isim vermenin, ismi alana kişilik ve güç kazandırdığı anlamı dikkat çekmektedir. Bunun yanında tanrı Marduk'un isimlerinin akılda tutulması, üzerinde düşünülmesi ve sonraki nesillere öğretilmesi vurgulanmaktadır.⁴⁶ Çivi yazılı metinlerde tufan anlatısının kahramanı, Sümerce *Ziusudra* ve Akadca *Utnapiştim* biçiminde adlandırılmaktadır. Bu isimlerden birincisi “uzun günlerden oluşan bir hayat” ve ikincisi “hayatı buldu” anlamına gelmektedir.⁴⁷ Tufandan sağ kurtularak tanrılarinkine benzer (ölümsüz) bir yaşam sürdüğü ifade edilen bu kişiye verilen ismin, onun temel özelliğini yansıtması dikkat çekmektedir.⁴⁸ *Enki ve Ninma* olarak adlandırılan metinde, genel olarak tanrı Enki ile tanrıça Ninmah'ın yaratma mücadelesi öne çıkmaktadır. Metinde Ninmah'ın yarattığı kusurlu insanlara Enki'nin bir kader ve görev belirleyişi tasvir edilmektedir. Bu anlatıda tanrıça Ninmah'ın yarattığı altıncı kişi şöyle ifade edilmektedir: “... (Ninmah'ın) yaptığı altıncı insanın ne kamışı ne de vulvası vardı. Ama Enki ne kamışı ne vulvası olan bu varlığa Enlil-kigal adını verdi ve Enlil kimi kral seçerse onun hizmetinde olmasını kader biçti!...”.⁴⁹ Burada tanrı Enki'nin bir insana bizzat teoforik isim verdiği belirtilmektedir. Bundan dolayı isimlendirme, bir yönüyle tanrının bu eyleminin tekrarlanmasıdır. Dolayısıyla Mezopotamya'da isimlendirme geleneğinin, kutsal ile derin ve güçlü bir bağının olduğu söylenebilir.

Mezopotamya'da kullanılan isimlerin kapsamlı analizleri, bu isimlerin arkasındaki inanç, düşünce ve tutum hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlayabilmektedir. Örneğin; “Sümer Cenneti” olarak nitelenen Dilmun'da geçen bir mitolojik anlatıya göre tanrıça Ninhursag, hasta olan tanrı Enki'yi iyileştirmeye çalışmaktadır. Bunun için Nin-ti adında bir şifa tanrıçası yaratmıştır. Bu tanrıçanın ismi, Sümerce “hanımefendi” anlamına gelen NIN ile kaburga ve yaşamak anlamlarına gelen TI sözcüklerinin başına tanrı belirteci getirilerek ifade edilmektedir. Bundan dolayı bu tanrıça, “kaburga kemiğinin hanımefendisi” biçiminde nitelendirilmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te Havva'nın Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edildiği ve Havva'nın İbranice'deki adı olan Havvah'ın⁵⁰ hayat anlamına

⁴⁶ Kuran'da Allah'ın en güzel isimlere sahip olduğu ve bu isimlerin tesbih edilmesi vurgulanmaktadır (bk. el-Haşr 59/24; el-İsrâ 17/110).

⁴⁷ Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, 315.

⁴⁸ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 647.

⁴⁹ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 215.

⁵⁰ İbranice Havvah (veya Hawwâ) ve Latince Eva olarak ifade edilen bu isim, İbranice “yaşamak” ve “var olmak” anlamına gelen *ḥayâ* fiilinden türetilmiştir. Bu isim, canlı veya yaşayan anlamında Akadca *ḥayy* ve *Ea* sözcükleri ile bağlantılıdır (The American Heritage Dictionary, “hyw”).

geldiği bilinmektedir.⁵¹ Bu örnek, Mezopotamya'da bir tanrıçanın isminin kadının yaratılışı ve yaratılış inancı konusunda önemli ipuçları sunabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer bir örnek, tanrıça İştâr'ın adlarından biri olan Guşya veya Guşea (^dgu-še-a)'dır. Burada Guštu (*gūštum*) ismiyle bağlantılı olan *gašu* fiili, kendi etrafından dönmek veya hızlı bir şekilde dönerek dans etmek anlamına gelmektedir. Kötü ruh çıkarma ritüelini tasvir eden ve bazı mitolojik metinlerde “dönerek dans eden İştâr (*Guşea ga'ışat gu'šati*)” ifadesi geçmektedir. Diğer bir ismi *Aguşaya* olan bu tanrıçanın söz konusu ismi, dini törenlerde ve ritüellerde dönerek dans etme geleneğini göstermektedir. Asurbilimci ve tarihçi Jean Bottero, bu geleneği vals olarak tanımlamaktadır.⁵² Onun dini boyutunu göz ardı eden ve seküler olan bu tanımlamanın uygun ve doğru olmadığını düşünmekteyiz. Mitolojik metinlerde bu gelenek, “İnanna'nın kutsal dansı” olarak belirtilmektedir.⁵³ Dini törenin veya ritüelin bir parçası olarak kişinin kendi etrafında dönmesi, açık bir şekilde İslam geleneğindeki sema ve semah uygulamalarını anımsatmaktadır.⁵⁴ Bu örnek bir tanrıçanın isminin etimolojik analizi üzerinden Mezopotamya'da sema ve semah uygulamalarının izlerine ulaşılabildiğini göstermesi açısından önemlidir. Buradan her ismin, dönemin insanının inancına, düşüncesine ve tutumuna yönelik bilgi sağlama potansiyeli taşıdığı söylenebilir.

Mezopotamya'da Nabû, genellikle yazı ile özdeşleşen bir tanrıdır ve yazının koruyucusu olarak ifade edilmektedir. Tanrı Nabû'nun kader tabletlerine isim yazarak ismin atfedildiği canlının veya nesnenin kaderini ve işlevini belirlediğine inanılırdı. Yazma gücü ile insan hayatını kontrol ettiğine inanılan bu tanrının, bir kişinin ismini silerek onun varlığını ve hatıralarını ortadan kaldırabilme gücüne sahip olduğu düşünülmüştür. Bundan dolayı krallar, kendilerine ait taş anıtlardan ismini silenlere veya değiştirenlere beddua etmiştir.⁵⁵ Asur kralı Esarhaddon (MÖ 713-669), Veraset

⁵¹ Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, 314; Gebhard Selz, *Untersuchungen zur Götterwelt des altsumerischen Stadtstaates von Lagaş* (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publishing, 1995), 266.

⁵² Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 245; Jeremy Black vd. (ed.), *A Concise Dictionary of Akkadian* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag Publishing, 2000), 97; Isabel Cristina Gomes De Ameida, *A Construção Da Figura De Inanna/Iştar Na Mesopotâmia: IV-II Milenios A.C.* (Lizbon: Lizbon Yeni Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 243.

⁵³ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 249-252.

⁵⁴ Bk. Nuran Ayaz-Aynur Sultanova, “Mevlevilik ve Bektaşiliğin Simgesi Olan Ayin ve Ayin Müziğinin Karşılıklı Tahlili”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi* II/7 (2013), 119-134.

⁵⁵ Anne-Caroline Rendu Loisel, “Writing Divine Names in Ritual Practices of Ancient Mesopotamia”, *What's in a Divine Name?*, ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet (Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024), 53.

Antlaşması'nda vasalları antlaşmaya saygısızlık etmemeleri konusunda uyarmıştır. Antlaşma metninde bu uyarı, "... Tanrıların kader tabletini taşıyan Nabû, adını silsin ve soyunu yeryüzünden yok etsin..." biçiminde bir beddua ile yapılmıştır.⁵⁶ Kassit kralı Nazimaruttaş'ın (MÖ 1307-1282) bir kudurru taşında yer alan lanetleme metninde, "... Büyük tanrılar onun adını (*MU-šu*) yok etsinler (*halāqu*)! ..." ifadesi geçmektedir.⁵⁷ Sümerce olan ve *Inanna* ve *Bilulu* olarak adlandırılan mitolojik metinde (105-110. satırları), "Sonra Bilulu'nun meyhanesine gidip. Oturdu ve ölümcül kararını bildirdi: Evet! Seni öldüreceğim Bilulu: İsmi ni lağvedeceğim!" ifadeleri yer almaktadır.⁵⁸ Sayısı çoğaltılabilecek olan bu örnekler, kişi ile ismi arasındaki bağın ve etkileşimin ne kadar derin ve kapsamlı olduğunu belirtmektedir.

Metinlerde geçen bazı isimler, ismin ve isimlendirmenin önemi ve etkisi konusunda belli bir oranda bilgi vermektedir. Çivi yazılı metinlerde *Aššur-šumu-ušabši* (Tanrı Aşur ismi var etti)⁵⁹, *Gula-šumī-libši* (Ey Tanrı Gula, benim bir ismim olsun!)⁶⁰, *Gula-šumī-ibni* (Tanrı Gula bir isim yarattı)⁶¹, *Gula-šumu-līšir* (Tanrı Gula, ismin gelişsin/yayılsın)⁶², *Marduk-zākir-šumi* (Tanrı Marduk, ismin ilan edicisidir)⁶³, *Nabû-bēl-šumāti* (Tanrı Nabû isimlerin efendisidir)⁶⁴, *Nabû-šuma-imbī* (Tanrı Nabû ismi çağırıldı/söyledi)⁶⁵, *Nabû-šuma-ušur* (Tanrı Nabû ismi koru)⁶⁶, *Sîn-rā'im-šumi* (Tanrı Sîn ismi sevendir)⁶⁷, *Erra-šumī-libirra* (Tanrı Erra ismimin sağlıklı kalmasını sağlasın!)⁶⁸, *Erra-šumī-rabbi* (Tanrı Erra, ismimi yücelt)⁶⁹, *Aššur-*

⁵⁶ Christopher B. Hays, *Hidden Riches: A Sourcebook for the Comparative Study of the Hebrew Bible and Ancient Near East* (Louisville-Kentucky: Westminster John Knox Press, 2014), 178.

⁵⁷ Loisel, "Writing Divine Names in Ritual Practices of Ancient Mesopotamia", 50.

⁵⁸ Bottero-Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 377.

⁵⁹ E. Frahm, "Aššur-šumu-ušabši", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/226.

⁶⁰ M. Weszeli, "Gula-šumī-libši", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/430.

⁶¹ M. Weszeli, "Gula-šumī-ibni", 1/430.

⁶² John P. Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian Legal and Administrative Tablets, 747-626 B.C.E.* (Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns Publishing, 2015), 133.

⁶³ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 206.

⁶⁴ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 228.

⁶⁵ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 251.

⁶⁶ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 252.

⁶⁷ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 332.

⁶⁸ S Fischer, "Erra-šumī-libirra", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/405.

⁶⁹ Fischer, "Erra-šumī-rabbi", 1/405.

nādin-šumi (Tanrı Aşur isim verendir)⁷⁰, *Adad-šumu-ēreš* (Tanrı Adad bir isim diledi/istedi) ve *Adad-šumu-iddina* (Tanrı Adad bir isim verdi)⁷¹ gibi çok sayıda şahıs ismi geçmektedir. Bunların yanında “isim veren” anlamında *Zākiru* isminin şahıs adı olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁷² Bu isimler, Mezopotamya’da hem ismin hem de isim vermenin ne kadar önemli olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Özellikle ismin belli bir tanrı tarafından verilmesi, yaratılması, söylenmesi, çağırılması, istenmesi, sevilmesi, varlığının korunması ve yüceltilmesi vurgulanmaktadır.

Tabletlerde geçen şahıs isimleri, söz konusu şahsa yönelik bakış açısını belli bir oranda yansıtabilmektedir. Teolog Johann Jakob Stamm’ın *Begrüßungsnamen* olarak adlandırdığı, doğumdaki koşulları ve ailenin yeni doğan çocuğa tepkisini gösteren isimler bulunmaktadır.⁷³ Burada “iyileştirmek veya hayata döndürmek” anlamlarına gelen *balātu* fiilinden türetilen ve bir tanrıya atıfta bulunan isimler buna örnek olarak verilebilir. Bunun yanında “Ne suç işledim, ey tanrım!” anlamına gelen *Mīnu-ēpuš-ilī* ismi, ailenin olumsuz bir tepkisini belirtir.⁷⁴ Metinlerde *Ebūrāiu* (hasat zamanı doğan)⁷⁵, *Lā-magirtu* (hoş gelmedin), *Abī-ul-īde* (Babamı bilmiyorum), *Abī-lūmur* (Babamı görmek istiyorum), *Sulāya* ve *Sūqāya* (Sokaktan gelen) ve *Hārišānu* ((Şehrin) hendeğinden gelen kişi) biçiminde kişi adları geçmektedir. Bu isimler, isim sahibinin durumunu ve ona gösterilen tutumu ortaya çıkarmaktadır.⁷⁶

Metinlerde geçen bazı dinî uygulamalarda, ismin önemini ve işlevini görmek mümkündür. Bu uygulamalardan biri, kötü bir ruhsal varlık olan Lamaštu’nun kötülüklerinden korunmak için yapılmaktaydı. Burada Lamaštu’nun farklı isimleri, hastanın boynuna takılacak olan kilden bir silindir mühür üzerine yazılırdı. İsimler, bu kötü ruhsal varlığı çağıran sihirli bir formül işlevi görürdü ve böylece bu uygulamayı gerçekleştiren görevli ruhsal varlığa etki edebilirdi. Bu isimlerin her biri bu varlığın bir özelliğini

⁷⁰ H. Hunger, “Aššur-nādin-šumi”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/29.

⁷¹ S. Cone, “Adad-šumu-ēreš” ve “Adad-šumu-iddina”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/37.

⁷² Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 401.

⁷³ Stamm, *Die Akkadische Namengebung*, 44.

⁷⁴ Joannès, “Social Aspects of Babylonian Names”, 19-20.

⁷⁵ K. Fabritius, “Ebūrāiu”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/393.

⁷⁶ Joannès, “Social Aspects of Babylonian Names”, 31.

tanımlamakta ve yedi ismin tamamı onun eksiksiz bir portresini sunmaktadır. Bu metin şöyledir:

"Dimme, An'ın çocuğu', onun (Lamaštu adlı ruhsal varlığın) ilk adıdır. İkincisi, 'sokak tanrılarının kız kardeşi'. Üçüncüsü, 'kafayı yaran kılıç'. Dördüncüsü, 'ateşi yakan'. Beşincisi, 'yüzü vahşi olan tanrıça'. Altıncısı, 'İrnina'nın evlatlık kızı'. Yedincisi, 'büyük tanrıların büyüyle bağlanasın' / 'gökyüzünün kuşlarıyla uçup gitmelisin, yoksa . . .!'"⁷⁷

Metinlerde babasının yerine aile reisi olarak geçen kişi, "ismi çağırın kişi" anlamında *Zākir-šumi* olarak ifade edilmektedir. Bu adlandırma, aile liderinin ölmüşlerini çağırıldığı cenaze kültürüne dayanmaktadır. Bu kültürte ailenin ölmüş akrabaları, gelmeleri, onlar için hazırlanan yiyeceklerden yemeleri ve torunlarını kutsamaları için adları ile çağırılırdı.⁷⁸ Sayısı çoğaltılabilecek olan bu tür örnekler, isimlerin dinî uygulamalardaki yerini, işlevini ve etkisini göstermektedir.

Mezopotamya'da insanların yanında bazı hayvanlara özel isimler verilmiştir. Bir ritüel metninde köpeğin, "onun saldırısı hızlıdır", "(bütün) gece Anu'nun kızını (kötü ruhsal varlığı) uzak tutmak için izle", "dikkatsiz ve ihmalkâr olma", "tereddüt etmeden ısır" ve "kötü olanı devir" gibi anlamlara gelen isimler ile adlandırıldığı görülmektedir.⁷⁹ Buradan hayvanların, onlardan istenen özellikleri ifade edecek isimler ile betimleyici ve emir formunda adlandırıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum aynı zamanda isimlendirmenin, kader ve işlev belirleme yönüne olan inancı yansıtmaktadır.

Hayvanların yanında nesnelere isim verilebildiğini gösteren metinler bulunmaktadır. Asur kralı II. Sargon (MÖ 722-705)'un Ninova kenti yakınında inşa ettiği Dūr-Šarrukīn adındaki yeni başkent hakkında bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtta, şehrin sekiz kapısının bulunduğu ve bu kapıların isimleri, "Tanrı Šamaš beni zafere ulaştırandır", "Tanrı Adad refahımı sağlayandır", "Tanrı Enlil şehrimin temelini kurandır", "Tanrıça Mullissu berekete kavuşturandır", "Tanrı Anu girişimlerimi başarılı kılandır", "Tanrıça Istar halkını bereketlendirendir", "Tanrı Ea kaynakları düzenli sağlayandır" ve "Tanrıça Bēlet-Īlī (hayvanların) yavrularını artırandır" biçiminde verilmiştir. Bunun yanında şehrin koruyucu duvarı, "Tanrı Aššur, kraliyet kurucusunun saltanatını uzatan (ve) askerlerini koruyandır" ve dış duvarı,

⁷⁷ Loisel, "Writing Divine Names in Ritual Practices of Ancient Mesopotamia", 42-44.

⁷⁸ Andrei Timotin-Karel van der Toorn, "Introduction", *What's in a Divine Name?*, ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet (Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024), 35-36.

⁷⁹ Loisel, "Writing Divine Names in Ritual Practices of Ancient Mesopotamia", 45.

"Tanrı Ninurta, şehrinin temelini gelecek (tüm) günler için kurandır" biçiminde adlandırılmıştır.⁸⁰ Burada nesnelere için teoforik (tanrı ismini içeren) isimlerin tercih edilmiş olması, dikkate değer bir ayrıntıdır. Bunun yanında Babil kentindeki zigguratın "yeryüzü ile gökyüzünün temeli" anlamına gelen *Etemenanki* ismi ile adlandırılması, ona yönelik inancı ve bakış açısını açık bir şekilde yansıtmaktadır.⁸¹

Asur kralı Assurbanipal dönemi metinlerinde kadın ismi olarak *Buṭnutu* ve erkek ismi olarak *Buṭunāiu* geçmektedir. Bu isimlerden birincisi "fıstık" ve ikincisi "fıstık gibi" anlamına gelmektedir.⁸² Burada kabuklu bir meyve, isimlendirmede kullanılmıştır. Bu durum isimlendirme olgusunun kapsamlı ve üretken yapısını göstermektedir. Günümüzde bile bir insan için "fıstık" ve "fıstık gibi" ifadelerinin kullanıldığı bilinmektedir.

2. Mezopotamya'da Kullanılan Teoforik İsimler

Teoforik kavramı, Yunanca belli bir tanrıyı içeren veya taşıyan anlamına gelen *theoforētos* (θεόφορος) sözcüğüne dayanmaktadır ve teoforik isim, tanrının adını içeren isim olarak tanımlanmaktadır.⁸³ Antik Dönemde görülen birçok kültür, uygarlık ve topluluk, teoforik isimleri yaygın olarak kullanmıştır.⁸⁴ Bu isimlerin yaygın olarak kullanıldığı uygarlıklardan biri, Mezopotamya'dır. ETCLS (The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature) ve ePSD (The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary) gibi online platformlar üzerinden 100,000'e yakın çivi yazılı belgeyi kapsayacak biçimde Mezopotamya'da kullanılan sözcükler ile ilgili istatistiksel bir araştırma yapıldı. Bu araştırma, çivi yazılı metinlerde kullanılan dinî sözcüklerin (RL: Religious Lexemes) dikkate değer bir oranda fazla olduğunu ve hatta dinî isimlerin, tüm isimlerin %66'sını oluşturduğunu göstermiştir. Buradan Mezopotamya'da dinî isimlerin (RN: Religious Name), dinî olmayan isimlerden (NR: non-Religious Name) fazla olduğu hipotezi (RN>NR) ortaya

⁸⁰ Jamie Novotny, "The Assyrian Empire in Contact with the World", *The Oxford History of the Ancient Near East*, ed. Karen Radner vd. (New York: Oxford University Press, 2023), 4/404.

⁸¹ Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, 196.

⁸² K. Kessler-S. Parpola, "Buṭnutu" ve "Buṭunāiu", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/357.

⁸³ Jacob Mapara, *Shona Sentential Names: A Brief Overview* (Mankon-Bameda: Langaa Research&Publishing CIG, 2013), 94.

⁸⁴ bk. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet (ed.), *What's in a Divine Name?* (Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024).

çıktı. Antropolog Brian J. McVeigh'in yapmış olduğu bu araştırma, Mezopotamya'nın teoforik isim geleneğini lengüistik boyutu ile gösteren önemli bir çalışmadır.⁸⁵ Bu çalışmada Mezopotamya'nın teoforik isim geleneğinin ne kadar yaygın ve güçlü olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durum, aynı zamanda tanrı (ve dolayısıyla kutsal) ile kurulan bağın ve ilişkinin önemini ve etkisini göstermektedir. Teoforik isimlerin tercih edilmesi, tanrı üzerinden kimliğin, kişiliğin ve varlığın anlamlandırıldığını belirtmektedir.

Mezopotamya'nın bir parçası olduğu antik Yakın Doğu'da kişi adları, genellikle onomastik diziler olarak işlev gören teoforik ve teoforik olmayan unsurlardan oluşur. Bu isimlerde teoforik olmayan unsur, eşleştirildiği teoforik unsurun bir yönünü tanımlamaya hizmet eder. Batı Sami (Amurrular, Kenanlılar, İbraniler, Aramiler, Fenikeliler, Arabistan Arapları ve Etiyopyalılar) isimleri tipik olarak bir özne ile bir yüklem olmak üzere iki ve Akadca isimler bir özne, bir yüklem ve bir nesne olmak üzere üç unsur içerir. Özne, genel olarak bir tanrıdır ancak bazen ilişki ve bağlantı gösteren diğer terimlerin (baba, kardeş gibi) kullanıldığı görülebilir. Bundan dolayı kişi adlarındaki onomastik diziler, iki ya da daha fazla kurucu unsurun tek bir anlamlı ifade oluşturmak üzere bir araya getirilmesi ile oluşur.⁸⁶ Antik toplumlarda tanrılar için kullanılan isimler ile kişi adları genellikle farklı ve ayırt edilebilir niteliktedir. Bir ismin belirttiği varlığın insan veya tanrı olduğu, o isimden açık bir şekilde anlaşılabilir. Bir tanrı adı olan Baal ismini direk kişi adı olarak görmek mümkün olmamakla birlikte, Baal'ın Hediyesi" veya "Baal şöyle şöyle yaptı" biçiminde isimler kullanılmıştır.⁸⁷ Tanrı isimleri, tarihi, coğrafi, sosyal, siyasi ve dinî amaçları ve düşünceleri belirten yapılarıdır. Çok anlamlı ve tek bir varlık için birden fazla isim, genellikle insanüstü varlıklar (tanrılar gibi) için kullanılmaktadır.⁸⁸

Çivi yazılı metinlerde Şamaş, Sin, Marduk, Ea/Enki, Nergal, Nabû gibi başlıca tanrıların isimlerini içeren çok sayıda teoforik isim geçmektedir.⁸⁹ Bununla birlikte teoforik isimlerde yer alan "il" sözcüğü, genel olarak tanrı

⁸⁵ Brian J. McVeigh, *The "Other" Psychology of Julian Jaynes: Ancient Languages, Sacred Visions, and Forgotten Mentalities* (Exeter: Imprint Academic Publishing, 2018), 38-58.

⁸⁶ Brandon Simonson, "Theophoric Aramaic Personal Names as Onomastic Sequences in Diasporic and Cosmopolitan Communities", *What's in a Divine Name?*, ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet (Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024), 512.

⁸⁷ Parker-Yon, "Introduction", *What's in a Divine Name?*, 467.

⁸⁸ Loisel, "Writing Divine Names in Ritual Practices of Ancient Mesopotamia", 44.

⁸⁹ Marten Stol, "Old Babylonian Personal Names," *SEL* 8 (1991), 202.

anlamında kullanılmaktadır. Bu sözcük, metinlerde en sık rastlanan teoforik unsurdur. Çivi yazısında bu unsur, Babilce *ilu* (tanrı) sözcüğünün logogramı ve belirteci olan DINGIR (𒀭)'dir. "An" fonetik değeri bulunan bu işaretin çoğul formu olan DINGIR.MEŠ'in, Geç Babil döneminde tanrıyı ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Tanrı anlamında *il* sözcüğünün yanında metinlerde daha az sıklıkla *'lh* (?ilah) sözcüğü aynı anlamda görülmektedir.⁹⁰ "Tanrı babamdır" anlamına gelen *Abī-ilah* ve *İlah-abī* isimleri buna örnek olarak verilebilir. Bunun yanında bazı isimlerde bu sözcüğün *ī* son eki alabildiği anlaşılmaktadır. *Mannu-kī-ilahī* (Kim benim tanrım gibidir?) ve *Abī-ilahī* (Babam benim tanrımdır) isimlerinde olduğu gibi.⁹¹

Teoforik isimlerde yer alan tanrı isimleri, amaçsız ve rastgele tercihler değildir. Tercih edilen tanrılar, belirli bir amaç, mantık ve sistem ifade etmektedir. Örneğin; Bir ailede en büyük çocuğun adı tanrı Marduk'un, ikinci çocuğun adı tanrı Nabû'nun, üçüncü çocuğun adı tanrı Nergal'in ve dördüncü çocuğun adı tanrı Zababa'nın ismini içermektedir. Burada çocukların yaşları ile onların isimlerinde yer alan tanrıların panteondaki dereceleri arasında bir paralellik olduğu görülmektedir.⁹² Bundan dolayı teoforik isim verilirken tercih edilen tanrının, o şehirdeki veya bölgedeki tanrılar panteonundaki etkisi ve önemi dikkate alınabildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte teoforik isimler arasında "Tanrı Adı-iddin" formatı öne çıkmaktadır. Metinlerde *Anu-iddin* (Tanrı Anu verdi), *Ea-iddin* (Tanrı Ea verdi) ve *Nabû-iddin* (Tanrı Nabu

⁹⁰ Tanrı anlamındaki *il* sözcüğü, Mezopotamya dışında, İslam öncesi dönemde Arap isimlerindeki en yaygın teoforik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum hem Güney Arabistan hem de Eski Kuzey Arabistan yazıtlarında geçerlidir (Ahmad al-Jallad, "Arabian Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 191). Tanrıyı ifade etmek için kullanılan *il* veya *el* Semitik sözcüğün, İbranice'deki Elohim ve Arapça'daki *el-ilah* ve Allah sözcüklerinin kökeni olduğu düşünülmektedir. MÖ 2. bin yılına tarihlenen Ugarit tanrılar listesinde *El* ismi görülmektedir. Antik Yunanlılar tanrı *El*'i, Zeus'un babası Kronos ile ilişkilendirmiştir. Kenan tanrılar panteonunun önde gelen tanrılarında biri olan Baal, "*El*'in evladı" olarak nitelendirilmektedir (bk. David A. Leeming, *The Handy Mythology Answer Book* (Detroit: Visible Ink Press, 2014), 25-26.). İslam öncesinde Arap toplumunda ibadet etmek veya tapmak anlamında *'LH* (الله) isminin kullanıldığı bilinmektedir (G. Lankester Harding, *An Index and Concordance of Pre-Islamic Arabian Names and Inscriptions* (Toronto- Buffalo: University of Toronto Press, 1971), 71).

⁹¹ Rieneke Sonneveld, "Aramaic Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 128.

⁹² Baker, "Approaches to Akkadian Name-giving in First Millennium BC Mesopotamia", 10.

verdi) gibi isimler⁹³ sıklıkla geçmektedir.⁹⁴

Mezopotamya'da her şehrin bir koruyucu tanrısı vardı.⁹⁵ Şehrin sakinleri, genellikle şehirlerinin tanrısına, onun karısına ve değişen derecelerde tanrı yardımcılara atıfta bulunan isimler kullanmıştır. Örneğin, Babil şehrinde Marduk (veya Bēl), Bēltia ve Babil'in İştari; Borsippa şehrinde Nabû, Tašmētu, Nanāya ve Mār-bīti; İsin şehrinde Gula (veya Bābu); Kiş şehrinde Zababa; Kutha şehrinde Nergal; Larsa şehrinde Šamaš, Aya ve Bunene; Nippur şehrinde Enlil, Ninlil, Ninurta ve Kusu; Sippar şehrinde Šamaš, Aya ve Bunene; Udannu şehrinde Nergal; Ur şehrinde Sîn, Ningal, Nusku, ve bazı yer altı / ölümler dünyası tanrıları (Ninazu, Ningišzidda ve Nirah) ve Uruk şehrinde Anu, İstar (veya Innin), Nanāya ve Urdimmu adlı tanrılara atıf yapan kişi isimleri yaygındı. Bundan dolayı teoforik bir isim, bir kişinin coğrafi kökeninin bir göstergesi olabilmektedir. Diğer taraftan Marduk ve Nabu gibi ulusal çapta kabul gören tanrılara atıf yapan isimleri, bu tanrıların koruyucusu olduğu ve öne çıktığı şehirler dışında görmek mümkündür.⁹⁶

⁹³ Türklerin isim verme geleneğinde teoforik isimlerin önemli bir yeri vardır. Hem günümüzde hem de tarihi figürlerde görülen "Töngri – berdi (Tanrı-verdi)" ismi bunun bir örneği olarak verilebilir. Burada tanrı sözcüğünün yerine aynı anlamda farklı sözcüklerin kullanıldığını görmek mümkündür (Örneğin; Ogan – berdi (verdi)). Töngri-berdi ismi, Arap topraklarında Tagrı-birdi biçiminde kendini göstermektedir ve Memlüklerin büyük tarihçisinin adı Ebul Mahasin İbn Tagribirdi (1411-1469)'dir. İbn Tagribirdi'nin Arapça kroniğinde, 1441 ile 1469 tarihleri arasındaki dönemde, buna benzer on altı isim kaydedilmiştir. Benzer kayıtları, bir başka ünlü Memlük tarihçisi İbn İyās (1448-1528)'da görmek mümkündür. İslam'ın kabulü ve yaygınlaşması ile "Allah-virdi (verdi)" ismi ortaya çıkmıştır (Bk. László Rásonyi, "Remnants of Theophoric Names in Turkic Name Giving", *Bellefen*, 46 (1982), 291-296). Burada Mezopotamya'da yaygın bir şekilde görülen "Tanrı İsmi-iddin (verdi)" (Sin-İddin, Adad-Iddin gibi) biçimindeki isimlerin, Türklerdeki izleri ve arketipleri görülmektedir. Bu durumu farklı kültürlerde görmek mümkündür. Kitab-ı Mukaddes'te geçen (1.Tarihler 25:2 ve 12, II. Krallar 25:23 ve Yeremya 36 :14) ve günümüzde kullanılan Nethaniah (Netanya) isminin İbranice'de "Yahwe-verdi" anlamına gelmesi bunun basit bir örneğidir (Henry Preserved Smith, "Theophorous Proper Names in the Old Testament", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 24/1 (1907), 38).

⁹⁴ Julia Giessler, "Babylonian Male Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c. 750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 39.

⁹⁵ Marilyn Stokstad-Michael W. Cothren, *Art History* (Boston vd.: Pearson Publishing, 2018), 28.

⁹⁶ Joannès, "Social Aspects of Babylonian Names", 25.

3. Dönemin Tanrı İnancını Yansıtan Teoforik İsimler

Kişi isimlerinin biçimsel özelliğinin yanında işlev niteliği bulunmaktadır. İsmi işlevi, ismin kökeninin ve anlamının içinde bulunduğu kültürle yakından ilişkili olan yönüdür. Gerçek bireylere verilen ve geniş bir kültürel yapıyla ilişkili olan kişi adları, birey hakkında bazı fikirler içermektedir. Bireysel dinî tutumların ifadesi olarak tanımlanan teoforik isimler, bireyin kutsal ve tanrı inancı ile düşüncesini yansıtabilmektedir.⁹⁷ Kullanılan şahıs isimlerinin (özellikle teoforik isimlerin) bilinmesi, dönemin dinî düşünce ve inançlarının anlaşılmasında dikkate değer bir yeri ve önemi bulunmaktadır.⁹⁸

Çivi yazılı metinlerde *Gabbu-Adad* (Tanrı Adad her şeydir) ve *Gabbu-Aia* (Tanrı Ea her şeydir) gibi teoforik isimler geçmektedir.⁹⁹ Burada geçen *gabbu* sözcüğü “her şey/ hepsi/tamamı” anlamına gelmektedir.¹⁰⁰ Bu biçimdeki teoforik isimler, belli bir tanrının varlığını tamamı ve bizzat kendisi olduğu inancını açık bir şekilde göstermektedir. Diğer bir ifade ile Mezopotamya’da panteizm inancının izleri görülmektedir.¹⁰¹ Bunun yanında metinlerde *Bālu-ili* (Tanrısı olmayan/Tanrısız)¹⁰², *İbašši-ili* (Tanrı vardır)¹⁰³ ve *Rāši-ili* (Bir tanrısı olan)¹⁰⁴ biçiminde şahıs isimleri geçmektedir. Bu isimler, tanrının varlığının sorgulandığını ve tanrısız (ateist) kavramının bulunduğunu gösteren işaretler olarak yorumlanabilir.

Metinlerde *İbši-ina-ili* (Tanrı'nın içindeydi / Tanrı'daydı)¹⁰⁵, *İlu-itti* (Tanrı benimle)¹⁰⁶, *Ša-ili* (Tanrı'ya aidiyet/Tanrı'nın)¹⁰⁷, *Makûr-Nannar/Sîn* (Tanrı Nannar'ın/Sîn'in mülkü)¹⁰⁸ ve *Nemel-Sîn* (Tanrı Sîn'in mülkü)¹⁰⁹ biçiminde geçen kişi isimleri, insanın tanrı ile olan bağına vurgulamaktadır. Bunun yanında *Nabû-pilah* (Tanrı Nabû'dan kork)¹¹⁰ ve *Sîn-pilah* (Tanrı

⁹⁷ Timothy P. Seymour, “Personal Names and Name Giving in the Ancient Near East”, 109.

⁹⁸ Chiera, *Lists of Personal Names From The Temple School Of Nippur*, 14.

⁹⁹ H. Hunger, “Gabbu-Adad” ve “Gabbu-Aia”, 1/412.

¹⁰⁰ Jeremy Black vd. (ed.), *A Concise Dictionary of Akkadian* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag Publishing, 2000), 87.

¹⁰¹ Bu inançların izlerini Mezopotamya literatürünün farklı metinlerinde görmek mümkündür (bk. A. R. George-T. M. Oshima (ed.), *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology* (Tübingen: Mohr Siebeck Publishing, 2016), 158).

¹⁰² Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 55.

¹⁰³ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 141.

¹⁰⁴ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 314.

¹⁰⁵ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 95.

¹⁰⁶ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 104.

¹⁰⁷ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 141.

¹⁰⁸ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 119.

¹⁰⁹ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 131.

¹¹⁰ Nielsen, *Personal Names*, 247.

Sîn'den kork)¹¹¹ gibi kişi adları, tanrı korkusunun istenen ve olumlu bir tutum olduğu anlayışını göstermektedir.

Çivi yazılı tabletlerde geçen *Šamaš-rabi* (Tanrı Šamaš büyüktür)¹¹², *Gabbu-ana-Aššur* (Her şey Tanrı Aşur'a aittir: Mülk Tanrı Aşur'undur)¹¹³, *Gabbi-Sîn-amma* (Her şey Tanrı Sîn'e aittir)¹¹⁴, *Sîn-lēqi-unninnī* (Tanrı Sîn dualarımı kabul eder), *Šamaš-šēmi-ikribašu* (Tanrı Šamaš onun yakarışını dinler)¹¹⁵, *Aqab-il* (Tanrı korudu), *Yadā-il* (Tanrı bilir)¹¹⁶, *Sîn-la-šanān* (Tanrı Sîn'in eşi benzeri yoktur)¹¹⁷, *Nabû-mītu-uballī* (Tanrı Nabû ölüleri diriltti), *Mannu-akī-Nabû* (Kim tanrı Nabû gibidir?), *Nabû-dūr-ēdi* (Tanrı Nabû bireyin kalesidir)¹¹⁸, *Nabû-bēl-usāti* (Tanrı Nabû yardımın efendisidir), *Nabû-mutūr-gimilli* (Tanrı Nabû, iyiliğe karşılık verendir), *Itti-Nabû-balātu* (Tanrı Nabû ile hayat vardır), *Munaḥḥiš-Marduk* (Tanrı Marduk refahı sağlayandır)¹¹⁹, *Gabbi-ina-qātē-Bānītu* (Her şey tanrıça Bānītu'nun elinde)¹²⁰, *Aššur-rēšī-išši* (Tanrı Aşur başımı kaldırdı / başımı dik tuttu)¹²¹, *Ša-Marduk-ul-inni* (Tanrı Marduk'a ait olan değişmez), *Nabû-maqtu-idekke* (Tanrı Nabû düşeni kaldırır)¹²², *Aššur-gabbu-ile'i* (Tanrı Aşur, her şeye gücü yetendir/kadiri mutlaktır)¹²³, *Aššur-rē'ūni* (Tanrı Aşur çobanımızdır)¹²⁴, *Īli-sukkalli* (Tanrı gözetleyendir/denetleyendir)¹²⁵, *Aia-idā* (Tanrıça Aya bilir), *Aia-idāti*

¹¹¹ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 163.

¹¹² Edward Chiera, *Lists of Personal Names From The Temple School of Nippur*, 60.

¹¹³ R. Mattila, "Gabbu-ana-Aššur", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/413.

¹¹⁴ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 129.

¹¹⁵ Stol, "Old Babylonian Personal Names", 198.

¹¹⁶ Sonneveld, "Aramaic Names", 130.

¹¹⁷ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 160.

¹¹⁸ Michael Jursa, "Blessings from the King", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 83-84.

¹¹⁹ Giessler, "Babylonian Male Names", 46-55.

¹²⁰ Laura Cousin-Yoko Watai, "Babylonian Female Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 60.

¹²¹ Fabritius, "Aššur-rēšī-išši", 1/213.

¹²² Cornell Thissen, *Reading Neo-Babylonian Names, Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 99.

¹²³ Karen Radner, "Aššur-gabbu-ile'i", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/185.

¹²⁴ J. A. Brinkman, "Aššur-rē'ūni", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, ed. Karen Radner (Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998), 1/214.

¹²⁵ Ranke, *The Babylonian Expedition*, 102.

(Tanrıça Aya biliyor)¹²⁶, *Aššur-imittī* (Tanrı Aşur sağ kolumdur, dayanağımdır), *Aššur-naṭir* (Tanrı Aşur koruyandır/kollayandır)¹²⁷, *Bābu-asītī* (Tanrıça Bābu (Bau) benim hekimimdir/ iyileştirendir)¹²⁸ ve *Aššur-dannu* (Tanrı Aşur güçlüdür)¹²⁹ biçimindeki isimler, dönemim tanrı tasavvurunu yansıtmaktadır.

Kaynaklarda geçen *İzizzam- ilī* (Tanrım, yanımda ol)¹³⁰, *İlī-atpalam* (Tanrım, beni haklı çıkar)¹³¹, *Aššur-maqtu-šatbi* (Tanrı Aşur, düşeni kaldır!)¹³², *Bābu-alsiki-abluṭ* (Tanrı Bābu, seni çağırdım ve yaşadım), *Lūši-ana-nūr-Marduk* (Tanrı Marduk'un ışığına çıkayım), *Nabû-ina-Esagil-lūmur* (Tanrı Nabû'yu Esagil'de göreyim), *Pāni-Sîn-lūmur* (Tanrı Sîn'in yüzünü göreyim)¹³³, *Ātanaḥ-ilī* (Yoruldu Tanrım)¹³⁴, *Nabû-dilinī* (Tanrı Nabû, kurtar beni!), *Adad-šikinī* (Tanrı Adad, beni koru!)¹³⁵, *Sîn-qātī-šabat* (Tanrı Sîn, elimi tut)¹³⁶, *Mīnu-ēpuš-ilī* (Ben ne yaptım, Tanrım?)¹³⁷, *Ammēni-ilī* (Neden, Tanrım?)¹³⁸, *Nanāya-šimīnni* (Dinle beni, ey tanrıça Nanāya), *Aya-bullitanni* (Beni sağlıklı tut, ey tanrıça Aya!), *Rīmīnni-Ištar* (Sev beni, ey tanrıça Iştar!), *Bānītu-supê-muḥur* (Duamı kabul et, ey tanrıça Bānītu!), *Bānītu-etrīnni* (Koru beni, ey tanrıça Bānītu!)¹³⁹, *Nergal-ina-tēšī-eṭir* (Tanrı Nergal, karmaşadan kurtar), *Lābāši-Marduk* (Utanç duymayayım, ey tanrı Marduk), *Šamaš-pir²u-ušur* (Tanrı Šamaš, neslimizi koru) ve *Nūr-Bēl-lūmur* (Tanrı Bēl (Marduk)'in ışığını göreyim)¹⁴⁰ biçimindeki isimler tanrılara yönelik beklentileri ve serzenişleri ifade etmektedir.

Çivi yazılı metinlerde *Pāni-Aššur-lāmur* (Tanrı Aššur'un yüzünü göreyim), *Pāni-Bēl-lāmur* (Tanrı Bēl'in yüzünü göreyim)¹⁴¹, *Pāni-Sîn-lūmur* (Tanrı Sîn'in yüzünü göreyim) ve *Nabû-nūrka-lūmur* (Ey Nabû,

¹²⁶ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 20-21.

¹²⁷ Şahin, "Eski Asur Toplumunda Çocuklara Ad Verme Geleneği", 2013.

¹²⁸ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 45.

¹²⁹ Heather D. Baker, "Assyrian Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024), 110.

¹³⁰ Stol, "Old Babylonian Personal Names", 200.

¹³¹ Stol, "Old Babylonian Personal Names", 200.

¹³² Karen Radner, "Aššur-maqtu-šatbi", 1/194.

¹³³ Giessler, "Babylonian Male Names", 43-44.

¹³⁴ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 42.

¹³⁵ Sonneveld, "Aramaic Names", 131.

¹³⁶ Stol, "Old Babylonian Personal Names", 207.

¹³⁷ Thissen, "Reading Neo-Babylonian Names", 98.

¹³⁸ Nielsen, *Personal Names in Early Neo-Babylonian*, 25.

¹³⁹ Cousin-Watai, "Babylonian Female Names", 60.

¹⁴⁰ Giessler, "Babylonian Male Names", 49-54.

¹⁴¹ Baker, "Assyrian Names", 117.

nurunu/ışığını göreyim)¹⁴² gibi dönemin tanrılarına yönelik istekleri belirten isimler geçmektedir. Mezopotamya'da tanrıların antropomorfik tasvirleri ve heykelleri belirgin ve yaygın bir şekilde görülmektedir.¹⁴³ Bu tasvirlerle ve heykellere bakan biri hem söz konusu tanrının şeklini hem de yüzünü açık bir şekilde görebilmekteydi. Buna rağmen tanrının yüzünü ve ışığını görmeyi belirten bu tür isimlerin bulunması, söz konusu tasvir ve heykellerin tam olarak tanrının yerine konulmadığını ve bu tasvir ile heykellerin ötesinde bir tanrı düşüncesinin ve inancının bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç

Yazılı tarihin başlangıç noktası ve medeniyetin beşiği olarak ifade edilen Mezopotamya, insanlığın birçok yeniliği ilk defa tecrübe ettiği bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır. Yazı, kurumsallaşmış din, isimlendirme ve teoforik isim gibi birçok fenomenin anavatanı olan bu coğrafyanın, uygarlık ve dinler tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Çivi yazılı metinlerinde geçen çok sayıda şahıs isimleri, Mezopotamya'da hem ne kadar zengin ve çok boyutlu bir isimlendirme geleneğinin bulunduğunu hem de bu insanların evreni, doğayı, insanı ve tanrıyı algılama biçimini göstermektedir. Metinlerde yer alan özel isimler bu insanların algı dünyasına açılan bir pencere olduğu gibi, bu isimler arasında baskın bir şekilde yer alan teoforik isimler onların tanrı inancının ipuçlarını göstermektedir.

Günümüzün modern ve seküler toplumlarda bile varlığını güçlü bir şekilde koruyan teoforik isim verme geleneği, köklü ve yaygın bir geçmişe sahiptir. Antik dünyada yaşamın her alanında görülen tanrıları, şahıs isimlerinde yoğun bir şekilde görmek mümkündür. Mezopotamya'da tanrıların insanın kaderini belirlediğine ve isimlendirmenin kader belirleme ile ilişkili olduğuna inanılmaktaydı. Bu inancının bir sonucu olarak çivi yazılı metinlerde çok sayıda teoforik isim geçmektedir. Bu isimler dönemin tanrı inancını ve birey-tanrı ilişkisini göstermesi açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Bu isimlerde belli bir tanrının, varlığın tamamı (panteizm) ve her şeye gücü yeten olduğu inancının izleri yer almaktadır. Bunun yanında bireyin tanrıdan geldiğini ve onunla birlikte olduğunu ifade eden kişi isimleri, çok daha sonra ortaya çıkan dinlerin mistik öğretilerindeki (kabala ve tasavvuf gibi) tanrı tasavvurları ile uyuşmaktadır.

¹⁴² Giessler, "Babylonian Male Names", 44.

¹⁴³ Astrid Nunn, *Analysis and Summary: Colours in Ancient Mesopotamian Life*, ed. Astrid Nunn-Heinrich Piening (Gladbeck: PeWe-Verlag Publishing, 2020), 200.

Modern toplumun tanrı inancının ve algısının arketiplerine, bu uygarlığın teoforik şahıs isimleri üzerinden belli bir oranda ulaşmak mümkündür. Çivi yazılı metinlerde geçen teoforik isimler; her şeye gücü yeten, yüce ve büyük, benzeri olmayan, zafere ulaştıran, başarılı kılan, düzeni ve refahı sağlayan, her şeyin (mülkün) sahibi, yakarışları duyan, yardım eden, iyilik yapan, koruyan, her şeyi bilen, hayatı sağlayan, iyileştiren, güçlü olan ve güçlü kılan, seven, işleri kolaylaştıran, nesilleri koruyan, düşeni kaldıran, ölüleri diriltten ve haklı çıkaran bir tanrı inancını göstermektedir. Mezopotamya uygarlığı tarih sahnesinden silinmekle birlikte, onun belli bir tanrıya yönelik inançları birçok dinde ve ezoterik disiplinde varlığını sürdürmüştür. Semitik dinlerde tanrıya yönelik birçok inancın Mezopotamya'da görülmesi, insanlık tarihinde belli bir tanrıya yönelik değişmeyen inançların ve yaklaşımların bulunduğunu ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Al-Jallad, Ahmad. "Arabian Names". *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. ed. Caroline Waezegggers-Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.
- Baker, Heather D. "Approaches to Akkadian name-giving in first millennium BC Mesopotamia". *Mining the Archives. Festschrift for Christopher Walker on the Occasion of his 60th Birthday*. ed. C. Wunsch, Babylonische Archive 1 /1-24. Dresden: ISLET Publishing, 2002.
- Baker, Heather D. "Assyrian Names". *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. ed. Caroline Waezegggers-Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.
- Beaulieu, Paul-Alain. "Mesopotamia", *Religions of the Ancient World: A Guide*. ed. Sarah Iles Johnston. Cambridge, Massachusetts-London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004.
- Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Facts On File Publishing, 2003.
- Black, Jeremy vd. (ed.). *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag Publishing, 2000.
- Black, Jeremy vd. *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford vd.: Oxford University Press, 2004.
- Bonnet, Corinne. "Introduction: What Does a Divine Name Do?". *What's in a Divine Name?*. ed. Alaya Palamidis- Corinne Bonnet. Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024.
- Bottero, Jean-Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*. çev. Alp Tümertekins. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

- Brinkman, J. A. "Aššur-rē'ūni". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/214. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Chiera, Edward. *Lists of Personal Names From The Temple School of Nippur*. Philadelphia: the University Museum Publishing, 1916.
- Clay, Albert Tobias. *Personal Names from Cuneiform Inscriptions of the Cassite Period*. New Haven: Yale University Press, 1912.
- Cline, Eric-Takacs, Sarolta (ed.). *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*. New York: Sharpe Reference Publishing, 2007.
- Cone, S. "Adad-šumu-ēreš" ve "Adad-šumu-iddina". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/37. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Cousin, Laura-Watai, Yoko. "Babylonian Female Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.
- De Almeida, Isabel Cristina Gomes. *A Construção Da Figura De Inanna/Ištar Na Mesopotâmia: IV-II Milénios A.C*. Lizbon: Lizbon Yeni Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2015.
- Edzard, Dietz-Otto. "Namen, Namensgebung (Onomastik). A. Sumerisch; B. Akkadisch," *RIA* 9/1-2 (1998), 94-116.
- Fabritius, K. "Ebūrāiu", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/393. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Fabritius, K. "Aššur-rēši-išši". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/213. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Ferg, Erica. *Geography, Religion, Gods, and Saints in the Eastern Mediterranean*. New York- London: Routledge Publishing, 2020.
- Fischer, S. "Erra-šumī-rabbi", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/405. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project. 1998.
- Frahm, E. "Aššur-šumu-ušabši", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/226. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- George A. R.- Oshima, T.M. (ed.), *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology*. Tübingen: Mohr Siebeck Publishing, 2016.
- Giessler, Julia. "Babylonian Male Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. ed. Caroline Waerzeggers-Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.

- Hale, Vincent (ed.). *Mesopotamian Gods&Goddesses*. New York: The Rosen Publishing Group, 2014.
- Harding, G. Lankester. *An Index and Concordance of Pre-Islamic Arabian Names and Inscriptions*. Toronto-Buffalo: University of Toronto Press, 1971.
- Hays, Christopher B. *Hidden Riches: A Sourcebook for the Comparative Study of the Hebrew Bible and Ancient Near East*. Louisville-Kentucky: Westminster John Knox Press, 2014.
- Huber, Engelbert. *Die Personennamen in den Keilschrifturkunden: Aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin*. Leipzig: J.C. Hinrichs Publishing, 1907.
- Hunger, H. "Aššur-nādin-šumi". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/29. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Hunger, H. "Gabbu-Adad" ve "Gabbu-Aia". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/412. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Hunt, Norman Bancroft (ed.). *Living in Ancient Mesopotamia*. New York: Chelsea House Publishing, 2009.
- Jursa, Michael. "Blessings from the King". *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waezegggers-Melanie M. Groß. Cambridge- New York: Cambridge University Press, 2024.
- Jacobsen, Thorkild. *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*. New Haven-London: Yale University Press, 1976.
- Joannès, Francis. "Social Aspects of Babylonian Names", *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*, ed. Caroline Waezegggers-Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.
- Kağnıcı, Gökhan. "Insights from Sumerian Mythology: The Myth of Enki And Ninmah and the History of Disability". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (Aralık2018), 429-450. DOI: 10.18513/egetid.502714.
- Karan, Cuma. "Mezopotamya'daki Yerlerin İsim ve Kökenlerinin Tesbitindeki Zorluklar ve Silvan İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*. Diyarbakır: Şarkiyat araştırma Derneği, Nisan 2008.
- Kessler, K.-Parpola, S. "Buṭnutu" ve "Buṭunāiu", *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/357. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, 2011.
- Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi*. New York: Watch Tower Bible And Tract Society, 2019.

- Lambert, W.G. *Babylonian Creation Myths*. Indiana: Eisenbrauns Publishing, 2013.
- Leeming, David A. *The Handy Mythology Answer Book*. Detroit: Visible Ink Press, 2014.
- Loisel, Anne-Caroline Rendu. “Writing Divine Names in Ritual Practices of Ancient Mesopotamia”. *What’s in a Divine Name?*. ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet. Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024.
- Lurker, Manfred. *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London: Routledge Publishing, 2004.
- Mattila, R. “Gabbu-ana-Aššur”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/413. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Mapara, Jaco. *Shona Sentential Names: A Brief Overview*. Mankon-Bamede: Langaa Research& Publishing CIG, 2013.
- McVeigh, Brian J. *The "Other" Psychology of Julian Jaynes: Ancient Languages, Sacred Visions, and Forgotten Mentalities*. Exeter: Imprint Academic Publishing, 2018.
- Mehta-Jones, Shilpa. *Life in Ancient Mesopotamia*. New York vd.: Crabtree Publishing Company, 2005.
- Nielsen, John P. *Personal Names in Early Neo-Babylonian Legal and Administrative Tablets, 747–626 B.C.E.* Winona Lake- Indiana: Eisenbrauns Publishing, 2015.
- Novotny, Jamie. “The Assyrian Empire in Contact with the World”. *The Oxford History of the Ancient Near East*. ed. Karen Radner vd. 4/352-424. New York: Oxford University Press, 2023.
- Nunn, Astrid. *Analysis and Summary: Colours in Ancient Mesopotamian Life*. ed. Astrid Nunn-Heinrich Piening. Gladbeck: PeWe-Verlag Publishing, 2020.
- Oshima, Takayoshi. *Babylonian Prayers to Marduk*. Tübingen: Mohr Siebeck Publishing, 2011.
- Palamidis, Alaya-Bonnet, Corinne (ed.). *What’s in a Divine Name?*. Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024.
- Parker, Robert-Yon, Jean Baptiste. “Introduction”, *What’s in a Divine Name?*. ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet. Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024.
- Poebel, Arno. *Die Sumerischen Personennamen Zur Zeit Der Dynastie Von Larsam Und Der Ersten Dynastie Von Babylon*. Breslau: H. Fleischmann Publishing, 1910.
- Radner, Karen. “Aššur-gabbu-ile’i”. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/185. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.

- Radner, Karen. "Aššur-maqtu-šatbi". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/194. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.
- Ranke, Hermann. *Early Babylonian Personal Names from the Published Tablets of the So-called Hammurabi Dynasty (B.C.2000)*. Philadelphia: University of Pennsylvania Publishing, 1905.
- Rásonyi, László. "Remnants of Theophoric Names in Turkic Name Giving". *Bulleten* 46 (1982), 291-296.
- Selz, Gebhard. *Untersuchungen zur Götterwelt des altsumerischen Stadtstaates von Lagaš*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publishing, 1995.
- Seymour, Timothy P. "Personal Names and Name Giving in the Ancient Near East". *UCLA Historical Journal* 4/0 (1983), 108-120.
- Simonson, Brandon. "Theophoric Aramaic Personal Names as Onomastic Sequences in Diasporic and Cosmopolitan Communities". *What's in a Divine Name?*. ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet. Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024.
- Smith, Henry Preserved. "Theophorous Proper Names in the Old Testament". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 24/1 (1907), 34-61.
- Sonnevelt, Rieneke. "Aramaic Names". *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. ed. Caroline Waerzeggers- Melanie M. Groß. Cambridge- New York: Cambridge University Press, 2024.
- Stamm, Johann Jakob. *Die Akkadische Namengebung*. Leipzig: Hinrichs Publishing, 1939.
- Stokstad, Marilyn-Cothren, Michael W. *Art History*. Boston vd.: Pearson Publishing, 5. Baskı, 2018.
- Stol, Marten. "Old Babylonian Personal Names" *SEL* 8 (1991), 191-212.
- Sultanova, Nuran Ayaz-Aynur. "Mevlevilik ve Bektaşiliğin Simgesi Olan Ayin ve Ayin Müziğinin Karşılıklı Tahlili". *İdil Sanat ve Dil Dergisi* II/7 (2013), 119-134.
- Şahin, Hasan Ali. "Eski Asur Toplumlarında Çocuklara Ad Verme Geleneği", *Turkish Studies* 4/3 (2009), 2007-2019.
DOI:10.7827/TurkishStudies.766.
- Tallqvist, Knut Leonard. *Assyrian Personal Names*. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 43:1. Finska Vetenskaps-societeten, Helsingfors 1914, Georg Olms, Hildesheim 1966.
- Tallqvist, Knut Leonard. *Neubabylonisches Namenbuch zu den Geschäftsurkunden aus der Zeit des Šamašsumukî bis Xerxes*. German: Helsingfors Publishing, 1905.

The American Heritage Dictionary. Erişim 15 Şubat 2025.

<https://www.ahdictionary.com/word/semitic.html>.

Thisen, Cornell. *Reading Neo-Babylonian Names, Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-00 BCE)*. ed. Caroline Waezegggers-Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.

Timotin, Andrei-Toom, Karel van der. "Introduction". *What's in a Divine Name?*. ed. Alaya Palamidis-Corinne Bonnet. Boston-Berlin: De Gruyter Publishing, 2024.

Waezegggers, Caroline. "Introduction". *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. ed. Caroline Waezegggers- Melanie M. Groß. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.

Waezegggers, Caroline-Groß, Melanie M. (ed.). *Personal Names in Cuneiform Texts From Babylonia (c.750-100 BCE)*. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2024.

Weszeli, M. "Gula-šumī-libši". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/430. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.

Weszeli, M. "Gula-šumī-ibni". *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*. ed. Karen Radner. 1/430. Pennsylvania: Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1998.

ESKİ MEZOPOTAMYA MİTOLOJİSİNDE BİZON/BOĞA-ADAM: KUSARIKKU

Abdulgani KAÇAR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 26 Mayıs 2025

Kabul: 29 Ağustos 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: May 26, 2025

Accepted: August 29, 2025

Öz

Bu makalenin amacı Eski Mezopotamya mitolojisinde, kapıların ve geçitlerin koruyucusu olan ve aynı zamanda koruyucu iyi bir ruhu temsil eden bizon/boğa-adam figürünün kaynağını araştırmak ve bu melez varlığın mitolojide üstlendiği rollere ilişkin yazılı ve görsel kaynakları incelemektir. Nitekim bilindiği üzere mitolojik hikâyeler ve bu hikâyelerin kahramanları gerçek hayattan esinlenilerek kurgulanmışlardır. Bu doğrultuda, bizon/boğa-adam figürünün Eski Mezopotamya sakinlerinin hangi tarihsel, coğrafi ve sosyo-ekonomik gerçekliklerinden izler taşıdığı irdelenmiş ve buradan hareketle Mezopotamya toplumlarının yaşam koşulları ve hayata bakış açıları hakkında çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada büyük ölçüde Batı literatüründen faydalanılmış ve boğa-adam tasvirlerinin kaydedildiği filolojik kayıtlara ve bu kayıtların derlendiği modern kaynaklara yer verilmiştir. Bu çalışmaların biri, Jeremy Black ve Anthony Green'in, "Gods Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia" adlı, sözlük tarzında hazırlanmış, "Eski Mezopotamya Mitolojisi hakkındaki kapsamlı eseri gelmektedir. Bir diğer çalışma, Hussein'in, "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought" adlı, boğa sembolizminin Eski Mezopotamya'da ortaya çıkışı ve tarihsel süreçte yaşadığı değişimleri ele alan çalışmasıdır. Faydalanılan bir diğer

* Dr. Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. ganikacar@artuklu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-8745-4758.

çalışma ise Steinkeller'in, "Early Semitic Literature and Third Millennium Seals with Mythological Motifs", başlığına sahip, 3. binyıldaki, üzerinde başka mitolojik varlıkların yanı sıra kusarriku motifleri de bulunan mühürler hakkında yazdığı eseridir. Bu çalışma aynı zamanda, kusarriku sözcüğünün kökeni hakkında da değerli bilgiler sunmaktadır. Braun-Holzinger'in, "Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples in the Third and Second Millennia" adlı, MÖ 2. ve 3. binyıllarda Mezopotamya tapınaklarındaki koruyucu figürlere odaklanan makalesi, yine boğa-adam figürünün söz konusu binyıllardaki değişim süreci hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca kusarriku'nun kanatlı-boğa/lamassuya dönüştüğü Yeni Asur Dönemi'ndeki mimari ve sanattaki gelişmeler hakkında Sevin'in, "Yeni Asur Sanatı" adlı kitabından faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya Mitolojisi, Sümer, Akad, Melez varlıklar, Lamassu.

Abstract

This article aims to analyze ancient Mesopotamian mythology and the guardian of gates and gateways. It also seeks to investigate the origin of the bison/bull-man figure, which represents a good spirit. Analyzing this hybrid makes a journey towards understanding the origins of the being's role in mythology. As is well known, mythological stories and their heroes are fictionalized accounts inspired by real life. Accordingly, the historical and geographical context of the inhabitants of ancient Mesopotamia the socio-economic realities of these societies are examined, and inferences about their living conditions and perspectives are drawn. This study draws largely from modern Western literature. Additionally, a few cuneiform texts were translated into Turkish, as well as information from the CAD (Cambridge Assyrian Dictionary) and mythology dictionaries. ETCSL and CDLI information from websites where cuneiform documents are published were used for confirmation purposes. However, since they were not cited, These sites are not included in the bibliography.

Keywords: Ancient Mesopotamian Mythology, Sümer, Akkad, Hybrid beings, Lamassu.

Giriş

Eskiçağda yaşayan ve tarım ve hayvancılıkla geçinen toplumlar, hem vahşi hem ehli hayvanlarla modern toplumlara göre çok daha yakın bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu insanlar, örneğin, bazen vahşi hayvanların saldırılarına maruz kalmış ve onlara karşı mücadele etmiş bazen de yırtıcı hayvanların ehli hayvanlara saldırılarını veya bu hayvanların kendi aralarındaki amansız mücadelelerini gözlemleme imkânı yakalmışlardır. Eskiçağın çok tanrılı inanca ve zengin bir mitolojiye sahip toplumlarının, doğadaki hayvanların yaşantılarına yakından tanıklık etmeleri, zamanla bazı hayvanların onların dinsel inançları ve mitolojilerinde önemli bir yer edinmesine yol açmıştır. Böylece bu toplumlar, kendi yaşam alanlarında karşılaştıkları ve herhangi bir özelliğini etkileyici buldukları hayvanları, mitolojik birer figüre dönüştürmüştür. Bu tür durumlara, Mezopotamya'nın tarım ve hayvancılığa uygun ovalarında yaşayan toplumlarında da rastlamak mümkündür. Zira, Mezopotamya faunasına ait birçok hayvan, bölge sakinlerinin yarattığı mitolojik hikayelerde ve yanı sıra bazı tanrıların simgesi olarak sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada ele aldığımız *kusarikku* da aslında önceleri sadece Eski Mezopotamya habitatında yaşayan sıradan bir boğa/bizon iken sonradan insan bizon/boğa karışımı mitolojik bir figüre dönüştürülmüştür. Nitekim, *kusarikku* 'nun tarihi de bizon/boğa-adamın tarihi ile örtüşmektedir.¹ Yarı-insan görünüşüne sahip bizonlar/boğalar ve aslanlar, Güney Mezopotamya'nın komşu bölgesi olan Güneybatı İran'da ortaya çıkan ve MÖ 3. binyılın başına tarihlenen proto-Elam olarak adlandırılan kültürün, gravür sanatında ilk defa karşımıza çıkan efsanevi canavarları arasında yer almaktadır ve bu doğaüstü varlıklar, dünya düzeninin temel ilkelerinin kişileştirilmiş halleri olarak yorumlanmıştır.²

Boğa/bizon, Eski Mezopotamya'da, bugünkü Kuzey Irak Bölgesi'nde bulunan MÖ. 8. binyıla tarihlenen Cermo Kültürü döneminde, evcilleştirildiği bilinen hayvanlardan biridir ve adı geçen köyde buna dair birçok kalıntı bulunmaktadır. Boğanın/bizonun evcilleştirilmesindeki ilk amaç tabii ki besin elde etmek içindir fakat bunun yanında boğa, birçok tanrıya, özellikle de ölüm ve yeraltı tanrısı Ereškigal'e kurban etmek için en çok tercih edilen hayvanlardan biri olmuştur. Boğanın, ineklerin üremesindeki rolü, tarla sürmede kullanılmasına bağlı olarak tarımsal bolluk ve berekete aracı olması ve yanı sıra güçlü ve koruyucu olması gibi özellikleri, onun Eski

¹ F.A.M. Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits The Ritual Texts XI*, (Groningen: STYX Publication, 1992), 51, 177.

² Jeremy Black ve Anthony Green, *Gods Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, (London: The British Museum Press, 2004), 48.

Mezopotamya inancında ve mitolojisinde, gücün, doğurganlığın, üremenin ve koruyuculuğun sembolü haline gelmesini sağlamıştır. Yanı sıra, güç ve doğurganlığın sembolü olarak, zamanla birçok tanrının unvanları arasına da girmiştir. Örneğin, Tanrı Enlil'in unvanlarından biri, "büyük vahşi boğa" olmuş; Ay Tanrısı "gökyüzünün küçük, güçlü boğası" lakabıyla anılmaya başlanmış ve Sümerler, ışınları güneş tanrısının ve onun gücünün sembolü olarak ortaya çıkan bir boğa tasvir etmişlerdir. Bunun yanında, Tanrı Tammuz'un en iyi sembollerinden biri doğurganlık olmuş ve yanı sıra boğa bazen tek başına Tanrıça İnanna/İştâr'ın sembolü olarak kullanılmıştır. Boğa/bizon, Eski Mezopotamya'da önemli hayvanlardan biridir ve özellikle de o dönemde üstün fiziksel gücü, büyüklüğü, vahşiliği ve iri gözleri nedeniyle çok beğenilen vahşi boğa, bir güç sembolü olarak kabul edilmiştir. Nitekim Mezopotamya'da çok sayıda ev ve tapınakta yapılan kazılar sırasında boğa başı ve boğa çizimleri ortaya çıkarılmıştır. Tasvirlerde, tanrılar tapınağın sütunlarında ayakta durur halde görülürken boğanın boynuzları, yenileyici güçlerini veya Tanrı'nın gücünü ifade etmek ve onun önemini vurgulamak için basmakalıp bir şekilde resmedilmiştir. Bu tasvirlerde boğa boynuzları, yaşam yaratma gücünün bir sembolü veya doğurganlık ve üremenin ifadesidir.³

Kusarikku, boğa/bizon-adamın Akadcadaki adıdır ve logografik olarak genellikle GUD.DUMU ^dUTU şeklinde yazılmasına rağmen bazı metinlerde, ^dGUD.ALİM, GUD.DUMU.AN.NA. olarak da geçtiğini görmek mümkündür. *Kusarikku* terimi, bir zamanlar Mezopotamya'nın doğusundaki dağ eteklerinde yaşayan bir bizon/boğa türünü ifade etmektedir ve Sümercedeki GUD.ALİM, Akadcadaki *kusarikku* kelimesi, Sümercede ALİM, Akadcada *alimbû* olarak okunmaktadır. Metinlerde *kusarikku* sözcüğü sadece mitolojik yaratık olan boğa-adamı belirtmek için veya bir takımyıldızının adı olarak kullanılmıştır.⁴ *Kusarikku* adı, Sümercede GUD.DUMU.AN.NA, "gökyüzünün oğlu boğa" ve GU.DUMU.^dUTU, "Güneş Tanrısının oğlu boğa" anlamlarına gelmektedir. *Kusarikku* Takımyıldızı'nın adı ise neredeyse sadece "Gecenin Tanrılarına Dua" adlı metinde ve onun kopyalarında geçmektedir⁵ ve GUD.ALİM/*kusarikku*

³ Iman Lafta Hussein, "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", *International Journal of Innovation, Creativity and Change* 11/2, (2020): 739.

⁴ Lőrincz Huba, "A BM 1930-5-8,218-as számú ninivei füstölőállvány funkcionális és ikonográfiai elemzése", P. Doma, T. Ferenc (ed.), *Közel, s Távol Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiból*, (Budapeşte: 2017), 76.

⁵ Arkadiusz Sołtysiak, "The Bull of Heaven in Mesopotamian Sources", *Culture and Cosmos*, 5/2, (2021): 4.

takımı yıldızı, Centaurus takım yıldızının bir kısmıyla ilişkilidir.⁶ Diğer taraftan Akadcada insan-yüzlü bizon/boğa için kullanılan terim olsa da *kusarikku* kelimesi Semitik olmayan bir arka plana sahiptir. Bu da *kusarikku*'nun söz konusu yaratık için kullanılan orijinal Semitik sözcük olmadığına işaret etmektedir. Nitekim, Akadcada insan-yüzlü bizonu/boğayı belirtmek için kullanılan kelime, aynı zamanda Tid(a)nu kabilesinin, tanrılaştırılmış aynı adı taşıyan atasının adı ve ayrıca coğrafi bir tanımlama olan *tidānu/ditānu/didānu* “bizon/yaban öküzü” sözcüğüdür.⁷ Esasında bizonların soyu, Sümer öncesi dönemde tükenmiş bulunmasına rağmen bu doğaüstü figür, çeşitli Sümer sanat eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Ur kentinde bulunan bazı kraliyet oymalarında, *lapis lazuli*/lacivert taşından yapılmış, sakalları bizon sakalını andıran bizon/boğa-başlı lirler bulunmuştur.⁸

Kusarikku genellikle tasvirlerde ve mitolojik metinlerde, uzun saçlı veya altı bukleli olarak resmedilen kahraman *lahmu* ile birlikte geçmektedir. Çalışmamızda yeri geldikçe *kusarikku* ile Mezopotamya mitolojisinde koruyucu bir figür olarak yer alan *lahmu* arasındaki yakın ilişkiye de değinilmiştir.

1. Mitoloji ve Sanatta *Kusarikku*

Eski Mezopotamya'nın erken dönem savaş sahnelerinde, Sümer kentlerinde ikamet etmeyen ve barbar olarak nitelendirilen kimseler, normal insan olarak tasvir edilmelerine rağmen daha sonraları bu insanlar birer mitsel varlığa dönüşmüşlerdir ve bu tasvirler adeta deneysel bir eğilim gösterirler. Aslanlar ve bazı otçul hayvanlardan oluşan bu tasvirler, dik durur vaziyette tasvir edilen hayvanların iç içe geçmiş bir grubundan gelişmişlerdir. Bu canavarlar sanatta yaratılmışlardır ve asla istikrarlı tiplere dönüşmemişlerdir. Bunun yanında, bunlar kesinlikle Mezopotamya mitolojisinde açıkça iblis/cin olarak belirtilen figürlerle de özdeşleştirilemezler. Tüm bu melez varlıklar arasından yalnızca bir canavar, bizon/boğa-adam, varlığını devam ettirmeyi başarmış ve diğer melez varlıklar gibi o da II. Erken Hanedanlar Dönemi'nde,

⁶ Jeremy Black ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), 49. (Centaurus/Centauros, Yunan ve Roma mitolojisinde belden yukarısı insan belden aşağısı at olan melez bir yaratığı ifade etmektedir. Bkz. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1997), 370. (“Kentauroslar” md)

⁷ Piotr Steinkeller, “Early Semitic Literature and Third Millennium Seals with Mythological Motifs”, *Quaderni Di Semitistica* 18, (1992): 261.

⁸ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, 48-49.

bir bizon/boğa ile dövüşçü bir adamın birleşimi olarak ortaya çıkmıştır.⁹ Bir insanın başına ve gövdesine fakat bir bizonun/boğanın boynuzlarına sahip ve alt gövdesi ile bacakları bir boğanınki gibi olan “bizon/boğa-adam” figürü, mitolojik hikâyelerde, silindir mühürlerde çok sık görüldüğü bir dönemde ortaya çıkmıştır.¹⁰ Bizon/boğa, Sümer sanatında ilk dönemlerde yalnızca bir hayvanı temsil ediyorken II. Erken Hanedanlar Dönemi’yle birlikte karşımıza genellikle insan yüzüne sahip bir bizon/boğa olarak çıkmaktadır. Boğa-adam ya da bizon-adam, önceleri tıpkı bir hayvanın olması gerektiği gibi yatay olarak resmedilirken daha sonraları, büyük olasılıkla yabancı resimlerin etkisiyle, tasvirlerde dik duran bir figüre dönüşmüştür. Bunun yanında, Sümercedeki GUD.ALİM ile Akadcadaki *kusarikku*, muhtemelen Akad Dönemi’nden itibaren yani Sami kültürün Mezopotamya topraklarında yayılmasıyla birlikte birbiriyle ilişkilendirilmeye başlanmıştır.¹¹

Bizon/boğa-adam, iki ayak üzerinde yürür, üst gövdesi insana benzer, ancak boynuzları ve sığır kulakları vardır, alt gövdesi ise boğadır ve kuyruğu ile toynakları vardır. Huba’ya göre, araştırmacılar iki ayaklı bizon/boğa-adam “*kusarikku*” ile insan-başlı bizon/boğa türleri olan *aladlammû*, *alimbû* ve *şêdu* arasında ayırım yapsa da bu mitolojik figürlerin kökenleri büyük olasılıkla aynıdır. Zira görevleri ve fiziksel özellikleri birbirine oldukça benzerdir.¹² İlk başlarda, bizon/boğa-adamın insan kısmı, başın bulunduğu üst gövde, boynuzları ve kulakları hariç, kesinlikle insan iken daha sonra görünümü arkaik ve tanrısal bir hal almış öyle ki Yeni Sümer Dönemi’nde ona ilahi çoklu boynuzlar bile takılmıştır. Tasvirlerde, Erken Hanedanlar Dönemi’nde bizon/boğa-adam yalnızca kavga halinde resmedilmiş ve Akad mühürlerinde çoğunlukla aslanla eşleştirilmiştir. O, bir canavar/iblis olarak tanrılarla eşit şekilde savaşılabılır ve ışınlı tanrılar tarafından yenilgiye uğratılabilir. İnsan-başlı boğa/bizon her zaman bizondan/boğadan daha fazla hayvandır ve bu melez yaratık zamanla kavgada boğanın yerini alarak kavga sahneleri dışında asla dik olarak resmedilmemiştir.¹³

Erken Hanedanlar Dönemi’nden günümüze, üzerinde vahşi hayvanlarla savaşan veya güreşen ve evcil hayvanları koruyan bir erkek tasviri

⁹ Eva Braun-Holzinger, “Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples in the Third and Second Millennia”, T. Abusch, K. van der Toorn (ed.), *Ancient Magic And Divination I, Mesopotamian Magic Textual, Historical and Interpretative Perspectives*, (Groningen: STYX Publications), 166.

¹⁰ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 48.

¹¹ Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits*, 174.

¹² Huba, “A BM 1930-5-8,218”, 75.

¹³ Braun-Holzinger, “Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples”, 167.

bulunan çok sayıda silindir mühür ulaşmıştır. Söz konusu mühürlerin birinde, *kusarikkunun* bir aslanın tehdidi altındaki bir ceylanı koruması, bir diğerinde, bir *lahmunun* insan-başlı bir boğaya saldıran bir aslanı zapt etmesi ve bir başkasında ise *kusarikkunun* bir aslanla savaşı tasvir edilmiştir.¹⁴ Genel olarak Mezopotamya mühür sanatında, kahraman olarak da adlandırılan *lahmu* ve boğa/bizon-adam *kusarikku*, evcil hayvanlara saldıran vahşi hayvanları çıplak elleriyle kontrol altında tutar halde resmedilmişlerdir.¹⁵ “Çıplak kahraman” olarak anılan *lahmunun*, Eski Mezopotamya sanatında uzun saç ve genellikle dört veya altı büyük bukledi sakalla temsil edilen heykelcikleri, Yeni Asur Dönemi'nde şeytanları ve hastalıkları uzaklaştırmak amacıyla temel dolgusu olarak kullanılmıştır.¹⁶ Eski Akad Dönemi'nde kahraman *lahmu* ve bizon/boğa-adam *kusarikku*, sadece kavga sahnelerinin baş aktörleri olarak kalmayıp tanrıların bekçileri ve sancaktarları olarak yeni bir rol üstlenmişlerdir. Genellikle profilden ve bir tanrının bir yanında ya da arkasında durdukları bu sahnelerde, cepheden üst bedenleri ve yüzleri yeni bir önem kazanmıştır. Aynı anda hem kutsal alanı sınırlarlar hem de hizmet ettikleri ve korudukları tanrının ikincil temsilcileri olarak, onun hem kudretinin hem de kaotik ve potansiyel olarak düşmanca alanın yanı sıra düzenli ve medeni olan üzerindeki hâkimiyetinin vurgulu görsel hatırlatıcıları olarak hareket ederler. Melez varlıklar olarak bükümlü-profilli figürler, tasvir edilen sahne ile dış dünya arasında arabulucu işlevi görürler; doğrudan bakışları, insan izleyiciyle ve şimdiki zamanla, alt bedenlerinin demir attığı resimsel uzamı ve zamansız anı aşan etkili bir bağlantı kurar. Davet etme işlevinin yanı sıra dünyevi dünya ile tanrıların işgal ettiği ilahi ya da kutsal alan arasındaki geçidi eşzamanlı olarak açarak ve koruyarak bu ikisi arasında etkileşim kurarlar.¹⁷

Atalarının yaşam alanı nedeniyle insan-başlı bizon/boğa-adam, mitolojide ilk olarak Zagros Dağları ile özdeşleştirilmiş daha sonra ise mitolojide dağların arkasından çıkan güneş tanrısının ayak taburesi, sancağının taşıyıcısı, kapısının koruyucusu, kanatlı güneş diskinin tutucusu ve

¹⁴ Joseph Azize, “Wrestling as a Symbol for Maintaining the Order of Nature in Ancient Mesopotamia”, *JANER* 2, (2002): 17.

¹⁵ Joseph Azize, “Wrestling as a Symbol for Maintaining the Order”, 21.

¹⁶ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 115.

¹⁷ K. Sonik, “The Monster’s Gaze: Vision as Mediator between Time and Space in the Art of Mesopotamia”, L. Feliu, J. Llop, A. Millet ALbà (ed.), *Time and History in the Ancient Near East Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26–30 July 2010*, (Eisenbrauns: 2013), 295.

son olarak da tanrının kendisinin sembolü olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Güneş tanrısı ile olan ilişkisi, *kusarikkun*un Eski Babil Dönemi'nden itibaren ikonografide güneş standardı ile birlikte tasvir edilmeye başlanmasıyla daha çok anlam kazanmıştır.¹⁹ Eski Babil ve Kassit Dönemleri sanatında, bizon/boğa-adam, yarışmalarda olduğu gibi, güneş tanrısı Utu/Şamaş'ın hizmetkârı olarak da ortaya çıkar. Örneğin bir temel tabletinin üzerinde bulunan bir sahnede, bir çift boğa-adam Şamaş'ın tahtını destekler halde tasvir edilmiştir.²⁰ Kassit Dönemi'nde ayrıca başı, omuzları ve ön ayakları keçi, vücudu ise balık olan bir yaratık olarak *kudurrular* üzerinde sıkça tasvir edilen *kusarikku*, aynı zamanda deniz tanrısı Ea'nın sembolü olarak bilinmektedir.²¹ Zimmern, Frank, Bilder, 11, n. 1'de Babillilerin bu sembolü ödünç alınmış bir kelime olan s u urma u veya "suhur-balık+keçi" veya "keçi" ile adlandırdığını göstermiştir. *Kusarikkun*un, çoğunlukla güneş tanrısı ile ilişkilendirilmesinin nedeni, kökeninin Mezopotamya'da güneşin doğduğu dağlarla ilişkili olmasıdır ve bu durum, söz konusu figürün geçmişte iki ayrı figüre ayrılmadan önceki dönemine dayanmaktadır. Mitleştirilmiş insan-yüzlü bizonun/boğanın güneşle ilişkilendirilmesi, gerçek bizonun yaşam alanının, Mezopotamya ovalarının engebeli yamaçlarında sadece güneşin seyahat edebildiği uzak ülkelerde olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Mezopotamya'da bizonlar, aynı zamanda, güneşin doğduğu dünyanın en uç noktasındaki dağları da temsil etmektedir. Diğer taraftan yatay haldeki insan-yüzlü bizon/boğa sarsılmaz barışın zirvesiyken, savaşçı dik duran boğa/bizon-adamın güneş tanrısıyla ilişkileri her zaman barışçıl değildir.²² Örneğin, *kusarikku* Babil Yaratılış Destanı'nda Timat'ın, Marduk'un liderliğindeki genç tanrılara karşı oluşturmuş olduğu ordunun bir üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır ve *kusarikku* adı burada bizondan türeyen boğa-adamı ifade etmek için kullanılmıştır.²³ Bu da demek oluyor ki bizon/boğa-adam, mitolojide, koruyucu bir figür olmanın yanında aynı zamanda tanrılarla mücadele eden

¹⁸ Huba, "A BM 1930-5-8,218", 76.

¹⁹ Ursula Seidl, "The Winged Disc in Mesopotamia", A. Otto, M. Herles, K. Kaniuth (ed.), *Mobility in the Ancient Near East. Images in Context. Archaeology as Cultural Heritage. Engendering Near Eastern Archaeology. Societal Contexts of Religion. Shaping the Living Space*, (Wiesbaden: 2020), 132.

²⁰ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 49.

²¹ S. Longdon, "kusarikku, "Goat-Fish", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 4, (1915): 283.

²² Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits*, 174-175.

²³ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, 217; Jean Bottero ve S. N. Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, (İstanbul: 2021), 702, 710, 713. (Bottero ve Kramer'in Mezopotamya Mitolojisi adlı eserinin Türkçe çevirisinde Kusarikku adı yerine belirtilen sayfalarda "Dev-Boğalar" tabiri kullanılmıştır).

bir canavar olarak da yer almaktadır. Nitekim, Eski Mezopotamya'dan günümüze ulaşan hemen hemen her döneme ait metinlerde en eski ve en sık tasvir edilen canavarlar arasında onun da adı zikredilir: *Muṣḥuṣṣu*, “yılan-ejderha”, *kusarikku*, “bizon/boğa-adam”, *anzû*, “aslan veya yarasa başlı kartal”, *lahmu*, “uzun saçlı veya altı bukleli kahraman” ve *ûmu nā'iru*, “uluyan gün/aslan-ejderha”.²⁴ Benzer biçimde *kusarikku*, CAD'da da hem koruyucu ve iyicil bir varlık olan bizon/boğa-adam olarak hem de bir canavar olarak geçer.²⁵ *Kusarikku*, savaşçı bir tanrı olarak onu kontrolü altında tutan güneş tanrısı Utu/Şamaş'a tabidir fakat bazı anlatılarda onun savaşçı ve bu kötücül karakteri ön plana çıkmaktadır. Örneğin, Anzu Destanı'na göre, Ninurta'nın kahramanlıklarından biri, efsanede bir canavar olarak tasvir edilen *kusarikku*yı “denizin ortasında” yenmesidir. Yine bazı resimli tasvirlerde Şamaş, Şarşar Dağı'nın kişileştirilmiş hali olan bir dağa yaslanmış insan-yüzlü bizonu alt etmektedir. Görünüşe göre, eski bir sözlü gelenek Şamaş'ın bu insan-başlı boğayı nasıl yendiğini konu edinmekteydi ki bu da yine burada bir canavar olarak tasvir edilen *kusarikku*nun, sanatta ve edebiyatta güneş tanrısıyla neden ilişkilendirildiğini açıklar niteliktedir.²⁶

Canavarlar, Mezopotamya mitolojisinin ve sanatının en iyi bilinen figürlerindedir. Canavarların yer aldığı en eski görsel kompozisyonlardan bazıları mücadele/dövüş sahneleridir. MÖ. 4. binyılda evcilleştirilmiş ya da savunmasız uysal hayvanlara saldıran yırtıcı hayvanların bazen araya giren insanlarla birlikte, nispeten doğal bir şekilde resmedilmesiyle başlayan bu sahneler, Erken Hanedanlık Dönemi'nde mitsel bir düzleme taşınarak Mezopotamya evreninin kalbinde yer alan, uygar olanla vahşi olan, kurulu düzenle onu sürekli tehdit eden kaos arasındaki temel çatışmayı yansıtmaya başlar. Görsel olarak bu değişim, hayvanların yatay yerine dikey olarak sunulması ve iki canavarın, kıvrıkcık saçlı/altı bukleli kahramanın, “*lahmu*” ve bizon/boğa-adamın, “*kusarikku*” evcilleştirilmeleri adına sık sık yapılan müdahalelerle resmedilir. Tasvirlerde her iki figür de sıklıkla savunmasız hayvanları açgözlü ve genellikle aslan benzeri yırtıcılara karşı korurken gösterilir. Tüm figürler profilden sunulduğundan, kavga sahneleri, tasvir edilen çatışmanın uzak ve sürekli doğasını aktarır. Bununla birlikte, bedenleri

²⁴ Jacques Margaret, “Monstres velus, monstres hideux en Mésopotamie”, Y. Volokhine, B. Fudge, T. Herzog (ed.), *Barbe et Barbus Symboliques, Rites et Pratiques du Port de la Barbe dans le Proche-orient Ancien et Moderne*, (Zurich: 2019), 18.

²⁵ CAD/Chicago Assyrian Dictionary, Chicago 1956vd. K, 584.

²⁶ Amar Annus, “Sons of Seth and the South Wind”, S. Panayotov and L. Vacin (ed.), *Mesopotamian Medicine and Magic. Studies in Honor of Markham J. Geller, Ancient Magic and Divination, Vol. 14*, (Boston, Leiden: 2018), 16.

tamamen aksiyonla meşgulken bile altı bukleli kahraman ve bizon/boğa-adam sıklıkla bükülmüş profil formundadır. Onlar, anlık olarak dış dünyaya bakmak için dönerler ve rol aldıkları sahneleri görsel olarak kesintiye uğrattırlar böylece kendilerine bakan insanlarla şimdiki anda etkileşime girerek, onlara zorlayıcı bir biçimde içinde buldukları kozmik ve ebedi mücadeleye bir yakınlık kazandırırılar. Bazı tasvirlerde, kahramanın ve bizon/boğa-adamın etkileşime girdiği hayvanlar da Erken Hanedanlar Dönemi'nden beri bilinen insan-başlı bizonlar/boğalar durumunda olduğu gibi, insan yüzü alırlar ve seyirciye katıldıkları kozmik çatışmanın yeni bir farkındalığını iletirler. Bu tasvirlerde, yalnızca insan olan başlarını çevirirler fakat hayvan bedenlerini çevirmezler ve dış mekâna bakarlar.²⁷ Gücün bir sembolü olarak, genellikle tapınak kapılarında veya kutsal sahnelerde gücü ve tanrıların korunmasını ima eden efsanevi bir hayvanı temsil eden siyah başlı boğaların gövdeleri görülür ve bunlar, bizon/boğa ve aslan çatışması sahnelerinde sıklıkla yer alır. Bu çatışma, hayvanlar tarafından sembolize edilen kozmik takımyıldızlarını veya belki de bir hastalığa karşı mücadeleyi, iyinin kötüyü mücadelesini temsil eder.²⁸ Bu canavarca araçların bu sahnelere dâhil edilmesi ve bükülmüş profilden resmedilmeleri, tanrının kendisini, kendi formunun cepheden resmedilmesi yoluyla çok kolay erişilebilir kılmadan ya da içinde resmedildiği resimsel sahneyle meşguliyetinden ödün vermeden, tanrısal olana doğrudan yaklaşma ve onunla etkileşime girme olasılığını akla getirmektedir. Bununla birlikte, insan izleyici için ilahi bir erişim aracı olarak işlev görüyorlarsa, bu şekilde tasvir edilen melez varlıklar aynı zamanda hem görünür hem de görünmez tehlikelere karşı korkunç ve dehşet verici nöbetçiler olarak hareket ederler. Farklı âlemler ve varlık türleri arasında arabuluculuk yapabilen ara varlıklar olarak bu yaratıklar sadece insani tehditlere değil doğaüstü tehditlere de meydan okuyacak donanıma sahiptirler: ön yüzleri ve doğrudan bakışları, olağanüstü dikkat çekme yetenekleriyle hem büyümlü güçlerini pekiştirir hem de düşmanca güçlere karşı tetikte olduklarının işaretini verir.²⁹ Genel olarak konuşursak sadece *lahmu* ve *kusarikkun*un tasvirlerinde dışarı doğru bakmaları ilginçtir. Diğer hayvanlar genellikle profildir. Bunun, mühürlerin muska amaçlı kullanımıyla ilgili olması mümkündür. Belki de mühürden dışarı bakan yaratık, muskada aktif olan yaratıktır. Daha kesin olarak, belki de bu yaratıkların sembolize ettiği doğadaki kuvvet, ruh veya güç, bize baktıklarında işlevsel hale gelmektedir.³⁰

²⁷ Sonik, "The Monster's Gaze", 293-94.

²⁸ Iman Lafta Hussein, "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", 738.

²⁹ Sonik, "The Monster's Gaze", 296.

³⁰ Joseph Azize, "Wrestling as a Symbol for Maintaining the Order", 18.

Tasvirlerde *kusarikku* sıklıkla *lahmu* ile ilişkilidir. “Tüylü/kıllı” anlamına gelen *lahmu*, Mezopotamya mitolojisinde koruyucu ve iyiliksever bir tanrı olarak yer alır.³¹ *Kusarikku*nun mitolojide Güneş Tanrısı Utu/Şamaş ile ilişkili olması gibi *lahmu* da Enki/Ea ve daha sonra Marduk ile bağlantılıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi tasvirlerinde *kusarikku*, insan yüzü, kolları, gövdesi ve duruşu ile bir boğanın boynuzları, kuyruğu ve arka bacaklarını birleştiren ilginç bir yaratık olarak resmedilir.³² *Laḫmu* veya diğer adıyla “altı bukleli kahraman” ise genellikle başının her iki yanında üçer bukle saçla ve silindir mühürlerde kendisiyle ilişkilendirilen *kusarikku* gibi bir gülümsemeyle tasvir edilir. Her ikisi de çoğunlukla yararlı canavarlar olmalarına rağmen bu rol de belirsizdir çünkü edebi olmayan bazı metinlerde kanıtlandığı gibi bu iki yaratık bazen insanları ve öküzleri de öldürebilmektedir.³³ Eski Akad ve Eski Babil Dönemleri oyma sanatlarında *lahmu* ve *kusarikku* tasvirleri karşılaştırıldığında, Eski Akad Dönemi’nde *lahmu*nun hemen her zaman savaş sahnelerinde diğer kahramanlar ve hayvanlarla birlikte resmedildiği görülür. Savaş sahnelerinin dışında ona eşlik eden tek bir tanrı vardır o da Enki/Ea’dır. *Laḫmu* genellikle yay sapı takan bir kişi olarak karşımıza çıkar, *kusarikku* ise Eski Akad Dönemi’nde, neredeyse her zaman savaş sahnelerinde kahramanlar, hayvanlar ve melez yaratıklarla görünür. Eski Babil Dönemi’nden itibaren *lahmu* ve *kusarikku* artık çok daha sık tanrılarla birlikte ve daha fazla tanrı çeşitliliğiyle birlikte tasvir edilmeye başlanmıştır. *Laḫmu* ile Enki/Ea arasındaki Akad bağlantısı, Eski Babil Dönemi’ne kadar devam etmiştir. Dönemin tasvirlerinde, *lahmu* ve *kusarikku* kurbanlık hayvanları getirir ve ibadet eder gibi bir tanrının önünde durur. *Kusarikku* ise tapınan kişiyi tanrının önüne çıkarır. Böylece bu iki figür, insan eylemlerini ve hatta ikinci derecedeki tanrıların eylemlerini yapar hale gelmiştir. Bunun sonucunda, insanlar bu tür figürlerin kendilerine olan yakınlıklarını daha iyi hissedebilmiş ve yukarıda adı geçen kahramanlar ve melez yaratıkların koruyuculuklarını daha elle tutulur hale getirebilmişlerdir. Neticede kahramanlar ve melez yaratıklar daha çok özel alana kaymış ve bireysel koruma için daha güçlü bir şekilde görevlendirilmişlerdir. *Laḫmu* ve *kusarikku*nun Eski Babil Dönemi’nden beri kil figürleri yapılmış ve zaman zaman özel evlerde koruyucu imgeler olarak belgelenmiştir. Arkeolojik kazılarda, Orta ve Yeni Asur özel konutlarında, saraylarında ve kapı komplekslerinde bunun örnekleri ortaya çıkarılmıştır.³⁴

³¹ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 115.

³² Joseph Azize, “Wrestling as a Symbol for Maintaining the Order”, 15-16.

³³ Margaret, “Monstres velus, monstres hideux en Mésopotamie”, 27.

³⁴ Astrid Nunn, “Helden und Mischwesen in der Altbabylonischen Glyptik”, ZA 87, (1997): 241.

2. Kötülüklerden Koruyan Bir Ruh/Güç Olarak: *Kusarikku*

Bizon/boğa-adam figürleri, günümüze çok az sayıda ulaşmıştır. MÖ II. bine ait, iki ayrı tapınağın dış cephelerinde birer adet boğa-adam tasviri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, muhtemelen Orta Asur Dönemi'ne tarihlenen Tel Rimah'ta bir ortostatın üzerinde diğeri ise Orta Elam Dönemi'ne tarihlenen Susa'daki İnşuşinak tapınağında bir tuğla kabartması olarak bulunmuştur. Bunun yanında, bizon/boğa-adamın, Ur şehrinde, hukuk tanrısı Hendursaga'ya adanmış küçük bir tapınağın girişinde, şahsi evlerin arasında, büyük bir pişmiş toprak kabartması bulunmuştur. Ayrıca muhtemelen büyük boyuttaki pişmiş toprak kabartmalar ile aynı amaç için yapılmış küçük boyutlu pişmiş toprak bizon/boğa-adam kabartmaları birkaç yerde bulunmuştur.³⁵ Genellikle girişlerin ve binaların koruyucusu olarak kullanılan *kusarikku* motifleri bazen gücün ve koruyuculuğun sembolü olarak savaş arabalarının üzerine ve muhtemelen savaş arabalarını koruyacak bir tılsım olarak da resmedilmiştir.³⁶

Mezopotamya sanatında, II. Erken Hanedanlık Dönemi'nde esas olarak silindir mühürler üzerinde görülmekle birlikte, bu motife Kassit Dönemi sınır taşlarında, koruyucu küçük heykelerde ve saray kabartmalarında da rastlanmaktadır ve bizon/boğa-adam tasviri Akamenid Dönemi'ne kadar popülerliğini korumuştur. Özellikle bu döneme ait gravürlerde tema olarak en çok hayvan dövüş sahnelerinde altı bukleli kahramanın yanında görülür ve daha sonra bir kapı veya sancak tutarken veya kanatlı bir güneş diskini destekler haldeki tasviri yaygınlaşır. Yeni Asur Dönemi'nde, bizon/boğa-adamın daha erken temalarından bazılarının devam ettiği gözlemlenebilir ancak o, hayvan dövüş sahnelerinde artık yoktur. Bizon/boğa-adam ayrıca konut binalarına muska olarak yerleştirilen kil figürler şeklinde ve Yeni Asur saray kabartmalarında, genellikle taht odalarının girişlerini korurken ve sıklıkla diğer efsanevi yaratıkların eşliğinde görülür.³⁷ Genel olarak, insan-başlı ve kanatlı ya da kanatsız boğa motifi, Erken Hanedanlar Dönemi'nden Yeni Babil ve Akamenid Dönemi'ne kadar Mezopotamya sanatında oldukça yaygındır. Yuvarlak olarak oyulmuş anıtsal boyutlardaki insan-başlı bizonlar/boğalar ve aslanlar, kapıların koruyucuları olarak özellikle Yeni Asur ve benzer biçimde Akamenid Dönemi'nde oldukça

³⁵ Braun-Holzinger, "Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples", 168.

³⁶ Piotr Steinkeller, "Early Semitic Literature", 260.

³⁷ Huba, "A BM 1930-5-8,218", 75-77.

popülerdir. Bizon/boğa-adam figürü, muhtemelen, Asurcadaki *aladlammû* veya *lamassu* ve *şēdu* figürleriyle ve hatta *lama* denilen figürle özdeştir.³⁸

Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonuna doğru tanrı ikonografisi giderek daha karmaşık bir hal almış; tanrılar, özel çevrelerinde, özel nitelikleriyle gösterilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda, savaşın kahramanları ve iblislerinden bazıları, standartlara sahip koruyucu ruhlar olarak seçilmiş ve bu ruhlar, dağlık bölgenin yenilmiş efsanevi varlıkları ve koruyucu figürler olarak ilahi imgelere entegre edilmişlerdir. Önceden zaten var olan bizon/boğa-adam ve kahramanın yanı sıra özel amaçlarla bazı yeni figürler daha icat edilmiştir. Örneğin, Akad Dönemi'nde hava-tanrısının dağı olarak aslan-ejderha ve Tıspak Dağı olarak *muşhuşsu*, Yeni Sümer Dönemi'nde Ea için sazan-keçi gibi. Bunun yanında, *lahmu*, *kusarikku* ve *usumgal* gibi koruyucu figürler, kapıların üstünü ve tapınak sürgülerini süslemek için kullanılmaya başlanmıştır.³⁹ Örneğin, KAR 298 numaralı metinde evi koruyan faydalı ruhlar sayılırken *kusarikku* adının da geçmesi, onun heykelciğinin kötü ruhlara karşı koruyucu olarak evlerde bulundurulduğunu göstermektedir.⁴⁰ Nitekim Eski Mezopotamya'da, terimin en geniş anlamıyla hanenin "tanrıları" arasında, ev sahibinin kişisel tanrısı ve tanrıçası, ölen yakın akrabalar ve ailenin kolektif atası sayılabilirken, evin gerçek tanrılarının, Gula, İştar, İşum ve Pleiades'in yanı sıra Şulak ile kapıyı **koruyan** *kusarikku* ve evin diğer, daha küçük bölümlerinin ilahi koruyucuları olduğu görülmektedir.⁴¹

Hem bizon/boğa-adam, "*kusarikku*" hem de altı bukleli kahraman, "*lahmu*", II. ve III. binyılda klasik kapı muhafızları olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken savaş sahnelerinde görülen çeşitli figürlerden sadece birkaçı geç III. binyılın repertuarına alınmıştır. Doğal hayvanlardan sadece aslan ve boğa, kahramanlardan sadece bizon/boğa-adam ve altı bukleli kahraman, dönemin tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Aslan, boğa, kahraman ve bizon/boğa-adam, arkeolojik ve filolojik kanıtlarla gösterildiği gibi tapınaklar ve diğer binalardaki apotropaik/kötülüklerden koruyucu figürlerin başlıca temsilcileridir. Kahraman ve bizon/boğa-adam, *kusarikku*, figürleri, ellerindeki sırtıklar ile kapı muhafızları olarak ilk defa Akad Dönemi mühürlerinde karşımıza çıkar. Kapıların bekçisi/koruyucusu olarak

³⁸ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 51.

³⁹ Braun-Holzinger, "Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples", 170.

⁴⁰ Laura Feldt, "Monstrous Figurines from Mesopotamia - textuality, spatiality, and materiality in rituals and incantations for the protection of houses in 1st millennium Aşşur", J. N. Bremmer, & D. Boschung (ed.), *The Materiality of Magic*, (Paderborn: 2015), 82.

⁴¹ Joann Scurllock, "Ancient Mesopotamian House Gods", *JANER* 3, (2003): 106.

bizon/boğa-adam ve kahraman figürleri arkeolojik olarak günümüze az sayıda ulaştığından, onların tapınak koruyucuları olarak yaygın kullanımlarına dair en iyi kanıtlar Akad mühürleri ve Eski Babil pişmiş toprakları üzerindeki tapınak tasvirleridir. Standartların çoğu bir topuz veya mızrakla biten sırıklardır ve bazen tepelerinde bir güneş diski bulunmaktadır.⁴²

*Kusarikkun*un binaların girişlerini koruyan tanrı olduğuna dair inanış Eski Babil Dönemi'ne ait büyü-lü-ninni diyebileceğimiz bir metinde de karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu belgede, *kusarikku* ev tanrısıyla birlikte geçmekte ve hem evi hem de içindekileri koruyan insan başlı ve bizon/boğa görünümüne sahip koruyucu iyi bir ruhu temsil etmektedir.⁴³ Geceleyin evdeki diğer herkesin uyduğu bir vakitte ağlayan bir bebeği sakinleştirmek için okunan bu büyü-lü-ninni metni, bebeğin ağlamasının evin tanrısı bizon/boğa-adamı rahatsız ettiğini ve uykusundan uyandırdığını aktarmaktadır. Bu metinden yola çıkılarak bir değerlendirme yapılacak olursa *kusarikkun*un evin koruyucu tanrısı olduğu sonucuna ulaşmak olasıdır. Fakat Toorn'a göre, hem metinsel hem de yazılı olmayan mevcut bilgiler değerlendirildiğinde bunun yanlış bir çıkarım olduğu anlaşılacaktır. Nitekim bu büyü metninin I. binyıla ait bir versiyonunda, bebeğin ağlamasının *kusarikku*yı uyandırdığı değil paniklettiği şeklinde bir ifade kullanılmıştır ki bu, *kusarikkun*un evin içini değil kapısını koruyan tanrı olduğu gerçeğiyle daha iyi örtüşmektedir. Çünkü evin girişini korumakla görevli tanrının uyumaması gerektiği ortadadır.⁴⁴ Wiggermann'a göre bu *kusarikku*, evde fiziki olarak mevcut olmalıdır ve muhtemelen koruyucu bir kil plaka üzerinde tasvir edilmektedir. Her ne kadar arkeolojik araştırmalarda Orta ve Yeni Asur saray ve mabetlerinde bulunmamış olsa da bizon/boğa-adam heykelciklerinin koruyucu güçler olarak bu yerlerin temeline yerleştirildiği metinlerde geçmektedir. Yanı sıra mühürlerin ve mafsallı kapı pimlerinin üzerindeki bizon kafaları da muhtemelen koruyucu amaçlarla kullanılmış olmalıdır. Benzer biçimde bazı *kudurruların* üzerinde genellikle, "ölümden çık, yaşama dâhil ol" yazısıyla birlikte *kusarikku* tasvirleri bulunmuştur. Ayrıca bir *lamaštu* muskasının arka yüzünde, diğer *lamaštu* muskalarındaki *pazuzu* veya aslan-ejderha ile aynı koruyucu işlevi görmesi niyetiyle sıra dışı olarak,

⁴² Braun-Holzinger, "Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples", 164, 167, 169.

⁴³ Walter Farber, "Magic at the Cradle. Babylonian and Assyrian Lullabies", *Anthropos* 85/1.3, (1990): 140.

⁴⁴ Karel van der Toorn, "Magic at the Cradle: A Reassessment", T. Abusch, A. K. Guinann (ed.), *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, (Leiden: 2000), 146.

pazuzunun yerine *kusarikku* figürü çizilmiştir.⁴⁵ Bu da *kusarikkunun*, Mezopotamya inancında girişleri koruyan iyicil bir güç/ruh olarak görülmesinin yanı sıra *lamaštu* gibi hamile ve yeni doğum yapmış kadınlara musallat olan kötücül cinlerle de mücadele ettiğine inanılan bir güç olarak da görüldüğünü göstermektedir ki bu ona yüklenen “girişlerin koruyucusu” misyonundan oldukça büyük bir farklılık arz etmektedir.

MÖ 3. binyıldan kalan kanıtlar, Eski Mezopotamya’da en azından yöneticilerin bazen belirli bir tanrıyı veya bazı tanrıları, kendilerinin şahsi/özel koruyucuları olarak gördüklerini göstermektedir. Bununla birlikte bireysel, daha kişisel bir tanrı fikrinin bu dönemden sonra geliştiği anlaşılmaktadır. Bu tanrı genellikle isimlendirilmemiş ve ona tapan kişi tarafından kendisine “tanrım” veya “tanrıçam” olarak hitap edilmiştir. Bu tanımlanamayan tanrı, bireyin tüm hayatını gözetten koruyucu bir güç olarak hareket etmiştir. Hatta bazen bu kişisel tanrının, koruması altındaki bireyi kendisinin yarattığına inanılmıştır. İyiliksever kişisel tanrı fikri, insanlara eşlik eden antropomorfik varlıklar olan ve *lama* ile özdeşleştirilen iyiliksever *şedu* veya *kusarikkunun* sonraki dönemlerdeki temsilcisi olarak görülen *lamassu* fikrine yakındır. Bir metne göre kişisel tanrı, bu tür varlıkları kendi korumasının araçları olarak bireylere göndermekten sorumludur. Eski Mezopotamya inancında kişisel tanrı veya tanrıçayı hoşnut tutmak oldukça önemlidir çünkü onlar, kasıtlı veya kasıtsız olarak her türlü şekilde gücenebilmektedir. Şanssız bir kişi için sıklıkla “tanrısının kendisini terk ettiği” veya psikolojik olarak rahatsız bir kişi için tanrısını bir şekilde gücendirdiği veya tanrısı için tabu olan bir eylemde bulunduğu söylenirdi.⁴⁶

Elimizde, *kusarikkunun* tapınakların içeriye girişi sağlayan ana kapılarını koruyan bir güç olarak görüldüğüne işaret eden bazı belgeler bulunmaktadır. Bunlardan biri, MARV VII 76 numaralı Orta Asur Dönemi’ne ait, bir tapınağa yapılan büyük ölçekli mal teslimatını içeren bir belgedir. Belgede, teslimatın tanrı *kusarikkunun* huzurunda belgelendiğine ve teyit edildiğine dair bir ifade bulunmaktadır.⁴⁷ Bu da *kusarikkunun* kapı muhafızlığı özelliğine paralel bir durum sergilemektedir zira söz konusu tapınağa gelen mallar tapınağın kapısından *kusarikkunun* onayını alarak içeri girecek ve böylece içeri girecek mallarda herhangi bir sorun olmadığı teyit edilmiş olacaktır. Yine Orta Asur Dönemi’ne ait M 4 kodlu, kurban yönetimine ait,

⁴⁵ Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits*, 179.

⁴⁶ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 148.

⁴⁷ Helmut Freydank, “Anmerkungen zu mittellassyrischen Texten. 7”, *Altorientalische Forschungen* 38/2, (2012): 354.

tanrı Asur'a sunulmak üzere Asur tapınağına gönderilen birçok malın teslimatını içeren belgede ise Asur Tapınağı'nda tapınılan ve "Güneş'in Oğlu", ^dGU₄-DUMU-^dUTU, olarak adlandırılan boğa-adam/ *kusarikkun*un tanık olarak çağrıldığını görmek mümkündür.⁴⁸

Kassit Dönemi'nden itibaren bizon/boğa-adam figürü/*kusarikku* bu defa büyü-**koruyucu** bir cin olarak da karşımıza çıkar. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz üzere, Kassit Dönemi'nin en belirgin sanat eserleri olan bazı *kudurruların* üzerinde koruyucu bir figür olarak *kusarikku* tasvirleri çizilmiştir. Sonraki süreçte Yeni, Asur Dönemi'yle birlikte, *kusarikkun*un tanrı *Şamaş* ile olan ilişkisi zayıflamış gibi görünmektedir. Bu döneme ait tasvirlerde hala tanrı *Şamaş*'in sembolü ve yanı sıra onun kanatlı diskinin destekçisi olarak görünse de bizon/boğa-adam figürü aynı zamanda Kassit Dönemi'nde olduğu gibi iyiliksever yaratıklardan biri olarak kötülüğe karşı bir bariyer olması için binaların içine yerleştirilen anıtsal ve küçük ölçekli heykeller olarak karşımıza çıkar.⁴⁹ Nitekim, Asur'un 9. yüzyıldaki Kalhu/Nimrud saraylarında *kusarikku* ve balık-*apkallu* gibi melez yaratıkların figürinleri bulunmuştur. Bu figürinler, kötülüklerden korumaları için Asur yapılarının stratejik noktalarına gömülmüş ve örneğin, Sargon'un sarayında genellikle dış girişlerin önüne yerleştirilmiştir. MÖ. 7. Yüzyıla gelindiğinde, Asur saraylarındaki koruyucu güçlere, *uridimmu*, *ugallu*, *muşhuşşu* ve muhtemelen *lahmu* da katılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Tiamat'ın ordusunun on bir üyesi arasında bulunan bu yenilmiş canavarlar, bu dönemde popüler **koruyucu** ruhlar/figürler haline gelmiştir.⁵⁰ Diğer taraftan Yeni Asur Dönemi'nde, tapınaklara mekânı kötü ruhlardan koruması için *kusarikkun*un anıtsal boyuttaki heykelleri, dikilmiştir. Metinlere göre bunların çoğu metalden yapılmış figürler olmasına rağmen bir kaç istisna dışında bu heykellerden günümüze ulaşan olmamıştır.⁵¹ Yeni Asur Dönemi'ne ait en iyi *kusarikku* heykelleri, imparator Esarhaddon döneminde yapılmıştır. Yazılı kayıtlara göre o, parlayan bronzdan iki tane *kusarikku* heykeli yaptırmıştır. Bu heykellerin başları öne ve arkaya bakmaktadır ve her ikisi de aynı

⁴⁸ Stefan M. Maul, "Die tägliche Speisung des Assur (gina'u) und deren politische Bedeutung", L. Feliu, J. Llop, J. Sanmartin (ed.), *Time and History in the Ancient Near East. Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, (Winona Lake: 2013), 567.

⁴⁹ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols*, 49.

⁵⁰ David Kertai, "The Guardians at the Doors: Entering the Southwest Palace in Nineveh", *JNES* 74/2, (2015): 348.

⁵¹ G. B. D'alessio, "Textual Fluctuations and Cosmic Streams: Ocean and Acheloiios", *Journal of Hellenic Studies* 124, (2004): 26.

yüksekliktedir ki bu sayede Asur tapınağının **girişinin** üzerindeki çatı kirişlerini destekleyebilmektedirler. Bu girişe “Enlil'in (yıldızlarının) Yolunun Kapısı” denmiştir ve bu yüzden de canavarlar açıkça astral şekillerdir. Bu, *Kusarikku* Takımyıldızı'nın hem ayakları hem de elleri olduğunu ortaya koyan birkaç işaretle desteklenmektedir. Belki de bu türün mevcut en yakın temsilcileri, Nimrud kentinin kuzeybatı sarayındaki taht odasının E girişinin her iki yanında duran iki sentor figürüdür ki bu figürlerin de ayakları ve elleri vardır ancak vücutları bizon/boğa değil aslan benzeridir ve Yanus⁵² gibi yüzleri yoktur.⁵³

İlk olarak Erken Hanedanlar Dönemi silindir mühürlerinde *lahmu* ile birlikte karşımıza çıkan *kusarikku* figürleri, sonrasında Yeni Asur saraylarının anıtsal geçit koruyucuları olan kanatlı, insan-başlı boğa biçimindeki devasa *lamassunun* olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ Akadca'da *lamassu*, Sümercede *lama* olarak adlandırılan ve özellikle Yeni Asur saray ve tapınak girişlerinde karşımıza çıkan bu insan-başlı kanatlı boğalar, Erken Hanedanlar Dönemi'nin başlarından itibaren Leç şehrinin tanrıları kompleksinde şefaet ve ibadet görevi gören küçük Sümer tanrıları olarak ortaya çıkmış ve Eski Babil Dönemi'nde daha popüler hale gelmiştir. Kanatlı bizon/boğa, sonrasında Orta Asur döneminde tapınakların, sarayların ve şehirlerin kapılarını koruyan ve onları kötülükten kovan bir koruyucu ruh olarak kullanılmıştır.⁵⁵ Bu gelenek Yeni Asur sanatında da devam etmiş, kanatlı ve sakallı bir insan başına sahip anıtsal boyuttaki boğa heykelleri, özellikle sarayın taht salonunun girişlerini **korumak** amacıyla girişlerin her iki tarafına konmuştur. Örneğin, Yeni Asur kralı, II. Şarru-kin'in Dur Şarrukin'deki sarayının kral dairesinde bulunan taht salonunun girişinin her iki tarafına karşılıklı olarak konulan, bazıları 4 m. yüksekliğinde ve 4.65 m. uzunluğunda kanatlı-boğa/*lamassu* heykelleriyle burası güvence altına alınmıştır.⁵⁶ Kanatlı boğa heykelleri ilk olarak 1886 yılında arkeolog Henry Layard tarafından bulunmuş daha sonra devam eden arkeolojik kazılarda, Asur başkentlerinin kalıntıları arasında yüzden fazla insan-başlı kanatlı boğa heykeli ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik buluntular ve yazılı belgeler, bunların modern Asur gücünün sembolü haline geldiğini

⁵² Roma mitolojisinde kapıların koruyucusu, birbirinin tam tersi yöne bakan iki yüze sahip tanrı. Donald L. Wasson, "Janus." tarafından çevrildi Gorgon Dergisi. World History Encyclopedia. Son güncelleme Şubat 06, 2015. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-12087/janus/>. (Erişim: 20. 05. 2025/17:55).

⁵³ C. J. Gadd, "Some Contributions to the Gilgamesh Epic", *Iraq* 28/2, (1966): 11-12.

⁵⁴ Sonik, "The Monster's Gaze", 296.

⁵⁵ İman Lafta Hussein, "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", 743.

⁵⁶ Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 76.

göstermektedir. Başkentte yaklaşık 43 kanatlı boğa da dâhil olmak üzere Ninive'deki Nergal Kapısı'nda iki ve kral Sanherib'in sarayının kalıntılarından 40 heykel keşfedilmiştir. Bu da göstermektedir ki en önemli Asur krallarının sarayları ve Asur başkentlerinin kapıları belirgin bir şekilde insan-başlı boğalar ile dekore edilmiştir. *Lamassu* adı verilen bu kanatlı insan-başlı boğalar, kapının sütunlarında dik olarak ve dışa dönük bir şekilde çiftler halinde yerleştirilmiştir. Bu efsanevi melez hayvanların heykellerinin birçok sembolik anlama ve işleve sahip oldukları anlaşılmaktadır. Asur inancına göre *lamassular*, düşmanlardan, hastalıklardan ve kötülüklerden korunma ruhunu temsil etmektedir, bu nedenle onları tehdit eden girişimleri kontrol altında tutmak için şehir surlarının, sarayların ve tapınakların kapılarında bulunurlar. Diğer taraftan bu melez yaratık sembolik anlamlarla doludur: *Lamassuda*, boğaya yerleştirilen insan başı, akli, bilgeliği ve kanaat önderliğini sembolize ettiği gibi aynı zamanda boynuzlu tacı taşıdığı için kralı da sembolize etmektedir. Taç, hem insan gücünün merkezi hem de tanrıların yüceliğinin simgesidir ve tanrısallığın sembolüdür. Gökyüzünde baskın bir güç olarak gördüğümüz kartal, havayı kontrol eden göklerin kralıdır. Bu nedenle, gökyüzündeki krallarla yani tanrılarla ilişkilidir. Boğa, bir ineğin eşi olduğu için doğurganlığı ve üremeyi temsil eder, doğadaki eril gücün simgesidir. Peçeler, Asur İmparatorluğu'nun egemenlik gücünün sembolüdür. Balık kuyruğu, sudaki gücü ve bilgeliği sembolize eder ve balık, hem insanlar hem de tanrılar için önemli bir besindir. Bu temelde, insan-başlı kanatlı boğa sembollerini havayı, gökyüzünü, dünyayı ve suyu tek bir formda birleştirerek, bu doğal unsurları temsil eden üç tanrının sembollerini bir araya getirmiştir: Anu, gökyüzü tanrısı; Enlil, hava tanrısı; Enki, toprak ve yeraltındaki suyun tanrısı. Böylece *lamassu*, havayı ve elementlerini kontrol ederek evreni kuşatmıştır. O, gökyüzünde güçlü bir kartal, yerde yırtıcı bir aslan ve suda kuyruğu ve pullarıyla bilge bir balıktır.⁵⁷

Genel olarak bakıldığında *kusarikku*, ilginç bir ikileme sahip mitolojik varlıklardan biridir. O, Enuma Eliş'te Tiamat'ın ordusundaki canavar yaratıklarından biri ve ara ara tanrılarla savaşan bir figür iken aynı zamanda çeşitli evlerin, tapınakların ve sarayların kapılarında ve geçitlerinde ve ayrıca tanrıların zafer arabalarında temsil edilen koruyucu özelliğe sahip melez varlıklardan da biridir. Aynı ikirciklilik, bir Babil büyüünde de görülür. İlgili cümle şöyledir: "Eğer (o) bir *kusarikkunun* yüzüne sahipse zengin (olacak ve) onurlandırılacak, (ama) bir silahla öldürülecektir." *kusarikkunun* bu iki yönlü özelliği, Mezopotamya dışından gelen yaratıkların ve eşyaların Mezopotamyalılar tarafından bilinmeyen ve muhtemelen düşmanca olarak

⁵⁷ Iman Lafta Hussein, " Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", 743-746.

görülmesi ancak aynı zamanda Mezopotamya yaşamının zenginliğine katkıda bulunan malların kaynağı olması ikiliği ile ilişkili olmalıdır.⁵⁸ Zira bizon/boğa-adam figürü de Mezopotamya mitolojisine yabancı bir coğrafyadan gelip dâhil olmuştur.

Sonuç

Eskiçağda yaşamış insan topluluklarının ürettikleri mitolojik hikâyeler ve bu hikâyelerin kahramanları olan figürler, gerçek hayattan izler taşımaktadırlar. Zira mitolojik hikâyeler her ne kadar doğaüstü unsurlarla bezenmiş ve mitolojik figürler insanüstü ve bazen insan-hayvan karışımı melez yaratıklar olsa da bu hikâyelerden ve mitolojik kahramanlardan gerçek hayatın, toprağın ve suyun tadını almamak mümkün değildir. Bu nedenle bazen insanın arzularının hayal gücüyle birleşmesiyle ortaya çıkan mitolojik anlatılar, şaşırtıcı ve doğaüstü olmasına rağmen onu üretenlerle benzer düşünme tarzıyla ele alındığında anlaşılabilir hikâyelere dönüşmektedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan *kusarikku*, bu duruma güzel bir örnek oluşturmaktadır. Çünkü o bir yönüyle doğada ot yiyerek yaşayan sıradan bir hayvan yani bir bizon/boğa, diğer yönüyle insan yüzüne sahip ve iki ayağı üzerinde dik durabilen melez bir varlıktır. Peki, Eski Mezopotamya sakinleri bu melez varlığı hangi nedenlerle yaratmıştır? Bu sorunun cevabı, insanın her hangi yeni bir şey üretirken ne tür bir ruh hali içerisinde olduğunda yani üretimin ve yaratımın psikolojik arka planında gizlidir: *Kusarikku*, her şeyden önce bir boğa ya da bizondur yani doğadaki güçlü ve heybetli görünüşe sahip hayvanlardan biridir. Dolayısıyla Eskiçağın ataerkil ve savaşçı insanının fiziksel güce olan hayranlığı bizon/boğa adamın ortaya çıkışının arkasındaki birincil etmendir. Böylece dönemin sanatkarları, bir boğanın/bizonun gücüne ve bir insanın aklına sahip bir varlık tahayyül etmiş ve böylece o, bizon/boğa adam olarak mitolojiye dâhil edilmiştir. Nitekim *kusarikku*, özellikle erken tasvirlerinde hep vahşi hayvanlarla kavga ederken ve sonraları da yine gücü temsil eden binaların girişinin bekçisi olarak betimlenmiştir. Fakat diğer taraftan *kusarikku* ikili bir karaktere sahiptir. Yani bir taraftan Güneş Tanrısı'nın sembolü, kapıların/geçitlerin koruyucusu ve tasvirleri binaların temelinde konulan iyicil koruyucu bir varlık diğer taraftan Tiamat'ın Marduk'a karşı oluşturduğu ordusundaki bir canavar ve bazen tanrılarla savaşan kötücül bir yaratıktır. Esasında, *kusarikku*nun bu zıt yönlü ikili karakteri tam olarak bizonun/boğanın bir hayvan olarak doğadaki karakteriyle ilişkili biçimde

⁵⁸ Joseph Azize, "Wrestling as a Symbol for Maintaining the Order", 16.

kurgulanmıştır. Çünkü o hem ehli hayvanları aslan gibi vahşilere karşı koruyan, ineklerin üremesini sağlayan, tarla işlerinde insana büyük yardımı dokunan faydalı bir hayvan ve hem de hala içinde vahşi karakteri yaşamaya devam eden ve bu nedenle bazen insanlara ve çiftlikteki diğer hayvanlara saldıran ve ortalığı yakıp yıkan bir hayvandır. Diğer taraftan *kusarikku* mitolojide, Güneş Tanrısı ile yakın ilişki içerisinde ve genellikle kapıların ve geçitlerin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Bu da yine Mezopotamya'nın coğrafi ve siyasi-sosyal gerçekleriyle ilişkili olarak mitolojiye yansıyan bir durumdur. Bilindiği üzere Mezopotamya coğrafyasının doğu sınırını, Kuzey Mezopotamya'dan başlayıp Basra Körfezi'ne kadar uzanan ve bugün İran sınırları içerisinde kalan Zagros Dağları oluşturmaktaydı. Güneş bu dağların üzerinden doğar ve Mezopotamya ovalarını aydınlatırdı. Nitekim daha sonra bizon/boğa-adam olarak mitolojik bir figüre dönüşecek olan hayvanın anavatanı bu dağların etekleriydi. Tüm bunların yanında Mezopotamya'nın yerleşik toplumları üzerine sürekli yağma amaçlı akınlar düzenleyen, bazı dağlı kabileler Zagroslar'da yaşamaktaydı. *Kusarikku*nun mitolojideki rolü/rolleri incelendiğinde onun aslında tam da bölgenin bu gerçekliklerini kendi bünyesinde topladığını görmek mümkündür: O, güneş tanrısıyla ve dağlarla yakın ilişki içerisinde çünkü anavatanı güneşin üzerinden doğduğu dağlardır, kapıyı/girişi temsil eden doğuda yaşadığı ve doğudaki dağlardan gelen "barbar" topluluklara karşı bir set oluşturduğu için kapıların/girişlerin koruyucusu/bekçisidir.

Hayvanların, *kusarikku* gibi melez varlıkların ve bitkilerin Mezopotamya sanatında ve mitolojisinde sıklıkla yer almalarının arkasındaki bir diğer neden de dinsel inançtan kaynaklanmaktadır. Nitekim ağırlıklı olarak Sümer inancının şekillendirdiği Mezopotamya dinsel inancı, doğadaki güçlerin kutsanmasına dayanan bir yapıdadır.

Mitolojik hikâyelerde görülen dönemsel ve bölgesel değişiklikler *kusarikku*yı da etkilemiştir. Özellikle Yeni Asur Dönemi'ne geldiğimizde, her ne kadar görevi, eskiden olduğu gibi, kapıları ve geçitleri korumak olsa da *kusarikku* anıtsal ölçeklerde heykelleri yapılan *lamassu* adlı koruyucu bir varlığa dönüşmüş ve öncekinden farklı olarak, sakallı bir insan başına, kartal kanatlarına ve ucu balığinkine benzeyen bir kuyruğa sahip olmuştur. Böylece daha önce karadan gelecek tehditleri engelleyen bizon/boğa-adam artık göklerden ve sulardan gelebilecek tehlikelere de karşı koyabilecektir. Fakat bu defa ona, öncekilerden daha büyük ve daha yüce sembolik anlamlar yüklenmiş ve insan-başlı boğa, adeta, Yeni Asur İmparatorluğu'nun

“koruyucusu” haline gelmiştir. Nitekim bunun böyle olduğu, hemen hemen tüm Yeni Asur saray kapılarının ve taht odalarının girişlerinin her iki yanına devasa *lamassu* heykelleri dikilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Annus, Ammar. “Sons of Seth and the South Wind”, ed. S. Panayotov and L. Vacin, *Mesopotamian Medicine and Magic. Studies in Honor of Markham J. Geller, Ancient Magic and Divination, Vol. 14.* 9-24. Boston-Leiden, 2018.
- Black, Jeremy ve Green, Anthony. *Gods Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia.* London: The British Museum Press, 2004.
- Black, Jeremy ve Green, Anthony. *Tanrılar İfritler Semboller Mezopotamya Mitolojisi sözlüğü.* İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
- Bottero, Jean, ve Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Braun-Holzinger, Eva A. “Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples in the Third and Second Millennia”, ed. T. Abusch, A. K. Guinan. *Mesopotamian Magic: Textual, Historical and Interpretative Perspectives.* 149-172. Groningen, 1999.
- CAD Chicago Assyrian Dictionary, Chicago 1956vd.
- D’alessio, G.B. “Textual Fluctuations and Cosmic Streams: Ocean and Acheloios”, *Journal of Hellenic Studies* 124 (2004): 16-37.
- Donald L. Wasson, "Janus." tarafından çevrildi Gorgon Dergisi. World History Encyclopedia. Son güncelleme Şubat 06, 2015. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-12087/janus/>. (Erişim: 20. 05. 2025/17:55).
- Farber, Walter. “Magic at the Cradle Babylonian and Assyrian Lullabies”, *Anthropos* 85/1/3 (1990): 139-48.
- Feldt, Laura. “Monstrous Figurines from Mesopotamia”, ed. D. Boschung ve J.N. Bremmer, *The Materiality of Magic*, 59-96. Paderborn, 2015.
- Freydank, Helmut. “Anmerkungen zu mittellassyrischen Texten. 7”, *Altorientalische Forschungen* 38/2 (2011): 348-66.
- Gadd, C. J. “Some Contributions to the Gilgamesh Epic”, *Iraq* 28/ 2 (1966): 105-21.
- Huba, Lőrincz. “A BM 1930-5-8,218-as számú ninivei füstölóállvány funkcionális és ikonográfiai elemzése”, ed. P. Doma ve F. Takó, “*Közel, s Távol*” *Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiból.* 67-92. Budapest, 2017.

- Hussein, Iman Lafta. "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", *International Journal of Innovation, Creativity and Change* 11/2 (2020): 734-49.
- Jacques, Margaret. "Monstres velus, monstres hideux en Mésopotamie", ed. Y. Volokhine, B. Fudge, T. Herzog, *Barbe et Barbus Symboliques Rites et Pratiques du Port de la Barbe dans le Proche-orient Ancien et Moderne*, 17-36. Zurich, 2019.
- Joseph, Azize. "Wrestling as a Symbol for Maintaining the Order of Nature in Ancient Mesopotamia", *JANER* 2 (2002): 1-26.
- Kertai, David. "The Guardians at the Doors: Entering the Southwest Palace in Nineveh". *JNES* 74/2 (2015): 325-49.
- Longdon, S., "kusarikku, "Goat-Fish". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 4 (1915): 283-285.
- M. Maul, Stefan. "Die tägliche Speisung des Assur (gina'u) und deren politische Bedeutung", ed. L. Feliu, J. Llop, ve A. Millet Albà, *Time and History in the Ancient Near East. Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, 561-574. Winona Lake Indiana, 2013.
- Nunn, Astrid. "Helden und Mischwesen in der Altbabylonischen Glyptik", *Zeitschr. f. Assyriologie* 87 (1997): 222-46.
- Scurlock, Joann. "Ancient Mesopotamian House Gods", *JANER* 3 (2003): 99-106.
- Seidl, Ursula. "The Winged Disc in Mesopotamia", ed. A. Otto ve M. Herles, *Mobility in the Ancient Near East Images in Context. Archaeology as Cultural Heritage. Engendering Near Eastern Archaeology. Societal Contexts of Religion Shaping the Living Space*. 119-150. Wiesbaden, 2020.
- Sevin, Veli. *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Sołtysiak, Arkadiusz. "The Bull of Heaven in Mesopotamian Sources", *Culture and Cosmos* 5/2 (2001): 3-21.
- Sonik, Karen. "The Monster's Gaze: Vision as Mediator between Time and Space in the Art of Mesopotamia", ed. L. Feliu ve A. Liop, *Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, 285-300. Winona Lake Indiana, 2013.
- Steinkeller, Piotr. "Early Semitic Literature and Third Millennium Seals with Mythological Motifs", *Quaderni Di Semitistica* 18 (1992): 243-83.
- Van der Toorn, Karel. "Magic at the Cradle: A Reassessment", ed. T. Abusch ve A. K. Guinan, *Ancient Magic and Divination I*. 141-152. Groningen, 1999.

Wiggermann, F. A. M. *Mesopotamian Protective Spirits The Ritual Texts Cuneiform Monographs I*. Groningen: STYX&PP Publivations, 1992.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1897-0511-108

<https://www.britannica.com/topic/lamassu#/media/1/2213429/5305>

<https://art.thewalters.org/object/42.674/>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/323869>

EKLER

Resim 1. Dur Şarrukin Sarayı'nın kapısında bulunan *lamassu* heykeli.
<https://www.britannica.com/topic/lamassu#/media/1/2213429/5305>

Resim 2. Walter Art Museum'da, Eski Akad Dönemi'ne ait Bu mühürdeki sahnede merkezi bir ağaç motifi yer alır. Bir tarafta sakallı bir kahraman ters bir boynuzlu bir hayvan tutar; diğer tarafta ise bir boğa-adam ters bir aslan tutar. Sahnede iki yerde çivi yazısı yazıtları vardır. <https://art.thewalters.org/object/42.674/>

Resim 3. Eski Akad Dönemi'ne ait, silindir mühür ve modern baskısı: Aslanla gürleşen bizon/boğa-adam; su bualosuyla gürleşen çıplak, sakallı kahraman. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/323869>

Resim 5. BM 121547 NUMARALI Eski Akad Dönemi'ne ait orijinal altın kaplama veya süslemeli başlıklara sahip lapis lazuli silindir mühür; aslanla mücadele eden uzun saçlı boğa-bizon/adam. Yivli süslemelerle süslenmiş dışa doğru genişleyen bir başlık ve dökümlü bir etek giyen sakallı kahraman, bir boğanın boynunu ve ön bacağına kavriyor ve bir arı kovani başlığı ve etek giyen bir kahraman, diğer eliyle boğazını tutarken bir hançeri saplıyor. <https://www.britishmuseum.org/collection/image/231708001>

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/2	2025	469-503
----------------------------	------	------	---------

BOĞAZKALE-HATTUŞA'DAN ARINMA VE ÇAĞIRMA RİTÜELİ İÇERİKLİ YAYINLANMAMIŞ HİTİTÇE TABLET FRAGMANLARI

Leyla MURAT KARAKURT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Eylül 2025

Kabul: 16 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: September 15, 2025

Accepted: November 16, 2025

Öz

*Boğazköy-Hattuşa'da yapılan ilk kazılarda ele geçen, 1987 yılında Almanya'dan Türkiye'ye getirilen ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan yayımlanmamış Arınma ve Çağırma içerikli 7 adet tablet fragmanı** - Arınma Ritüelleri Fragmanı Bo 7221 (CTH 495), Bo 7222 (CTH 495), Bo 7238 (CTH 495); Bo 7226 (CTH 495), Bo 7243 (CTH 495); Bo 7250 (CTH 456); Ev Arındırma, Yeraltı Tanrılarını Çağırma Ritüeli Fragmanı Bo 7358 (CTH 446.C); Çağırma Ritüeli Fragmanı Bo 7206 (CTH 483.IA)- çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışma, söz konusu yayımlanmamış Hititçe tablet fragmanlarının paleografik yönden tarihlendirmeleri, Boğazköy-Hattuşa'da bulunan yayımlanmış Hititçe metinler ile birleşme/join bilgileri, duplikat ve paralellik bilgileri, özellikle transliterasyon,*

* Prof. Dr. , Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Hititoloji Anabilim Dalı. E- posta: lmurat@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0075-717X

** Bu makalede çalışılan tabletlerin yayın iznini veren Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Sayın Yusuf Kıracı'ya, çok teşekkür ediyorum. Ayrıca müzedeki çalışmalarımız sırasında her konuda destek olan başta Mine Çiftçi olmak üzere Başak Yıldız Gülşen, Ceren Demiryürek ve İsmet Aykut'a; tabletlerin fotoğraflarını çeken Ahmet Remzi Erdoğan'a çok teşekkür ediyorum.

tercüme ve filolojik yorumu ile bilim dünyasına önemli katkılar sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tablet, Arınma, Çağırma, Ritüel, Hitit, Kizzuwatna.

Unpublished Hittite Tablet Fragments with Purification and Invocation Ritual from Boğazkale-Hattuša

Abstract

The subject of this study is the 8 tablet fragments containing Purification and Invocation, which were unpublished during the first excavations in Boğazköy-Hattuša, brought to Turkey from Germany in 1987 and kept in the Ankara Museum of Anatolian Civilizations - Purification Rituals Fragment Bo 7221 (CTH 495), Bo 7222 CTH 495), Bo 7238 (CTH 495); Bo 7226 (CTH 495), Bo 7243 (CTH 495); Bo 7250 (CTH 456); House Purification, Invocation of Underworld Gods Ritual Fragment Bo 7358 (CTH 446.C); Invocation Ritual Fragment Bo 7206 (CTH 483.IA). This study will make significant contributions to the scientific world with its paleographic dating of the unpublished Hittite tablet fragments, its information on joins with published Hittite texts found in Boğazköy-Hattuša, its information on duplication and parallelism, and especially its transliteration, translation and philological interpretation.

Keywords: Tablet, Purification, Invocation, Ritual, Hittite, Kizzuwatna.

Giriş

M.Ö. 2 bin yılda Anadolu'da büyük bir uygarlık yaratarak Ön Asya'nın önde gelen devletleri arasında yer alan Hititler, hem kendilerinden önce aynı topraklar üzerinde yaşayan toplumlardan hem de kendi dönemlerinde var olan Mısır ve Mezopotamya gibi büyük uygarlıklardan etkilenmişlerdir. Hititler, bu uygarlıkların farklı kültür özelliklerini kendi yapılarına uyarlayarak yeni bir kültür yaratmışlardır. Hititler hakkında bilgi veren çivi yazılı tabletlerin çoğunluğu Hititlerin başkenti Boğazköy-Hattuša'da ele geçmiştir. Bu çivi yazılı tabletler arasında arınma ve çağırma içerikli Kizzuwatna kökenli ritüeller önemli bir metin grubunu oluşturmaktadır.

Anadolu'nun güney ve güneydoğusunda bulunan Kizzuwatna, M.Ö. 1400 yıllarında Luwi ve Hurrilerin ortak yaşam alanı olan bir bölgedir¹. Hitit toplumunda yer alan ritüel uygulamalarının büyük çoğunluğu Hurrice ve Luwice konuşulan Kizzuwatna bölgesinden alınmıştır. Dolayısıyla rituellerin büyük bir kısmı Luwi ve Hurri ortak kültürünü yansıtan Kizzuwatna kökenli tabletlerdir².

Tanrıları için büyük bir titizlikle düzenlenen Kizzuwatna kökenli ritüellerin ilk şartı bedensel ve ruhsal olarak arınmaktır. Çünkü arınma insanların tanrılar tarafından cezalandırılmamaları için ilk şarttır. Hititler, teokratik inanç sistemlerinden kaynaklı olarak kaderlerini tanrıların yönettiği ve yaşamları süresince başlarına gelen her türlü olayın onlar tarafından verildiği düşüncesine sahipti³. Büyü, lanet, beddua, cinayet, yalandan yemin etme, kötü dil, kirletilmiş gıdalardan yeme gibi eylemler, yani kirlilik ve günahlar, tanrıların öfkelenmelerine,⁴ onların ülke, kent ve tapınağı terk etmelerine, hasadın verimsizliğine, salgına, aile içi geçimsizliklere ve çeşitli bedensel ve ruhsal hastalıklara neden oluyordu⁵. Dolayısıyla Hititler, arınma ve tanrıları çağırma ritüelleri düzenleyerek kirlilik ve günah kaynaklı kötü olaylardan kurtulmaya çalışmışlardır⁶.

Arınma ritüellerinde bedensel ve ruhsal arınmayı sağlayan en önemli maddeler “Kutsal Su”⁷, “Kuş”⁸ ve “Gümüş”⁹tür. Arındırıcı bu maddelerle

¹ Annalies Kammenhuber, Kizzuwatna / Kilikien, Die Arier im Vorderen Orient, (Heidelberg 1968) 99-104; Volker Haas -Gernot Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe (AOAT 3), (Neukirchen-Vluyn: 1974) 5; Volker Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten 15. (Leiden, New York, Köln:1994) 17.

² Kammenhuber, *Kizzuwatna / Kilikien*, 102-104; Haas- Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, 5-6, 36.

³ Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Belleten XLIV/175*, Ankara (1980): 477-480, 484 d.n. 38; Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, Ar.An 6/2, Ankara (2003): 92-96.

⁴ Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, 92-96.

⁵ Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, 92-96.

⁶ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 38-41; 42-49.

⁷ Haas, Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 38-41; Leyla Murat, “Hititlerde Kutsal Su”, 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, (Çorum 2012a): 131-142; Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt XXXI*, Sayı 51, (Ankara 2012b): 125-157; Leyla Murat, “Hitit Yaşamında Yağmur”, *Ömer Çapar’a Armağan*, (Ankara: 2012c), 203-220.

⁸ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna* 42-49.

⁹ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 38-41.

kral, kraliçe, tanrı (heykeli), tapınak, şehir, ev, kurban sahibi, giysiler ve kült eşyaları gibi hemen hemen her şey arındırılmaktadır¹⁰.

Kaybolan öfkeli tanrıyı geri döndürmek için yapılan çağırma ritüelleri¹¹, arındırma özelliği de taşımaktadır. Bu ritüellerde tanrıları hiddet, öfke ve kinden arındırmak için çeşitli büyü yöntemleri kullanılmıştır¹². Ritüellerde genel olarak benzer uygulamalar görülmektedir. Ritüelin içeriğine göre bazı farklılıklar olsa da genelde ritüellerde aynı büyü malzemeleri tercih edilmektedir¹³. Ritüellerin icracısı olan görevliler¹⁴ tanrı ve tanrıçaları çağırma işlemini gerçekleştirmektedir¹⁵. Bu arınma ve çağırma ritüellerinde tanrılar sadece kurban malzemeleri ile donatılarak cazip hale getirilen yollarla değil, hiç yol kullanmadan çekme malzemeleri aracılığı ile de çağırılmaktadır¹⁶. Ritüellerde tanrılar kendilerini memnun eden ekme, yağ, bal, güzel kokulu yemekler ve içecekler gibi çeşitli kurban malzemeleri ile çağırılmaktadır¹⁷. Bazı durumlarda arınma, çağırma ritüelleri, başka bir ritüel uygulaması olan kuş kurban ritüelleriyle de tamamlanmaktadır¹⁸.

Hititler, kirliliğin, kötülüklerin ve günahların yeraltına bir kurban vasıtasıyla gönderileceği ve böylece arınmanın sağlanacağı inancından hareketle, birçok arınma ritüelinde kuşları kurban çukuruna, yeraltı tanrılarına kurban olarak sunmaktadır¹⁹. Her bir kirlilik ve günah yeraltı (tanrıları) vasıtasıyla ortadan kaldırıldığı için söz konusu yeraltı tanrıların ritüeldeki fonksiyonları da önemlidir²⁰.

¹⁰ Murat, "Hititlerde Kutsal Su," 131-142; Leyla Murat, "Hititlerde Su Kültü", 125-157.

¹¹ Esmâ Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60, (Ankara 2016): 1-38.

¹² Haas – Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 9-11; Esmâ Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', 3.

¹³ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 11-12; Esmâ Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', 5

¹⁴ LU AZU "kâhin, bakıcı, büyücü" için bkz. Franca Pecchillo Daddi, *Mestieri, professioni e dignitanell'Anatolia ittita*, Incunabula Graeca 69. (Roma 1982) 290; HZL: 142; LU patili "bir rahip" için bkz. Daddi, Mestieri, 253; HZL: 166; LU purapši "bir kült görevlisi" için bkz. Daddi *Mestieri*, 255; HW: 173.

¹⁵ Haas- Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 19-21; Esmâ Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', 4.

¹⁶ Esmâ Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', 11.

¹⁷ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 11-22.

¹⁸ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 50-57

¹⁹ Esmâ Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', 18-22.

²⁰ Haas -Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 50-55.

Boğazköy-Hattuša'da yapılan ilk kazılarda ele geçen, 1987 yılında Almanya'dan Türkiye'ye getirilen ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan yayımlanmamış Kizzuwatna kökenli Arınma ve Çağırma Ritüel içerikli 8 adet tablet fragmanı - Arınma Ritüeli Fragmanları Bo 7221 (CTH 495), Bo 7222 (CTH 495), Bo 7238 (CTH 495); Bo 7226 (CTH 495), Bo 7243 (CTH 495); Bo 7250 (CTH 456); Ev Arındırma, Yeraltı Tanrılarını Çağırma Ritüeli Fragmanı Bo 7358 (CTH 446.C) - bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışma, söz konusu yayımlanmamış Hititçe tablet fragmanlarının Boğazköy-Hattuša'da bulunan yayımlanmış Hititçe metinler ile birleşme/join bilgileri, duplikat ve paralellik bilgileri, özellikle transliterasyon, tercüme, (bazı kelimeler üzerine) filolojik yorumu ve değerlendirmeleri ile bilim dünyasına önemli katkılar sunacaktır.

Bo 7221 (Resim 1)

CTH : CTH 495 Arınma Ritüeli

Tarhlendirme: İmp.

Ölçüler : Uzunluk 5.7 cm, Genişlik 4.9 cm, Kalınlık 0,5 cm.

Duplikatlar :²¹ KBo 56.9 (=126/u)²² + Bo 3288 + Bo 7694, KUB 46.39 (=Bo 604)²³ + Bo 6730 + Bo 7074+ 7222 + Bo 7238 + Bo 7699 + Bo 7704 + VS NF 12.58²⁴.

Joinler : Bo 7221 + Bo 8825 + KUB 57.15 (=Bo 602)²⁵ Direkt join/birleşme²⁶.

²¹ HPM Konkordanz'da (1. Grup) **Bo 7221**+KUB 57.15 (Bo 602) + Bo 8825 ++'in paralelleri olarak (2. Grup) KBo 56.9 (=126/u) + Bo 3288 + Bo 7694, (3. Grup) KUB 46.39 (=Bo 604) + Bo 6730 + Bo 7074+ **Bo 7222** + **Bo 7238** + Bo 7699 + Bo 7704 + VS NF 12.58 verilirken Johann Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 49). (Wiesbaden, 2016), 137-138'de, bu 2. ve 3. grup ritüellerin Bo 7221+KUB 57.15 (Bo 602)+Bo 8825+'in duplikatları olarak belirtmiştir.

²² KBo 56.9 (=126/u) + trans. için bkz. HPM Konkordanz; Jared. L. Miller, "The Paleography and Orthography of Six Rituals", ed. *Elena Devecchi Paleography and Scribal Practices in Syro-Palestine and Anatolia in the Late Bronze Age*, ,, Papers Read at a Symposium in Leiden, 17-18 December 2009, (PIHANS 119, (Leiden 2012), 95-109.

²³ KUB 46. 39 (=Bo 604)+ trans. için bkz. HPM Konkordanz; Jared. L. Miller, "Six Rituals edited in the Manner of Arusna", ed. Aygül Süel, *7. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*. Cilt 1, (Ankara 2010), 503-514.

²⁴ Krş. HPM Konkordanz KUB 57.15 (Bo 602) + Bo 7221+ Bo 8825 + Paraleller: KBo 56. 9 (=126/u) + Bo 3288+ Bo 7664, KUB 46. 39 (=Bo 604) + Bo 6730 + Bo 7074+ 7222 + Bo 7238 + Bo 7699 + Bo 7704 + VS NF 12.58.

²⁵ KUB 57.15 (Bo 602) trans. için bkz. Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, 137-138.

²⁶ Tablet in join taslağı için bkz HPM Konkordanz KUB 57.15 (=Bo 602), Bo 7221.

(+) KUB 46. 41 (=Bo 603)²⁷ (+) KBo 56.12 (=1018/u)²⁸ (+) 7693 Dolaylı join/birleşme.

Fragman Bo 7221, KUB 57.15 (= Bo 602) ile sol alt taraftan, Bo 8825 ile de sağ alt taraftan doğrudan birleşmektedir²⁹.

Bo/7221 transliterasyon tamamlaması Duplikat KUB 46. 39 (=Bo 604)'a³⁰ ve dolaylı join KUB 46.41(=Bo 603)'e³¹ göre yapılmıştır.

Transliterasyon

(Bo 7221'in joini KUB 57.15 (Bo 602)'nin satır numaraları parantez içindedir.)

x+1] x- hi [?] p[í
2'] x x ŠA EN SISKUR x [
3'] pí-e ħar-kán-zi A-NA SISKUR ^{MEŠ} x [
4'	-z[í [?] nu A-NA DINGIR ^{LIM} SISKUR šar-ni-ik-z[i?(-)
<hr/>	
5'] x-zi EN SISKUR-ia pa-iz-zi nu ħu-u-da-ak-x [
6'	pu-ru-u] d?-da-za ³² hap-par-za ³³ LÚ IGI-la LÚ kán-la x[³⁴
7'	z[í EGIR-ŠU-ma DINGIR ^{LUM} GAM-ra-za wa-ra-ad-da-na-za [
8'] x iš- hi -ia-an-zi I UDU-š[³⁵ /LU.LIM? ³⁶ an-da me-i[m?
9'] x a-ni-ur DÜ-an-zi šar-ni-ik-zi-la-aš [?] x[
<hr/>	
10'] -an-da-ia KIN-an-zi EGIR-ŠU-ma 2 GİŠ la-pa[-ni
11'] x-aš gán-ga-ti DÜ-an-zi EGIR-ŠU-ma EN[SISKUR
12'] -x-x-eš <za-pa-da-aš TA ³⁷ UDU-pát EGIR-ŠU-ma [

²⁷ (CTH 495) KUB 46. 41 (Bo 603) trans. için bkz. HPM Konkordanz.

²⁸ KBo 56. 12 (1018/u) trans. için bkz. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 56- KBo 57*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 40), (Dresden, 2013), 126 Anm 436.

²⁹ KUB 57.15 (Bo 602) ayrıntılı bilgi için bkz. hethiter.net/: CTH 495.

³⁰ Dupl. (CTH 495) KUB 46. 39 (=Bo 604) + ayrıntılı bilgi için bkz. hethiter.net/: CTH 495.

³¹ Dolaylı Join KUB 46. 41 (Bo 603) + ayrıntılı bilgi için bkz. hethiter.net/: CTH 495.

³² Tam. için bkz. Dupl. (CTH 495) KUB 46.39 (=Bo 604) + Ay. III 9.

³³ Dupl. (CTH 495) KUB 46.39 (=Bo 604) + Ay. III 11 GİŠ hap-par-za.

³⁴ Tam. için bkz. Dolaylı join (CTH 495) KUB 46.41(Bo 603) st. 8^{LU}kán-la-ah-ha-; krş. Dupl. (CTH 495) KBo 56.9 (=126/u) st. 87^{LU}kán-la.

³⁵ Tam. için bkz. Dupl. (CTH 495) KUB 46. 39 Ay. III 35 (15)'deki UDU işareti ile aynıdır. VSNF 12.58 IV 3, 4. UN-ši yazılışı var.

³⁶ Bu iki işaretin LU.LIM "geyik" okunuşu için bkz. HZL: 197.

³⁷ Tam. için bkz. KUB 46. 42 Ay. III 11'de TA 1 UDU.

13']x-x TA BE?³⁸ Ú?³⁹ TA x[
14']x-an-zi nu-za x[
15']x-la-aš-ša x[
16' (= 1')]x -x UD.3[^{KAM}
17 (= 2')]x-ru-aš DU-an-zi x[
18' (= 3')	z]i?-pí DINGIR^{LIM}⁴⁰ ku-iš pár-ku -[
19' (= 4')]na-at-kán ú-iz-zi [
20' (= 5')]ki-iz-zi A-NA É DINGIR x[

Tercüme

x+1] x- x-x [
2'] x x kurban beyinin x [
3'] sunarlar. Kurbanlar için x [
4'	...i]r/ar? ve tanrıya kurbanı kefarete (verir)/tazmin (ede[r.])²
<hr/>	
5']x...ir/ar ve kurban beyi gider. Ve hemen x[
6'	kil] den? hap-par-za IGI-la görevlisi, kán-la görevlisi x[
7'	...i]r/ar. Sonra ise tanrıyı (heykelini) aşağıdan wa-ra-ad-da-na-za [
8']x bağlarlar. I koyun?/geyik? içeri x[
9']x ayini/ritüeli yaparlar. kefareti x[
<hr/>	
10'] ve içine yaparlar. Sonra ise 2 yayla otu/yaz[otu
11']x gángati bitkili yemeği yaparlar. Sonra ise kurban beyi [
12'] x x x < za-pa-da-aš⁴¹ adı geçen koyun ile sonra ise [
13']x ... ile veya ... ile x[
14']...ler/lar. Ve x[
<hr/>	
15']x-x-x-x- x [
16' (= 1')] x x 3. gün [
17' (= 2')]x giderler. x [
18' (= 3')] x tanrı ki o temiz-[
19' (= 4')] ve o/onlar gelir. [
20' (= 5')] ...ir/ar. Tapınağa x [

³⁸ pát işareti için bkz. HZL: 96-97.

³⁹ GID.DA?? olarak da okunabilir.

⁴⁰ Krş. Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, 137-138: (CTH 495) KUB 57.15 (Bo 602) st. 3 []x pí-an-ši ku-iš pár-ku -[

⁴¹ Glossenkeil köşe çengeli işareti ile belirtilen bu Luwice kelimenin anlamı bilinmemektedir.

Filolojik Yorum

St. 6' puruddaza: Bu kelime purut-(isim n.) “kil, toprak, kireç, harç, kerpiç” kökünden tk. abl. halde “kilden” anlamındadır⁴².

happarza: Duplikat (CTH 495) KUB 46.39++ Öy. III st. 30' (11'), 40' (21') ve KUB 46.42++ IV 12'de GIŞ ile ^{GIŞ}happarza şeklinde geçmektedir. Miller⁴³, bu kelimeyi geçici olarak GIŞ.LAGAB.BAR-za ya da Hititçe ^{GIŞ}hap-pár şeklinde okunabileceğini, KUB 46.39'da (III 30' (11) arha aniya- “bitirmek, ortadan kaldırmak, arındırmak” fiili ile geçtiği için GIŞ.LAGAB.BAR ile kent veya başka bir şeyin arındırıldığını ifade etmektedir.

LÚ IGI-la: Hititçe hantezzişalla- “Bir kült görevlisi” hantezzi=IGI⁴⁴ ile ilişkili bir görevli olmalıdır. Bo 7243 nolu arınma ritüelinde ise LÚ IGI-zi-şal-la olarak geçmektedir. Bu yazılış yanında LÚ IGI-la'nın başka yazılış şekilleri de ritüel metinlerde mevcuttur.⁴⁵

LÚ kán-la: LÚ kán-la- (isim c.) “sebze çorbası sunan kadın/erkek, hizmetçi, türlü servisi yapan” anlamında MUNUS/LÚ kángatitalla-(isim c.)'nın kısaltılmış şeklidir⁴⁶. Bo 7243 nolu arınma ritüelinde ise Kadın görevlilerin başına gelen MUNUS ile MUNUS kán-ka₄-ti-tal-la olarak geçmektedir. Bu yazılış yanında LÚ kán-la'nın başka yazılış şekilleri de ritüel metinlerde vardır.⁴⁷

St. 8' işhianzi: işhiya-/ işhai- “bağlamak, sarmak, düğümlmek, eklemek, yükümlü kılmak, sorumlu tutmak”, prs. 3. çğ. şahıs⁴⁸.

St. 9' a-ni-ur DÜ-an-zi: aniur- tk. nom. ve akk. halde “güç, kurban töreni, ritüel”⁴⁹ ya da “büyü merasimi, ayini, ayin için gerekli malzeme, dini yükümlülük, dini tören”⁵⁰ olarak değerlendirilmekte, Sümerce KIN ile eşitlenmektedir. DÜ-an-zi: iya-, ie-, i- “yapmak” fiil köklü prs. 3. çğ. şahıs çekimli “yaparlar”⁵¹ anlamındadır. aniur DÜ-anzi cümlesini “ayini/ritüeli yaparlar” şeklinde çevirisi yapılmıştır.

⁴² HW: 174; CHD: 395-397; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 424.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz. Miller, “The Paleography and Orthography of Six Rituals”, 105.

⁴⁴ HED H: 108-112; HEG A-K: 155-156; HW2, H:174-187; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 151-152

⁴⁵ Bkz. Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 512, d.n. 11.

⁴⁶ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 255;

⁴⁷ Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 512, d.n. 12.

⁴⁸ HW: 86; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 229; Detaylı bilgi için bkz. HEG A-K: 384-388; HED, A, E und Í: 398-403

⁴⁹ HW: 22; KUB 12. 58 II 3'de SISKUR.SISKUR ile geçmektedir; Detaylı bilgi için bkz. HEG A-K: 32; HW2, 94-95; HED A, E und Í: 70-71.

⁵⁰ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 64.

⁵¹ HW: 241-242; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 80.

šar-ni-ik-zi-la-aš²: šarnikze/il- (isim c.) “kefarete, telafi, tazminat, bedel, ceza, tövbe” tk. gen.⁵²

St. 10’ KIN-anzi: aniya- (=KIN-) “çalışmak, icra etmek, yapmak, yerine getirmek, gerçekleştirmek, kutlamak”⁵³, fiil kökünden prs.. 3. çğ. şahıs halde KIN-anzi “yaparlar” şeklinde tercüme edilmiştir.

GIŠ⁴lapani: GIŠ⁴lapana- “yayla otu, yayla, otlak, ot, yaz otlağı?, yaz merası” tk. dat.lok.⁵⁴.

St. 11’ gán-ga-ti: Tk. nom. akk. halde gangati- (isim n.) “sebze çorbası, sebze, bitki, yeşillik”⁵⁵, anlamındadır. gán-ga-ti DÜ-an-zi “(gangati’yi)sebze çorbasını yaparlar” şeklinde çevrilmiştir.

Bo 7238 + Bo 7222 ++ (Resim 2)

Bo 7238

CTH : CTH 495 Arınma Ritüeli

Tarihlendirme : İmp.

Ölçüler : Uzunluk 6,1 cm, Genişlik 6,7 cm, Kalınlık 1.1 cm.

Bo 7222

CTH : CTH 495 Arınma Ritüeli

Tarihlendirme : imp.

Ölçüler : Uzunluk 3,4 cm, Genişlik 3,9 cm, Kalınlık 0,5 cm.

Duplikatlar : KBo 56.9 (=126/u)⁵⁶ + Bo 3288 + Bo 7694, Bo 7221 + Bo 8825 + KUB 57.15 (=Bo 602)⁵⁷ (+) KUB 46.41 (=Bo 603)⁵⁸ (+) KBo 56. 12 (=1018/u)⁵⁹ (+) 7693⁶⁰.

⁵² HW: 187; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 466; Detaylı bilgi için bkz. HEG S1: 918-923; CHD: 279-286.

⁵³ HW: 22, 281; HEG A-K: 30-31; HW2 A: 81-94; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 64-65.

⁵⁴ HEG L-M: 33-34; CHD: 40-41; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 316.

⁵⁵ HW: 1952, 98; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 255; Detaylı bilgi için bkz. HEG A-K: 1983, 484-485; HED K: 51-54.

⁵⁶ KBo 56.9 (=126/u)+ trans. için bkz. HPM Konkordanz; Miller, “The Paleography and Orthography of Six Rituals” 95-109.

⁵⁷ KUB 57.15 (Bo 602) trans. için bkz. Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, 137-138.

⁵⁸ (CTH 495) KUB 46.41 (Bo 603) trans. için bkz. HPM Konkordanz.

⁵⁹ KBo 56.12 (1018/u) trans. için bkz. Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KB 56-KBo 57*, 126 Anm 436.

⁶⁰ Krş. HPM Konkordanz **Bo 7222** + KUB 46.39 (=Bo 604) + **Bo 7238** + Bo 7074 + Bo 7699 + Bo 6730 + Bo 7704 + VAT 7459 (VSNF 12.58) Paralelleri: KBo 56.9 (=126/u) + Bo 3288

Joinler : Bo 7238 + Bo 7074 + Bo 7699 + Bo 6730 + Bo 7704 + VAT 7459 (VSNF 12.58)⁶¹ + Bo 7222 + KUB 46.39 (=Bo 604)⁶²

Bo 7238, Bo 7074'ün Ay. III sütun ile sağ üst taraftan doğrudan birleşmektedir⁶³. Bo 7222, KUB 46.39 (=Bo 604)'un Ay. III sütun ile sağ taraftan doğrudan birleşmektedir⁶⁴.

Transliterasyon

(Transliterasyona bu ritüelin üst fragmanı olan Bo 7238 ile başlamaktadır⁶⁵. Bo 7222'nin join olduğu KUB 46.39 (Bo 604) ++'ün satır numaraları parantez içindedir.)

Ay. III

*x+1	[] x []
2'	[]x-an-te-iš ^D x[]
3'	[] pı-e-da-an-zi nu x[]
4'	[ma-ni-i]a ⁶⁶ -aḫ-ḫa-an-zi nu ma-a-an x-x-[]
5'	[]x-ma a-aš-šu nu šar-ni-ik-zi-lu-uš EN ka (-)x[]
6'	[]x ^D UTU ^D ku [?] -u-ni-ia-wa-na-aš-ša ⁶⁷ ša-ra-a da-a-i x []
7'	[]ru-i [i?]ia-an-zi ŠA DINGIR ^{LIM} GAL [?] -ma]
		šar-ni-ik-zi-lu-u[š]			
<hr/>					
8'	[]x-ru da-a[-an [?]]-zi na-aš ar-ḫa tu-u-pa-zi-en-ti[]
9'	[]x-x-ma? É-ri[]x-x- an-ti-i par-ra-an-da []
10'	[]x É-ir 2 DINGIR? a?-na?-hi? da-an-zi nu]
		URU ^{LUM} []
11'	[]x ^{MES} -ia ša-ra-a na-an x[]
12'	[]x-an ar-ḫa KASKAL-an-z[i]
13'	[] EGIR-ŠU par-na-aš par-ku-i [i-ia-an-zi??]]

+ Bo 7694, Bo 7221 + Bo 8825 + KUB 57.15 (=Bo 602) (+) KUB 46. 41 (=Bo 603) (+) KBo 56. 12 (=1018/u)⁶⁰ (+) 7693.

⁶¹ VAT 7459 VSNF 12.58 trans. için bkz. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription VS NF 12*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 6), (Dresden: 2002), 98.

⁶² KUB 46.39 (=Bo 604)+ trans. için bkz. HPM Konkordanz; Jared L. Miller, "Six Rituals edited in the Manner of Arusna", 503-514.

⁶³ Bo 7238: Tabletın join taslağı için bkz HPM Konkordanz KUB 46.39 (=Bo 604).

⁶⁴ Bo 7222: Tabletın join taslağı için bkz HPM Konkordanz KUB 46.39 (=Bo 604).

⁶⁵ Bo 7238' ile birleşen Bo 7704, Bo 7074, Bo 7699 ve Bo 6730 yayımlanmadığından bu satırların transliterasyonu burada verilmemiştir.

⁶⁶ Tam. için bkz. st. 36 (17).

⁶⁷ Dupl. KBo 56.9 (=126/u) st 91: ku-ni-ia-wa-na-aš-ma trans. için bkz. HPM Konkordanz.

- ...
- 31' (12') pí-ia-an-zi ku-it-ma-an-ma 2 DINGIR^{LUM} [] x x [] x
^{MEŠ} x []
- 32' (13') A-NA EN SISKUR-ma URU^{DIDLİHLA} ku-e-eš ka-ru-u pí-ra-an
par-ku-nu-wa-an-te-eš [e-šir?⁶⁸] x []
- 33' (14') nu-za a-pí-el URU-aš az-zi-ki-zi ak-ku-uš-ki-iz-zi an-da-ia-aš-ši-
kán x [PA ? BÁN]⁶⁹
- 34' (15') tar-ša-an ma-la-an GU₄ UDU na-at a-n[a-]hi da-eš-kán-zi nu
a-na-hi ha-an-ti x []
- 35' (16') na-at-kán ú-iz-zi par-na-aš a-na-ḫi-ia[-aš⁷⁰ p]ár-ra-an-da pa-iz-
zi na-at ú-x[]
- 36' (17') 2-an EGIR-pa ma-ni-ia-aḫ-ḫa-an-zi ti[-] GAM AN-E
SISKUR pa-a-i []
- 37' (18') Ú-UL pí-ra-an EGIR-pa pa-iz-zi x[] x 2 DINGIR^{MEŠ} É LÚ KÚR
x[]
- 38' (19') a-na-ḫi da-u-wa-an-zi zi-en-na-an [zi? URU?^{DIDLİHLA}]⁷¹? EN
SISKUR-ia ku-e-eš k[a-ru-u pí-ra-an]⁷²
- 39' (20') par-ku-nu-wa-an-te-eš e-šir na-aš EGIR[-pa?/ŠU?] ar-ḫa ap-
pa-an-z[i][?] []
- 40' (21') ^{GIŠ} hap-pár-za-ia-an⁷³ LÚ IGI-zi-šal-la^{MU}[^{NUS}kán-ka₄-ti-tal-]a⁷⁴ ar-
ḫa []
- 41' (22') šal-la-ia-aš a-na-ḫi-ia-aš par-ra-an-d[a pa?-iz?-zi?]⁷⁵]

Tercüme

(Tercümeye bu ritüelin üst fragmanı olan Bo 7238 ile başlanmıştır. Bo 7222'nin join olduğu (KUB 46.39) Bo 604 +'ün satır numaraları parantez içindedir.)

⁶⁸ Tam. için bkz. st.39 (20).

⁶⁹ Tam. için bkz. (CTH 526) KUB 55.14 (+) KUB 57.102 IV 10, (CTH 530) KBo 13.231 Öy. 7, 12, Ay. 9

⁷⁰ Tam.için bkz. st. 41 (22).

⁷¹ Tam. için bkz. st. 32 (13).

⁷² Tam. için bkz. st. 32 (13).

⁷³ ^{GIŠ} hap-pár ya da GIŠ.LAGAB.BAR-za okunuşu için bkz. Miller, "The Paleography and Orthography of Six Rituals", 105.

⁷⁴ Miller, "The Paleography and Orthography of Six Rituals", 105

⁷⁵ Tam. için bkz. st. 35 (16).

- *x+1 [] x [.]
- 2' [] x tanrı ... []
- 3' [] götürürler. Ve x[]
- 4' [] verir] ler /dağıtırlar. Ve eğer/nasıl x-x[]
- 5' [] x iyi ve kefaretle bey ka-x []
- 6' [] x ve ^Dku[?]-u-ni-ia-wa-na-aş-ša özellikli
^DUTU yukarı alır/koyar. x[]
- 7' [] x [] ya]parlar.? büyük tanrının ise kefaretle[ri]
-
- 8' [] x a[lır]lar. Ve o/onları tupazi? yaparlar. []
- 9' [] x ev[in?] ... ye doğru []
- 10' [] x ev(in) 2 tanrı(nın) tadımlığını??
alırlar. Ve kenti []
- 11' [] ... ler/lar da yukarı. Ve onu x[]
- 12' [] x gönderirle[r.]
- 13' [] tekrar evi te[miz yaparlar??]
- ...
- 31' (=12') verirler. Ne zaman onu ise 2 tanrı [] x x[] ...ler/lar x []
- 32' (=13') Kurban Beyi için ise ki o kentler daha önceden/ilk önce temizlenmiş[lerdi?] x []
- 33' (=14') Ve onun kentinde devamlı olarak yer, devamlı olarak içer. Ve ona içinde x [PA? 1/2]
- 34' (=15') kurutulmuş, öğütülmüş, sığır, koyun. Ve onlar ta[dım]lıkları alırlar. Ve kurbanın tadımlık parçaları x[]
- 35' (=16') Ve o gelir. Ev kurbanı tadımlıkları[na d]oğru gider. Ve o ú-x[]
- 36' (=17') 2 kez tekrar verirler/dağıtırlar. ti[-] yere ve göğe kurbanı verir. []
- 37' (=18') Önde tekrar gitmez x[] x 2 tanrısı, evi, düşman x[]
- 38' (=19') (Tadımlık) parçaları almayı tamamlar[lar. Kentler]? ve Kurban Beyi için ki onları d[aha önceden/ilk önce]
- 39' (=20') temizlenmişlerdi. Ve o/onlar tekrar [] tamamen alırl[ar.?]

40' (=21') ^{GIŞ} happár-za'yı IGI-zišalla görevlisi [kánkaaitall]a

görevlisi tamamen []

41' (=22') büyük tadımlıklara doğr[u gider??]

Filolojik Yorum

Ay. III.

St. 5' šar-ni-ik-zi-lu-uš: šarnik-/ šarnink- “yerine ödemek, telafi etmek, tazmin etmek, kefareet vermek⁷⁶, tövbe etmek⁷⁷” fiil kökünden šarnikze/il- (isim c. ve n.) “tövbe, kefareet, tazminat, ceza, telafi, bedel” çğ. akk. haldedir⁷⁸. Metnin içeriğine göre çeviride bu kelimenin “kefareet” anlamını kullanmak daha doğru olacaktır.

St. 6' ^DUTU ^Dku[?]-u-ni-ia-wa-na-aš-ša: ^Dkuniyawanašša, kuniya- kelime kökünden “Güneş Tanrısı” ^DUTU'nun lakabıdır⁷⁹. Dupl. KBo 56.9 (=126/u) st 91'de ku-ni-ia-wa-na-aš-ma şeklinde geçmektedir⁸⁰.

Bo 7222'nin join olduğu KUB 46.39 (Bo 604) ++ Ay. III 8 'de ^DUTU AN-E ku-ut-ru-wa-aḫ-ḫu-u-wa-aš “tanık çağırın” olarak geçmektedir⁸¹.

St. 8' tu-u-pa-zi-en-ti: tupazi- “Luwice bir fiil” prs. 3. çğ. şahıs çekimlidir⁸². ^{SISKUR}tupanzi/tupazi (isim c.) “Luwice bir ritüel adı” kelimesi tupazi(ya-) fiili ile ilişkili bir kelime olmalıdır⁸³. Bu Luwice fiil, söz konusu ritüel metinde luwi etkisinin varlığını göstermektedir⁸⁴.

⁷⁶ HW: 187; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 466-467.

⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. HEG S1: 918-923.

⁷⁸ HW: 187; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 466; detaylı bilgi için bkz. HEG S1: 923-925; CHD: 279-286.

⁷⁹ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 294.

⁸⁰ trans. için bkz. HPM Konkordanz; Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 513-514, d.n. 17.

⁸¹ Jared L. Miller, *Six Rituals edited in the Manner of Arusna*, 513, d.n. 15, 16.

⁸² Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 550.

⁸³ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 549, Detaylı bilgi için bkz. HEG T-D 3: 447. Ayrıca bu kelimenin kök şekli olabilecek tub/p(a)i- ‘strike’, bu kökten oluşan diğer kelimeler ve bu kelimelerin metin yerleri için bkz. Ilya Yakubovich- Alice Mouton, *Luwili*, Studien zu den Boğazköy-Texten 72 (StBoT 72), 1, (Wiesbaden: 2023), 118; Ilya Yakubovich- Alice Mouton, *Luwili*, Studien zu den Boğazköy-Texten 72 (StBoT 72), 2, (Wiesbaden: 2023), 425.

⁸⁴ Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 513, d.n. 13.

KUB 46.40 Öy. 5'de tu-pa-zi-ti, KUB 46.42 + IV 11' ve KUB 17.32 Öy.? I 6'da ar-ha tu-u-pa-zi-en-ti, şeklinde geçmektedir.

St. 12' şa-ak-nu-wa-an-da(-an): Bu kelimenin kök şekli olabilecek iki sıfat vardır; şaknuwant- (sıfat) “kirli, pis, takdis edilmemiş”⁸⁵ ya da şaknuwant- “yağlı, yağa bulanmış”⁸⁶. Metnin akışına göre bu iki sıfattan ilki “kirli” anlamı bu kelime için daha uygundur.

ar-ḫa KASKAL-an-zi: pašiyah=KASKAL-šiyah-“göndermek, yola çıkarmak, memnun etmek, yatıştırmak”⁸⁷ fiil kökünden, prs. 3. çğ. şahıs çekimlidir. arha KASKAL-anzi “gönderirler, memnun ederler, yatıştırırılar” anlamındadır.

St. 13' par-na-aš par-ku-i[(i-ia-an-zi??)]: parnaş kelimesi parn-, pir- (n. ve c.) / (Sümerce) É-ir- “ev, mekân, bina, yerleşim, arazi, oda, aile”⁸⁸ anlamındadır. Diğer Hititçe belgele bakıldığında bu kelimenin parnaş yazılışı nom. c., gen., ve dat.-lok. halidir⁸⁹. parkui[] kelimesinden sonra metnin devamı kırıktır. parkui'den sonra küçük bir kırık olduğundan burada bu kelimenin fiil şeklinin olması ya da başka bir kelimenin yer alması ihtimal dışı görünmektedir. Eğer parkui'den sonra kırık kısımda iyanzi “yaparlar” fiili varsa parkui'nin burada bir fiil olarak değil bir isim ya da bir sıfat olarak düşünülmesi gerekir. parkui kelimesi, şayet kırık kısımda kalan herhangi bir hal eki yoksa, parkui- (sıfat) “temiz, el sürülmemiş, kirlenmemiş, saf, günahsız (sabi), kıraç (arazi)”⁹⁰ kökünden nom. akk. n. ya da akk. c. halde “temiz, temizi” anlamındadır. Dolayısıyla parnaş parkui [iyanzi??] cümlesini “evi temiz/pırl pırl yaparlar/ temizlerler” şeklinde çevirmek mümkündür.

St. 32' par-ku-nu-wa-an-te-eš: parkunu-“(ritüel anlamda) temizlemek, ayıklamak, ceza vermeden salmak aklamak, affetmek,” fiil kökünden o rtaç çğ. nom. c. halde, parkunuwant- “temizlenmiş”⁹¹ anlamına gelir. 32. satırda

⁸⁵ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 444; detaylı bilgi için bkz. HEG S 1: 726-728.

⁸⁶ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 444; detaylı bilgi için bkz. HEG S 1: 726-728.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bkz. HHw: 237; HEG, P: 398-400; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 390.

⁸⁸ HW: 162-163; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 401; Detaylı bilgi için bkz. Tischler, HEG P: 485.

⁸⁹ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 401.

⁹⁰ HW: 161; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 399-400; Detaylı bilgi için bkz. HEG P: 475-479; CHD: 163-166.

⁹¹ HW: 162; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 400; Detaylı bilgi için bkz. HEG, P: 480-482; CHD: 169-174.

kueš “ki onlar”⁹² karu “eskiden”⁹³ ve píran “ilk, önce”⁹⁴ kelimeleriyle birlikte URU^{DIDL.HI.A} kueš karu píran parkunuwanteš cümlesinin çevirisi “eskiden ilk/önce temizlenmiş kentler” şeklindedir. Bu cümleye benzeri ifadelerin metnin devamında görülmesi, 37. satırda DINGIR^{MEŠ} ve 39. satırdaki parkunuwanteš ešir “temizlenmişlerdi” ifadelerinin geçmesi nedeniyle 38. satırdaki ilk kırık kısmın URU^{DIDL.HI.A} ya da DINGIR^{MEŠ}, ikinci kırık kısmın karu píran, 32. satırdaki kırık kısmın da ešir olarak tamamlanması uygundur.

St. 33’ az-zi-ki-zi ak-ku-uš-ki-iz-zi: azzikizi kelimesi ed-/ad-/ezza-/azzik- (= Sümerce KÚ) “yemek” fiil kökünden iterativ azzik- “devamlı olarak yemek” formu ve prs 3. tk. şahıs çekimi ile “devamlı olarak yer”⁹⁵; ak-ku-uš-ki-iz-zi kelimesi ise eku- (= Sümerce NAG) “içmek” fiil kökünden iterativ akkušk- “devamlı olarak içmek” formu ve prs. 3. tk. şahıs çekimi ile “devamlı olarak içer”⁹⁶ anlamını taşımaktadır. 33. satırdaki a-pí-el URU-aš az-zi-ki-zi ak-ku-uš-ki-iz-zi cümlesi “onun kentinde devamlı olarak yer, devamlı olarak içer”⁹⁷ şeklinde tercüme edilmiştir.

St. 34’ taršan malan: taršan: tarš- “kurutmak, kızartmak, öğütme”, ortaç taršant- nom.-akk. n. taršan “kurutulmuş, kızartılmış”⁹⁸. malan: mal(l)-, mal(l)a-mal(l)iya- “öğütme, ezmek ufalamak, kırmak” ortaç mal(l)ant- tk. nom.-akk. n. malan “öğütülmüş”⁹⁹. taršan malan kelimeleri, KUB 55.14 (+) KUB 57. 102 IV 10, KBo 13.231 Öy. 7, 12, Ay. 9’da da birlikte görülmektedir. Bu metinlerde taršan malan kelimelerinden önce PA ve BÂN geçtiğinden 33. satırın sonundaki kırık kısmı ? PA ? BÂN olarak tamamlamak mümkündür.

anahi hanti: anahi: (isim n.) “kurbanın tadımlık kısmı, tadımlık”¹⁰⁰ hanti (edat, zarf) “tek tek, eşit parçalar halinde”¹⁰¹, anahi hanti “kurban tadımlıkları/tadımlık parçaları”. anahi ifadesi, st. 35 (16)’de par-na-aš a-na-

⁹² HW: 114; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 287.

⁹³ HW: 104; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 267.

⁹⁴ HW: 170; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 415.

⁹⁵ HW: 44; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 122; Detaylı bilgi için bkz. HEG, A-K: 117-118; HED, A-E-I: 315-320; HW2: 128-138.

⁹⁶ HW: 40; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 112; Detaylı bilgi için bkz. HEG, A-K: 103-105; HED, A-E-I: 261-268; HW2, 29-33.

⁹⁷ Birçok metinde birlikte geçen ed- ve eku- fiilleri hakkında detaylı bilgi için bkz. HEG, A-K: 103-105, 117-118; HED A-E-I: 1984, 261-268, 315-320; HW2, 29-33, 128-138, 133.

⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. HEG, T-D 2: 102-103, 105, 219-220; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 525.

⁹⁹ HW: 1952, 133; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 332; Detaylı bilgi için bkz. HEG T-D 2: 219-220; CHD: 125-126; HED M: 21-25;

¹⁰⁰ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 61; Detaylı bilgi için bkz. HW2, 72-74; HEG A-K: 25; HED, A-E-I: 57-59.

¹⁰¹ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 152.

hi-i[aš] “evin kurban tadımlıklarının/tadımlıklarına”, st. 41 (22)’de šal-la-ia-aš a-na-hi-ia-aš “büyük tadımlıkların/tadımlıklara” (çğ. gen. ya da dat. lok.) şeklinde geçmektedir.

St. 36’ maniyahhanzi: maniyah(h)- “vermek, teslim etmek, dağıtmak, idare etmek, tahsis etmek, göstermek denetlemek, emanet etmek”¹⁰² prs. 3.çğ. şahıs, maniyahhanzi “verirler, dağıtırlar”.

Bo 7243 (Resim 3)

CTH : CTH 495 Arınma Ritüeli

Tarihlendirme : İmp.

Ölçüler : Uzunluk 2,9 cm, Genişlik 4,1 cm, Kalınlık 0,8 cm.

Joinler : Bo 7243¹⁰³ + KUB 46.42 (Bo 599)¹⁰⁴ + Bo 7698

Bo 7243, KUB 46.42 (Bo 599) ‘nin Ay. IV’ü ile üst orta kısımdan birleşmektedir¹⁰⁵.

Transliterasyon

Ay. IV (Bo 7243’nın satır numaraları parantez içindedir.)

13 (=1’) []x-zi

14 (=2’) []x da-a-i 1 SAG.DU 1 GU₄ 1UDU 1 TÚG^{TUM} 1
Ú-NU-UT URUDU

15 (=3’) [i]t-ta 1 KIN da-a-i A-NA URU^{LIM}-kán ú-e?-du-mi-eš-ni
hu-u-ma-an (-)]

16 (=4) [n]a-an-ma-kán A-NA URU^{LIM} hu-u-ma-an-ti šar-ni
ik-zi-la-a[š]

17 (=5’) [] URU^{LUM} LÚ IGI-zi-šal-la^{MUNUS} kán-ka₄-ti-tal-la
x []

18 (=6’) [] (yazısız)

19 (=7’) [] (yazısız)

20 (=8’) [] x x DINGIR^{LUM} EN [SISKUR]

21 (=9’) [] x x- ti i-x []

22 (=10’) [] x an-da []

¹⁰² HW: 135; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 336; Detaylı bilgi için bkz. CHD: 163-168; HEG L-M: 119-121; HED M: 44-52.

¹⁰³ Bkz. HPM Konkordanz: Bo 7243 + KUB 46.42 (Bo 599) + Bo 7698 Miller’e göre (CTH 495) KUB 46.39++ ile join olmalıdır.

¹⁰⁴ (CTH 495) KUB 46. 42 (Bo 599) trans. için HPM Konkordanz.

¹⁰⁵ Tablet in join taslağı için bkz HPM Konkordanz, KUB 46.42 (Bo 599).

Tercüme

- 13 (=1') []...er/ar.
- 14 (=2') [] **x alır/koyar. Bir baş**, 1 sığır, 1 koyun , 1 elbise, 1 alet, bakır?
- 15 (=3') [] **x 1 orak?/tören elbisesi? alır/koyar. Kent için yapı? tümünü [**
- 16 (=4') [] **ve onu ise kent için tümünü kefarete [olarak**
- 17 (=5') [] **kenti IGI-zišalla görevlisi, káncatitalla görevlisi**
- x[]
- 18 (=6') [] (yazısız)
- 19 (=7') [] (yazısız)
-
- 20 (=8') [] x x tanrı kurban [beyi
- 21 (=9') [] x x- x [
- 22 (=10') [] x içeri [

Bo 7226 (Resim 4)**CTH** : CTH 495 Arınma Ritüeli**Tarihlendirme** : İmp.**Ölçüler** : Uzunluk 3,9 cm, Genişlik 4,6 cm, Kalınlık 0,6 cm.**Transliterasyon**

- x+1 [] x-ti^{UZU} [
- 2' [] x EN SISKUR-za Ú-U[L
- 3' [] x Ú-UL x-x-x-x [
- 4' [] x-za [

Bo 7250 (Resim 5)**CTH** : CTH 456.2.1.A Arınma Ritüeli Fragmanı**Tarihlendirme** : İmp.**Ölçüler** : Uzunluk 5,3 cm, Genişlik 3,8 cm, Kalınlık 1,7 cm.**Duplikatlar** : KBo 34 49 (s. sub 255/f), Bo 68/524, Bo 69/838.**Paraleller** : KBo 64.17 (Bo 69/131) (CTH 456?)**Joinler** : Bo 7250 (+) KUB 36.83 (Bo 2492) (+) Bo 8129¹⁰⁶

¹⁰⁶ Fuscagni (ed.) hethiter.net/: CTH 456.2.1(2013sgg.), Daliah Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, Texte der Hethiter (THeth 25), (Heidelberg: 2005), 266-270.

Transliterasyon**Öy. I**

x+1 [] x []

2' [] x ni[?] šu[?] []

3' [] x ta-a[n]

4' [] x nu ki-i-i[a[?]]

5' [] -g]i-im-ra-aš []

6' [LÚ.MEŠ SANGA LÚ.MEŠ MUŠ]EN.DÙ¹⁰⁷ MUNUS.MEŠ ŠU.GI
[MUNUS.MEŠ ENSI¹⁰⁸]7' [še¹⁰⁹]-e-na-aš kat-ta []

8' []-az še-e-na-an []

9' []-an pa-ra-a e-[]

10' []^{MUNUS}a[m?-]**Filolojik Yorum****Öy. I**

St. 6' LÚ.MEŠ SANGA: LÚ SANGA “rahip”¹¹⁰, çğ. “rahipler”. Rahipler kült törenlerinde, din adamları hiyerarşisinde ilk sırada yer almaktadırlar¹¹¹. Birçok kentte çeşitli tanrılara hizmet eden rahipler, tapınaklardaki tüm personel, günlük işler, dini törenler, tapınaklara ait tüm arazi, küçük ve büyük baş hayvanlardan sorumlu görevlilerdir¹¹².

LÚ.MEŠ MUŠEN.DÙ: LÚ MUŠEN.DÙ “kuşçu, kuş falcısı, kâhin, kürkçü? kuş yakalayıcı?”¹¹³ çğ. “kuşçular, kahinler”. Kuş büyücüleri, ritüeller icra eden ve rahip sınıfından olan görevlilerdir. Bu görevlilerin isimleri ve icra ettikleri ritüeller Luvicede özellikler taşımaktadırlar¹¹⁴.

MUNUS.MEŠ ŠU.GI: MUNUS ŠU.GI “yaşlı kadın, büyücü kadın”¹¹⁵ çğ. “yaşlı kadınlar, büyücü kadınlar”. MUNUS ŠU.GI, Hititçe hašawa/hašawanza ile

¹⁰⁷ Tam. için bkz. KUB 36.83 (+) Öy. I 9.

¹⁰⁸ Tam. için bkz. KUB 36.83 (+) Öy. I 9.

¹⁰⁹ Tam. için bkz. st.8.

¹¹⁰ HW: 291; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 433.

¹¹¹ Daddi, *Mestieri*, 357.

¹¹² Daddi, *Mestieri*, 357-359.

¹¹³ HW: 287; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 360; Detaylı bilgi için bkz. Daddi, *Mestieri*, 323-326.

¹¹⁴ Haas-Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, 14-15.

¹¹⁵ HW: 295; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 486; Detaylı bilgi için bkz. Daddi, *Mestieri*, 581-590.

eşitlenmektedir¹¹⁶. Hitit arşivinin önemli bir metin grubu, büyüü ortadan kaldırma amacıyla düzenlenen ritüeller “Yaşlı/büyücü kadın”^{MUNUS}ŞU.GI tarafından gerçekleştirilmektedir¹¹⁷.

^{MUNUS}ENSI: ^{MUNUS}ENSI “büyücü, falcı, kadın kâhin”¹¹⁸ gibi görevleri yanında rüyaları yorumlayan “rüya tabircisi” olarak da değerlendirilmektedir¹¹⁹.

St. 7'-8': **še-e-na-aš:** šena/ šina- “figür, bebek, model, büyücülükte kullanılan bir şey veya bir insan yerine kullanılan figür” anlamındadır¹²⁰. St. 7'de tk. nom. halde olan šenaš, st. 8'de tk. akk. halde šenan “figürü” şeklinde geçmektedir.

Bo 7358: (Resim 6)

CTH : CTH 446.C Ev Arındırma, Yeraltı Tanrılarını Çağırma Ritüeli Fragmanı

Tarihlendirme : İmp.

Ölçüler : Uzunluk 4 cm, Genişlik 4,1 cm, Kalınlık 1,1 cm.

Duplikatlar : KBo 10.45 I 28-35 (s. Sub 244/p), KUB 7.41 (= Bo 2524)¹²¹

Joinler : Bo 7358 + KBo 48.89 (=107/x) + KBo 58.14 (+251/w) + KUB 41.8 (=Bo 2072) + Bo 8041 + Bo 8139 + 10014¹²²

¹¹⁶ Bin Nun, S.R. *The Tawananna in the Hittite Kingdom*, Texte der Hethiter (Theth 5), (Heidelberg:1975), 41-48, 120-125.

¹¹⁷ Volker Haas -İlse Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{MUNUS}ŞUGI, Corpus des hurritischen Sprachdenkmäler, Band I/5, (Roma: 1988); Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*. 888; Esmâ Reyhan, “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 6/2, (Ankara 2003): 115.

¹¹⁸ HW, 271; Daddi, *Mestieri*, 413-414; Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 115.

¹¹⁹ Gül Güney Masalcı Şahin – Özlem Sir Gavaz, “New Tablet Fragments on Dreams from the Boğazkale Archive”, *Adalya* 26, (2023): 77, d.n. 18.

¹²⁰ Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 475; Detaylı bilgi için bkz. CHD: 370-374; HEG S 2:1041-1045;

¹²¹ Detaylı bilgi için bkz.: Henrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy” *Zeitschrift für Assyriologie (ZA)* 54, 1961: 120-140, 130-133; Rukiye Akdoğan-Gernot Wilhelm, Hethitische und hurritische Keilschrifttafeln aus dem Besitz des Museums für Anatolische Kulturen in Ankara, *Zeitschrift für Assyriologie (ZA)* 93, 2003: 214-220; Billie Jean Collins, “Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities”, *The Context of Scripture I (CoS)* ed. William W. Hallo, BRILL. (Leiden-Boston: 2003), 168-171; Jared L. Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446), Texte aus der Umwelt des Alten Testaments Neue Folge (TUAT NF 4), 2008: 206-217; Andrea Trameri, *Purifying a House from Blood, a Hittite Ritual for the Ancient Gods (CTH 446)*, (Columbus GA: Lookwood, Press 2022), 76-77, 96.

¹²² Join taslağı için bkz HPM Konkordanz KBo 48.89 (=107/x).

Bo 7358'in 1-9 satırlar arası KUB 41.8 (=Bo 2072) Ay. III 32-35, KBo 48.89 (=107/x)'un Ay. III 36-40 satırlar arasına direkt joindir¹²³.

Bo 7358 + 1-9 satırlar arasının tamamlaması Duplikat KBo 10.45 Ay. III 41-51 arasına göre yapılmıştır.

Transliterasyon

Ay. III. (Bo 7358'in satır numaraları parantez içindedir.)

- 32 (=1') nu-za 3 MUŠEN^{HLA} [(da-a-i nu-kán 2 MUŠEN A-NA)¹²⁴] ^D
A.NUN.NA.KE₄ BAL-an-ti
- 33 (=2') 1 MUŠEN-ma-kán A-N[(A ^Da-a-pí BAL)¹²⁵]-an-ti nu' kiš-an¹²⁶
te-iz-zi
- 34 (=3') ka-a-aš-ma-aš k[(a-ru-ú-i-li-i)¹²⁷]-š-ši-it Ú-UL-aš-ma-aš-ša-an
- 35 (=4') GU₄-uš UDU-uš GA[(R-ri¹²⁸ ^DU-aš-ša)¹²⁹]-ma-]-aš-kán
ku-wa-pí []
- 36 (=5') kat-ta-an-ta GE₆-i ta[(k-ni-i pé-e)]n-ni-eš¹³⁰ nu-uš-ma?-ša?-an¹³¹
ki-i BAL-an-[(du-w)]a-ar¹³² da-iš¹³³
-
- 37 (=6') nu MUŠEN^{HLA} IZI-it za-nu-zi na-aš PA-NI DINGIR^{LIM} da-a-i
- 38 (=7') ^{DUG} KA.GAG.[(NA)]G-ia PA-NI DINGIR^{MEŠ} da-a-i nu 4
^{GI(IG)}A.DA.GUR
- 39 (=8') tar-na-i n[(u NUMU)¹³⁴]N^{HLA} da-pi-an¹³⁵ PA-NI DINGIR^{MEŠ}
da-a-i ŠE ZÍZ
- 40 (=9') še-e[p-pí-it-t]a-aš¹³⁶ <nu> par-h[(u-e-na)-aš¹³⁷ (GÚ.GAL
G)]Ú.GAL.GAL

¹²³ KBo 48.89 (=107/x) trans. için bkz. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBO 48*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 38), (Wiesbaden: 2012). 63-64.

¹²⁴ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 41.

¹²⁵ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 42.

¹²⁶ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 43'de ki-iš-ša-an.

¹²⁷ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 43.

¹²⁸ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 44'de ki-it-ta-ri.

¹²⁹ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 44-45.

¹³⁰ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 45-46.

¹³¹ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 46'da nu-uš-ma-aš-kán.

¹³² Dupl. KBo 10.45 Ay. III 46'da ši-ip-pa-an-du-wa-ar.

¹³³ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 47'de da-a-iš

¹³⁴ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 50.

¹³⁵ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 50'de hu-u-ma-an.

¹³⁶ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 51'de še-pí-it

¹³⁷ Tam. için bkz. Dupl. KBo 10.45 Ay. III 51.

Tercüme

32 (=1') Ve 3 kuşu [(alır. Ve 2 kuşu)] **Eski/Yeraltı Tanrıları için sunar/libasyon yapar.**

33 (=2') 1 kuşu ise [(Kurban) Çukuru Tanrısı için su)] **nar/libasyon yapar. Ve şöyle söyler:**

34 (=3') “İşte bak! Es[(kiler (Yeraltı Tanrıları)] **size**

35 (=4') Sığır ve koyun koyulmuş [(**değil.** Fırtına Tanrısı)] ise] **onları (size)** ne zaman

36 (=5') aşağıya karanlık **ye[(re gön)]derir. Ve onlar size bunları sunum/libasyon yapmak üzere koydu”.**

37 (=6') Ve kuşlar ateş ile pişer. **Ve onları tanrının huzuruna koyar.**

38 (=7') KA.GAG.[(NA)]G-kabı (içi bira dolu) **tanrıların huzuruna koyar. Ve 4^{GI}A.DA.GUR-libasyon kabını**

39 (=8') bırakır. V[(e tohum)]ların tüm çeşitini ¹³⁸ **tanrıların huzuruna koyar.** Arpa, buğday

40 (=9') še[pit]- bir tür tahıl/ bir tür buğday ya da arpa<ve> parh[(uena)-tatlı bir içecek, nohut, f]asulye.

Filolojik Yorum

Ay. III

St. 32DA.NUN.NA.KE₄: “Eski Tanrılar” Sümerce A.NUN.NA.KE₄, Hititçe karuiliuš DINGIR^{MEŠ} “Eski tanrılar”¹³⁹, Hurrice ammatena enna ve Akadça ANUNNAKU “Yeraltı tanrıları”¹⁴⁰ anlamındadır. Suriye-Hurri pantheon’undan bilinen en eski tanrılardır. Bunlar arasında Allalu/Alulu, Anu, Antu, Enlil, Ninlil, Kumarbi, Apantum, Belat-Ekalli, Nara, Napšara, Minki/Munki, Amunki, Tuhuši, Ammezzaddu, Muntarra, Mutmuntara, Aduntarri, Zulki, İrbitiga ve İshara sayılabilir.¹⁴¹ Söz konusu tanrılar metinlerde onikili, dokuzlu ve yedili olmak üzere çeşitli gruplar halinde

¹³⁸ Dupl. KBo 10.45 Ay. III 50’de hu-u-ma-an.

¹³⁹ Yasemin Arıkan, “Hitit Dualarında geçen Bazı Tanrı Adları”, 3. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Ankara: 1998), 50.

¹⁴⁰ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 112, 132; Arıkan, “Hitit Dualarında geçen Bazı Tanrı Adları”, 50; Leyla Murat Karakurt, “Hurri Kökenli Ullikummi Şarkısı/Destanı,” G. Kökdemir, A.G. Fidan, (ed.) *Dünden Bugüne Dünya Destanları*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, (Ankara: 2019), 305-326.

¹⁴¹ Harry.A. Hoffner, *Hitite Myths*. 2nd edition. SBL Writings from the Ancient World 2. (Atlanta: 1998) 112; Arıkan, “Hitit Dualarında geçen Bazı Tanrı Adları”, 51.

görülmektedir.¹⁴² Hattusa'daki Hurrice'den Hititçe'ye çevrilmiş ritüel metinlerde kendilerine sunular yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴³

St. 33 ^Da-a-pí: Hurrice abí /apí - “delik, çukur”¹⁴⁴; kurban çukuru, çukur, altar¹⁴⁵; Yeraltı Tanrıları'nın çağrıldığı kurban çukuru¹⁴⁶ anlamındadır¹⁴⁷. ^Da-a-pí Hurrice “kurban çukuru tanrısı” nom. tk. haldedir¹⁴⁸. Çoğunlukla arınma ve çağırma ritüellerinde kullanılan apí-, insanlarla tanrılar arasında bağlantı kurma özelliği nedeniyle ^Da-a-pí olarak yeraltı tanrıları arasına dahil edilmiş olmalıdır¹⁴⁹.

St. 35 ^DU-aš-ša: Hitit pantheonunun baş tanrısı “Fırtına Tanrısı” Hititçe çivi yazılı metinlerde ^DU = ^DX = IM, IŞKUR, ideogramlarıyla ya da çoğunlukla Hurrice Teššup olarak geçmektedir¹⁵⁰. Fırtına Tanrısı Hitit devletinin kuruluşundan itibaren “Hatti ülkesinin Fırtına Tanrısı” ya da “Göğün Fırtına Tanrısı” olarak anılmaktadır. Kraliyetin ve ülkedeki adaletin koruyucusu ve Hatti ülkesinin efendisi gibi unvanlar da taşımaktadır.¹⁵¹ Ayrıca Fırtına Tanrısı “Sarayın, Ordunun, Barışın ve Asanın Fırtına Tanrısı” özellikleriyle de Hitit devletinin koruyucusu konumundadır.¹⁵² Hurrice adıyla Tešup'un eşi Hititlerin baş tanrıçası Hepat'tır. Tanrının oğlu da Šarrumma'dır.¹⁵³ Hitit Fırtına Tanrısı'nın kült merkezi Nerik'tir. Ancak Nerik uzun yıllar Kaška hâkimiyeti altında olduğundan Fırtına Tanrısı kültü Nerik yerine Hakmiş

¹⁴² Arıkan, “Hitit Dualarında geçen Bazı Tanrı Adları”, 51.

¹⁴³ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 111.

¹⁴⁴ GLH, 34

¹⁴⁵ HW; 26; HW1 Erg., 3; HEG A: 47; HHw, 19.

¹⁴⁶ HED A-E-I: 109, Alfonso Archi, “The Names of Primeval Gods”, Marazzi, M.-Wilhelm, G., (ed.) *Gedenkschrift Einar Von Schuler, Orientalia Nova Series 59*. (Roma:1990), 114-129.126.

¹⁴⁷ Nursel Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültleri*, Doktora Tezi, (Ankara, 2013), 439-440.

¹⁴⁸ Emmanuel Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, RHA VII/46, (Paris: 1946-1947), 45.

¹⁴⁹ Henrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, 153; Esmâ Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli “Tanrıları Çağırma Ritüelleri””, 22.

¹⁵⁰ Emmanuel Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, RHA VII/46, Paris, 1946-1947, 108-115; van Gessel, B.G.L. *Onomasticon of the Hitite Pantheon Part I*. (Leiden-Newyork-Köln: 1998), 482-484; Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültleri*, 724-731; Murat, Karakurt, “Hurri Kökenli Ullikummi Şarkısı/Destanı”, 311.

¹⁵¹ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion* 336; Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültleri*, 724-731.

¹⁵² Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 337-338.

¹⁵³ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 337.

kentinde gerçekleştirilmiştir. Tasvirlerde genelde kutsal hayvanı boğa ile ve dağ tanrıları Namni ve Hazzi üzerinde betimlenmiştir.¹⁵⁴

St. 36 kat-ta-an-ta GE₆-i tak-ni-iš: kattanta *dankui tegan* (= Sumercesi GE₆.KI.) “Kara toprak altı, karanlık yeraltı” Öteki dünya için kullanılan bir terimdir. Hurrice karşılığı ti-me-er-re-e e-še-ni du-ú-ri¹⁵⁵ “karanlık yeraltına” ifadesidir.

Sonuç-Değerlendirme

CTH 495’de yer alan Arınma ritüeli fragmanı **Bo 7221**, Bo 8825 + KUB 57.15 (=Bo 602) ile direkt join/birleşme, (+) KUB 46.41 (=Bo 603) (+) KBo 56.12 (=1018/u) (+) 7693 ile dolaylı join/birleşmedir. HPM Konkordanza göre **(1.Grup) Bo 7221++’in** Paralelleri (2. Grup) KBo 56. 9 (=126/u) + Bo 3288 + Bo 7694, (3. Grup) KUB 46.39 (=Bo 604) + Bo 6730 + Bo 7074+ Bo 7222 + Bo 7238 + Bo 7699 + Bo 7704 + VS NF 12.58’dir. DBH 49’da bu 2. ve 3. grup ritüeller, Bo 7221+KUB 57.15 (Bo 602)+Bo 8825+’in duplikatları olarak¹⁵⁶ belirtilmiştir.

HPM Konkordanzda (3. Grup) **Bo 7238+Bo 7222** + KUB 46.39 (=Bo 604) + Bo 6730 + Bo 7074 + Bo 7699 + Bo 7704 + VS NF 12.58, CTH 495’de Arınma Ritüeli başlığı altında değerlendirilmiştir.

Bo 7238 + Bo 7222 + KUB 46.39 (=Bo 604) +VS NF 12.58++ Ay. III st. 32’de URU^{DIDL.HI.A} kueš karu pıran parkunuwanteš “eskiden ilk/önce temizlenmiş kentler” ve metnin devamında st. 37’de DINGIR^{MEŠ} ve 39. satırdaki parkunuwanteš ešir “temizlenmişlerdi” şeklinde ifadeler geçmektedir. Görülüyor ki ritüelin bu satırlarında kentlerin, tanrıların (statülerinin) özellikle daha önceden, ilk olarak arındırıldığına vurgu yapılmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere Hitit inancına göre tanrıların

¹⁵⁴ Kurt Bittel ve diğerleri. (Bittel, K.-Boessneck, J.-Damm, B.- Güterbock, H.G.-Hauptmann, H.-Naumann, R.- Schirmer, W.), *Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya* (Berlin: Mann Verlag, 1975), 150-151; Hans Gustav Güterbock, *Les Hieroglyphes de Yazılıkaya, A Propos d’un Travail Recent*, (Paris: 1982), 6-7; Jürgen Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, (İstanbul: 2011), 65.

¹⁵⁵ Tanrıça Allani için şölen metnine göre bu Hurrice kelimelerden **timerre** “karanlık, siyah” (bkz. GLH: 261-262) kelimesinin Hititçe karşılığı **tankuvai (dankui)**; **eže=ni** “yer” (**bkz.** GLH: 83-84) kelimesinin Hititçe karşılığı **takni (tekan)**, **tūri** “alt, aşağı” (bkz. GLH: 273) kelimesinin Hititçe karşılığı ise **kattanta**’dır. Detaylı bilgi için bkz. Erich, Neu, *Das hurritische Epos der Freilassung, I: Untersuchungen zu einem hurritisch hethitischen Textensemble aus Hattusa*, Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 32), (Wiesbaden: 1996),246-247, d.n. 46,47.

gazabına uğramamak için her şeyi, burada olduğu gibi evi, kentleri, tanrıları (heykellerini) kirlilikten arındırmak çok önemliydi.

Bo 7238 + Bo 7222 + KUB 46.39 (=Bo 604) +VS NF 12.58++ Ay. III st. 33'de geçen a-pí-el URU-aš az-zi-ki-zi ak-ku-uš-ki-iz-zi “onun kentinde devamlı olarak yer, devamlı olarak içer” cümlesi ile, bir önceki st. 32'de belirtildiği üzere kent temizlendikten/arındırıldıktan sonra kentte yeme içme eyleminin devamlılığına yani, yiyecek ve içeceğin bol bol olacağına vurgu yapılmıştır.

Bo 7238 + Bo 7222 + KUB 46.39++'a birleşen VS NF 12.58'e göre bu arınma ritüellerinin yazmanı ^mAttanali'dir¹⁵⁷. ^mAttanali'nin İmparatorluk dönemi yazmanı olduğundan onun kaleminden çıkan bu ritüeller İmparatorluk dönemine ait olmalıdır¹⁵⁸. VS NF 12.58'in klofonundan Aruşna kenti tarzında 6 ritüelin yazılı olduğu ve 6 ayrı ritüelin listelendiği öğrenilmektedir¹⁵⁹:

Bu ritüelde geçen “Aruşna kenti tarzı (iwar ^{URU}Aruşna), düzenlendi/alıntılı (appan tarnumaš)” ifadelerini, tabletlerin Aruşna kentinde düzenlendiği gibi/düzenlendiği şeklinde düşünmek mümkündür. Bu durumda Miller'in de önerdiği gibi¹⁶⁰, Kummani kentine benzer yazıcılık faaliyetlerinin ve ürünlerinin bulunacağı diğer bir Kizzuwatna merkezi, bugün Adana civarında aranan Aruşna kenti¹⁶¹ olabilir. “Aruşna Tanrısı” ve “Aruşna'nın Büyük Tanrısı” ile Aruşna kenti İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir kült merkezidir¹⁶².

CTH 495'de yer alan **Bo 7243 + KUB 46.42 (Bo 599) + Bo 7698** arınma ritüel fragmanları, **Bo 7222 + Bo 7238 + KUB 46.39++** ile join¹⁶³ olarak düşünülmektedir. Her ikisinde de benzer ifadeler geçtiğinden ve konsept aynı olduğundan **Bo 7243 ++'ün** Bo 7222 + Bo 7238 + KUB 46.39++ ile dolaylı join ya da paralel metin olması mümkündür.

¹⁵⁷ Miller, “The Paleography and Orthography of Six Rituals”, 108-109.

¹⁵⁸ Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 507.

¹⁵⁹ Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 509.

¹⁶⁰ Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 510; Miller, “The Paleography and Orthography of Six Rituals”, 108-109.

¹⁶¹ Giuseppe Del Monte, F.-Johann Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitische texte: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, (RGTC 6/1), (Wiesbaden: dr. Ludwig Reichert Verlag, 1978), 41-42; Giuseppe Del Monte, F. *Die Orts-und Gewässernamen der hethitische texte: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, (RGTC 6/2), (Wiesbaden: dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992), 13-14.

¹⁶² Jared L. Miller, “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”, 510-511.

¹⁶³ Bkz. HPM Konkordanz.

CTH 456.2.1.A'da bulunan **Bo 7250** (+) Bo 8129 (+), arınma ritüeli fragmanı, Gökyüzünün Kralı Güneş Tanrısı'na (^PUTU) ilahi dua ile nehir kurbanlarının/ritüellerinin 2. tabletine ait KUB 36.83 (Bo 2492) ile dolaylı jointir. Bu ritüelde ^{LÚ.MEŠ}SANGA “rahip” ^{LÚ.MEŠ}MUŠEN.DÜ “kuşçu, kahin” ^{MUNUS.MEŠŠU.GI} “yaşlı kadın” ^{MUNUS.MEŠ}ENSI “büyücü, kâhin” gibi büyücülük-kahinlik özelliği taşıyan kült görevliler bir arada sayılmaktadır¹⁶⁴.

Bo7358 + ve duplikat olan KBo 10.45, bir evin arındırılması ile ilgili bu ritüelde¹⁶⁵ kirlilik, kan, kavga, lanet, gözyaşı, yalandan yemin, korku vs. ile dolu olan evin, kirlilik ve günahlardan arındırılması ve bunların yeraltı dünyasına taşınması amacıyla ¹⁶⁶ güneş tanrıçası da dahil olmak üzere “eski tanrılar/yeraltı tanruları (karuiliuš DINGIR^{MEŠ}) çağrılmakta ve bu tanrılar memnun edilmektedir. Bütün bu kirlilik ve günahlar toprağın içine koyulmakta ve böylelikle evin, dolayısıyla tanrılar ve insanların tamamen arındırılması sağlanmaktadır.

Bo7358+'in join olduğu ritüel metinde¹⁶⁷ fırtına tanrısı tarafından saptanan ve yeraltı tanrılarına verilmek üzere gönderilen kuş kurbanından bahsedilmektedir. 3 kuştan 2 tanesi yeraltı tanrılarına 1 tanesi de çukur tanrısına sunulmakta/libasyon yapılmaktadır. Metnin devamında yeraltı tanrılarına sığır ve koyun kurban edilmediği özellikle belirtilmektedir. Bu ritüel fragmanı, kuşların fırtına tanrısı tarafından yeraltı tanrılarına sunulmak üzere gönderilen bir kurban çeşidi olduğuna güzel bir örnektir¹⁶⁸. Kuşun kurban edilmesindeki amaç tamamen arınma ile ilişkilidir¹⁶⁹. Çünkü Hititlerde kirlilik ve günahların, yeraltı tanrılarına kuş kurbanı sunumu/libasyonu yapılarak yeraltına hapsedileceği ve bunun sonucunda da arınmanın gerçekleşeceği düşüncesi hakimdir¹⁷⁰. Söz konusu kirlilik ve günahlar yeraltı (tanrılar) aracılığı ile yok edildiğinden yeraltı tanrılarının ritüeldeki bu özelliği de tartışılmazdır¹⁷¹.

¹⁶⁴ “Kâhin, Büyücü” kült görevlileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 265-270.

¹⁶⁵ Henrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, 120-141; Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 52-53.

¹⁶⁶ Haas Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 52-53.

¹⁶⁷ Henrich Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, 130-133; Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 52-53.

¹⁶⁸ Haas -Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 50-55.

¹⁶⁹ Haas -Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 52-53.

¹⁷⁰ Esma Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli “Tanrılar Çağırma Ritüelleri”, 18-22.

¹⁷¹ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, 50-55.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Rukiye. -Wilhelm Gernot. "Hethitische und hurritische Keilschrifttafeln aus dem Besitz des Museums für Anatolische Kulturen in Ankara", *Zeitschrift für Assyriologie*, 93 (2003): 214-220.
- Arıkan, Yasemin. "Hitit Dualarında geçen Bazı Tanrı Adları", 3. Uluslararası Hititoloji Kongresi. 1998.
- Archi, Alfonso. "The Names of Primeval Gods", ed. Marazzi, M.-Wilhelm, G., *Gedenkschrift Einar Von Schuler, Orientalia Nova Series 59*. 114-129. Roma, 1990.
- Bawanypeck, Daliah. *Die Rituale der Auguren, Texte der Hethiter (THeth 25)*, Heidelberg: 2005.
- Bin Nun, S. R. *The Tawananna in the Hittite Kingdom, Texte der Hethiter (THeth 5)*, Heidelberg: 1975.
- Bittel, Kurt. ve diğerleri. (Bittel, K.-Boessneck, J.-Damm, B.- Güterbock, H.G.-Hauptmann, H.-Naumann, R.- Schirmer, W.), *Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, Berlin: Mann Verlag, 1975.
- Collins, Billie. Jean. "Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities", *The Context of Scripture I (CoS)* ed. William W. Hallo, BRILL. 168-171. Leiden-Boston, 2003.
- Daddi, F.P. *Mestieri, professioni e dignitanell'Anatolia ittita*, *Incunabula Graeca* 69. Roma: 1982.
- Del Monte, Giuseppe.-Tischler, Johann. *Die Orts-und Gewässernamen der hethitische texte: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, 6/1, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden: 1978.
- Del Monte, Giuseppe, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitische texte: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, 6/2. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden: 1992.
- Güterbock, Hans Gustav. *Les Hieroglyphes de Yazılıkaya, A Propos d'un Travail Recent*, Paris: 1982.
- Groddek Detlev. *Hethitische Texte in Transkription VS NF 12*, *Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 6)*. Dresden: 2002.
- Hethitische Texte in Transkription KB0 48*, *Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH38)*. Wiesbaden: 2012.
- Hethitische Texte in Transkription KB0 56-KBo 57*, *Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 40)*. Dresden: 2013.
- Haas, Volker. *Die Rituale des AZU-Priesters Corpus des hurritischen Sprachdenkmäler. (ChS)Band 2/ I, II*, Roma: 1986.
- Geschichte der Hethitischen Religion*. *Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten* 15. Leiden, New York, Köln: 1994.

- Haas, Volker.-Wilhelm, Gernot. *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna*, Hurritologische Studien I, Alter Orient und Altes Testament (AOAT 3). Neukirchen-Vluyn: 1974.
- Haas Volker.-Wegner Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SALŠU.GI}. Corpus des hurritischen Sprachdenkmäler (ChS), I Abteilung Die Texte aus Boğazköy, Band 5/ I, Roma: 1988.
- Hoffner, Harry.A. *Hittite Myths*. 2nd edition. SBL Writings from the Ancient World 2. Atlanta: 1998.
- Kammenhuber, Annalies. *Kizzuwatna / Kilikien*, Die Arier im Vorderen Orient, (Heidelberg: 1968.
- Laroche, Emmanuel. *Recherches sur les noms des dieux hittites*, RHA VII/46. Paris: 1946-1947.
- Masalıcı Şahin, Gülgüney. ve Sir Gavaz, Özlem. “New Tablet Fragments on Dreams from the Boğazkale Archive”, *Adalya* 26 (2023): 75-95.
- Miller, Jared. L. “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446), Texte aus der Umwelt des Alten Testaments Neue Folge (TUAT NF) 4, 206-217. 2008.
- “Six Rituals edited in the Manner of Arusna”. 7. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri ed. Aygül Süel. Cilt 1, Ankara (2010): 503-514.
- “The Paleography and Orthography of Six Rituals”. Paleography and Scribal Practices in Syro-Palestine and Anatolia in the Late Bronze Age, , Papers Read at a Symposium in Leiden, 17-18 December 2009. ed. Elena Devecchi. PIHANS 119, Leiden (2012): 95-110.
- Murat, Leyla. “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, Ar.An 6/2, Ankara (2003): 89-109.
- “Hititlerde Kutsal Su,” 2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Çorum (2012a):131-142.
- “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31/ 51, Ankara (2012b): 125-157.
- “Hitit Yaşamında Yağmur”, ed. Ömer Çapar’a *Armağan*, 203-220. Ankara, 2012c.
- Murat, Leyla K, Hurri Kökenli Ullikummi Şarkısı/Destanı, Dünden Bugüne Dünya Destanları, ed: Kökdemir- G.- Fidan A.-G, Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 305-326. Ankara, 2019.
- Neu, Erich. *Das hurritische Epos der Freilassung, I: Untersuchungen zu einem hurritisch hethitischen Textensemble aus Hattusa*, Studien zu den Boğazköy-Texten 32 (StBoT 32). Wiesbaden: 1996.
- Nursel Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültürleri*. Doktora Tezi. Ankara: 2013.

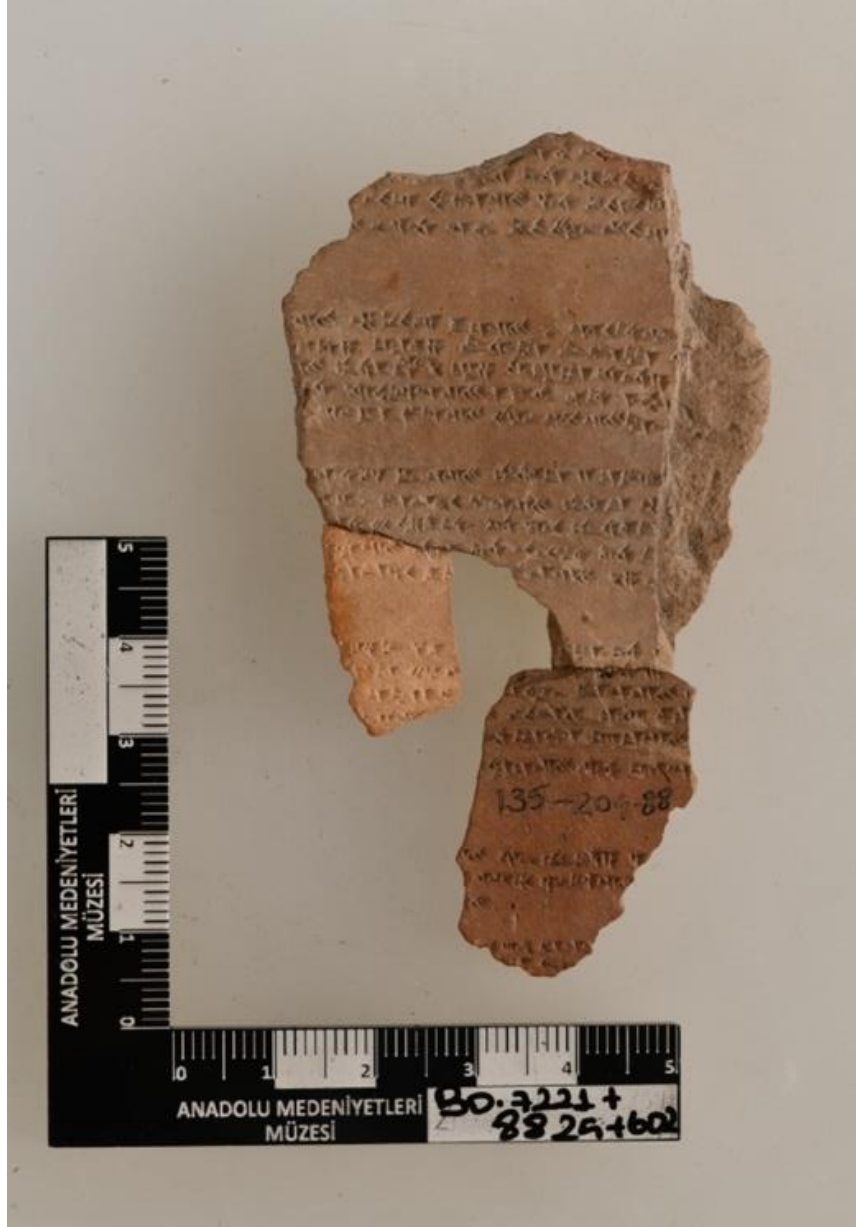
- Otten, Henrich. "Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy" *Zeitschrift für Assyriologie (ZA)* 54, 1961: 114-160.
- Reyhan, Esmâ. "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrıları Çağırma Ritüelleri"', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60, Ankara. (2016): 1-38.
- "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *ArchivumAnatolicum-Anadolu Arşivleri (Ar.An.)*, 6/2, Ankara, (2003): 111-142.
- Seeher, Jürgen. *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul: 2011.
- Trameri, Andrea. *Purifying a House from Blood, a Hittite Ritual for the Ancient Gods (CTH 446)*, Columbus GA: 2022.
- Tischler Johann. *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 49). Wiesbaden: 2016.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara: 2016.
- van Gessel, B.G.L. *Onomasticon of the Hittite Pantheon Part I*. Leiden-Newyork-Köln: 1998.
- Yakubovich Ilya. - Mouton Alice. *Luwili*, Studien zu den Boğazköy-Texten 72 (StBoT 72), 1/2, Wiesbaden: 2023.

KISALTMALAR

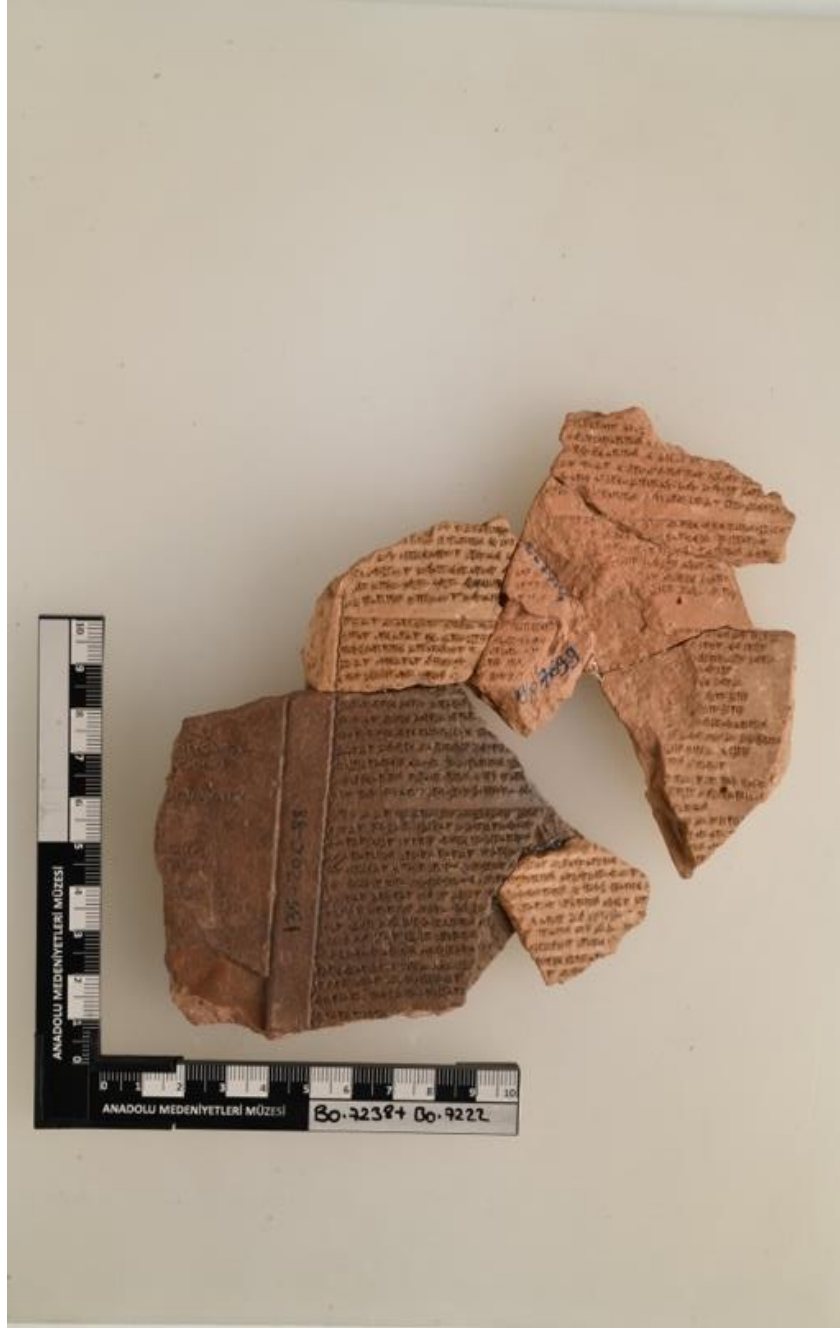
- Bo : Boğazköy tabletlerinin envanter numarasını gösterir.
- CHD : *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago:1980.
- CTH : Laroche, Emmanuel. *Catalogue des Textes Hittites*. Paris: 1971,
- Çğ. : Çoğul.
- Dupl. : Duplikat
- HED : Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 1-9. Berlin: 1984-2013.
- HEG : Tischler Johann. *Hethitisches Etymologisches Glossar*. Innsbruck: 1983-2006.
- HHw : Tischler Johann. *Hethitisches Handwörterbuch. Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*. Innsbruck: 2001
- HPM : *Hethitologie Portal Mainz* (<https://www.hethport.uni-wuerzburg.de>)
- HW : Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch* Heidelberg: 1952.
- HW² : Friedrich, Johannes.-Kammenhuber, A., *Hethitisches Wörterbuch, Zweite*, völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte, Heidelberg: 1975-1991.
- HZL : Rüster, Cristel-Neu, Erich *Hethitischen Zeichenlexion*, Wiesbaden:1989
- GLH : Laroche Emmanuel. *Glossaire de la langue hourrite*. Paris: 1980.

- KBo : Keilschrifttexte aus Boğazköy, Berlin 1954 vd.
KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921 vd.
Par. : Paralel.
Tam. : Tamamlama.
Tk. : Tekil.
< : Glossemkeil Luvice kelimelerden önce gelen köşe çengeli.
+ Direkt “join”ları gösterir.
(+). Dolaylı Join’leri gösterir.

RESİMLER

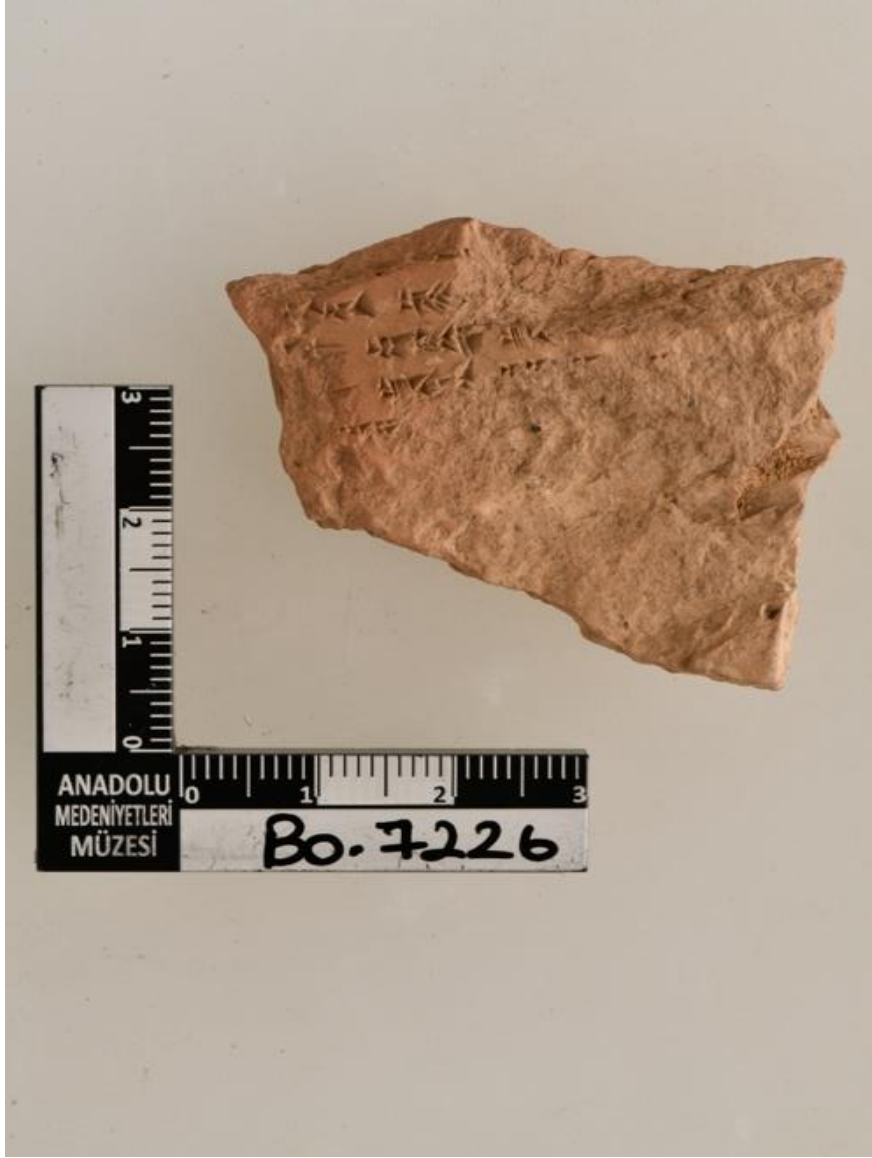
Resim 1: Bo 7221 (CTH 495) Arınma Ritüeli Fragmanı

Resim 2: Bo 7238+Bo 7222 (CTH 495) Arınma Ritüeli Fragmanı

Resim 4: Bo 7243 (CTH 495) Arınma Ritüeli Fragmanı

Resim 3: Bo 7226 (CTH 495) Arınma Ritüeli Fragman

Resim 5: Bo 7250 (CTH 456.2.1.A) Arınma Ritüeli Fragmanı.

Resim 6: Bo 7358 (CTH 446.C)

Ev Arındırma, Yeraltı Tanrılarını Çağırma Ritüeli Fragmanı

BOĞAZKÖY ARŞİVİNDEN (H)İŞUWA BAYRAMINA AİT YAYIMLANMAMIŞ HITİTÇE TABLET PARÇALARI*

Esmâ REYHAN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Eylül 2025

Kabul: 16 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: September 15, 2025

Accepted: November 16, 2025

Öz

*Çalışma, 1987 yılında Almanya'dan Türkiye'ye getirilen Doğu Berlin tabletlerinden yedi adet tablet fragmanı üzerinedir. ** Bunlar, (h)işuwa- bayramına (CTH 628) ait Bo 5020, Bo 5119, Bo 5173, Bo 5177, Bo 5237, Bo 5241, Bo 5296 numaralı tablet fragmanlarıdır. Çalışmada bu fragmanlar, yayımlanmış Boğazköy tabletleriyle birleşenlerle birlikte değerlendirilmiş; duplikat, paralel ve join olan metinlerin bilgileri verilmiştir. Ayrıca, metinlerin transliterasyon ve tercüme yapılmış, bazı kelimeler hakkında bilgi verilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: (H)işuwa Bayramı, Hurri Tanrıları/Tanrıçaları, Hititler, Kizzuwatna.

* Çalışmaya konu olan tabletlerin yayın iznini veren Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Sayın Yusuf Kırac'a, çok teşekkür ederim. Ayrıca müzedeki çalışmalarımız sırasında her konuda destek olan başta Mine Çiftçi olmak üzere Başak Yıldız Gülşen, Ceren Demiryürek ve İsmet Aykut'a; tabletlerin fotoğraflarını çeken Ahmet Remzi Erdoğan'a çok teşekkür ederim.

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: esma.reyhan@hbv.edu.tr ORCID: [0000-0002-7489-9421](https://orcid.org/0000-0002-7489-9421)

Unpublished Hittite Tablet Fragments of (H)işuwa Festival from the Boğazköy Archive

Abstract

The study is about eight tablet fragments from the East Berlin tablets brought to Türkiye from Germany in 1987. These are seven tablet fragments numbered Bo 5020, Bo 5119, Bo 5173, Bo 5177, Bo 5237, Bo 5241, Bo 5296 belonging to the (h)işuwa-Festival (CTH 628). In the study, these fragments were evaluated together with the published Boğazköy tablets; Information about duplicate, parallel and join texts is given. In addition, the texts were transcribed and translated, and information was given about some words.

Key Words: (h)işuwa Festival, Hurrian Gods/Goddesses, Hittites, Kizzuwatna.

Giriş

Belirli bir takvime bağlanmadan her yıl kutlanması gerekli görülen (h)işuwa bayramı 9 gün süren ve 13 tableten oluşan Hurri kökenli bir bayramdır. Bayramın işleyişi günlere göre değil tabletlere göre düzenlenmiştir. Hitit, Luwi ve ağırlıklı olarak Hurri unsurları içeren bu bayramın Hitit bayram ritüel literatürüne katılması III.Hattuşili'nin kraliçesi Kizzuwatnalı Puduhepa'nın çabasıyla olmuştur.¹ Puduhepa baş katip Walwaziti'ye (h)işuwa bayramına ait tabletlerin kopyalanması talimatını vermiştir.² Ancak bu bayramın sekizinci gününe ait metinde (KBo 40.102 Öy. 6-7) eski tabletlerde olmayan *zammurri* ekmeğinin büyük kral II.Muwatalli tarafından eklendiği anlaşılmaktadır. Bu ayrıntı (h)işuwa bayramının

¹ Ali M. Dinçol "Die Fünfte Tafel des Işuwaš-Festes", *RHA* XXVII, (1969): 6.

² KBo 15.52 Ay. IV 39'- 45' (Laroche, *CTH* 628), Bkz. Ilse Wegner-Mirjo Salvini, *Die hethitisch-hurritischen Ritualtafeln des (h)işuwa-Festes*, *ChS* ¼, (Roma: 1991).

39' MUNUS.LUGAL ^tpu-du-ḫé-pa-aš-kán ku-wa-pí

40' ^mUR.MAḪ-LÚ-in GAL DUB.SAR^{MES}

41' ^{URU}ḫa-at-tu-ši A-NA TUP-PA^{HLA}

42' ^{URU}ki-iz-zu-wa-at-[na] ^tša'-an-ḫu u-wa-an-zi

43' ú-e-ri-ia-at na-aš-ta ke-e TUP-PA^{HLA}

44' ŠA EZEN₄ i-š[u-wa-a-aš a-pí-ia UD-at

45' ar-ḫa a-ni-ia-at

"Kraliçe Puduhepa, katiplerin başı UR.MAḪ.LÚ'yu (Walwaziti) Hattuša'daki Kizzuwatna tabletlerini araştırmak için görevlendirdikten sonra, o, (h)işuwa bayramının tabletlerinin aynı gün kopyalarını çıkardı."

II.Muwatalli'den daha önceki krallar döneminde de kutlandığı anlamına gelmektedir.³

Bayramın kutlanma amacı, açık şekilde ifade edilmese de kralın savaşta başarılı olmasını sağlamak içindir. Bayrama adını veren *İšuwa* ülkesi (*h*)*išuwa* bayramında hiçbir zaman zikredilmemiş; ancak ritüelin çeşitli kısımlarında bayramın Kizzuwatna kökenini doğrulayan birçok içerik (Kizzuwatna'nın kraliyet ailesinden söz edilmesi; Kral'ın Kizzuwatna dağları için içmesi; Müzisyenler Kizzuwatna dağları için çalması gibi) yer almıştır.⁴ Bayramın Hurrice adı (*h*)*išuwa/išuwa*, muhtemelen bu ritüelde oldukça fazla zikredilen ve kartalın adı olan *Dešuwa* ile ilişkili olabileceği de düşünülmektedir.⁵

Bayramın amacına ulaşmasında izlenen ritüel eylemlerin en etkili altı baş tanrının kendi tapınaklarında kutsanması ve kralın da her eylemde başat bir karakter olarak icraatlarını gerçekleştirmesidir.

Çalışmamıza konu olan ve bu tanrıların her biri için yapılan ritüel eylemleri içeren Bo 5020, Bo 5119, Bo 5173, Bo 5177, Bo 5237, Bo 5241, Bo 5296 numaralı metinler de (*h*)*išuwa*- bayramına ait mevcut metinlere eklenecek diğer parçalar olacaktır.⁶

Bo 5020 (Resim1)

CTH 628 “(*h*)*išuwa*- Bayramı”

Paralel Metinler : Bo 5020, satır x+1-7' ile IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy. III satır 13'-18'⁷

Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi

Ölçüleri : Uzunluk: 4.8 cm. ; Genişlik: 5.3 cm.; Kalınlık: 2.6 cm.

³ Ali M. Dinçol “Die Fünfte Tafel des İšuwaš-Festes”, 6; Meltem Doğan-Alparslan, “The Hišuwa Festival as a Political Instrument”, *Anatolia between the 13th and the 12th Century BCE* (Ed. Stefano de Martino-Elena Devecchi), (2020): 118.

⁴ Ali M. Dinçol “Die Fünfte Tafel des İšuwaš-Festes”, 5.

⁵ Bkz. KUB 22.128 Öy. II 19 *ešue*; Dupl. KBo 15.49 Öy. I 7 *Di-šu-wa*; Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 848.

⁶ Çalıştığımız Doğu Berlin tabletleri içerisinde bulunan Bo 5188 numaralı tablet de (*h*)*išuwa* bayramına aittir. Ama çok kırıklı olduğu için yayına dahil edilmemiştir. Doğu Berlin tabletlerinde (*h*)*išuwa* bayramını konu alan çalışmalar için bkz. Özlem Sir Gavaz-Gülgüney Masalcı Şahin, “Boğazkale Arşivinden (*H*)*išuwa* Bayramını konu alan Yeni Bir Fragman (Bo 7850)”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 15/1 (2021): 171-192.

⁷ Trans. için bkz. HPM Konkordanz. Tamamlamalar paralel metne göre yapılmıştır.

Öy

- x+1 [(EGI)R-ŠÚ-ma-kán [(40)]
 2' [] 1^{DUG}ha-ni-iš-ša-a[(n⁸ GEŠTIN)⁹]
 3' ú-da-an-zi¹⁰ 2' [(L^ÜBALAG.DI)¹¹]
 4' ša-a-ú-wa-tar¹² [(2-ŠU pa-ra-a-i)¹³]
 5' a-pí-e-ma [(hu-u-pí-iš-kán-zi-ia)¹⁴]
 6' nu¹⁵ L^ÜSAG[(I.A GEŠTIN)]
 7' [(^{DUG}h)]a-n[(e-eš-ša-a-za la-a-hu-wa-i)]

Öy

- x+1 [] ve onun ar[(kasından kırk)]
 2' [] [(şarap dolu)] hanišša- kabı[(nı)]
 3' getirirler. İki? [(BALAG.DI müzik aleti çalan müzisyen)]
 4' borazanı [(2 defa üfler)]
 5' ora[da [(müzik aleti çalarlar)]
 6' içki sunuc[(u şarabı)]
 7' [(hanišš)]a k[(abından döker)]

⁸ ^{DUG}haneš(š)a-, ^{DUG}haniš(š)a- : Çoğunlukla bira (KAŠ) ve şarap (GEŠTIN) için daha nadir olarak da *marnuwant-*, GEŠTIN *EMSU*, *walhi*, *tawal*, *limma* için de kullanılan bir kaptır. Friedrich-Kammenhuber, *HW*² H2: 145-148; KUB 40.97 Öy.III 14' ^{DUG}ha-ni-iš-š[a]-a-a[n.

⁹ IBoT 4.88 Öy. 6' -8' e göre GEŠTIN an-da.

¹⁰ KBo 40.97 Öy.III 15' ú-da-an-zi nu

¹¹ L^ÜBALAG.DI, "BALAG.DI müzik aletini çalan müzisyen"; Friedrich, *HW*: 266; Rüster-Neu *HZL*: 309; Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük. Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara (2016): 101.

¹² (^{SD}šawatar-, (^{SD}šawitra- "korna (bir müzik aleti), boynuz (bir içme kabı), borazan Güterbock-Hoffner *CHD* Š-2: 317-318; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 471; KUB 40.97 Öy.III ša-a-wa-tar

¹³ *parai-* "üfleme, nefes almak, esmek, şişirmek", Güterbock-Hoffner *CHD* P: 133; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 394; Tml. için ayrıca bkz. Groddek, Detlev ("Die Flusslisten des Hišuwat-Festes, Eine Zwischenbilanz" *SMEA* XXXIX/2, (1997): 186", KBo 15.58 Ay.V 4', I L^ÜBALAG.DI ša-u-wa-tar [(I-ŠU pa-ra-ai)].

¹⁴ *hup-/hupai-/huppai-/huppiya-/huppišk-/huppišk-* "(müzik aleti) çalmak, (sıvıları) çalkalamak, sallamak", Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 201-202.

¹⁵ KUB 40.97 Öy. III 18' ya göre.

Bo 5119 (Resim 2)**CTH 628 “(h)işuwa- Bayramı”**

Joinler : Öy. I; KBo 15.49 (253/r) (+) KBo 15.50 (333/a) (+) KBo 43.184 (207/g) (+) KBo 64.42 (123/x) (+) Bo 5119¹⁶ + 207/g (+) 253/r¹⁷

lk.Kol.; 123/x + Bo 5119¹⁸

Join Bo 5119 Öy. 1'-13' + KBo 64.42 (123/x) Öy. 2'-14'

Bo 5119 Öy. 14'-17'

Join Bo 5119 Öy. 18'-28' + KBo 43.184 (207/g) Öy. 1'-11'

Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi

Ölçüleri : Uzunluk: 14.2 cm.; Genişlik: 10.6 cm.; Kalınlık: 4.5 cm.

Öy.

x+1 [1GAL KÙ.BABBAR A-N]A^D[e-şu-wa 1GAL KÙ.BABBAR] []

2' [A-NA^Dhu-te-na^Dhu-te-el-lu-ra şu-un-n]a-an-z[i]

3' [EGIR-ŞU-ma^{LÚ}SANGA IŞ-TU 1 LA-HA-AN-NI KÙ.BABBAR]

LUGAL-uş-ma-aş []

4' [IŞ-TU 2 LA-HA-AN-NI KÙ.SI₂₂ şı-pa-an-da-an]-zi []

5' [na-aş-ta LUGAL-uş IŞ-TU É^Dal-la-a-ni p]a-ra-a ú-iz-zi []

6' [na-aş I-NA É^Dnu-pa-ti-ik pí-i-pí-it-hi¹⁹] pa-iz-zi nu a-pí-i[a-ia]

7' [am-ba-aş-şı 1 MUŞEN ke-el-di-ia-ma 1 MUŞEN GAL ş]i-pa-an-da-an-zi

8' [hu-u-ma-an-kán A-NA É^Diş-ha-ra ha-an-da-a]-an şı-pa-an-za-ki-iz-zi-[ma]

9' [LÚ-aş-pát nam-ma-aş-şı UD^{KAM}-aş 1^{NINDA}ka-ag-ga-ri]-in²⁰

BA.BA.ZA ŠA ½ U[P-NI]

10' [pár-şı-ia nam-ma 1 wa-ak-şur²¹ GEŞTIN da-a-i nu 1] GAL KÙ.BABBAR

¹⁶ Bo 5519, 207/g ile doğrudan join olmuştur. Tablet in join taslağı için bkz. HPM Konkordanz.

¹⁷ Tablet in join taslağı için bkz. HPM Konkordanz.

¹⁸ Tablet in join taslağı için bkz. HPM Konkordanz.

¹⁹ Tanrı Nupatik ile birlikte zikredilen bu kelime Laroche, *GLH* 187'de *b-bt* “tapınakta” şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak URU determinatifi ile birlikte bir yer adı olarak da değerlendirilmek mümkündür. Bkz. Heinrich Otten, “Die Götter Nupatik, Pirinkir, Heşue und Hatni-Pišaişaphi in den Hethitischen Felsreliefs von Yazılıkaya”, *Anadolu IV*, (1959): 27-37.

²⁰ ^{NINDA}kak(k)ari-/kaggari-/gaggari-/kakari-/kahari-/gahari-/kakri- “yuvarlak ekmek, kült ekmeği” Friedrich, *HW* 94; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 248. Puhvel *HEG*, I-K 462.

²¹ (URUDU)wakşur “bir kap; bir yiyecek maddesi ölçüsü; bir avuç; bir zaman ölçüsü”, Friedrich, *HW* 242; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 578.

- 11' [A-NA ^Dnu-pa-ti-ik ^{URU}pí-i-pí-it-hi 1 GAL KÙ.]BABBAR-ma A-NA
^Da-dam-ma
- 12' [A-NA ^Dku-pa-pa šu-un-na-an-zi EGIR-ŠU-ma ^{LÚ}SA]NGA IŠ-TU 1
 LA-HA-AN-NI²² KÙ.BABBAR []
- 13' [ši-pa-an-ti LUGAL-uš-ša IŠ-TU 2 LA-HA-AN-NI KÙ.SI₂₂] ši-pa-an-ti
-
- 14' [na-aš-ta LUGAL-uš IŠ-TU É ^Dnu-pa-ti-i]k ^{URU}pí-pí-ta pa-ra-a
 15' [ú-éz-zi nu I-NA É ^Dnu-pa-ti-ik ^{UR}U]za-al-ma-na²³ pa-iz-zi
 16' [nu a-pí-ia-ia am-ba-aš-ši²⁴ 1MUŠEN ke-el-d]i-ia-ma²⁵ I MÁŠ.GAL
 ši-pa-an-ti
- 17' [hu-u-ma-an-kán A-NA É ^Diš-ha-ra ha-an]-da-a-an ši-pa-an-za-ki-iz-zi-
 ma
- 18' [UD^{KAM}-aš 1 ^{NINDA}ka-ag-g]a-ri-in BA.BA.ZA ŠA ½ UP-NI
 19' [pár-ši-ia nam-ma 1 wa-ak-šur GEŠTIN da-a-i nu 1 GAL]
 KÙ.BABBAR A-NA ^Dnu-pa-ti-ik
- 20' [za-al-ma-at-hi] x [1GALKÙ.BABBAR A-NA] ^Da-dam-ma ^Dku-pa-pa
 21' [^Du-ra-ma-aš-ša-ni] ^Da-dam-ma ^Dku-pa-pa
 22' [šu-un-na-an-zi EGIR-ŠU-ma ^{LÚ}SANGA I]Š-TU 1 LA-HA-AN-NI
 KÙ.BABBAR
-
- 23' [ši-pa-an-ti LUGAL-uš-ma IŠ-TU 2 LA-HA-AN-NI KÙ.[SI₂₂] ši-pa-an-
 ti
-
- 24' [na-aš-ta LUGAL-uš IŠ-TU É ^Dnu-pa-ti-i]k ^{URU}za-al-ma-na pa-ra-a
 25' [ú-éz-zi na-aš EGIR-pa I-NA É ^Dma-a-l]i-ia pa-iz-zi
 26' [^{LÚ}.MEŠ⁴KAŠ⁴.É pít-ti-ia-an-zi] x ku-iš nu-uš-ši NÍG.BA-ŠÚ
 NU.GÁL ku-it-ki
-

²² Akadca LA-HA-AN-NI (Hititçe *lahanni-*; Sumerce ^{DUG}LA.HA.AN) genellikle altın ve gümüşten yapılan bir şişe veya sürahi. Hurrice bayram ve ritüellerde, (*h*)*işuwa* bayramında, Lawazantiya'nın Tešup ve Hepat'ı için yapılan ritüellerde kullanılmıştır. Sumerce ve Akadca belgelerden, *lahammu-*'nun kil, cam, lapislazuli, altın ve gümüş gibi malzemelerden yapıldığı anlaşılmıştır. Güterbock-Hoffner *CHD* L-N: 6; Friedrich, *HW*: 124, Ayrıntılı bilgi için bkz. Puhvel *HED* L: 6-8.

²³ Tanrı Nupatik ile birlikte zikredilen diğer bir kelimedir ve Laroche, *GLH*: 301'de *zalmi-* "heykel" kelimesinden türediği belirtilmektedir. URU determinatifi ile birlikte bir yer adı olarak değerlendirmek mümkündür.

²⁴ *ambašši/ampašši/amašši* "yakma kurbanı, tütsüleme, duman adağı; bir kült nesnesi ve ayın adı (^{SISKUR}*ambašši*), Friedrich-Kammenhuber *HW*² A: 68-69; Laroche, *GLH*: 46; Puhvel, *HED* A: 49-51; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 60.

²⁵ ^D*keldi-/kelti-* "sağlık, refah", Laroche, *GLH*: 141-142; Puhvel *HED* K: 142-143; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 274.

27' [-š]a-an I-NA É x x x 1 ir-hu-u-i-ti
 28' [ti-a]n-zi še-er-ra

Öy. II

x+1 x [
 2' x [
 3' NINDA.GU[R₄.RA

 4' nu ^Dx[
 5' na-an-ká[n
 6' LÚ^{MEŠ} GIŠ^B[ALAG.DI
 7' I-NA É [

Öy.I

x+1 [Gümüşt en bir kadehi tanrı *Ešu*]wa iç[in, gümüşt en bir kadehi de]
 2' [tanrıça *Hutena* ve tanrıça *Hutellura* için doldur]urlar.
 3' [Onun arkasından ise rahip gümüşt en bir *LAHANNI* kabını]
 4' [altından iki *LAHANNI* kabını] krala [sunar]lar.

5' [Ve sonra kral, tanrıça *Allani*'nin tapınağında dı]şarı çıkar []
 6' [ve *Pipithi* şehrindeki *Nupatik*'in tapınağına] gider ve or[ada]
 7' [*ambašši* için bir kuş, *keldi* için bir büyük kuş su]narlar.
 8' [Tanrıça *Išhara*'nın tapınağında hazırlananların tümü]nü sunar.
 9' [Ayrıca (bir) adam (bir görevli) günlük bir *kaggari* ekmeğini (ve)
 yarım av[uç dolusu] arpa ezmesini
 10' [parçalar. Ayrıca bir *waksur* ölçüsü şarabı alır ve] gümüşt en bir
 kadehi
 11' [*Pipithi* şehrinin *Nupatik*'i için, gümüşt en [bir kadehi] tanrıça
Adamma
 12' [ve tanrıça *Kupapa* için doldururlar. Onun arkasından bir rah]ip
 gümüşt en bir *LAHANNI* kabı ile
 13' [sunar. Krala da altından 2 *LAHANNI* kabını] sunar.

14' [Ve sonra kral], *Pipita* şehrindeki [*Nupa*]tik'in [tapınağında] dı]şarı
 15' [çık ar ve] *Zalmana* şeh[rindeki *Nupatik*'in tapınağına] gider.
 16' [Ve orada *ambašši*- için bir k)uş, [*kel*]di- için bir büyük kuş sunar.
 17' [Tanrıça *Išhara*'nın tapınağında hazırla]nanların [tümü] sunulur.
 18' [Günlük bir *kaggari* ekme]ğini, yarım avuç dolusu arpa ezmesini

- 19' [parçalar, ayrıca 1 *waksur* ölçüsü şarabı alır ve] gümüşten bir [kadehi]
 20' [*Zalmathi* şehrindeki] *Nupatik* için, [gümüşten bir kadehi de] tanrıça
Adamma, tanrıça *Kupapa*,
 21' [tanrıça *Uramaššani*], tanrıça *Adamma*, tanrıça *Kupapa* için
 22' [doldururlar. Ve onun arkasından rahip] gümüşten bir *LAHANNI* kabı
 ile
-
- 23' [sunar. Krala ise altı]ndan iki *LAHANNI* kabı ile sunar.
-
- 24' [Ve sonra kral] *Zalmana* şehrindeki [*Nupatik*'in tapınağından] dışarı
 25' [çıkart ve o tekrar tanrıça *Mali*]ya'nın [tapınağına] gider.
 26' [Koşucular (ulaklar) koşarlar] x ve ona hediye yoktur.
-
- 27' [] x'in tapınağında [x x x] 1 sepet
 28' [] üzerine [koyar]lar.

Öy. II

- x+1 x [
 2' x [
 3' Kalın bir ek[meği
-
- 4' nu ^Dx[
 5' ve on[u[
 6' BALAG.DI müzik aleti çalan müzis[yenler
 7' Tapınağına [

Öy.I x+1 ^DEšuwā: 13 tabletten oluşan (*h*)*išuwā* bayramının sadece beşinci tabletinde tanrı *İšuwā-Ešuwe/Ešue/Hešui* adı geçer. (*h*)*išuwā* bayramında *İšuwā* ülkesinin adının geçmemesi sebebiyle bayramın adının bu ülkeden değil - her ne kadar metinde bu düşüncüyü destekleyen bir iz olmasa da - tanrı *İ/Ešuwā*'dan aldığı düşünülmektedir.²⁶

Öy.I 2' ^DHudena ^DHudellura: Doğumun ve kaderin ana tanrıçalarıdır. Hamile kadınların koruyan ve doğumda yardımcı olan bu tanrıçalardan *Hudena* Hititçe metinlerdeki *Gulšeš* ile *Hudellura* da

²⁶ (*h*)*išuwā* bayramının 5. tabletine göre *Ešuwā* ile ilgili eylemler *Manuziya*'nın tapınağında gerçekleştirilir. Ali M. Dinçol, çalışmasında *Ešuwā*'nın sıfatının ^AMUSEN olduğu, *Karahna*'da kutlanan tanrılar arasında kartalın bir fırtına tanrısının lakabı olarak geçtiği ve bu tespitle *Manuziya* şehrinin fırtına tanrısının, sıfatı kartal olan *Ešuwā* ile aynı tutulabileceğini ifade etmiştir (Ali M. Dinçol "Die Fünfte Tafel des *İšuwāš-Festes*", 5).

DINGIR.MAH ile eşitlenmektedir.²⁷ Yazılıkaya'da Hudena 47 numaralı, Hudellura ise 48 numaralı tanrıçalardır.²⁸

Öy.I 8' Pİshara: Tanrıça İshara, Mezopotamya kökenlidir. Hititler İshara kültürünü Hurriler aracılığıyla almış ve Kizzuwatna bölgesinin en önemli tanrıçalarından biri olarak kabul etmişlerdir. Çok geniş bir coğrafyada oldukça uzun süreli kabul gören tanrıça İshara aynı zamanda birçok özelliğe sahiptir: Hem şifa veren hem hastalıkların müsebbibi olan; dağlar, bitkiler, su kaynakları ve ayrıca üreme, kan, cinayet, lanet, günah gibi olgularla anılan; yeminin kraliçesi olarak sorumlulukları olan ve “yeraltı dünyasının tanrıları” ile “eski tanrılar/*karuileš šiuneš*” arasında yer alan bir tanrıçadır.²⁹

Bir evin ve kentin arındırılması ritüelinde yeraltından çağırılan tanrılar arasındadır. Fırtına tanrısı tarafından yeraltı dünyasına sürgün edilen tanrılar ve eski tanrılar ile birlikte tanrıça İshara da evin ve kentin kötülüklerden arınması için yeraltından çağırılmaktadır.³⁰ Tanrıça, bir MUNUSŠU.GI ritüelinde “yeraltının güneş tanrıçası (*taknaš* DUTU)” ve tanrıça Allani ile³¹, Rahip Ammihatna ritüelinde³² yine tanrıça Allani ile ilişkili görülmektedir. Asker yemini metninde³³ İshara'nın sorumlulukları arasında tarımla ilgili bir tanrıça olduğu anlaşılmaktadır. Bitkilerin büyümesinden, gelişmesinden, hayvanların korunmasından sorumludur. Ancak tanrıçanın öfkeleniği zaman aynı olumlu tavırla hareket etmediği, ceza niteliğinde kıtlık, verimsizlik gibi istenmeyen durumlara sebep olduğu görülmektedir. Tanrıça İshara çeşitli metinlerde Ay tanrısı (KUŠUH) ile de bir çift oluşturmaktadır. Ve bu birliktelik metinlerde “yemin tanrıları: yeminin efendisi (ay tanrısı), yeminin kraliçesi İshara” şeklinde ifade edilmektedir.³⁴

²⁷ DINGIR.MAH, Gulšeš “Ana tanrıça ve kader tanrıçaları” (KUB 15.31, Evokation der MAH und Gulš-Gottheiten Zukki und Anzili) için bkz. Volkert Haas ve Gernot Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna, Hurritologische Studien I, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe (AOATS) III, Neukirchen-Vluyn: (1974): 148-171.*

²⁸ Laroche, *GLH: 111*; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion, HbOr I/15, (Leiden 1994), 581.*

²⁹ Alfonso Archi, “The Names of the Primordial Gods”, *Orientalia 59/1, (1990) 121-123*; Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion, 393-394.*

³⁰ KBo 10.45 I 37-52; IV 9-15.

³¹ (ChS I/5 Nr. 7 Ay. IV 14'; ChS I/5 Nr.8 Ay. IV 30'; ChS I/5 Nr. 31 Öy.? 12), Volkert Haas-Ilse Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen SALŠU.GI, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler I/5, (Roma: 1988), 81, 87, 178.*

³² Ayrıca Rahip Ammihatna ritüelinde, tanrıça İshara'nın tanrıça Allani ile ilişkisi için Bkz. Leyla Murat, *Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

³³ Bkz. Norbert Oettinger, “Die Militärischen Eide der Hethiter”, *Studien zu den Boğazköi-Texten (StBoT) Heft 22, Otto Harrassowitz-Wiesbaden 1976.*

³⁴ KUB 26.43 Ay. 19, Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion, 398.*

Tanrıçanın tarım tanrısı olarak olumsuz yüzü ay tanrısı ile birlikte yer aldığı asker yemini metninde de görülmektedir: “*Yeminin tanrıları (İshara ve Ay Tanrısı) onu korkunç bir biçimde lanetlesinler ve onun atları, küçük ve büyükbaş hayvanları için hiçbir otlak yetişmesin. Tarlasında bir sabanla açılmış derin yerlerde bitki büyümesin.*”³⁵

Tanrıça, tarımsal faaliyetlerde gösterdiği ikilem davranış şeklini sağlıkla ilgili konularda da göstermektedir: Hem hastalık veren hem de şifa dağıtan bir tanrıçadır. İshara tarafından hasta edilen kişinin akıbetinin mutlak ölüm olduğu bilinmektedir: “*Kurkanzalı Zeliya şöyle (der): Eğer bir insan tanrıça İshara tarafından hasta edilirse, o İshara hastalığına yakalanır ve o ölür.*”³⁶ İshara’nın lanetinden kraliyet ailesi de muzdariptir. II.Murşili eski kraliçenin, karısının ölümüne neden olduğunu düşündüğü lanetleme için tanrıça İshara’yı çağırdığını ve karısının tanrıçanın verdiği hastalık yüzünden öldüğünü ifade etmektedir: “*Kraliçe beni, karımı ve çocuğumu İshara’ya lanetledi ve bizi kurban olarak sundu. Ve karım bu nedenle öldü.*”³⁷ Buna karşılık İshara hastalıklardan kurtulmak için de yardım istenen bir tanrıçadır. Puduhepa, kocası III.Hattuşili’nin yakalandığı hastalıktan kurtulması için İshara’dan yardım istemiştir.³⁸ İshara hastalığın kaynağı ancak, öfkesinin yatıştırılması halinde şifa veren bir tanrıça pozisyonundadır. Tarımla ilgili konularda sahip olduğu zıtlıklar (verimli kılan – kıtlık getiren), sağlıkla ilgili durumlar için de söz konusudur: “hastalık veren – iyileştiren”.

Gaşkalılarla yapılan bir antlaşma metni, yeminin bozulması sonucu ceza olarak verilen hastalığın (muhtemelen İshara hastalığı) tanımı yapılır niteliktedir: “*Siz yemini bozarsanız, sizin sığırlarınız, sizin koyunlarınız (ve) insanlar doğurmasınlar. Ve yemin tanrıları sizin oğullarınızı karnının içinde yesinler.*”³⁹ Asker yemini metni de yemin tanrıları Ay tanrısı ve İshara’nın, yemini bozan kişileri nasıl cezalandırdıkları hakkında bilgi vermektedir: “*Ve o onların eline içi suyla dolu bir [] heykel koyar ve şöyle söyler: ‘Bu kimdir? O yemin etmedi mi? O tanrıların önünde yemin etti ve daha sonra yeminini bozdu. Ve yemin tanrıları onu yakaladılar. Ve o içten şişti. Ve elini (şişen) karnına doğru kaldırdı. Her kim bu yeminleri bozarsa bu yeminler onu yakalasınlar ve onun içini şişirsin. İçindeki dölü İshara, Ay tanrısı yakalasın*

³⁵ KBo 6.34 Ay.IV, 12-17; Oettinger, “Die Militarischen Eide der Hethiter”, 14-15.

³⁶ KUB 30.26 I 1-2; Leyla Murat, “Tanrıça İshara”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 25-31 Ağustos 2008)*, (Ankara 2010), 546.

³⁷ KUB 14.4 IV 22-23, Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 399.

³⁸ KUB 15.1 III 6 vd., Ahmet Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Puduhepa ve Zamani, Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi*, Hitit Üniversitesi Yayını, 2014, 494-495.

³⁹ KBo 8.35 Öy. II 22-24; Murat, “Tanrıça İshara” 545-546.

ve onu yesinler.”⁴⁰ Metnin ilerleyen satırlarında yine İshara'nın verdiği cezalar söz konusudur: “*Yemin tanrıları da sizi öyle içinizden yakalasın ve o artık sizden ayrılmasın. Şimdi o ateşe su serper ve onlara şöyle der: ‘Bu yanan ateş nasıl söndüyse yemini çiğneyen kişileri de bu yeminler öyle yakalasın ve onun yaşamını, gençlik gücünü, sağlığını eşini ve çocuklarını da öyle kurutsun ve yemin tanrıları onu korkunç bir biçimde lanetlesinler ve onun atları, küçük ve büyük baş hayvanları için hiçbir otlak yetişmesin. Ayrıca tarlasında derine geçen bir sabanla açılmış yerlerinde bitki yetişmesin.*”⁴¹ İshara'nın sahip olduğu özellikler bu satırlarla özetlenmiştir. Tanrıçanın insanlara hastalık, ülkeye kıtlık vermemesi, onun öfkesinin yatıştırılmasıyla, öfkesinin uzaklaşması da onun sunularla memnun edilmesiyle mümkündür.

Öy.I 11', 15' ^DNupatik ^(URU)Pipithi, ^DNupatik ^(URU)Zalmana: Hurri kökenli olan Nupatik, Kizzuwatna, Ugarit ve Emar'da kabul gören ve doğası tam olarak bilinmeyen bir tanrıdır. Yazılıkaya açık hava mabedinde 26 numaralı tanrıdır.⁴² (*h*)*işuwa* ritüelinde “Nupatik Pipithi ve Nupatik Zalmana” olmak üzere iki farklı sıfatı ile ortaya çıkmaktadır. Her iki sıfatı da tapınaklarıyla ifade edilmektedir.⁴³ *Bibiti*, semitik *b-bt* “tapınakta” kelimesinden gelmektedir. Nupatik'in diğer sıfatı *zalmani-*, Hurrice *zalmi-* (Sum. ALAM) “heykel, imaj” ile ilişkilendirilir. *zalmi-'nin*, Akk. *salmu-*dan geldiği kabul edilmektedir.⁴⁴ Nupatik'in her iki görünümü de tapınaklarıyla ifade edilmektedir. Kral, Nupatik'in Pipita tapınağından çıkar (LUGAL-uş *IŞ-TU É ^dnu-pa-ti-ik ^(URU)pí-pí-ta pa-ra-a ú-éz-zi*) ve Zalmana tapınağına gider (*I-NA É ^dnu-pa-ti-ik ^(URU)za-al-ma-na pa-iz-zi*). Her iki tapınaktaki törenler aynıdır.⁴⁵

Öy.I 12', 20' ^DKupapa ^DAdamma⁴⁶: Adamma, Hurriler tarafından benimsenmiş Suriye kökenli bir tanrıçadır. Hurriler aracılığı ile Hitit panteonuna dahil edilmiştir. Tanrıça Adamma, Hepat'ın *kaluti-* listelerinde Tanrıça Kubaba'dan sonra geçer. Adamma bir çok belge grubunda yerel bir

⁴⁰ KBo 6.34+ CHDS 3.51 Ay.III 12-23: Oettinger, “Die Militarischen Eide der Hethiter”, 12-13.

⁴¹ KBo 6.34+CHDS 3.51 Ay. IV 4-16, Oettinger, “Die Militarischen Eide der Hethiter”, 14-15; Murat, “Tanrıça İshara”, 545.

⁴² Jürgen Seeher, *Gods Carved in Stone – The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*, Istanbul: Ege Yayınları, (2011), 75.

⁴³ Heinrich Otten, “Die Götter Nupatik, Pirinkir, Hešue und Hatni-Pišaišaphi in den Hethitischen Felsreliefs von Yazılıkaya”, 29-37.

⁴⁴ Laroche, *GLH*: 187, 301.

⁴⁵ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 858.

⁴⁶ Nursel Aslantürk, “Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba ve Hašantarhi”, *IJASOS* Vol.II/4, (2016): 117-125.

Suriye tanrıçası olan Kubaba ile bir çift oluşturmuştur. Kubaba⁴⁷, aynı zamanda bazı Hurri tanrılarıyla da üçlü gruplar oluşturmuştur: Ayanikaltu-Kubaba-Haşuntarhi, Kubaba-İşkalli-İlaruwa.⁴⁸ Kargamış'ın büyük tanrıçası olarak kabul gören Kubaba Kizzuwatna ve Ugarit aracılığıyla Anadolu'ya geçmiştir. Alaiturahi ritüelinde ise Tanrıça Kubaba, Tanrı LAMMA ile bir çift oluşturmuştur.⁴⁹

Öy.I 21' ^DUrumaššani: Luwi kökenli bir tanrıçadır. Luwice maššan(i)- "tanrı", Urumaššani "büyük tanrıça".⁵⁰

Öy.I 25' ^DMaliya: Üzüm ve tahılın anası olarak tanımlanan ve Luwiler tarafından tapınılan bir tanrıçadır. Maliya, (h)İşuwa bayramında kendi tapınağına sahiptir. Kraliyet üzüm bağlarının büyümesini sağlamak için yardıma çağırılan tanrılar arasında Maliya da bulunmaktadır.⁵¹ Önemli bir kült merkezi olan İstanuwa'nın bayram ritüelinde, tanrı listesinde İstanuvalı tanrılarla birlikte tanrıça Maliya da yer almaktadır.⁵²

Bo 5173 (Resim 3)

CTH 628 "(h)İşuwa- Bayramı"

Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi

Ölçüleri : Uzunluk: 6.1 cm.; Genişlik: 5.4 cm.; Kalınlık: 2.8 cm.

Öy.

x+1	^D še-e]r-ri ^D hu-u-ur-ri
2'	^D še-er]-ri ^D hu-u-ur-ri da-a-i
3']an-zi UD.KAM-aš-ša-kán
4'] x-un ti-an-zi I GAL-ZU-ı[a]

⁴⁷ Volkert Haas, "Substratgottheiten des westhurratischen Pantheons", *RHA* 38, (1978): 67-69'da Hattuša'da bulunan Hurri tanrı listelerinde Kubaba'nın Adamma ve Hašuntarhi ile birlikte tefafuz edilmesinin dikkat çekici olduğunu, muhtemelen kutsal bir nesne veya tanrının bir işlevi olarak yorumlanan Hašuntarhi'ye sadece Hattuša'daki metinlerde rastlandığını; Adamma'nın Alalah'da A-dam-ma-li-e formunda bir kadın ismi olduğunu ve Doğu Hurri konteksinde böyle bir isimle karşılaşılmadığını ifade etmiştir.

⁴⁸ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 406-407.

⁴⁹ Nursel Aslantürk, "Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba ve Hašuntarhi", 117-125.

⁵⁰ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 307, dn.96.

⁵¹ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 410-411.

⁵² KUB 35.135 IV 14-16; Manfred Hutter, "Luvi Dininin Nitelikleri", *Luwiler, Anadolu'nun Gizemli Halkı*, (2010):193-244.

5'] ^D hé-pát pár-ši-ia []
6'] x LA-HA-AN-NI-US ^{HLA} ši-pa-a[n-da-an-zi]
7'	^D hu-t]e-na ^D hu-te-el-lu-ur-r[a]
8'	LA-HA]-AN-NI-US ^{HLA} ši-pa-an-da-[an-zi]
<hr/>		
9'	^D hu-te-]e-na []
10'	^H]LA []
<hr/>		
11']-da-a[]
12']- x []

Öy.

x+1	tanrı Šer]ri tanrı Hurri	
2'	tanrı Šer]ri tanrı Hurri alır	
3'] x ve o gün	
4'] x koyarlar. Onun kad[ehi]	
<hr/>		
5'] tanrıça Hepat parçalar []
6'] x LAHANNI kapları ile kurban sunar[lar]
7'	tanrıça Hu]tena ve tanrıça Hutellur[a]
8'	LAH]ANNI kapları ile kurban sunar[lar]
<hr/>		
9'	tanrıça Hu]tena []
10'	^{HLA}] []
<hr/>		
11'] x x []
12'] x []

Öy. x+1 ^DŠerri ^DHurri: I.Hattušili'nin Hašuwa şehrinin tapınağından iki gümüş boğayı Arinna'daki güneş tanrıçasının tapınağına naklettiği bilinmektedir. Hattuša'dan kurban listeleri ve yemin tanrısı listelerinde ayrıca Emar'dan ritüel metinlerde görülen Šeri(šu) Hurri boğa çifti Tešup'un çevresine aittir. Šerišu (Hurrice) "taht, taht şehri anlamına gelen *šerše*-kelimesiyle bağlantılı olarak "taht koruyucusu" anlamına gelmektedir.⁵³ Hurri boğa çiftinin kozmogonide bir yeri vardır ve göğün taşıyıcısı olarak kabul

⁵³ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 319.

edilir.⁵⁴ Bir çağırma ritüelinde (KUB 7.60) harap olmuş bir şehrin bir daha asla iskan edilmemesi için boğa çiftine otlak olarak tahsis edilmiştir.⁵⁵ Şerri ve Hurri, Hurrice bir metinde “iki doğru” anlamına gelen *sin=urbi=na* olarak adlandırılır; bu isimler, Emar belgelerinde Sumerce *mas.tab.ba* “ikizler” olarak tanımlanır.⁵⁶ Yazılıkaya’da 28-29 numaralı tasvirler, yeryüzü sembolü üzerinde gökyüzü sembolünü taşıyan boğa adamların Teşup’un boğaları Şerri ve Hurri olduğu düşünülmektedir.⁵⁷

Bo 5177⁵⁸ (Resim 4)

CTH 628 “(h)İşuwa- Bayramı”

- Paralel Metinler** : KUB 20.74 (Bo 1487) I 11'-20' = Bo 5177, 1-9⁵⁹
 KBo 15.16 + KBo 38.20 + KBo 15.66 + KBo 15.69
 + FHG 15 + KBo 44.122, 7'-16' = Bo 5177 3'-9'
 Bo 5177, x+1-2' = FHG 15, 8'-9'
 Bo 5177, 3'-8' = FHG 15 + KBo 44.122, 10'-15'
 Bo 5177, 9' = KBo 15.69 + FHG 15 + KBo 44.122 I 16'
 KBo 33.181 (229/g) 16'-17' = Bo 5177 1'-2'⁶⁰
 KBo 44.122 lk.Kol. 2'-7' = Bo 5177, 4'-9'⁶¹
 IBoT 4.88+ IBoT 2.53 + Bo 5177 Öy. 6-8 ile Bo 5020⁶², 2'-5' paralel metin.
- Joinler** : IBoT 4.88 (Bo 1405) + IBoT 2.53 (Bo 1691) + Bo 5177⁶³
 IBoT 2.53 (Bo 1691), 9 + Bo 5177, 1' ile join, 2'-9'.
 satırlar arası Bo 5177'ye göre.
- Duplikatlar** : IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 7'-11'
 ile Bo 5177, 2'-5'

⁵⁴ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 471.

⁵⁵ Haas ve Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna, Hurritologische Studien* I, 234.

⁵⁶ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 471-472.

⁵⁷ Kurt Bittel, 1975, *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*. Berlin: Mann 1975, 136; Seeher, *Gods Carved in Stone - The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*, 53.

⁵⁸ Tml. için bkz. HPM Konkordanz, Groddek.

⁵⁹ HPM Konkordanz Groddek'e göre Dupl.; Groddek, DBH 13-KUB 20.74, 125-127.

⁶⁰ HPM Konkordanz Groddek'e göre Dupl.

⁶¹ Groddek, DBH 22-KBo 44, No. 122 (11/n), 102.

⁶² Bo 5020 çalışma grubumuzdaki bir metin.

⁶³ Tablet in join taslağı için bkz HPM Konkordanz. Bo 1691, Bo 5177'nin sol üst köşesine, Bo 1405 ise sol alt köşesine join olmuştur.

Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi
Ölçüleri : Uzunluk: 3.5 cm.; Genişlik: 6 cm.; Kalınlık 2.3 cm.

Öy.

- x+1 [(pár-ši-ia EGI)]R-ŠU-ma^Da[(l-hé^Dšu-u-wa-la e-ku-zi)]
 2' [(L^UNA)]R-pát ŠĪR-RU A-NA [(GAL.GAL⁶⁴-ma L^USAGI.A)]
 3' [(ta-p)]í-ša-ni-it⁶⁵ KÙ.BABBAR [(A-NA PA-NI DINGIR^{LIM} ši-pa-an-za-ke-ez-zi⁶⁶)]
 4' [(LUGAL⁶⁷-u)]š-ša A-NA GAL.GAL⁶⁸ 1 [(NINDA.GUR₄.RA EM-SA BABBAR ½ UP-NI)]
 5' [(pár-ši-i)]a-an-na-i⁶⁹ na-an⁷⁰ [(PA-NI DINGIR^{LIM} zi-ik-kán-zi⁷¹)]
-
- 6' [(nam-ma-kán š)]a-an-ḥa-an-z[(i na-aš-ta ĞİR.GÁN⁷² KÙ.BABBAR)]
 7' [(an-da ú-da-a)]n-zi na-[(at LUGAL-i pí-ra-an kat-ta)]
 8' [(tap-ri)]-ja-az t[(i-an-zi nu LUGAL-i a-ku-ṣa-an-na)]
 9' [(pí-ia-an-zi nu)]^DİŠTAR e-[(ku-zi LÚ^{MES} GIŠ BALAG.DI-ma)]

Öy.

- x+1 [(parçalar.)] Onun [(arkasından tanrıça)] Al[(he ve tanrıça Šuwala'yı içer)]
 2' [(Şark)]ıcı şarkı söyler. [(Baş Saki)]
 3' gümüşten bir ka[(p ile tanrının huzurunda libasyon yapar.)]
 4' Baş [] [(yarım avuç ekşi beyaz)] bir [(kurban ekmeğini)]
 5' [(parçalar)]lar ve [(onu tanrının huzuruna koyarlar)]
-
- 6' [(ve ayrıca te)]mizlerle[(r ve sonra gümüşten bir ĞİR.GÁN'ı)]
 7' [(içeri getiri)]rler ve o[(nu kralın önüne aşağıya)]
 8' [(bir sanda)]llye koyar[(lar ve krala içmelikleri)]
 9' [(verirler ve)] tanrıça İŠTAR'ı içe[(r. BALAG.DI müzik aletini çalanlar ise)]

⁶⁴ (L^U)GAL.GAL “(çok) büyük, (çok) muhteşem); HPM Konkordanz KUB 20.74 Öy.I 11'-20' ye göre.

⁶⁵ (DU^G)tapišana-, (tapišani-) “bir kap” Tischler, *HdW*: 85.

⁶⁶ IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 8 ši-p[a-an-ti, HPM Konkordanz.

⁶⁷ Tml. IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 9'a göre (LUGAL-uš).

⁶⁸ GAL-ŠÚ e[ku-zi, IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 9'

⁶⁹ pár-ši-ia, IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 10'

⁷⁰ na-at, IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 11'

⁷¹ ti-an-zi, IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 11'

⁷² (DU^G)ĞİR.GÁN “bir kap, Rüster-Neu, *HZL*: 321.

Öy. x+1 ^DAlhé ^DŠuwala⁷³: Šuwala Hepat'ın kaluti listesinede (Laroche, CTH 704.2) yer alan Hurri kökenli bir tanrıçadır. Çeşitli metinlerde ^DAlhe ile birlikte ikili bir⁷⁴ grup oluşturur. *H(i)šuwā* bayramının 6. gününde Maliya tapınağında yapılan kurban sunumları sırasında, kalın ekme, ekşi mayalı ekme sunulan tanrılar arasında iki tanrı yine birlikte zikredilir.⁷⁵

Bo 5237⁷⁶ (Resim 5)

CTH 628 “(h)išuwa- Bayramı”

Paralel Metinler : KBo 31. 175 (646/f), 1'-5' = Bo 5237 Öy.? 7'-12'.
Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi
Ölçüleri : Uzunluk: 5.3 cm.; Genişlik: 6.1 cm.; Kalınlık: 2.4 cm.

Öy.

x+1	^{UZU} G]ABA [
2'	^{UZ}]UGABA [
3'] NINDA.GUR ₄ .R[A
4'] -an LUGAL-uš [
5'	^{UZU}]GABA še-er [
6'] x me-ma-i š[u-
7'	-i]a nu-uš-ša-an x [
8'] x-hu-i QA-DU NINDA.GU[(R ₄ .RA)
9'	A-NA] ^{NA4.GIŠ} BANŠUR ^D IŠKUR d[(a-a-i) ⁷⁷

10'] -ma-kán I GAL LUGAL-i ŠU-i [(da-a-i)
11'] na-an IŠ-TU GEŠTIN šu-un-na-i n[a-
12'] [(^{NA4.GIŠ} BANŠUR ^D IŠKUR da-a-i LUGAL?)

Öy.

x+1	göğ]üs [
2'	gö]ğüs [
3'] kurban ekme[(ği)

⁷³ Laroche, *GLH*: 42, 245.

⁷⁴ KUB 20.74 I 11.

⁷⁵ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 861; KUB 29.49 Öy. I 1-17; KUB 20.74 Öy. I; KUB 33.181 Öy. I.

⁷⁶ Bkz. HPM Konkordanz, Groddek, Dupl. KBo 31. 175 (=646/f), 1'-5' = Bo 5237 Öy.? 7'-12'. (Tml. KBo 31.175'e göre).

⁷⁷ Tml. HPM Konkordanz, KBo 31.135, 5'.

- 4'] x kral [
 5' g]öğüs üzerine[
 6'] x söyler x [
 7'] x ve onu [
 8'] x kalın ekme[(kler)
 9']firtına tanrısının sofrasına ko[(yar).
-
- 10'] ve bir kadehe kral elini [(koyar).
 11'] ve onu şarap ile doldurur. x [
 12'] [(firtına tanrısının sofrasına koyar. Kral?)

Bo 5241⁷⁸ (Resim 6)
CTH 628 “(h)işuwa- Bayramı”

Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi
Ölçüleri : Uzunluk: 4.3 cm.; Genişlik: 8 cm.; Kalınlık:1.6 cm.

Öy.

- x+1] ú-qa-te-it na-a[n]
 2'] pa-ra-a pa-a-an-zi na-aš-ta LÚ x []
 3'] *IT-TI* DINGIR^{LIM} *QA-TAM-MA* i-en-zi nam-ma
 4'] ú-qa-te-ez-zi
-
- 5' KA]SKAL-ši-ma-aš-kán hu-u-ma-an-du-uš XIV LÚ^{MES} ÉRIN^{MES}
 6' nu-u]š-ša-an ku-iš ar-ta-ri na-aš-kán^{GIŠ} hu-ur-mi-x []
 7']-an-zi LÚ^{GIŠ} BALAG.DI-ja ša-wa-a-tar *IT-TI* LÚ^{MES} ÉRIN^{MES}
 8'] pa-ra-a-i nam-ma LÚ^{MES} GIŠ BALAG.DI LÚ^{MES} ÉRIN^{MES}-ja
 [-]ha-a-in
 9']I^{UZU} GABA.GU₄ pí-e-an-zi na-aš *UŠ-GI-EN* na-[] x-it
 10'] x a-pa-a-aš da-a-i LÚ^{MES} ÉRIN^{MES}-ma-kán ku-uš [-] x

Ay.

- 1] x pa-ra-a-i []
 2] A-NA^{LÚ} SAG[LA]

⁷⁸ Groddek DBH 6-VSNF 12.34 (VAT 13599)'a göre Bo 5241'in duplikatları: KBo 15.64 + KBo 35.256 + KBo 33.196 + KBo 15.68 + KBo 30.71 (+) KBo 34.183 (+) KBo 15.56 (+)? KBo 20.60 (+)? KBo 31.158 (III 59'-68'); KBo 15.52 + KBo 41 + 67 + VBoT 116 (+)? KBo 16.95 (+)? KBo 15.55 (+)? KBo 15.59 + KBo 33.197; KBo 24.75; KUB 51.4 Rs (IV x+1 ff.); KBo 13.189; KUB 27.47; Bo 5241; KBo 31.174 ; Groddek, RANT 7, 2010, s.360 dn. 29'da Haas'ın (HbOr I/15 p.866 Anm. 85) Bo 5241'in duplikatı olarak KBo 15.52 Ay. 2-22'yi gösterdiğini ifade eder.

Öy.

x+1] getirdi ve o[nu]
2'] dışarı çıkarlar ve sonra adam? []
3'] aynı şekilde tanrı için yaparlar, ayrıca	
4'] getirir.	
<hr/>		
5'] on dört askerin tümü, onları yol[a]
6'] her kim durursa ve onlar ^{GIŞ} hurmi-x[]
7'] x askerlerle, BALAG.DI müzik aletini çalanlar borazanı x []
8'] üfler. Ayrıca askerler ve de BALAG.DI müzik aletini çalanlar	
9'] bir sığır göğsü verirler ve onlar reverans yaparlar. x [] x	
10'] x o alır, askerler ise b[u] x

Ay.

1] x üfler []
2	iç]ki sunucu[lara]

Bo 5296⁷⁹ (Resim 7)**CTH 628 “(h)işuwa- Bayramı”****Paralel Metinleri** : KBo 35.260 (=1252/v) + SZM 51.2401 IV 13'-23'.

Bo 5296 x+1-3' = KBo 35.260 IV 13' -15'

Bo 5296, 4 = KBo 35.260 IV 16'-17'

Bo 5296, 5' = KBo 35.260 IV 18' -19'

Bo 5296, 6' = KBo 35.26 IV 20'

Bo 5296, 7'= KBo 35.260 IV 21'-23'

Bo 5296, 8' = KBo 35.260 IV 23'

Tarihlendirme : İmparatorluk Dönemi**Ölçüleri** : Uzunluk: 4.1 cm.; Genişlik: 3.8 cm.; Kalınlık: 1 cm

Öy.

x+1 [] nu a-pu-u-[(un-na ar-ha šar-ra-an-zi⁸⁰)]
 2' [(nu ad-da-aš DINGIR^{MEŠ}-aš t)]i-ja-an-[(zi hu-u-ma-an-
 da-aš-ša)]

⁷⁹ Bo 5296 ile paralel olan metinler için bkz. HPM Konkordanz, Groddek. RANT 8, 2011, 126-150 Dupl. KBo 35.260 (=1252/V) IV 13'ff.; krş. Groddek, DBH 19- KBo 35.260 (1252/v), Dupl. V //KUB 44.35 Ay.IV; VI x+1-3'//KBo 9.123+KUB 20.52 IV 10-12; VI 18-20// KBo 23.85 VI x+1-3'; VI 10 ff// Bo 5296; VI 16 ff//KBo 15.37 I 1 ff. (Laroche, CTH 628 12. Tafel)

⁸⁰ šarra-, šariia- “bölmek, parçalamak”, Friedrich, HW: 184; Tischler, HdW: 71.

3' [(^Éka-ri-im-na-aš⁸¹)] up-pa-an-zi⁸² []

4' [(nam-ma ^DIŠKUR ma-nu-zi DINGIR^{MEŠ}-ia šu)]-ur-zi-ia-aš⁸³
pí-e-[(da-aš kat-ta-an ar-ha)]

5' [(ú-da-an-zi na-an)]-ša-an EGIR-pa tap-ri-ti⁸⁴ [(ta-ni-nu-wa-an-zi⁸⁵
nu ha-pu-pu-un⁸⁶ da-an-zi)]

6' [(nu DINGIR^{LAM É})^{MEŠ87} DINGIR^{MEŠ}-ia ıa-aḫ-nu-a[(n-zi)]

7' [(nu IŠ-TU É.GAL hu-uh-ha-aš⁸⁸)] [(UDU)] [(1 ^{NINDA}i-du-)]ri-in⁸⁹
Zİ.DA.ZİZ⁹⁰ ha[(-az-zi-la-aš⁹¹ 6 NINDA.SIG^{MEŠ})]

8' [(A-NA) (^DIŠKUR) ma-nu-z]i-ia []

Öy.

x+1 [] ve o[(nu tamamen parçalarlar)]

2' [(baba tanrılar)] koyarla[(r ve tümünü)]

3' [(karimmi evine)] gönderirler [()]

4' [(Ayrıca Manuzi'nin fırtına tanrısı ve tanrılar)] dizginleri o [(yere
aşağıya)]

5' [(getirirler) arkasından onu sandalyeye [(yerleştirirler ve bir
kuşu alırlar.)]

6' [(ve tanrı, tapı)]nakların etrafında döner[(ler.)]

7' [(büyükbabanın sarayından koyunu)], 1 id[(uri ekme)]ğini

⁸¹ (^É)karimmi-, karimmi- “tapınak, tapınak kompleksi”, Friedrich, *HW*, 100; Tischler, *HdW*: 34.

⁸² uppa- “göndermek”, Friedrich, *HW*: 234; Tischler, *HdW*: 96.

⁸³ HPM Konkordanz, KBo 35.260+SZM 51.2401 Ay.IV 17' šur-zi-ia-aš; ^{URUDU}šurzi-, šurziia- “dizgin”; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 495; Tischler, *HdW*: 79.

⁸⁴ (^{GIŠ})tapri-/tapriti- “koltuk?, oturak?, sandalye?, tabure?, tapınak malzemesi ” Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 516; Tischler, *HHw*: 166.

⁸⁵ taninu- “düzenlemek, tanzim etmek, sıraya dizmek, yerleştirmek”, Tischler, *HdW*: 84., Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 512.

⁸⁶ hapupu-, hapupa-, hapupi- “bir kuş, baykuş (?), ibibik (?)”, Tischler, *HdW*: 16.

⁸⁷ HPM Konkordanz, KBo 35.260+SZM 51.2401 Ay.IV 20' É.

⁸⁸ Tml. Groddek, DBH 19-KBo 35.256 Ay.VI 21'.

⁸⁹ ^{NINDA}idura- “bir ekme çşidi veya tatlı”, Tischler, *HdW*: 31; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 241.

⁹⁰ Zİ.DA ZİZ “kızılca buğday” Rüster-Neu, *HZL*: 361.

⁹¹ hazzila-, hazila-, HAZZILU “bir katı malzeme ölçü birimi, avuç dolusu”, Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 182; Tischler, *HdW*: 20.

bir av[(uç)] kızılca buğday ununu, [(6 ince ekmeği)]
8' [(Manuzzi'nin (fırtına tanrısı)]na []

Öy. 2' attaş DINGIR^{MEŞ}: “Baba tanrılar/Hit. attaş DINGIR^{MEŞ}/ Hurr. enna(<eni-na) ata-ni-še” ifadesi, tanrının başka bir tanrının babası olması; kralın hatta insanların babası olması ve tanrı aileleri oluşturması gibi öğeleri içermektedir.⁹²

Öy. 4' DİŞKUR Manuzi: Kizzuwatna'da aranması gereken bir yerleşimin ya da bir dağın⁹³ adı olan Manuzzi, fırtına tanrısının lakabı olarak (Manuzzi fırtına tanrısı) kullanılmaktadır. (h)işuwa bayramı, Manuzzi yerleşimine ya da Manuzzi dağına atfen “Manuzzi'nin fırtına tanrısı” ve onun yakın çevresine ait beş tanrı için kutlanan bir bayramdır. II.Murşili için önemli bir tanrıdır. Kral bir mühüründe kendisini “Manuzzi'nin fırtına tanrısının sevgilisi” olarak tanımlar.⁹⁴ Kummanni'nin bu Fırtına Tanrısı'nın kült merkezi olduğunu II.Muwatalli'nin bir duası gösterir; burada “Manuz(z)i Dağı'nın Teşup'u” Kummanni'nin tanrıları arasında sayılmıştır. Tanrının dağ ve doğanın koruyucu tanrısı karakteri, kartalla kurduğu yakın ilişki ile sembolize edilmiştir.⁹⁵

Öy. 7' É.GAL huhha: “Büyükbaba'nın⁹⁶ sarayı/mekanı/evi”. (h)işuwa- bayramının ikinci gününde ateş yakma ritüelinde baba tanrılarının katarsisi için kullanılan mekan “büyükbabanın evi”dir. Ayrıca Manuz(z)i tapınağında tüm tanrılara “yılın selameti” için büyük bir sunu yapılır ve getirilen bütün sunular tanrılar arasında paylaşılır. Başka bir versiyonda Manuz(z)i tapınağında tanrılara sunular yapıldıktan sonra *purapši* rahibi kendi tanrısının iç odasında kadehleri hazırlar. Sonrasında büyükbabanın evi de diğer sunuların yapılacağı bir ritüel mekan olarak kullanılır.⁹⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmaya konu olan (h)işuwa bayramına ait olan tabletler, Boğazköy'den bilinen metinlerle paralellik göstermektedir. Kraliyet ailesinin askeri başarıları ve ülkenin refahı için düzenlenen ve Hurrice bölümler içeren

⁹² Bkz. Metin yerleri için Friedrich-Kammenhuber *HW² A*: 543 vdd.

⁹³ Giuseppe del Monte-Johann Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (RGTC 6)*, (Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag, 1978), 259; Güterbock-Hoffner *CHD L-N* 179.

⁹⁴ Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 849.

⁹⁵ Ali M. Dinçol “Die Fünfte Tafel des İsuwaş-Festes”, 5; Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 849.

⁹⁶ *huhha*–“büyükbaba”, Tischler, *HEG A-H*: 260.

⁹⁷ İlgili metin yerleri için bkz. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 852, 870.

(*h*)*išuwa* bayramı Hurri-Kizzuwatna ritüel geleneğinin Hattuša'da kabul gördüğü en etkili örneklerdendir. Kraliçe Puduhepa'nın Hattuša'daki Kizzuwatna tabletlerinin araştırılması talimatı ile kopyaları çıkarılan bu bayrama ait metinler uzun listeler halinde Hurri kökenli tanrı/tanrıça-tanrılar/tanrıçalar ve onlara sunulan kurbanları içermektedir. Bayram ritüellerinin bir parçasını oluşturan ve *kaluti listesi/kurban listesi* olarak adlandırılan belgeler, Hurri tanrıları hakkında detaylı bilgi içeren ve bayramlarda hangi tanrılara, hangi sıra ile hangi kurbanların sunulacağını belirtilen belge grubudur. Bunlar üç büyük Hurri tanrısı olan Teşup, Hepat, İstar/Şa(w)uşka için düzenlenmiştir⁹⁸ Kalutilerde⁹⁹ tanrılar, cinsiyetlerine göre tanrılar ve tanrıçalar dizisi¹⁰⁰ olarak belirlenir, önemlerine göre sıralanır ve Hurrice isimleri ile listede yer alırlar. Tanrıların *kaluti* listesi Teşup ile başlar ve sonrasında erkek tanrılar (bazen ikili gruplar halinde) sıralanır, tanrıçaların *kaluti* listesi Hepat ile başlar ve aynı şekilde tanrıçalar (bazen ikili gruplar halinde) sıralanır. Listede sadece tanrılara değil kutsal kabul edilen hayvanlara, çeşitli nesnelere, dağlara, ırmaklara, kült gereçlerine de kurbanlar sunulur. Hurri tanrıları hakkında kurban listelerinden başka bilgi içeren belgeler, dualar, antlaşma metinleri, ritüeller ve ayrıca Yazılıkaya açık hava mabedidir. Kurban listelerinde yer alan tanrı/tanrıçalar ve diziliş sıraları, Yazılıkaya tapınağındaki tanrı/tanrıçaların dizilişi ile uyumludur.

(*h*)*išuwa* bayramında kral, törenlerin ve duaların odak noktasındadır, hem eylem uygulayan hem de uygulanan kişi pozisyonundadır ve onun bu özel durumu bayramın amacının, kralın arınması ve ona uzun bir yaşam verilmesi, ülkesinde refahın sağlanması ve askeri alanda başarılar göstermesi amaçlı olduğunu doğrular niteliktedir.¹⁰¹ (*h*)*išuwa* bayramında, diğer bayram ritüellerinde görülen içki, ekmek kurbanları sunma, dualar okuma, müzik aleti

⁹⁸ Bayram metinlerinin bir parçası olan kaluti listelerini içeren metinlerden Teşup ve Hepat Kültü (Laroche, *CTH* 695-709) ve İstar/Şa(w)uşka Kültü (Laroche, *CTH* 710-724) olarak tasnif edilmiştir. Bunlardan *CTH* 704.1, Teşup'un standart kaluti listesi, *CTH* 704.2 ise Hepat'ın standart kaluti listesi olarak adlandırılmaktadır. Kaluti listeleri üzerinde I. Wegner çalışmıştır. İlk cildi İstar/Şa(w)uşka kültü ile ilgili, ikincisi Teşup-Hepat ve diğer tanrıların kültü ile ilgili metinleri içerir (Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen Teil 1: Texte für İSTAR-Şa(w)uşka*, (*ChS* I/3-1), Roma 1995; Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil 2: Texte für Teşup, Hepat und weitere Gottheiten*, (*ChS* I/3-2), Roma 2002.

⁹⁹ Bkz. Kurtuluş Kıymet, *Hitit Kültüründe Hurri Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2013.

¹⁰⁰ Bkz. Nursel Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültürleri*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2013.

¹⁰¹ Meltem Doğan-Alparslan, "The Hişuwa Festival as a Political Instrument", 118. *Anatolia between the 13th and the 12th Century BCE* (Ed. Stefano de Martino-Elena Devecchi), (2020): 118.

çalma vb. eylemlerin yanı sıra, *ambašši* ve *keldi* gibi Hurrice terimlere de kurbanlar sunulmaktadır.

Çalışmamızda yer alan (h)işuwa bayramına ait metinleri incelediğimizde;

Bo 5020 numaralı tabletin korunmuş kısımlarında *(h)işuwa* bayramında hangi tanrılara sunu yapıldığı anlaşılamamaktadır. Bu metinde geçen, şarap dolu bir *hanišša* kabı (^{DU}*haniš(š)a*), BALAG.DI müzik aleti çalgıcıları (müziyenler) (^{LU}BALAG.DI) ve bir müzik aleti olan “korna, borozan” (^{SI}*šawatar*) ile ritüelde görevli saki (^{LU}SAGI.A) *(h)işuwa* bayramının ruhuna uygun ayrıntılardır.

KBo 64.42 ile join olan Bo 5119 numaralı tablet Hurri tanrı/tanrıçalarına sunulan kurbanları içermektedir. Bu metinde kral, hem sunu yapılan hem de sunu yapan rolündedir. Metindeki olaylar (altı ana tanrıdan) dört tanrı/tanrıça çiftinin tapınağında gerçekleşmektedir.

Tanrıça Allani'nin tapınağı: Ešuwa ve Hutena-Hutellura için gümüşten bir kadeh doldurulur; rahip gümüşten ve altından bir testiye krala sunar. Sonra kral Allani'nin tapınağından dışarı çıkar ve Pipithi şehrindeki tanrı Nupatik'in tapınağı gider.

Pipithi şehrindeki tanrı Nupatik'in tapınağı: Bu tapınakta kral *(h)işuwa* bayramının karakteristik kurbanlarından olan *ambašši* ve *keldi* için kurbanlar sunar: *ambašši* için bir kuş, *keldi* için bir büyük kuş. Bu tapınakta bir görevli bir *waggari* ekmeğini, yarım avuç dolusu arpa ezmesini parçalar, bir wakšur kabı dolusu şarabı alır ve gümüşten bir kadehi Pipithi şehrinin tanrı Nupatik'i için, gümüşten bir kadehi Adamma-Kupapa için doldururlar. bir rahip gümüşten bir LAHANNI kabı ile sunar. Krala da altından 2 LAHANNI kabını sunar. Bu tapınakta kurban sunulan tanrılar; Pipithi şehrinin tanrı Nupatik'i, Adamma-Kupapa ve Kral'dır ve kral buradaki eylemlerini gerçekleştirdikten sonra tapınaktan çıkar ve Zalmana şehrindeki tanrı Nupatik'in tapınağına gider.

Zalmana şehrindeki tanrı Nupatik'in tapınağı: Kral burada da diğer tapınakta yaptığı gibi bir kuş *ambašši* kurbanı için ve bir büyük kuş *keldi* kurbanı için sunar. Yine Zalmana şehrindeki tanrı Nupatik'e, Adamma-Kupapa tanrıça çiftine ve sadece burada geçen Luwili büyük tanrıçaya (Uramaššani) çeşitli sunular yapılır. Krala da altından bir LAHANNI kabı sunulur. Kral bu tapınaktan çıkar ve tekrar tanrıça Maliya'nın tapınağına gider.

Maliya'nın tapınağı: Kralın tekrar Maliya'nın tapınağına gitmesi, öncesinde de bu tapınakta eylemlerin gerçekleştirildiği anlamına gelmektedir.

Bayramın bu bölümünde koşucular (^{LÚ}KAŠ₄.E) da bayrama katılmaktadır. Ancak ilgili kısım kırık olduğu için bu görevliyle ilgili eylemler bilinmemektedir.

Tanrılar ve tanrıların sırası Hepatin *kaluti* listesiyle uyumludur: “Ešuwa, Hudena, Hudellura, İshara, Nupatik (^{URU})Pipithi, Nupatik (^{URU})Zalmana, Kupapa, Adamma, Urumaššani, Maliya.”

Bo 5119’a göre ritüel mekan olarak tapınaklar;

Tapınaklar	İlgili Tanrılar	Başlıca Ritüeller	Ana Sahne
Allani Tapınağı	Allani Ešuwa Hutena-Hutellura	Tanrı(ça)lara Libasyon	Kral’a libasyon yapılır. (Altından iki LAHANNI kabı Kral’a sunulur)
Nupatik Pipithi Tapınağı	Nupatik Pipithi Adamma-Kubaba Urumaššani	Tanrı(ça)lara Libasyon <i>ambašši- keldi-</i>	Kral libasyon yapar. (<i>ambašši</i> için bir kuş, <i>keldi</i> için büyük bir kuş sunar.) Kral’a libasyon yapılır. (Altından iki LAHANNI kabı Kral’a sunulur)
Nupatik Zalmana Tapınağı	Nupatik Zalmana	Tanrı(ça)lara Libasyon <i>ambašši- keldi-</i>	Kral libasyon yapar. (<i>ambašši</i> için bir kuş, <i>keldi</i> için büyük bir kuş sunar.) Kral’a libasyon yapılır. (Altından iki LAHANNI kabı Kral’a sunulur.)
Maliya Tapınağı	Maliya	Koşu (^{LÚ} KAŠ ₄ .E ”koşucu”)	Kral Maliya tapınağındaki ritüele de katılır, eylemi belli değil.

Bo 5173 numaralı metinde sunu yapılan tanrılar/tanrıçalar “Tešup’un boğaları Šerri ve Hurri ayrıca Tešup, Hutena ve Hutellura”dır. Bu tanrılar/tanrıçalar (*h*)*išuwa* bayramı ve *kaluti* listesindekilerle uyumludurlar. Metnin korunmuş kısımlarından, tanrılar/tanrıçalara sunulan kurban malzemesi olarak bir kadeh (GAL) ve LAHANNI kabı görülmektedir.

Bo 5177 numaralı metin Alhe ve Şuwala tanrıça çifti ile başlar. Kral bu metinde de bizzat eylemlerin odağındadır ve “tanrıyı içmek” eylemi gerçekleştirmektedir. Metnin baş tarafı kırık olduğu için “Alhe ve Şuwala’yı içer” ifadesindeki içmek eylemini kimin yaptığı belli değildir. Ancak, 8 - 9. satırlarda “... krala içmelikleri verirler ve (kral) tanrıça Istar’ı içer” ifadesinden, 1. satırdaki içme eylemini de kralın gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca metinde (h)işuwa bayramının karakterine uygun olarak, şarkıcılar (L^UNAR), BALAG.DI müzik aleti çalgıcıları (L^UBALAG.DI), ritüelin müzikal eylem performansının icracılarıdır.

Oldukça kırıklı olan Bo 5237 numaralı metinde yine kralın performansı söz konusudur. Kralın, “kadehe el koyması”, “şarap ile doldurduğu kadehi fırtına tanrısının sofrasına koyması” eylemleri metnin korunan kısımlarından tespit edilebilenlerdir. 8-9. satırlarda “[] kalın ekmekleri fırtına tanrısının sofrasına koy[ar]” ifadesinde de eylemi gerçekleştiren muhtemelen kraldır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi (h)işuwa bayramının öncelikli amacı kralın savaşlardan zaferle çıkmasıdır ve 13 tabletten oluşan bayramın 10. gününde yapılan ritüel uygulamalar da bu amaca uygun seçilmiştir: Tanrıların huzurunda müzisyenlerin yaptığı savaş dansı ve fırtına tanrısı ile savaşı; Müzisyenlerin cesaret veren şarkıları; Çatıda duran *purapši* rahibinin “*ey kral umutsuzluğa kapılma, fırtına tanrısı düşmanları ve düşman ülkeleri sen kralın ayaklarının altına serdi, böylece onları boş tencere gibi parçalayabilesin, (fırtına tanrısı) sana, krala yaşam, sağlık, gelecekte kahramanca kullanabileceğin bir silah ve tanrıların sürekli lütfunu verdi, şimdi korkma her düşmanı yeneceksin*” şeklinde özetlenen krala cesaret veren sözleri ritüelin 10. gününün amacına uygundur.¹⁰²

İncelediğimiz Bo 5241 numaralı metinde de ritüelin icracısı olarak BALAG.DI müzik aletini çalan müzisyenlerin borazan kullanması ve bu müzisyenlerin sayıları 14 olarak belirtilen askerlerle birlikte gerçekleştirdikleri ritüel performanslar konu edilmiştir. Metnin içeriği (h)işuwa bayramının 10. günü ile uyumlu gözükmektedir.

Bo 5296 numaralı metinde de Manuzzi fırtına tanrısının ritüeldeki fonksiyonları, “dizginleri getirmek, onları sandalyeye yerleştirmek, *hapupu* kuşunu almak ve tapınakların etrafında dönmek” şeklinde tanımlanmıştır. Arkasından tanrıya (A-NA ^DIŞKUR manuziia) sunulan kurbanlar (1 NINDA *idura*_, ZÍ.DA.ZİZ, 6 NINDA.SIG^{MES}) sıralanmıştır. Bu metne göre;

¹⁰² Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 867-868.

Tapınak	İlgili Tanrı	Başlıca Ritüel	Ana Sahne
Manuzzi Tapınağı	Fırtına Tanrısı	Tanrı(ça)lara Libasyon	Tapınakların etrafında dönmek

Çalışmada, Bo 5020 numaralı metin, IBoT 2.85+KUB 40.97+KUB 27.48 numaralı metin ile paralel olduğu anlaşılmış (IBoT 4.88+ IBoT 2.53 + Bo 5177 Öy. 6-8 ile Bo 5020, 2'-5') ve tamamlamalar bu metne göre yapılmıştır. Ayrıca, çalışma grubumuzda bulunan Bo 5020 ile IBoT 4.88 + IBoT 2.53 + Bo 5177 numaralı metinlerin de paralel metinler olduğu belirlenmiştir.

- **Bo 5020** x+1-7' ile IBoT 2.85+KUB 40.97+KUB 27.48 Öy.III 13'-18' (paralel)
- **Bo 5020** 2'-5' ile IBoT 4.88+ IBoT 2.53 + **Bo 5177** Öy. 6'-8' (paralel)
- **Bo 5177** 2'-5' ile IBoT 2.85 + KUB 40.97 + KUB 27.48 Öy.III 7'-11' (duplikat)

İncelediğimiz metinlerde görülen ritüel eylemler, eylemlerin gerçekleştirildiği mekanlar/tapınaklar, kurbanların türü, hazırlanışı, sunuluş biçimi, eşlik eden sözlü/müzikli performanslar, kralın ritüelde aktif rol alması, *ambašši* ve *keldi* için kurbanlar sunulması, Hurrili tanrı-tanrıçaların ritüelde yer alması gibi unsurlar (*h*)*išuwu* bayram ritüeli konteksiyle paraleldir ve bu ritüel yapılma amacına uygun olarak tanrı ile insan, kutsal ile dünya arasında kurulan düzeni mümkün kılmaktadır. Ayrıca incelediğimiz metinlerde yer alan tanrılar da (*h*)*išuwu* bayramından bilinen ve *kurban/kaluti* listelerinde yer alan tanrılarla uyumludur.¹⁰³

Kaynakça

- Archi, Alfonso. "The Names of the Primerval Gods", *Orientalia* 59/1, (1990): 114-129.
- Aslantürk, Nursel. *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültleri*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013.
- Aslantürk, Nursel. "Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba ve Hašantarhi", *IJASOS* Vol.II/4, (2016): 117-125.

¹⁰³ **Bo 5119** Ešuwu, Hudena Hudellura, İshara, Nupatik ^(URU)Pipithi, Nupatik ^(URU)Zalmana, Kupapa, Adamma, Urumaššani, Maliya; **Bo 5173**: Šerri, Hurri, Hepat, Hudena, Hudellura; **Bo 5177**: Alhe, Šuwala.

- Bittel, Kurt. *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*. Berlin: Mann.1975.
- del Monte, Giuseppe-Tischler, Johann. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (RGTC 6)*, Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert, 1978.
- Dinçol Ali M. “Die Fünfte Tafel des İšuwaš-Festes”, *RHA* XXVII, (1969): 25-40.
- Doğan- Alparslan, Meltem. “The Hišuwa Festival as a Political Instrument”, *Anatolia between the 13th and the 12th Century BCE* (Ed. Stefano de Martino-Elena Devecchi) (2020): 117-127.
- Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter, 1952.
- Friedrich, Johannes-Kammenhuber, Anneiles. *Hethitisches Wörterbuch, Zweite, völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte, Band I:A*, Heidelberg: 1975-1984.
- Groddek, Detlev. “Die Flusslisten des Hišuwa-Festes, Eine Zwischenbilanz” *SMEA* XXXIX/2 (1997): 186.
- Hethitische Texte in Transkription. VS NF 12 (DBH 6)* Dresden: Verlag der TU Dresden, 2002.
- Hethitische Texte in Transkription KUB 20 (DBH 13)*, Dresden: Verlag der TU Dresden, 2004.
- Hethitische Texte in Transkription KBo 35 (DBH 19)* Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2002.
- Hethitische Texte in Transkription KBo 44 (DBH 22)* Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2007.
- “Die 10. Tafel des *hišuwa*-Festes”, *RANT* 7 (2010): 357-398.
- “Die und 12. Tafel des *hišuwa*-Festes”, *RANT* 8 (2011): 111-150.
- Güterbock, Hans G.-Harry A. Hoffner, Jr. *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago*, *CHD* L-N (1989): 6, 179.
- The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago*, *CHD* P (1997): 133.
- The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago*, *CHD* S 2 (2005): 317-318.
- Haas, Volkert-Wilhelm, Gernot. *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna, Hurritologische Studien I*, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe (AOATS) III, Neukirchen-Vluyn, 1974.
- Haas, Volkert-Wegner Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SALŠU.GI}, *Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler 1/5*, Roma, 1988.
- Haas, Volkert. “Substratgottheiten des westhurritischen Pantheons”, *RHA* 38 (1978): 59-69.
- Geschichte der Hethitischen Religion*, HbOr I/15, Leiden, 1994.

- Hutter, Manfred. "Luvi Dininin Nitelikleri", *Luviler, Anadolu'nun Gizemli Halkı*, İstanbul, 193-244. İstanbul 2010.
- Kıymet, Kıymet. *Hitit Kültüründe Hurri Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Laroche, Emmanuel. *Catalogue des Textes Hittites. (CTH)* Paris, 1971.
-----*Glossaire de la langue Hourrite*, (GLH) Paris, 1978.
- Murat, Leyla. *Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 2002.
----- "Tanrıça İshara", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (Çorum 25-31 Ağustos 2008), 529-554. Ankara 2010.
- Otten, Henrich. "Die Götter Nupatik, Pirinkir, Hešue und Hatni-Pišaišaphi in den Hethitischen Felsreliefs von Yazılıkaya", *Anadolu IV* (1959): 26-37.
- Oettinger, Norbert. "Die Militarischen Eide der Hethiter", *Studien zu den Boğazkö-Texten Heft 22*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1976.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary* Vol. 1 A, Mouton de Gruyter, Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 1984.
-----*Hittite Etymological Dictionary* Vol. 4 K, Mouton de Gruyter, Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 1997.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary* Vol. 5 L, Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 2001.
- Rüster, Christel-Neu, Erich. *Hethitisches Zeichenlexikon. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, Wiesbaden 1989.
- Seeher, Jürgen. *Gods Carved in Stone – The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*. İstanbul: Ege Yayınları, 2011.
- Sir Gavaz, Özlem-Masalıcı Şahin, Gülgüney. "Boğazkale Arşivinden Hisuwa Bayramını konu alan Yeni Bir Fragman (Bo 7850)", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 15/1 (2021): 171-192.
- Tischler, Johann, *Hethitisches Etymologisches Glossar Teil I, A-K*, Innsbruck: Institut Für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 1977-83.
- Tischler, Johann. *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Innsbruck, 1983.
-----*Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen* Innsbruck: : Institut Für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck: 2001.
- Ünal, Ahmet. *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Puduhepa ve Zamani, Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi*, Hitit Üniversitesi Yayını, 2014.
-----*Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük. Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.

- Wegner, Ilse-Salvini, Mirjo. *Die hethitisch-hurritischen Ritualtafeln des (h)išuwa-Festes*, ChS 1/4. Roma: 1991.
- Wegner, Ilse. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen Teil 1: Texte für IŠTAR-Ša(w)uška*, (ChS I/3-1), Roma: 1995.
- Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil 2: Texte für Teššup, Hepat und weitere Gottheiten*, (ChS I/3-2), Roma: 2002.

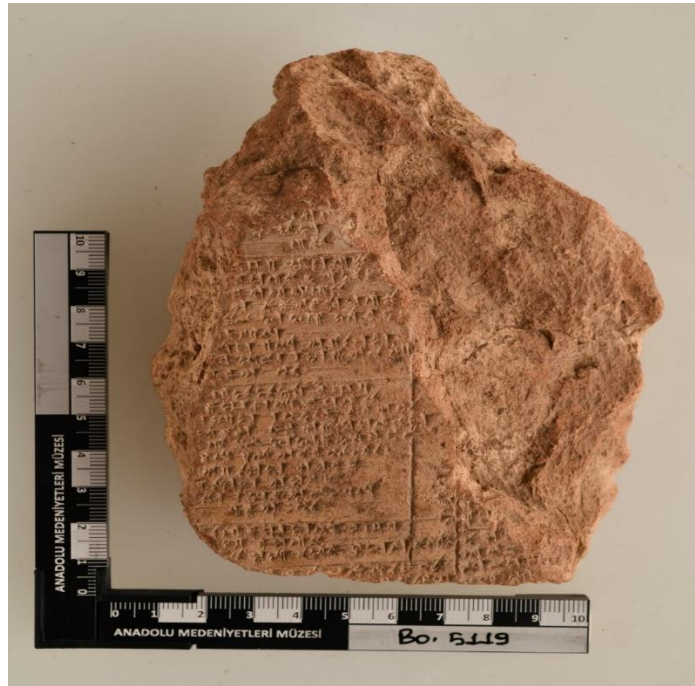
Kısaltmalar ve İşaretler

- Bo. Boğazköy tabletlerinin envanter numaralarını gösterir
- CHD Güterbock-Hoffner, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago*, Chicago 1980vd.
- ChS *Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler*. Hrsg. von Volkert Haas, Mirjo Salvini, Ilse Wegner, Gernot Wilhelm. I. Abteilung: *Die Texte aus Boğazköy*, Rom 1984 ff.
- CTH Laroche, E., *Catalogue des Textes Hittites*, Paris, 1971.
- GLH Laroche, E., *Glossaire de la Langue Hourrite*, Paris (RHA XXXIV-XXXV) – Paris 1976-1977, pub. 1978-1979.
- HED Puhvel, J., *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin-New York-Amsterdam 1984 vd.
- HEG Tischler Johann, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Innsbruck 1977 vd..
- HdW Tischler, J., *Hethitisch-Deutsches Wörterverzeichnis*, Innsbruck, 1982.
- HHw Tischler, J., *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Innsbruck 2001.
- HPM Hethitologie Portal Mainz
(<https://www.hethport.uniwuerzburg.de>)
- HW Friedrich, Johannes, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952.
- HW² Friedrich, J.-Kammenhuber, A., *Hethitisches Wörterbuch, Zweite, völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte, Band I:A, Heidelberg 1975-1984*.
- HZL Rüster, C.- Neu, E., *Hethitischen Zeichenlexion*, Wiesbaden 1989.
- IBoT İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy tabletleri (Boğazköy-Tafeln im Archäologischen Museum zu İstanbul) I-III. İstanbul, 1944, 1947, 1954.
- KBo Keilschrifttexte aus Boğazköy, Berlin 1954 vd.
- KUB Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921 vd.
- RANT Res Antique Brussels.
- VBoT Verstreute Boghazköi-Texte, hrsg. Von A.Götze, Marburg 1930.

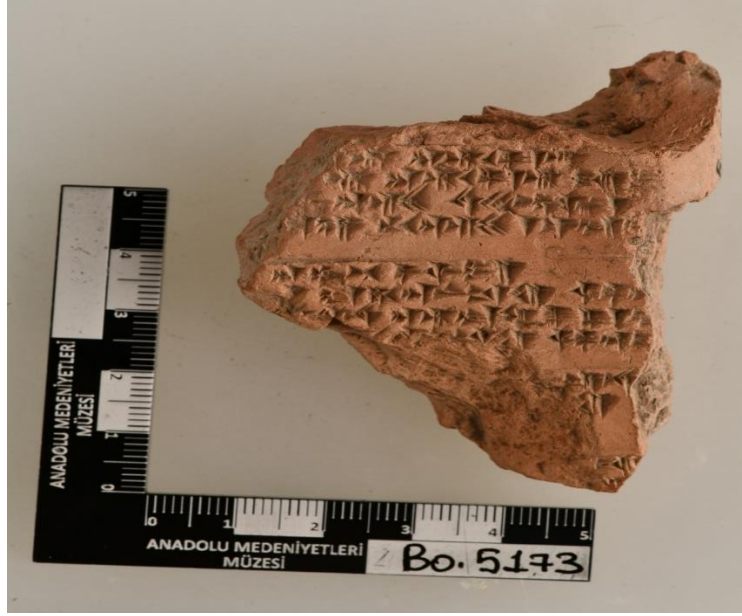
- [] Tablet in o kısmının kırık olduğunu gösterir.
- [()] Yuvarlak parantez içerisindeki kısmın metnin duplikatı ya da paralelinden tamamlandığını belirtir.
- () Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveyi gösterir.
- + Doğrudan join.
- (+) Dolaylı Join.
- (?) Tercümenin şüpheli olduğunu gösterir.
- x Okunamayan işaret veya işaretleri gösterir.
- . . . Yan yana üç ya da üçten fazla nokta o kısmın sağlam olduğunu fakat gerek görülmediği için alınmadığını belirtir.

Resim 1 (Bo 5020)

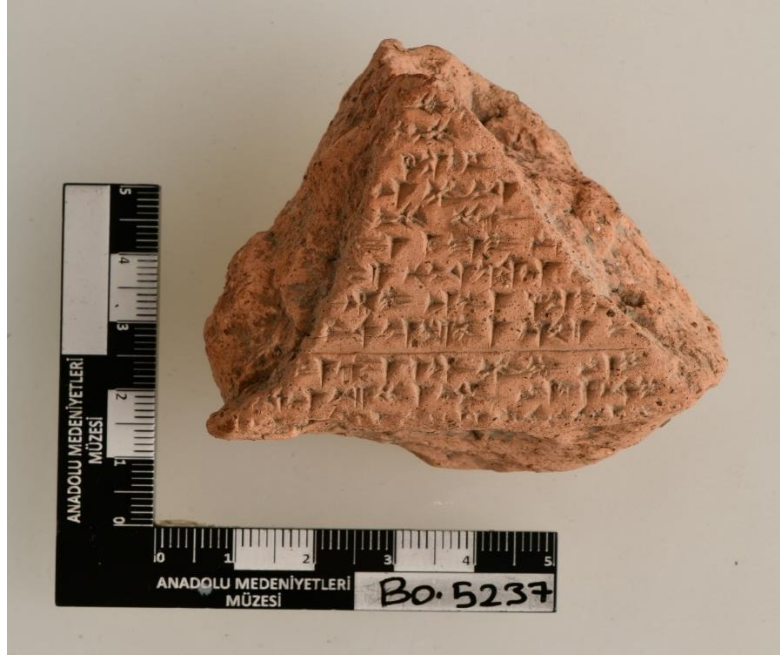
Resim 2 (Bo 5119)

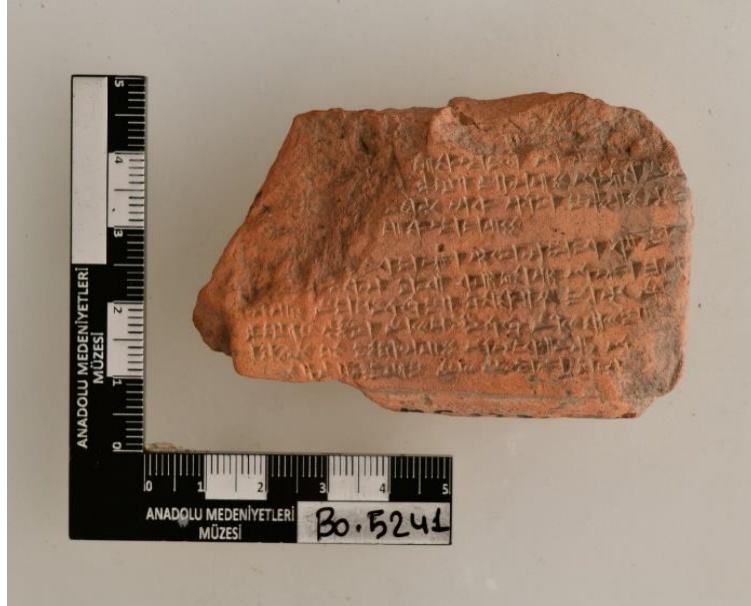
Resim 3 (Bo 5173)

Resim 4 (Bo 5177)

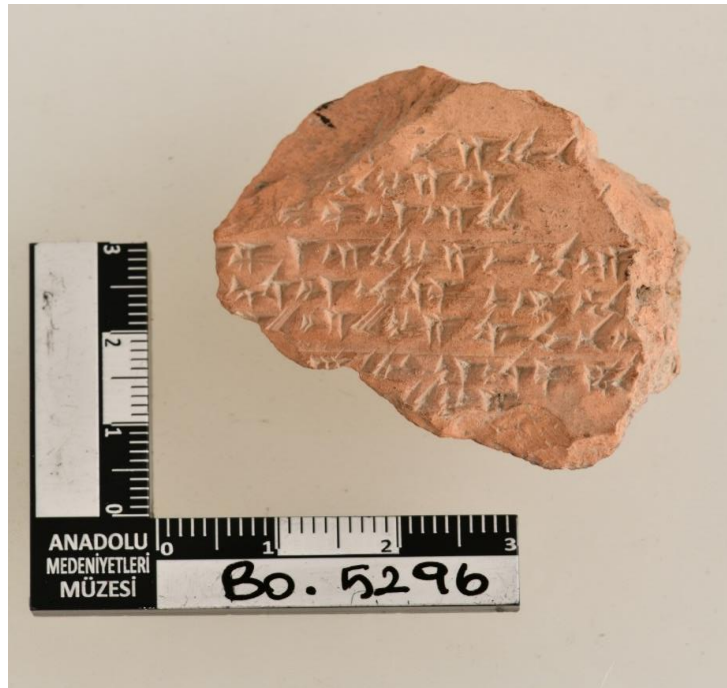
Resim 5 (Bo 5237)

Resim 6 (Bo 5241-Öy.)

Resim 6 (Bo 5241-Ay.)

Resim 7 (Bo 5296)

ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ'NDE YENİLGİNİN KOMUTANLAR ÜZERİNDEKİ SİYASİ ETKİLERİNİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Deniz Berk TOKBUDAK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 8 Mayıs 2025

Kabul: 22 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: May 8, 2025

Accepted: November 22, 2025

Öz

Bu çalışma savaş kaybeden komutanların Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki akıbetlerini konu almaktadır. Yakın dönemde ele alınan iki önemli araştırma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemleri'nde mağlup olan komutanlara farklı muamele yapıldığını öne sürmektedir. Cumhuriyet Dönemi'ni ele alan N. Rosenstein mağlup olan komutanların kariyerlerini sürdürebildiğini savunmuştur. Diğer yandan A. Cheung, İmparatorluk Dönemi ile savaş kaybeden komutanların kariyerlerinin büyük ölçüde zarar gördüğünü çünkü imparatorun mağlubiyetin sorumluluğunu üzerine almak istemediğini belirtmiştir. İddiasını Augustus Dönemi'nde yaşanan Varus Felaketi'ni örnek vererek desteklemiştir. Ancak Augustus'un ardından gelen imparatorların mağlup komutanları cezalandırmak bir yana, kimi zaman onları ödüllendirip terfi ettirdikleri dikkat çekici bir durum olarak öne çıkmaktadır. Bu tutum değişikliğinin nedeni, Augustus ile haleflerinin siyasi koşullarının farklılığından kaynaklanıyor olmalıdır. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında yaşanan yenilgiler bu savı desteklemekte ve konuya dair yeterli örneği sunmaktadır. Bu makale,

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Anabilim Dalı. bertokbudak@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-4310-1472.

imparatorların sahip oldukları mutlak siyasi erk nedeniyle, savaş kaybeden komutanlarını cezalandırmadıkları tezini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Roma Cumhuriyeti, Roma İmparatorluk Dönemi, Roma Ordusu, İmparatorluk Komutanları.

Political Implications of Military Defeat on Commanders During the Roman Imperial Period

Abstract

This study focuses on the fate of commanders who lost battles during the Roman Imperial Period. Two recent studies suggest that defeated commanders were treated differently during the Republic and the Imperial Period. N. Rosenstein argued that a defeated Republican commander did not always face political and social ruin whereas A. Cheung stated that defeat on the battlefield had grave implications for the commander because the new regime or the principate did not want to take the responsibility of any calamity. She reinforced her argument by sampling the Varian Disaster occurred during the age of Augustus. The successors of Augustus however, did not necessarily follow the same tradition. Instead, defeated commanders could be rewarded or even promoted on some occasions. This shift in attitude should have taken place due to different political conditions of Augustus's successors. Defeats in the first two centuries provide sufficient evidence to support this hypothesis. This article argues that commanders became less important as the emperors became core of power over time thus, their losses of war might not effect their political and civil life.

Keywords: Roman Republic, Roman Imperial Period, Roman Army, Imperial Commanders.

Giriş

Ordu komutanlarının aldıkları kararlar günümüzde veya yakın dönemde olduğu gibi geçmişte de savaşın seyrini değiştirebilirdi. Savaş sonucunda bir devlet parçalanabilir ya da genişleyebilirdi. Bu çalışma savaşı kaybeden komutanların Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki akıbetlerini konu almaktadır. N.S. Rosenstein, Cumhuriyet Dönemi'nde savaş sırasında mağlup olan komutanların siyasi yaşamlarının sona ermeyebileceğini örnekler ile

açıklamaktadır.¹ A. Cheung ise bu durumun *principatus* ile değiştiğini Augustus Dönemi'ni temel alarak savunmuştur. Cheung'a göre İmparatorluk Dönemi'nde savaş kaybeden komutanların kariyeri büyük ölçüde zarar görmektedir ve söz konusu iddiayı Quinctilius Varus'un Germania'da (*Clades Variana*) aldığı büyük hezimetini örnek vererek desteklemektedir. Ona göre Augustus, Germania'da yaşananlardan ötürü Varus'u suçlayarak sorumluluğunu üzerinden atmaya çalışmıştır. Augustus'un bu tutumu halefleri tarafından da benimsenmiş ve savaş kaybeden komutanların kariyerleri imparatorun saygınlığını korumak için zarara uğratılmıştır.² Cheung savını Nero ve Domitianus Dönemleri'nden de örnek vererek güçlendirmeye çalışmıştır.³ Ancak, İmparatorluk Dönemi'nin ilk iki yüzyılı ayrıntılı şekilde incelendiğinde, Augustus'un halefleri olan imparatorların savaş kaybeden komutanları cezalandırmak bir yana kimi zaman ödüllendirdikleri görülmektedir. Bu durum, A. Cheung'un çalışmasının yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmakta ayrıca Augustus'un haleflerinin, onun tutumunu neden sürdürmedikleri sorusunu gündeme getirmektedir. Bu makalede, Cheung'un çalışması yeniden ele alınmış, komutanların uğradıkları yenilgilerin kariyerlerini neden etkilemediği imparatorların siyasi otoriteleri ve mağlup komutanlara yönelik tutumları üzerinden örneklerle ortaya konmuştur.

Augustus ve Halefleri

Roma İmparatorluğu'nun siyasi tarihine yönelik uzun yıllardır sürdürülen araştırmalar tüm rakiplerini yenmesine karşın Octavianus'un siyasi konumunu sağlamlaştırmak için 40 yılı aşkın çaba sarfettiğini ortaya koymaktadır. En sade anlatım ile Octavianus son rakibi Marcus Antonius'u MÖ 31 yılında Actium Savaşı'nda mağlup etmiştir. Bu aşamadan sonra Octavianus tüm siyasi erki elinde toplayarak MÖ 27 yılında Augustus unvanını almış ve zaman içerisinde devletin siyasi mekanizmasını dönüştürerek Roma'nın ilk hükümdarı olarak kabul görmüştür. Ancak Augustus'un hükümdarlığı haleflerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır çünkü sistemi kuran odur, ardılları ise sadece bu kurulu sistemin birer parçası olmuşlardır. Bu farklılık Augustus ve haleflerinin karar mekanizmalarını

¹ N.S. Rosenstein, *Imperatores Victi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic* (Berkeley: University of California Press, 1990), 179 vd.

² A. Cheung, *The Political Implications of Imperial Military Defeat*, 110-111: With the advent of the principate an institution based fundamentally on the princeps' gloria, military defeat took on grave political implications. A solution seems to have been devised whereby the regime projected the image of the field commander being solely culpable.

³ A. Cheung, *The Political Implications of Imperial Military Defeat*, 114-115.

etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde, Augustus Dönemi'ndeki siyasi koşulların haleflerinin dönemine kıyasla daha zorlu olduğu ve bu nedenle savaş kaybeden komutanların kariyerlerinin ciddi şekilde zarar gördüğü savunulmaktadır. Buna karşılık, halefleri dönemde siyasi atmosferin daha farklı olduğu ve bu nedenle mağlup komutanlara daha anlayışlı bir yaklaşım sergilendiği öne sürülmektedir.

Augustus'un içerisinde bulunduğu siyasi iklim haleflerinden daha farklıydı. Nitekim hükümdarlığını kalıcı hale getirmesi 40 yılı aşan bir zaman diliminde son derece yavaş gerçekleşmiş ve haleflerinin aksine siyasi yetkileri zaman kısıtlaması ile kendisine verilmiştir. Kurtarıcı olarak selamlanmış aynı zamanda Hispania, Gallia, Syria ve Cyprus'un yönetimini 10 yıllığına üstlenmiştir. MÖ 23 yılında *tribunicia potestas* yetkisini almış, İtalya dışında kalan toprakları *proconsul* unvanı ile yönetmiştir. Ayrıca kendisi ile benzer *imperiuma* sahip diğer yüksek memurlar ile anlaşmazlığa düştüğünde kendi yetkileri daha üstün sayılmıştır. Diğer bir deyişle *imperium maius* sahiptir. MÖ 19 yılında *imperium* İtalya'nın yanı sıra tüm imparatorlukta geçerli olacak biçimde genişletilmiştir. MÖ 12'de Lepidus'un ölümüyle *Pontifex Maximus* seçilmiştir. MÖ 2 yılında *pater patriae* unvanını almıştır. Augustus'u haleflerinden ayıran en önemli unsur, sahip olduğu yetkilerin halk meclisi ve *Senatus*un onayıyla, 10 yıllık bir süre için kendisine verilmiş olmasıdır.⁴ Bu durum önemlidir; zira kötü bir yönetim sergilemesi halinde, resmîyette yetkilerini kaybetme ihtimali vardı.

Augustus adının başarı ve fetih ile özdeşleşmesi için büyük çaba sarfetmiştir. Otobiyografisini yazdığı *Res Gestae*'de başarılarından ve Roma'yı her yönde ne denli genişlettiğinden bahsetmiştir.⁵ Alplerde Raetia ve Noricum, İlyricum, Pannonia, Achaea'nın kuzeyi ve Macedonia imparatorluğa katılmıştır. Küçük Asia'da Pontus, Paphlagonia, Galatia ve Cilicia eyalet haline getirilmiş, Judaea, Syria eyaletine bağlanmıştır. Mısır MÖ 30 yılından itibaren Roma'ya bağlanmıştır. İmparatorluğun sınırları Afrika'da doğu ve batı yönlerinde genişletilmiştir. Augustus Dönemi'nde Roma İmparatorluğu'nun sınırları neredeyse tüm yönlerde önemli ölçüde arttırılmıştır.⁶ Ancak bu dönemde olumsuz gelişmeler de yaşanmıştır ve Augustus bu duruma sert tepki göstermiştir. Bunlar Lollius ve Varus Felaketleridir. MÖ 16 yılında Gallia komutanı Marcus Lollius ve komutası altındaki V. *Alaudae* lejyonu pusuya düşürülmüş ve neredeyse tamamen imha

⁴ Kienast ve Eck ve Matthäus, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologies*, 54-58.

⁵ Aug., *RG*. 26-27.

⁶ Eck, *The Age of Augustus*, 124.

edilmiştir. *Clades Lolliana*⁷ olarak bilinen bu hezimet sonucunda lejyon sancağı düşmanın eline geçmiştir.⁸ Lollius hayatta kalmış ancak Augustus tarafından ömrünün sonuna kadar siyasetten el çektirilmiştir.⁹ İkinci olay ise MS 9 yılında meydana gelen Varus Felaketidir. 3 lejyon, destek birlikleri ve aralarında komutan Quinctilius'un bulunduğu yaklaşık 20.000 kişilik bir ordu kuvveti pusuya düşürülerek yok edilmiştir.¹⁰ Olaydan sonra Augustus, Varus'u suçlamıştır: “*Quintilius Varus, lejyonlarımı geri ver!*”¹¹

A. Cheung özellikle Varus Felaketini göz önüne alarak yaşanan askeri mağlubiyetin yalnızca imparatora değil yeni kurulan sisteme de zarar verebileceğini ifade etmektedir.¹² Nitekim bu boyutta bir felaket toplumun zaten yeni olan rejime güvenini sarsabilir ve istikrarsızlığa yol açabilirdi. Ayrıca Augustus'un 40 yılı aşkın süre içerisinde oluşturduğu ideal yönetici imajına da zarar veriyor olmalıdır. Nitekim Plinius yaşanan olumsuzlukların sınırlı da olsa hükümdarlığını sorgulattığını belirtir.¹³ Yeni rejimde siyasi erkin merkezi hükümdar olduğu için Augustus'un yaşananlardan ötürü komutanlarını suçlaması anlaşılabilir. Diğer yandan haleflerinin içinde bulunduğu siyasi atmosfer daha farklıydı.

Tiberius'un (MS 14-37) hükümdarlığıyla birlikte imparatorluk yetkilerinin belirli aralıklarla yenilenmesine son verilmiştir.¹⁴ Bu gelişme, *principatus* rejiminin artık istikrarlı bir yapıya kavuştuğunu ve imparatorluk makamının geçici bir görev olmaktan çıkarak kalıcı bir nitelik kazandığını göstermektedir. Ancak bu durum beraberinde denetim mekanizmasının sonlanmasını da getirmiştir. Bu nedenle Tiberius'u takip eden yıllarda Gaius ve Nero gibi yeni imparatorlar ölçsüz davranabilme lüksüne sahip olabilmişlerdir.¹⁵ İmparatorların sarsılmaz bir konuma sahip olmasıyla komutanların büyük mağlubiyetler yaşamaması imparatoru etkilemeyecek önemsiz meseleler haline gelmiş olmalıdır.

⁷ Kienast ve Eck ve Matthäus, *Römische Kaisertabelle*, 55.

⁸ Vel. Pat. 2.97.1.

⁹ Ball 2023, *The Lollian Disaster 17/16 BC*.

¹⁰ P.S. Wells, *The Battle That Stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius, and the Slaughter of the Legions in the Teutoburg Forest*, London and New York: W.W. Norton, (2003), 25-29.

¹¹ Suet. *Aug.* 23.2.

¹² A. Cheung, *The Political Implications of Imperial Military Defeat*, 110.

¹³ Plin., *NH*, 7.46.

¹⁴ Kienast ve Eck ve Matthäus, *Römische Kaisertabelle*, 71-73.

¹⁵ Gaius ve Nero'nun aşırılıkları için bkz. Suet. *Calig.* 46, 55; *Ner.* 27-31; Cass. Dio. 59.1-3, 14-16; 62. 11-21.

Savaş Kaybeden Komutanlar

Augustus sonrasında sistem iyice merkezleşmiş ve imparatorluk kurumsal sürekliliğe dönüşmüş bir makam haline gelmiştir. Bu dönüşüm nedeniyle Augustus'un halefleri döneminde komutanların savaş alanında aldıkları yenilgiler imparatorun konumunu tehdit edebilecek bir kriz olmaktan çıkmış ve istikrara zarar veremeyecek önemsiz meseleler haline gelmiş olmalıdır. Bu savı destekleyecek verilere imparatorluğun ilk iki yüzyılında rastlanabilmektedir.

Konuya dair verilebilecek ilk örnek MS 54-68 yılları arasındaki Nero Dönemi'ne rastlamaktadır. Coğrafi konumundan ötürü Armenia, Romalılarla Parthlar arasında tampon bölge işlevi görmekteydi. İki uygarlık da bölge üzerinde söz sahibi olmak isteyerek diğerine stratejik avantaj sağlamak istiyordu. Augustus Dönemi'nden itibaren Armenia Roma'dan bağımsız bir devlet gibi tanınmaktaydı ancak kralları imparatorluğa sadık kişiler arasından seçiliyordu. Ancak benzer bir durum Parthlar için de geçerliydi; Romalılar Armenia tahtına her zaman istedikleri kişiyi getiremiyordu. Claudius'un imparatorluğun sonlarına doğru Parthlar Armenia'yı istila etti ve Parth kralı Vologaeses, kardeşi Tiridates'i kral ilan etti. Elbette Romalılar bu gelişmeye kayıtsız kalmadı. Nero imparator olduktan sonra dönemin meşhur generali G. Domitius Corbulo'yu, Armenia'daki Roma nüfuzunu geri kazanması için görevlendirdi. Corbulo MS 58 yılında Armenia'ya saldırdı. Tiridates tahtı bırakıp kaçtı. Yerine eski Armenia kralının oğlu Tigranes geçti. Ancak o da Parthlar'ın kendi toprağı olarak gördüğü Adiabene'ye saldırdı. Corbulo ve Vologaeses sorunu diplomasi yoluyla çözmeye çalışmıştır. Ancak bu noktada Kappadokia valisi Lucius Caesennius Paetus'un, Armenia'nın ele geçirilmesinin faydalarına yönelik yaptığı konuşmalar Vologaeses'i kızdırtmıştır.¹⁶ MS 62'nin sonlarına doğru Vologaeses Paetus ve birliklerini Rhandeia'da köşeye sıkıştırmıştır.¹⁷ Dio korkan Paetus'un Parthlar'ın tüm taleplerini kabul ettiğini ve bırakıldığı takdirde Armenia'yı terk edeceğine yemin ettiğini belirtir.¹⁸ Anlaşmadan memnun kalan Vologaeses, Paetus ve birliklerinin Armenia'yı terk etmesine izin vermiştir. Paetus, mağlup olmasına rağmen zafer ilan etmiş ve bu haber Roma'da büyük bir coşkuyla kutlanmıştır.¹⁹ Anlaşmanın koşullarından biri de Parth kralı Vologaeses'in Nero'ya bir elçi heyeti göndermesidir. Parth heyeti Roma'ya varmış ve kral olarak tanınması karşılığında Roma'nın korumasını talep etmiştir. Bu teklif Nero ve Roma heyetini şaşırtmıştır çünkü Paetus'un gönderdiği habere göre

¹⁶ J. Malitz, *Nero* (çev.) Brown Allison, Malden: Blackwell Publishing, (2005), 57-59.

¹⁷ Tac. *Ann.* 15.9.2; Cass. Dio 62.21.1.

¹⁸ Cass. Dio 62.21.2.

¹⁹ Tac. *Ann.* 15.18.1.

zafer Romalıların olmuştur. Şimdi ise Parth heyetinden bir *centurio* Romalıların Armenia'da kaybettiklerini ve geri çekildikleri haberini vermiştir.²⁰ Paetus'un mağlup olması bir yana imparatoru yanlış bilgilendirmesi ve sonrasında yaşananlar Romalılar için büyük bir utanca neden olmuştur. Ancak Tacitus tüm yaşananlara karşın Nero'nun Paetus'u alaycı bir dille affettiğini belirtmektedir.²¹

Nero'nun imparatorluğu boyunca Paetus'a bir daha görev verilmemiştir. Ancak bu durum Vespasianus Dönemi'nde (MS 69-79) değişmiştir. Paetus imparatorluğun en önemli vilayetlerinden Syria'da vali yapılır ve görevini MS 73 yılına kadar sürdürür.²² Dahası, Vespasianus'un onayı ile Commagene Krallığı'nı ilhak eder ve Syria eyaletine bağlar.²³ Paetus'a hiç görev verilmeyebilir ya da Afrika gibi daha önemsiz bir eyalete vali yapılabilirdi. Ancak imparatorluğu küçük düşürmesine karşın kendisine ikinci bir şans verilmiştir. Aynı dönemde Tuna'da sürdürülen operasyonlar sırasında Asia *proconsulu* Fonteius Agrippa, Moesia valisi yapılmış ve emrindeki birlik sayısı artırılmıştır.²⁴ Agrippa, Sarmatların yaptığı ani baskın sırasında birçok askeri ile öldürülmüştür.²⁵ Bu olay Varus'un yaşadıklarına benzerdir. Baskın yapılmış, birliklerle birlikte komutan da öldürülmüştür. İmparatorluk büyük kayıp vermesinin yanı sıra küçük düşürülmüştür. Ancak tüm yaşananlara karşın Agrippa bir zamanlar Varus'a yapıldığı gibi suçlanmamıştır.

Domitianus Dönemi'nde (MS 81-96) imparatorluk tüm sınırlarında sorun yaşamıştır. Tacitus bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Doğuda başarı, batıda başarısızlık vardı. *Illyricum* hareketlenmiş, *Gallia* eyaletlerinin bağlılıkları sarsılmıştı, *Britannia* boyun eğmişti ama olurlarına bırakılmıştı. Sarmatlar ve Suebler baş kaldırmıştı; Dacialılar mağlubiyetleri ve çektikleri acılarla ün kazanmıştı; Parthlar bile sahte Nero aracılığıyla neredeyse silahlarına sarılmışlardı”.²⁶ Sınırlarının içerisindeki ve dışındaki askeri operasyonlar sırasında imparatorluk kimi zaman önemli komutanlarını kaybetmiştir. Suetonius Sarmatların yaptığı saldırılarda komutanlarıyla birlikte bir lejyonu tamamen yok ettiğini belirtir.²⁷ Dahası süre gelen saldırılarda Moesia valisi Oppius Sabinus öldürülmüş, bölgede büyük bir talan

²⁰ Tac. *Ann.* 15.24-25.

²¹ Tac. *Ann.* 15.25.

²² Joseph. *BJ*, 7.59, 7.218.

²³ Joseph. *BJ*, 7.218.

²⁴ Tac. *Hist.* 3.46.

²⁵ Joseph. *BJ*. 88-94.

²⁶ Tac. *Hist.* 1.2.

²⁷ Suet. *Dom.* 6.1.

gerçekleşmiştir.²⁸ Bunun üzerine Domitianus ve *praetoria prefectus* Cornelius Fuscus bölgeye gelmiştir. Bölgede kısmi bir başarı elde edilmiş, bunun üzerine Domitianus komutayı Fuscus'a bırakarak Roma'ya dönmüştür. Ancak imparatorun dönüşünden sonra Fuscus ve ordusu yok edilmiştir.²⁹ Martialis, Fuscus'un lanetlenmesi bir yana daha sonra intikamının alındığı yazmış ve ondan övgüyle bahsetmiştir.³⁰

Germania'da bulunan kavimler Marcus Aurelius Dönemi'nde (MS 161-180) hareketlenmiş ve kuzeyden imparatorluk topraklarına sızmaya başlamışlardır. Tuna'dan hareketlenen Germen boyları ilk olarak MS 166 ya da 167 yılında Pannonia'ya sızmış ancak Vindex ve Candidus komutasındaki birliklerce durdurulmuştur.³¹ MS 170 yılında ise Quadi ve Markomanlar sınırı geçerek Roma'nın yaklaşık 20.000 askerini ve eyalet valisi Claudius Fronto'yu öldürmüşlerdir. Daha sonra İtalya'nın kuzeyindeki Aquileia kentini kuşatmışlardır.³² Bu savaş önemlidir. Zira 150 yıl kadar önce yaşanan Varus Felaketi'nde dahi Germen boyları İtalya'ya girmeye cesaret edememiştir. Adının lanetlenmesi bir yana, Fronto'nun heykelleri *Senatus* ve Marcus Aurelius'un önerisi ile Roma'ya dikilmiştir.³³ MS 172'de ise imparatorun *praetoria prefectus* Marcus Vindex Markomanlarla girdiği savaşta öldürülmüştür. Buna karşın Marcus Aurelius *prefectus*unu ödüllendirmek için onuruna üç heykel diktirmiştir.³⁴

Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde savaş kaybeden komutanların akıbetini ele alan A. Cheung'un araştırmasını yeniden değerlendirmektir. A. Cheung, Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemleri'nde mağlup olan komutanlara farklı muamele yapıldığını öne sürmüştür. Ona göre bu tutumun ardında *principatus* rejimi ile imparatorların mağlubiyetin neden olabileceği siyasi istikrarsızlığı göze almak istememesi yatmaktadır. Ancak, Augustus sonrasında sistem iyice merkezleşmiş ve imparatorun konumu

²⁸ Suet. *Dom.* 6.1.

²⁹ Suet. *Dom.* 6.1; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London and New York: Routledge, (1974), 83; P. Southern, *Domitian: Tragic Tyrant*. London and New York: Routledge, (1997), 92.

³⁰ Mart. 6.76.

³¹ Cass. Dio, 72.3.1.

³² Lucian. *Alex.* 48.

³³ I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae I: Die senatorischen Amtsträger*. Antiquitas, Reihe 1. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, (1993), 101-102.

³⁴ Cass. Dio, 72.3.1.

sarsılamayacak denli güçlenmiştir. Bu nedenle komutanlarının savaş alanında aldıkları yenilgiler önemsizleşmiştir. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında yaşanan yenilgiler bu savı destekleyecek yeterli örneği sunmaktadır. İmparator Nero, komutanı Paetus'u üstelik kendisini yanlış bilgilendirip Parth heyeti karşısında küçük düşürmesine rağmen affetmiştir. Paetus, Vespasianus Dönemi'nde Syria valisi yapılarak bir nevi ödüllendirilmiştir. Domitianus'un *praetoria prefectusu* Cornelius Fiscus ordusuyla birlikte yok edilmiştir. Ancak adı lanetlenmemiştir. Mağlup olmasına karşın Martialis kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Marcus Aurelius'un komutanı Fronto yaklaşık 20.000 askeriyle birlikte öldürülmüş, Germen boyları İtalya'ya girmeye cesaret edebilmişlerdir. Ancak Marcus Aurelius ve *Senatus*'un önerisi ile Fronto'nun heykelleri Roma'da dikilmiştir. Farklı zaman diliminde gerçekleşen söz konusu olaylar imparatorların otoritesinin sarsılamayacağını gösteren önemli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aug. *RG.* = Velleius Paterculus. *Res Gestae Divi Augusti* (Translated by Frederick W. Shipley). Loeb Classical Library 152. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
- Cass. Dio = Cassius Dio. *Roman History: Books 56-60.* (Translated by Earnest Cary). Loeb Classical Library 175. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924; *Roman History: Books 71-80.* (Translated by Earnest Cary). Loeb Classical Library 177. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.
- Cheung, Ada. "The Political Implications of Imperial Military Defeat", *Scholia* 7, (1998), 109-117.
- Eck, Werner. *The Age of Augustus*, (çev.) Takács Sarolta, Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- Joseph. *BJ.* = Josephus, Flavius. *Jewish Antiquities: Books 5-7.* (Translated by H. ST. J. Thackeray). Loeb Classical Library 210. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.
- Kienast, Dietmar ve Eck, Werner ve Heil, Matthäus. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologies.* Germany: WBG, 2017.
- Lucian. = *Anacharsis or Athletics. Menippus or The Descent into Hades. On Funerals. A Professor of Public Speaking. Alexander the False Prophet. Essays in Portraiture. Essays in Portraiture Defended. The Goddess of Surrye.* (Translated by A.M. Harmon). Loeb Classical Library 162, 1925.
- Malitz, Jürgen. *Nero*, (çev.) Brown Allison, Malden: Blackwell Publishing, 2005.

- Mart. = Marcus Valerius Martialis. *Epigrams: Books 6-10.*(Translated by D. R. Shackleton Bailey). Loeb Classical Library 95, 1993.
- Mócsy, András. *Pannonia and Upper Moesia: A History of Middle Danube Provinces of the Roman Empire.* London and New York: Routledge, 1974.
- Piso, Ioan. *Fasti Provinciae Daciae I: Die senatorischen Amtsträger.* Antiquitas, Reihe 1. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1993.
- Plin. *NH.* = Pliny, Gaius Secundus. *Natural History* (Translated by W.H.S. Jones). Loeb Classical Library 393. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1956.
- Rosenstein, Nathan. *Imperatores Victi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic.* Berkeley: University of California Press, 1990.
- Southern, Pat. *Domitian: Tragic Tyrant.* London and New York: Routledge, 1997.
- Suet. = Gaius Tranquillus Suetonius. *The Twelve Caesars.* (Translated by Rober Graves). The Penguin Classics, 1957.
- Tac. *Ann.* = Gaius Conelius Tacitus. *Annals: Books 13-16* (Translated by John Jackson). Loeb Classical Library 322. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
- Tac. *His.* = Gaius Conelius Tacitus. *Histories: Books 1-3* (Translated by Clifford H. Moore). Loeb Classical Library 111. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925; *Histories: Books 4-5, Annals Books 1-3* (Translated by Clifford H. Moore and John Jackson). Loeb Classical Library 249. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
- Wells, P.S. *The Battle That Stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius and the Slaughter of the Legions in the Teutoburg Forest.* London and New York: W.W. Norton, 2003.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/2	2025	549-563
----------------------------	------	------	---------

AGORANOMOI IN HELLENISTIC AND ROMAN ASIA MINOR

Ahmet TÜRKAN¹

Makale Bilgisi

Başvuru: 1 Mayıs 2025

Kabul: 24 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: May 1, 2025

Accepted: November 24, 2025

Abstract

This article examines the institution of agoranomia in the cities of Asia Minor during the Hellenistic and Roman periods. It focuses on the appointment procedures, duties, and civic status of agoranomoi. The primary sources of the study consist of epigraphic documents such as honorific inscriptions, council decrees, and lead weights. These documents represent a chronological range between 4th century BC and the 3rd century CE. The geographical scope of the study is limited to western and inner-western Anatolia, corresponding to the regions where documents were identified. With these limitations, the article traces the historical transformation of the office of agoranomos from its origins in the classical polis to its integration into elite-dominated urban hierarchies of the Hellenistic and Roman periods. Although formal elections appear to have continued during this historical process, some documents show that alternative methods such as hereditary succession or sequential appointment by higher authorities were other methods. Moreover, agoranomoi were not only responsible for overseeing market activities, but also for regulating prices during times of scarcity, enforcing local laws, supervising the construction and maintenance of public buildings, and participating in religious rituals. The documents also suggest that the institution of agoranomia

¹ Doç.Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: aturkan@ogu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-3358-0828.

functioned as a flexible and adaptable medium to create integration and provide socio-economic bonds between local civic traditions and imperial administrative structures.

Keywords: *Agoranomos, Agoronomia, Asia Minor, Hellenistic and Roman Periods*

Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Küçük Asya'da Agoranomoslar

Öz

Bu makale, Küçük Asya kentlerinde Hellenistik ve Roma dönemleri boyunca agoronomia kurumunu; agoranomosların atanma biçimleri, görevleri ve kent içindeki konumları bağlamında incelemektedir. Çalışmanın temel kaynağını onurlandırmalar, meclis kararları ve kurşun ağırlıklar gibi epigrafik belgeler oluşturmaktadır. Belgeler MÖ 4. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar olan bir kronolojik aralığı temsil etmektedir. Coğrafi sınırlar da belgelerin tespit edildiği bölgeler doğrultusunda Batı ve İç-Batı Anadolu'dur.

Bu sınırlar içerisinde, agoranomos makamının Klasik Hellen polisindeki kökenlerinden Hellenistik Dönem ve Roma dönemlerinde elitlerin ön planda olduğu kent hiyerarşisine tarihsel dönüşümü izlenmiş, seçimlerin biçimsel olarak sürmesine rağmen zamanla veraset ya da üst otoritelerce belirlenen sıralı atama gibi alternatif yöntemlerin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca, agoranomoslar yalnızca pazar faaliyetlerini denetlemekle kalmamış; kılık zamanlarında fiyat düzenlemesi yapmış, yerel yasaların uygulanmasını sağlamış, kamu yapılarının inşası ve bakımıyla ilgilenmiş ve dini ritüellere katılmışlardır. Elde edilen veriler, agoronomia kurumunun yerel kent gelenekleri ile imparatorluk idari yapıları arasında entegrasyonu gerçekleştiren ve sosyo-ekonomik bağlar oluşturan esnek ve uyurlanabilir bir aracı rolü üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Agoranomos, Agoronomia, Küçük Asya, Hellenistik ve Roma Dönemleri*

Introduction

*Agoranomoi*² are well-documented civic officials, who held a crucial role as regulators of civic and economic life in Hellenic poleis. Originally functioning as market inspectors, their duties covered a wide range of responsibilities aimed at ensuring order and fairness in commercial activities. These included the supervision of product quality, the control of weights and measures, the prevention of fraud, and the maintenance and repair of the physical space of the *agora*. In times of need, they were also tasked with securing essential food supplies and overseeing their fair distribution. Moreover, they were empowered to regulate trade quotas and enforce rules to prevent market manipulation. Hence, the *agoranomos* embodied not only the practical aspects of city administration but also the ideological commitment to civic order and justice that characterized the *polis*.³ The broad spread of the institution across the Mediterranean world in the Hellenistic and Roman periods led to the evolution and diversification of its functions and institutional dynamics in response to local administrative traditions.⁴

This article focuses on the characteristics of the *agoronomia* institution, the duties of the *agoranomoi*, and their position within the urban hierarchy in the cities of Asia Minor during the Hellenistic and Roman periods. The primary sources are inscriptions discovered across various regions of Asia Minor. The earliest examples date to the 4th century BC, while the latest belong to the 3rd century AD, and some of them are discussed for the first time under a historical concept. A significant portion of the Hellenistic-period evidence comes from Troas, Ionia, and Lydia, consisting of council decrees and honorific inscriptions that provide key insights into the function

² ἀγορανόμος (pl. ἀγορανόμοι).

³ For a general overview about *agoranomoi*, see *RE* I.2, 883 – 885; and *agoronomia* before Hellenistic Period, see G. Oliver “The ἀγορανόμοι at Athens.” eds. L. Capdetrey, C. Hasenohr. *Agoranomes Et édiles*, Pessac, 2012, 88 – 100. Discussions of the *agoronomia* have tended to follow the conceptual frameworks drawn by Platon and Aristoteles regarding the role of the *agoranomos*. Plat. *Leg.* VI 764b. VIII 849a., IX 881c, XI 913d, 917b. etc. Aristot. *Athen. Pol.* 51.

⁴ The articles written by Benjamin Foster and John Salmon focus on *agoronomia* as a Hellenistic institution, emphasizing its interaction with similar administrative structures in other regions: Benjamin R. Foster, “Agoranomos and ‘Muhtasib’”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13/2 (1970): 128–144; John Salmon, “The Economic Role of the Greek City”, *Greece & Rome* 46/2 (1999): 156 – 162.

For *agoranomoi* in Graeco-Roman Egypt, see. Karl Wessely, “Die ägyptischen Agoranomen als Notare”, *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer* 5 (1892): 83–115.

of the office. In contrast, inscriptions from Roman period are honorific and rarely provide administrative details beyond the title itself. For this reason, a small and representative portion of Roman period inscriptions were discussed here.

Another important group of documents consists of lead weights attributed to *agoranomoi*, discovered in archaeological excavations. These weights were used to standardize measurements in the *agora* and the majority of those found in Asia Minor have been uncovered at Ionia and Bithynia. The weight inscriptions are typically formulaic, providing information such as the name of the emperor, governor, or *arkhon* under whom the *agoranomos* served, and the duration of his term in the office.

Appointment and Socio-Economic Background

The procedures for civic appointments in Hellen poleis varied depending on region and the ideology of the time. In the poleis of the Late Archaic and Early Classical periods, public officials were commonly selected by lot among the citizens and each of them was expected to perform public duties, known as *leitourgia* in any need.⁵ With the rise of Athenian democracy, the council (*boule*) and the people (*demos*) became more effective in administrative decisions. Important appointments were made by elections conducted in local or tribal assemblies among individuals deemed suitable for the office.⁶ Elections persisted during the Hellenistic and Roman periods. However, the elites gradually became dominant in both civic institutions and the offices representing them while the power of the people begun to decline.⁷

Appointments of *agoranomoi* also followed this broader historical trajectory. Some public inscriptions recorded in coastal regions of the Western Asia Minor and dated the late 4th and early 3rd centuries BC reflect the tension between elites and people; and provide information about the role and place

⁵ PW. XII.2, s.v.

⁶ Frank Frost Abbott, Allen Chester Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1926), 89 – 93; Gustav Glotz, *The Greek City and Its Institutions* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1929), 204-205.

⁷ For urban elites in Seleucus and Attalids: *SEG* 46, No.2342; for Urban elites in the Hellenistic and Roman periods: *SEG* 42, No.1796. For the transformation of local politics during these periods, see T. Bekker-Nielsen, *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos*. (Aarhus: Aarhus University Press, 2008), 61-118 and A. Rizaki, “Urban Elites in the Roman East: Enhancing Regional Positions and Social Superiority.” ed. J. Rüpke, *A Companion to Roman Religion*. 319-326.

of *agoranomoi* during the transition. An inscription from Assos dated to the 4th century BC reveals an *agoranomos*' donations including various bronze vessels for public use and wine containers with funnels and bronze weights, which are the relatively modest scale compared to donations of later periods.⁸

A pair of 3rd century BC inscriptions from Erythrai illustrate contrasting aspects of the *agoranomos*' identity. On the first inscription, it is recorded that the oligarchs of the city were disturbed by the sword held by the statue of Philitos, a prominent historical figure and so-called "tyrant-slayer." Consequently, they decided that the statue should be remade without the sword, and that the *agoranomos* should be responsible for its upkeep. According to the decree, the *agoranomos* was tasked with ensuring the statue remained clean and was properly adorned during the sacred months and festival periods. The second part of the inscription provides insight into the financial limitations faced by the office. *Agoranomos* formally objected to the decree, stating that he lacked the financial means to fulfil the assigned duty. As a result, it was ruled by the council that the statue's upkeep for one year would be financed by the treasurers, after which full financial responsibility would be transferred to the *agoranomos*.⁹

The second inscription presents a different sight. It honors Polykritos, a prominent member of the local elite, highlighting his efforts to ensure the safety of commercial activities by strengthening the security of the harbors, and contributing to the protection of merchants. During a period of famine, he released grain from his own stores to the market and provided financial assistance. Notably, the inscription concludes by stating that all these actions were undertaken for the sake of the city's security, proper administration, and the interests of the king.¹⁰

⁸ *I.Assos*, no. 3 in Aoleian dialect: τά σκεύεα ἔσσι δαμοσια ἐπὶ ἀγορανόμω Μεγιστία Σωγενεῖω· ἡμιμέδιμοι χάλκιοι τρεῖς, ἡμίεκτα ἔννεα, διχοίνικα δέκα, χοίνικες ἑπτα, τρίχουα χάλκια τέσσαρα, ἡμίχοον, ἄλλο ἡμίχοον χώναν ἔχον· στάθμα χάλκια· τάλαντα τρία πεντάμναον.

⁹ *I.Erythrai*, no. 503; *SEG* 29, no.1129: [...] ὅπως δὲ καθαρὸς ἰοῦ ἔσται ὁ ἀνδριάς καὶ στεφανωθήσεται ἀεὶ ταῖς νομηνιαῖς καὶ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς, ἐπιμελεῖσθαι τοὺς ἀγορανόμους. ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· ἐπειδὴ ἐν τῷ πρότερον ψηφίσματι προσετάχθη τῷ ἀγορανόμῳ ἐπιμελεῖσθαι τῆς εἰκόνης τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Φιλίτου, ὅπως στεφανωθήσεται τε καὶ λαμπρὸς ἔσται, ὁ δὲ ἀγορανόμος φησὶν εἰς ταῦτα πόρου δεῖσθαι, ἀγαθῇ τύχῃ δεδόχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· τὸ μὲν καθ' ἔτος εἰς ταῦτα διδόναι τὸ ἀνάλωμα τοὺς κατὰ μῆνα ταμίας, ἐπιμελεῖσθαι δὲ τὸν ἀγορανόμον· εἰς δὲ τὸν λοιπὸν χρόνον οἱ ἀγορανόμοι πωλοῦντες τὰς ὀνάς προστιθέτωσαν τὴν ποιήσιν τῶν στεφάνων [...]

¹⁰ *I.Erythrai*, no.28: ὕστερόν τε διὰ τὴν σιτοδείαν οὐθενὸς εἰς τὴν ἀγορὰν ἐχφέρο[ν]τος σίτον, ὑπέσχετο τῷ δήμῳ χρήματά τε δώσειν εἰς ὑποθήκην τοῖς ἀποδειχθησομένοις σιτόναις, καὶ

Following the tradition set by Hellenistic monarchs, Rome also supported the administrative structures and civic offices in Greek cities and used as a means of concreting the imperial ideology. Under such conditions, by the 1st century BC, the dominance of local elites in urban governance became increasingly evident in Asia Minor.¹¹ Consequently, the office of *agoranomos* evolved into an important step within the civic *cursus* in the *polis*.¹² Just as members of the elite class demonstrated their generosity through public benefactions, those who served as *agoranomos* made expenditures and donations from their personal resources in relation to their administrative duties.¹³ In this way, the *agoronomia*, like other civic institutions, became a point of interaction between the central administration and urban elites. A representative example is an inscription from Magnesia, in which a man named Moskhion is recorded as having held multiple offices in addition to his service as *agoranomos*. His *cursus* included *arkhieros*, *grammateus*, *gymnasiarkhos*, *strategos*, *neopoios*, *argyrotamias*, and *sitones*.¹⁴

Although elections continued to be held, the process of appointment quickly transformed into a class-based character. In some cities, *agoranomoi* had been appointed by methods other than elections. A list of civic officials from Silandos, dated to AD 150–155, reveals that the same individuals consecutively held the offices of *agoranomos*, *arkhon*, and *ekdikos*. Accordingly, the *agoranomoi* of 150/1 served as *arkhontes* in 151/2, and later

τὸν ὑπάρχοντα αὐτῶι σῖτον εἰς τὴν τροφήν ἐξοίσειν εἰς τὴν ἀγοράν· εἷς τε τὴν φυλακὴν τῆς πόλεως καὶ τὴν ἄλλην διοίκησιν καὶ εἰς τὰ τῶι βασιλεῖ συμφέροντα πολλάκις χρήμασιν εἰσευπορῶν ἀπροφασίστως οὐκ ὀλίγων ἀγαθῶν αἴτιος ἐγενήθη[...]

¹¹ Millar, 2006: 106 – 135.

¹² A 4th century BC inscription discovered in Ilion indicates that the citizens of Parion elected an *agoranomos* specifically for the Panathenaia festival: *I.Ilion*, no.3: Παριανὸς χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου τοῦ Παριανῶν ἀγορανόμος εἰς τὰ μεγάλα Παναθήνια.

¹³ The donations made by *agoranomoi* to their cities are discussed below. For a few examples illustrating the position of the *agoranomos* within the civic *cursus* and the social status of the families bearing this title, see: *SEG 27*, no.745. (Sardeis), *SEG 27*, no. 745 (Ephesos), *SEG 27*, no. 744 (Ephesos); *I.Ephesos*, no. 3017.

¹⁴ *I.Magnesia*, no. 164: ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος καὶ ἡ γερουσία ἐτείμησαν Μοσχίωνα Μοσχίωνος ἄνδρα φιλότιμον καὶ ἐνάρετον καὶ ἀπὸ προγόνων εὐσχήμονα καὶ ἤθει καὶ ἀγωγῇ κόσμιον καὶ ἀρχιερατεύσαντα καὶ γραμματεύσαντα τῆς πόλεως καὶ γυμνασιαρχήσαντα τετράμηνον τῆς πόλεως ἐκ τῶν ἰδίων, ὁμοίως δὲ καὶ δίμηνον γερουσίας γυμνασιαρχήσαντα, ἔτι δὲ καὶ στρατηγήσαντα καὶ παραφυλάξαντα καὶ ἀγορανομήσαντα τετράμηνον καὶ νεοποιήσαντα καὶ σειτώνην γενόμενον καὶ ζημιωθέντα δηνάρια πεντακισχέλια, οὐδὲν δὲ ἔλασ[σ]ον καὶ πανηγυριαρχήσαντα καὶ ἀργυροταμίαν γενόμενον, γενόμενον δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἐπι[—] πηγῶν διετίαν, κατασταθεὶς δὲ καὶ ἐπὶ τῆς χαράξεως τοῦ λεπτοῦ χαλκοῦ, καὶ τὰς λοιπὰς δὲ φιλοτιμίας τελιάσαντα ἀγνώως καὶ ἀμέμπτως.

as *ekdikoi* in the following year.¹⁵ The list includes only these three offices; no mention is made of other offices which are widely attested in many cities and appear in inscriptions such as the Magnesia decree mentioned above.¹⁶ A related inscription from Nysa, dating to the imperial period, records that an *arkhon* named Apollonios had held several offices, including *panegyriarkhos*, *strategos*, *paraphylaks agoranomos*, and *argyrotamias*, and that he had appointed his two sons to various offices, including the *agoranomia*.¹⁷ This suggests that, at least in some cities, appointments to the office of *agoranomos* could occur not through elections, but rather through the intervention of higher authorities or even via hereditary succession.

The length of service and the number of *agoranomos* varied by city. Inscriptions from Magnesia and Thyateira indicate that *agoranomoi* had served during four-months periods.¹⁸ However, as seen in the example from Silandos mentioned above, *agoranomoi* in many cities, especially during the Roman period, served for one year. This pattern is particularly evident in the inscriptions on lead weights. Those are typically bear the name of the serving *agoranomos* along with information on the reigning emperor, the provincial high priest of the imperial cult, or the *archon* during whose term the official served.¹⁹ The correlation between names found on lead weights and those mentioned in honorific inscriptions as the evidence for that *agoranomoi* held multiple offices simultaneously, suggests that in Ephesos, they generally held the office for one year, and in some cases, possibly longer.²⁰

¹⁵ H. Malay, *Research in Lydia, Mysia and Aiolis* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999), 153- 154; *SEG* 49. no. 1685.

¹⁶ This situation was likely a result of the nature of *leitourgia*. These three offices probably held not only the status of *honores* but also possessed authority over budget expenditures and tax collection. For this distinction, see: Abbott and Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, 84-93.

¹⁷ William M. Ramsay, "Inscriptions inédites de l'Asie Mineure", *BCH* 7 (1883): 272-274: · δῖς · ἐπιδόντα δὲ καὶ τὸν υἱὸν Ἀπολλώνιον εἷς τε γραμματεῖαν καὶ γυμνασιάρχῃαν καὶ παραφυλακῆν καὶ σειτωνίαν · ὁμοίως καὶ τὸν ἕτερον υἱὸν Ἄτταλον ἐπιδόντα εἷς τε γραμματεῖαν καὶ εἰρηναρχίαν καὶ γυμνασιάρχῃαν καὶ ἀγορανομίαν καὶ ἀργυροταμίαν καὶ ἐπὶ ταῖς φθανουσαῖς λειτουργίαις · γενόμενον τὸν Ἀπολλώνιον πρῶτον ἄρχοντα καὶ στεφανηφόρον ἑνδοξόν.

¹⁸ *I. Magnesia*, no. 164; *TAM* 5.2. no. 932.

¹⁹ Weiß, Peter, "Jenseits der Agoranomie. Neue und alte griechische Marktgewichte der Kaiserzeit." *ZPE* 200 (2016): 247-273. For the lead weights in Pera Museum: https://pondera.uclouvain.be/browse/?id=&object_type=&authenticity=&time_frame_min=&time_frame_max=&mint_city=11&length_metric_min=&length_metric_max=&width_metric_min=&width_metric_max=&height_metric_min=&height_metric_max=&inscription_technique=&excavation_date=&o=, Access Date: 30.04.2025; and from Ephesus Museum: Tekin, 2024.

²⁰ For an analysis of the weights found in Ephesos and a discussion on the term length of *agoranomoi*, see Eleni Theodorou, "Neue und alte Marktgewichte und die Agoranomie im

In some cities, more than one *agoranomoi* were appointed specifically to serve during festivals. An inscription from Ilion, dated to the 3rd century BC, records the appointment of an *agoranomos* for the Panathenaea.²¹ Another inscription from the same city, dated to Roman Period, documented that an *agoranomos* was appointed for the *panegyris* in Ilion.²² An honorific inscription from Erythrai, attests to the appointment of an *agoranomos* for a *panegyris*.²³ Although exceptional, it was also possible for individuals to serve multiple terms as *agoranomos*. A foundation document from Kyme refers to a man named Olympikos who held the office for a second time.²⁴ In an honorific inscription from Aphrodisias, a person, named Adrastos, is recorded as having served four separate terms as *agoranomos*.²⁵

The number of *agoranomoi* who held the office together varied depending on the size of the city and the scale of its marketplace. The *agoranomos* appointed for Panegyris from Ilion who discussed above, documented with the mention “together with his colleagues” and so this indicates multiple *agoranomoi* who held the office at the same time.²⁶ Similarly, an inscription from Tralleis attests that, two men, Artemidoros and Diogenes, served simultaneously in the office.²⁷ In contrast, it appears that in

kaiserzeitlichen Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 91 (2022): 253 – 272.

- ²¹ *I.Ilion*, no.3: τῶν συνέδρων ἐν τῇ τῶν Παναθηναίων πανηγύρει· ἀγαθῇ τύχῃ, γνώμῃ τῶν συνέδρων· ἐπειδήζου τοῦ Ζωπύρου Παριανὸς χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου του Παριανῶν ἀγορανόμος εἰς τὰ μεγάλα Παναθηναία ἐπὶ ἀγωνοθετῶν τῶν περὶ [- - -] ὄδωρον Λυκόφρονος Ἰλιέα ἴσως καὶ δικαίως ἡγορανόμησε μετὰ τῶν συναρχόντων, τῆς τε τῶν σίτων πορασκευῆς ἐφρόντισεν ὅπως ὡς εὐτελέστατα ὦνῶνται οἱ ἐνδημοῦντες καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὀνίων τὴν πᾶσαν ἐπιμίλειαν ἐποιήσατο, καὶ πορέσχεν ἰστρον τὸν θεραπεύσοντα τοῖς ἀσθενοῦντας ἐν τῇ πανηγύρει· ἐπεὶ οὖν καθήκον ἐστὶν τοῖς συνέδροις ἐπιμελεῖσθαι τῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, δεδόχθαι τοῖς συνέδροις, ἐποιήσοι μὲν τὸν δήμον τὸν Παριανῶν [- - -].
- ²² *I.Ilion*, no.4: ἀγαθῇ τύχῃ, ὁ πανηγυρικὸς ἀγορανόμος Μηνόφιλος Μηνοφίλου τῇ πατρίδι ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκε τὸν ζυγοστάτην Ἑρμῆν.
- ²³ *I.Erythrai*, no.106: ἀγαθῇ τύχῃ, φηφίσματι βουλῆς δήμου, ἡ διασημοτάτη Ἡ διασημοτάτη Ἐρύθρου πόλις, ἡ Μακάρον γῆ Κεκροπίς, ἡ Διόθεν κῦδος ἀειραμένη, στήσε πανηγύρεως ἀγορανόμον, ὄνομα Κάρπον, τοῖς ἰδίοις ἔργοις εὐδὸν ἀγαλλόμενον· ἐστὶ δέ μοι γενέτης, ὃ εὐχόμεαι ἰσοφαρίζειν, Ζωσιμίῳ, τειμαῖς ἄγχι παριστάμενος.
- ²⁴ *I.Kyme*, no.37: 42-49: οἰκήματα τὰ προγεγραμμένα καὶ ἱερά, καθὼς ἡ κτήσις περιέχει, καθιέρωσεν Ἡρακλείδης Ζωπύρο[υ] Ὀλυμπικὸς σὺν τοῖς ἱεροῖς πᾶσιν, ἀγορανομοῦντος Ὀλυμπικοῦ νέου τὸ δεύτερον· οἱ δὲ κατενηνεχότες εἰς τὴν ὄνην τὸ ἀργύριον σὺν τοῖς προγεγραμμένοις πράκτορσιν· Τετταῖος αὐλητῆς δωρεάν·
- ²⁵ *MAMA VIII*, no.484:13-14: “ἀγορ[α]νομήσαντα τετράκις”
- ²⁶ *I.Ilion*, no.3.9-1: [- - -] ὄδωρον Λυκόφρονος Ἰλιέα ἴσως καὶ δικαίως ἡγορανόμησε μετὰ τῶν συναρχόντων.
- ²⁷ *I.Tralleis*, no.146: Ἀρτεμίδωρος Διογένης καὶ Διογένης [- - -] ἀγορανομήσαντες ἀνέθηκαν τὸν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς κρυπτόν περίπατον καὶ τὸ ἀγορανόμιον καὶ τὸ περίστυλον

most parts of Asia Minor, only a single *agoranomos* held the office at once. Especially in smaller inland cities, where Hellenistic and Roman urban development progressed more slowly compared to the coastal regions, there was little need for more than one *agoranomoi* at once. This tendency was further reinforced during the Roman period, especially after some offices which had similar duties to *agoranomia* and directly connected to the central government such as the *curatores* or *logistai*, became widespread.²⁸

Assignment and Execution

Despite the organizational and financial transformations, in every city where Helleno-Roman civic tradition existed, the two principal responsibilities of the *agoranomoi* remained the same as pre-Hellenistic practices: maintaining commercial order and ensuring the supply of essential goods, particularly grain. In such circumstances, *agoranomoi* sometimes purchased grain on behalf of the city from their own wealth or released supplies from their private holdings. Yet ensuring the sustainability of the food supply required more than just guaranteeing an adequate food supply.²⁹ *Agoranomoi* were also responsible for monitoring food prices and for ensuring their sales at reduced prices during periods of famine and scarcity. An inscription from Ephesos records an instance in which an *agoranomos* negotiated with grain merchants to bring down the prices.³⁰ In Aphrodisias, *agoranomoi* were publicly praised for their role in making the grain reachable at affordable rates.³¹

Such interventions demonstrate the civic expectation placed on *agoranomoi* to balance market dynamics with the broader needs of social stability and public welfare. This responsibility became even more critical during festival periods, when increased demand and public gatherings placed additional pressure on food supply and accessibility, thus heightening the

δώριον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἀποδόχια καὶ τὰ ἐπὶ τούτων "ἐνηγίων ἐργαστήρια ἑκατὸν καὶ τὰς ἐπ' αὐτῶν προσόδους καθιέρωσαν τοῖς Σεβαστοῖς καὶ τῷ δήμῳ εἰς τὸ διηλεκτὸν χορήγιον τῶν δύο κρυπτῶν περιπάτων καὶ εἰς τὰ διατεταγμένα.

²⁸ Foster, "Agoranomos and Muhtesib", 130 – 133.

²⁹ *I.Erythrai*, no.28; *SEG* 32, no.1097; *SEG* 30, no.1215.

³⁰ *I.Ephesus*, no.1455.1-7: ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ: Δίων Διοπείθους εἶπεν· ἐπειδὴ Ἀγαθοκλῆς Ἀγήμονος Ῥόδιος σῖτον εἰσαγαγὼν εἰς τὴν πόλιν πυρῶν ἔκτεις μυρίουσ τετρακισχίλιους, καὶ καταλαβὼν τὸν σῖτον τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλούμενον πλέονος δραχμῶν ἕξ, πεισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀγορανόμου καὶ βουλόμενος χαρίζεσθαι τῷ δήμῳ ἐπόλησε τὸν σῖτον πάντα εὐωτότερον τοῦ ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλουμένου·

³¹ For two examples from Aphrodisias, see. *SEG* 32, no. 1097; *SEG* 30, no. 1215.

importance of *agoranomic* oversight. An inscription from Magnesia, for instance, refers to an *agoranomos* who was responsible for supplying olive oil for public celebrations during the festival month of Artemision (April).³²

Ensuring the continuity of commerce was a necessary precondition for a stable food supply. For this reason, various measures and policies were implemented within the cities and their territory to support trade activities. *Agoranomos* played a prominent role in these processes. As noted in the discussion on Polykritos inscription above, he actively supported the trade during his term as *agoranomos* by encouraging merchants to expedite deliveries and by extending credit to them.³³ Similarly, in a letter sent by Antiochos I to Teos, specific orders for storing and trading the grain are outlined. The letter mentioned that the trade of grain should be conducted under the supervision of the *agoranomos* at the stoa. Furthermore, the quantities of imported or exported goods were to be reported to the *agoranomos*, who was also responsible for collecting the relevant taxes.³⁴

Another noteworthy piece of evidence about *agoranomos*' duties is the council decree from Miletos dated BC 200/199, which determines the salaries of teachers working at the gymnasium. In case of any violation, the decree orders that the atonement should be made as an offer dedicated to Hermes and the Muses under the provisions of the *agoranomic* law.³⁵ This

³² *I.Magnesia*, no. 179: [...] ἐν τῷ τῆς ἀγορανομίας αὐτοῦ καιρῷ ἔν τε τῷ Ἀρτεμισιῶνι μηνί ὄλῳ τοῦ ἰδίου καιροῦ τῆς ἀγορανομίας παραπολήσαντα ἔλαιον ἀφθόνως ἔλατον παραπολὺ τῆς ἐνεστώσης τεμῆς ἐν ἐσπευμένῳ τῷ περὶ τὸ ἔλαιον καιρῷ [...]

³³ *I.Erythrai*, no.28.

³⁴ *SEG* 4, no. 618.89-108: [...] νομίζοντες γὰρ ὑμᾶς τό γε ἐφ' ἡμῖν εἶναι τάλλα ἐλευθέρους καὶ αὐτονόμους πεποιημένους, ἐφροντίζομεν ὅπως τοῦ τῶν ἐπιμέλειαν τινα ποιώμεθα, ἵνα ἀποδοθῆ τὴν ταχίστην. ἐπεὶ δὲ συμφέροντα φαίνεται, τὰ περὶ τὴν παράθεσιν τοῦ σίτου, ὥστε μὴθὲν διαλιπεῖν ὁ δίκαιον μὲν τῷ δὲ δήμῳ συμφέρον ἐστίν, οἴομεθα δεῖν γίνεσθαι τὰς παραθέσεις τοῦ σίτου, ὥσπερ οἱ πρέσβεις τῶν Λεβεδίων ἔλεγον, ὑπολαμβάνοντες χρυσίον δίδοσθαι εἰς ὑποθήκην τὸ πᾶν χρυσοῦς χιλίους καὶ τετρακοσίους. τῶν δὲ σίτων καὶ εἰσαγωγῆν καὶ ἐξαγωγῆν πάντων ἀποδειχθῆναι ἐν τῇ στοᾷ τῆς ἀγορᾶς, ὅπως ἂν τις μὴ λυσιτελεῖ κατὰ γούσιν εἰς τὴν ἀγορὰν ἀπὸ ταύτης ποιεῖσθαι τὴν ἐξαγωγῆν, ἐξουσία ἢ θεῖσιν τὰ τέλη ἐπὶ τῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀποδειχθέντων ἐξάγειν· ὅσα δ' ἂν κῶμαι ἢ ἐπαύλια ὣσιν ἐξω τῆς πόλεως ὑμῶν, νομίζομεν δεῖν προσαφορισθῆναι ἐκάστωι ἐγγράψαι μὲν ὀπόσους ἂν καρποὺς ἐξάγειν βούληται ἀπὸ τῆς ἀγορικίας, ἐπαγγεῖλαντα δὲ τῷ ἀγορανόμῳ καὶ τὰ τέλη διορθωσάμενον ἐξάγειν. ἠξίουσιν δὲ οἱ παρ' ὑμῶν καὶ οἱ παρὰ τῶν Λεβεδίων καὶ ἄνδρας ἀποδειχθῆναι παρ' ἐκατέρων τρεῖς, οἵτινες εἴ τινα ἔτι παραλέλειπται τῶν συμφερόντων εἰς τὸν συνοικισμὸν γράψουσιν. ἡμῖν οὖν συμφερόντως δοκεῖ ἔχειν ἀποδειχθῆναι τοὺς ἄνδρας ἐν ἡμέραις τριάκοντα ἀφ' ἧς ἂν ἡ ἀπόκρισις ἀναγνωσθῆι· τοὺς δὲ αἰρεθέντας γράψαι τὰ παραλελειμμένα ἐντὸς μηνός· τῶν δὲ γραφέντων τὰ μὲν ὑπ' ἀμφοτέρων συνομολογηθέντα κύρια εἶναι, τὰ δὲ ἀντιλεγόμενα ἀναπεμφθῆναι ἐφ' ἡμᾶς ἐν ἄλλῃ διμήνῳ, ὅπως ἀμφοτέρων ἀκούσαντες ἐπικρίνωμεν καθ' ἂν ὑπολαμβάνωμεν ἀμφοτέροις συμφέρειν. [...]

³⁵ *SEG* 14, no. 742: [...] ὅπως δὲ τὸ γινόμενον ἐκάστοις εὐτάκτως ὑπηρετῆται, τοὺς ταμίας δίδοναι τὸ τεταγμένον τοῖς τε παιδοτρίβαις καὶ γραματοδιδασκάλοις μηνὸς ἐκάστου τῆ

indicates that specific regulations concerning the *agoranomia* were issued by the council, and that in cases of commercial or contractual disputes, the *agoranomos* was responsible for enforcing *agoranomic* laws which both parties being obligated to comply with. The case also suggests a quasi-judicial dimension to the office, particularly in matters related to contractual enforcement and penalties.³⁶

Agoranomoi were also responsible for the construction and the maintenance of public buildings. An inscription dated Roman Period, honors an *agoranomos* from Tralleis for sponsoring the paving of a walkway, the construction of the *agoranomion*, a doric peristyle and the stone workshops into the building.³⁷ In another inscription from Ioulia Gordos, dated to AD 169–180, an *agoranomos* is credited with having financed the construction of the first ten columns of a temple.³⁸ In addition to architectural works, *agoranomoi* were also charged with duties related to urban cleanliness and landscaping.³⁹ A 1st century AD honorific inscription from Magnesia offers an example of how their responsibilities could vary. Among the actions praised in this case is the *agoranomos*' donation for heating the public baths and his covering of heating expenses for twenty consecutive days from his own resources.⁴⁰

There is also evidence to suggest that *agoranomoi* performed religious functions. A post-mortem inscription from Pergamon commemorates an *agoranomos* named Apelles and, in recalling his time in office, implicitly

νουμηνία· ἐὰν δέ τις μὴ δῶι, ὀφειλέτω στατήρας πεντακοσίους ἱεροῦς Ἑρμοῦ καὶ Μουσῶν, εἶναι δὲ κατ' αὐτῶν καὶ πρᾶξιν τοῦ μισθοῦ τοῖς παιδοτρίβαις καὶ γραμματοδιδασκάλοις κατὰ τὸν ἀγορανομικὸν νόμον. τὸ δ' ἐξαιρούμενον εἰς ταῦτα κατὰ τὴν 65 ἀνάταξιν μὴ εἶναι μετενεγκεῖν εἰς ἄλλο μηθὲν τρόποι μηθενί· ἐὰν δέ τις εἴπηι ἢ προθῆι ἢ ἐπιψηφίσῃ ἢ μετενέγκῃ ἢ τάξῃ ἔλασσον τοῦ ἐκκειμένου, ὀφειλέτω ὁ τούτων τι ποιήσας στατήρας πεντακοσίους ἱεροῦς Ἑρμοῦ καὶ Μουσῶν.

³⁶ Susan Rahyab has discussed this issue in her article where she tries reveal similarities between *agoranomoi* in Egypt where the office had some notary public functions, and in Asia Minor. She overlooked the Miletos inscription: Rahyab, Susan, “The Keepers of the Agora: Contracts on the Office of Agoranomos in the Epigraphic Record”. eds. R.R. Benefiel & C. M. Keesling, *Inscriptions and Epigraphic Habit*. (Leiden: Brill Publishing, 2023), 133-145.

³⁷ *I. Tralles*, no. 146.

³⁸ *TAM* 5.1. no. 693: θεοῖς πατρίοις καὶ Αὐτοκράτορι Καίσαρι Μ. Αὐρ. Ἀντωνείῳ καὶ Αὐτοκράτορι Καίσαρι Λ. Αὐρηλίῳ Κομόδῳ καὶ τῇ κυρίᾳ πατρίδι Μενεκράτης Σεξτιανοῦ ὑπὲρ ἀγορανομίας τοὺς πρώτους δέκα κείονας σὺν κεφαλαῖς καὶ σπείραις κατὰ τὸ γενόμενον ψήφισμα ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέστησεν λογιστεύοντος Μ. Ἀντωνίου Ἀλεξάνδρου Ἀ[π]φριανοῦ ἀσάρχου ἐπὶ συναρχίας Ἰουλιανοῦ Φλώρου ἄρχοντος πρώτου.

³⁹ *I. Erythrai*, no. 503; *SEG* 29, no. 1129.

⁴⁰ *I. Magnesia*, no. 179.

refers to him as a representative of Hermes.⁴¹ It was customary for each *agoranomos* to make a dedication to Hermes upon the completion of their term.⁴² In addition to this agoranomic tradition, offerings were also made to the chief deities of cities. A 2nd century AD inscription from Ephesos, for instance, records a donation made by an *agoranomos* to the Temple of Artemis. Those were often votive offerings, usually involving material goods given in exchange for payment.⁴³ In Priene, offerings were made jointly to Hermes and Aphrodite by *agoranomos*.⁴⁴ Religious duties of *agoranomoi* extended beyond the end-of-service rituals. During periods of scarcity, they could dedicate offerings to the gods in hopes of abundance; during times of plenty, they made votive dedications in gratitude. A 2nd century AD inscription from Mysia, for example, records the dedications, presumably to thank for abundance, made by an *agoranomos* to Zeus Soter and Herakles.⁴⁵

Conclusion

The appointment and functional scope of *agoranomoi* in Asia Minor followed a trajectory broadly like that of the Greek mainland. During the Late Classical and Early Hellenistic periods, *agoranomoi* began to be elected among the citizen body by the council. Inscriptions dated to the 3rd and 4th centuries BC indicate that in many cities of Asia Minor, the office of the *agoranomos* operated within clear administrative and economic boundaries established by the council. In the Late Hellenistic and Roman periods, the increasing dominance of local elites transformed the *agoranomia* into a standard step in the municipal *cursus*, typically beginning with lower offices such as the priesthood and concluding in the archonship. Like other civic offices in the *cursus*, *agoranomia* became increasingly monopolized by elites.

⁴¹ *I.Pergamon* I. 183/1; *SEG* 28. no.967: ἀγορονόμος δάμου πάσαι χώραι τότε Ἀπελλῆς ἦν, ὅτ' αἰμινάστου, ξενί', ἀγορανομίας μάρτυρα κρηναίαις με διάκτορον εἶσατο Νύμφαις Ἑρμῆν εὐνομίας αἰδίοιο φύλακα τὰς ἔνεκ' εὐόλβου κέραος ρύσις ἅδ' ἀγοραίοις μανύσει τακτοῦ τέρμα χυθεῖσα χρόνου.

⁴² *I.Ilion*, no.4.

⁴³ *I.Ephesos*, no. 938; *SEG* IV, no.518: [...] ἀγορανόμου καὶ πανηγυριάρχου τῶν μεγάλων Πασιθέων καὶ ἐπιμελητοῦ πρώτου ἐλεοθεσίας τῆς ἐν τῷ καινῷ γυμνασίῳ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀρτέμιδος κόρος ἀγνεία ἄρτου καθαροῦ λί(τρα) α', ὀβ(ολῶν) β' ἄρτου αὐτοπίρου λί(τρα) α', οὐν(κία) α', ὀβολῶν β' ἄρτου ῥαντοῦ οὐν(κία) θ', ὀβ(ολῶν) β' ἄρτου σιλιγνείτου, οὐν(κία) θ', ὀβ(ολῶν) γ' οἱ αὐτοὶ καὶ ἐξ ἀνφῶδων [...]

⁴⁴ *I.Priene*, no.189: Λυκομήδης Πολυστράτου ἀγορανομήσας Ἑρμεῖ καὶ Ἀφροδίτῃ.

⁴⁵ *IMT*, no. 2505: [- - -]νης Μειδίου [ἀγορανό]μος ὑπὲρ τῶν [καρπῶν καὶ] σίτων Διὶ Σω- [τῆρι καὶ] Ἡρακλεῖ εὐχαριστήριον.

This transition is clearly attested in Late Hellenistic inscriptions from Ilion, Parion, and Erythrai. This may be understood as proof of broader changes across civic bureaucracy during this period.

While elections appear to have remained the primary method of appointment, epigraphic evidence such as the Silandos inscription reveals alternative procedures. Although the list does not record offices held prior to the *agoranomos*, the consistent succession of them does not have any indication of election. Thus, the list suggests a predetermined, possibly hereditary or elite-controlled sequence of all offices. This deterministic model demonstrates that some exceptions to electoral norms of the period did occur.

The findings of this study also show the complex and multifaceted responsibilities of *agoranomoi*. In addition to overseeing wholesale and retail trade and controlling commercial taxes, they were also responsible for monitoring the use of funds and enforcing the *agoronomia* laws in case of disputes. Inscription from Miletos shows that *agoranomoi* had a quasi-judicial responsibility. Another noteworthy aspect of the *agoranomos*' duties is their religious dimension. Although in Asia Minor the office is typically associated with Hermes, *agoranomoi* are also known to have made dedications during times of scarcity or abundance. This practice provides valuable insight into the integration of religious thought within the civic administration of the city.

Bibliography

- Abbott, Frank Frost, Johnson, Allen Chester, *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 1926.
- Aristot. *Athen.Pol.* (= Aristoteles, *Athenaion Politeia*): Text: Aristoteles. *Athenian Constitution. Eudemian Ethics. Virtues and Vices*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 285. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935.
- Bekker-Nielsen, Tønnes. *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos*. Aarhus University Press, 2008.
- Foster, Benjamin R., "Agoranomos and 'Muhtasib'". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13/2 (1970): 128–144.
- Glötz, Gustav, *The Greek City and Its Institutions*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1929.
- Häderli, Richard, *Die Hellenischen Astynomen und Agoranomen vornehmlich im alten Athen*. Leipzig: B.G. Teubner, 1886.

- IMT, Inschriften von Mysia & Troas.* eds. M. Batth & J. Stauber. München: Leopold-Wenger-Institut für Rechtsgeschichte, 1996.
- I.Assos. Die Inschriften von Assos.* ed. R. Merkelbach, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1976.
- I.Ephesos 3. Die Inschriften von Ephesos,* vol. 3. eds. H. Engelmann, D. Knibbe & R. Merkelbach. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1980.
- I.Ephesos I.2. Die Inschriften von Ephesos,* vol. 2.2. eds. H. Engelmann, D. Knibbe & R. Merkelbach. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1980.
- I.Erythrai I. Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai,* vol. 1. ed. Helmut Engelmann. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1972.
- I.Erythrai II. Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai,* vol.2. ed. H. Engelmann. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1973.
- I.Ilion. Die Inschriften von Ilion.* ed. Peter Frisch, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1975.
- I.Kyme. Die Inschriften von Kyme.* ed. Helmut Engelmann. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1976.
- I.Pergamon. Die Inschriften von Pergamon.* eds. E. Fabricius, C. Schuchhardt & M. Frankel. Berlin: Verlag von W. Spemann, 1890.
- I.Priene. Die Inschriften von Priene.* eds. C. Frederich, H. von Prott et al. Berlin: Verlag von W. Spemann, 1906.
- I.Tralleis I. Die Inschriften von Tralleis und Nysa,* vol.1. ed. F. B. Poljakov. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1989.
- I.Tralleis II. Die Inschriften von Tralleis und Nysa,* vol. 2. ed. W.Blümel. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 2019.
- Malay, Hasan, *Research in Lydia, Mysia and Aiolis.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999.
- MAMA. Monumenta Asiae Minoris Antiqua,* vol. 8. eds. W.M. Calder & J.M.R. Cotmack. Manchester: Manchester University Press, 1962.
- Oliver, Graham, “The ἀγοράνομοι at Athens.” eds. L. Capdetrey, C. Hasenohr., *Agoranomes Et édiles.* 88 – 100. Pessac, 2012.
- Rahyab, Susan, “The Keepers of the Agora: Contracts on the Office of Agoranomos in the Epigraphic Record”. eds. R.R. Benefiel & C. M. Keesling, *Inscriptions and Epigraphic Habit.* 133-145. Leiden, 2023.
- Ramsay, William M., “Inscriptions inédites de l'Asie Mineure”. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 7 (1883): 258–278.
- RE.* Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vol. 1.2, 883–885.
- Rizaki, A., “Urban Elites in the Roman East: Enchanting Regional Positions and Social Superiority.” ed. J. Rüpke, *A Companion to Roman Religion.* 317-330,

- Plat. Leg. (= Platon, Leges / Nomoi): Text: Plato. *Laws*, Volume I: Books 1–6. Translated by R. G. Bury. Loeb Classical Library 187. Cambridge, 1926.
- Salmon, John, “The Economic Role of the Greek City”, *Greece & Rome* 46/2 (1999): 147 – 167. Malden, 2007.
- SEG 4. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. 4. eds. L. Robert, M.N. Tod et al. Brittenburg: Apud A.W. Sijthoff, 1929.
- SEG 14. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 14. Eds. A.G. Woodhead, M.N. Tod et al. Brittenburg: Apud A.W. Sijthoff, 1957.
- SEG 27. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 27. Eds. H.W. Pleket & R.S. Stroud. Maryland: Sijthoff & Noordhoff, 1980.
- SEG 29. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 29. Eds. H.W. Pleket & R.S. Stroud. Amsterdam: Brill Publishing, 1982.
- SEG 30. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 30. Eds. H.W. Pleket & R.S. Stroud. Amsterdam: Brill Publishing, 1983.
- SEG 32. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 32. Eds. H.W. Pleket & R.S. Stroud. Amsterdam: Brill Publishing, 1985.
- SEG 49. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 49. Eds. J. Bingen & P. Herrmann. Amsterdam: Brill Publishing, 1999.
- Sperber, Daniel, “On the Office of the Agoranomos in Roman Palestine”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 127/2 (1977): 227–243.
- Strootman, Rolf, “Kings and Cities in the Hellenistic Age”. eds. R. Alston & O. M. Van Nijf, *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*. 141–153. New York, 2011.
- Tekin, Oğuz, “Greek, Roman, and Byzantine Weights from the Ephesus Museum”, *Gephyra* 28 (2024): 137 – 194.
- Theodorou, Eleni, “Neue und alte Marktgewichte und die Agoranomie im kaiserzeitlichen Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 91 (2022): 253 – 272.
- Weiß, Peter, “Jenseits der Agoranomie. Neue und alte griechische Marktgewichte der Kaiserzeit.” *ZPE* 200 (2016): 247-273.
- Wessley, von K., “Die ägyptischen Agoranomen als Notare”, *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer* 5 (1892): 83–115.

KÜLTEPE METİNLERİNE GÖRE ASUR TİCARET KOLONİLERİ DÖNEMİ'NDE HURRİ VARLIĞI*

Derya ÜNVER**

Makale Bilgisi

Başvuru: 7 Mayıs 2025

Kabul: 4 Eylül 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: May 7, 2025

Accepted: September 4, 2025

Öz

Hurriler, çivi yazılı kaynaklarda MÖ 3. binyılın ilk yarısından itibaren görülmeye başlar. En erken Eski Akad Dönemine ait belgelerde ve Nuzi metinlerinde şahıs adlarına rastlanan Hurrilerin 2. binyıl başlarında Fırat ile Van Gölü arasında oturdukları kabul edilmektedir. Anadolu'da ise Asur Ticaret Kolonileri Çağında keşfedilen binlerce çivi yazılı tabletin içinde çok sayıda Hurrice şahıs, meslek, nesne ve tanrı adları tespit edilmiştir. Ancak belgelerde bu halk, konuştukları dil ve yaşadıkları bölge 'Hurri' olarak değil Šubarium (Subarlı/ Hurrili), Šubariattum (Subarca/Hurrice) ve Subarum (Subartu/Hurri memleketi) olarak kayıtlıdır.

Bu makalede, Kültepe metinlerinde geçen Hurrice kelimeleri bir araya getirmeye ve Hurriler ve Hurrice hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

* Bu makale, yazarın "Kültepe Metinlerinde Geçen Anadolu Kökenli Şahıs, Meslek, Yer Nesne ve Tanrı Adları" başlıklı doktora tezinden (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) üretilmiştir.

** Doktorant, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Sumeroloji Bilim Dalı, derya.unverr@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7406-569X.

Anahtar Kelimeler: *Asur Ticaret Kolonileri Devri, Kültepe Tabletleri, Subartu, Hurrice*

The Presence Of The Hurrians During The Assyrian Trade Colonies Period According To The Kültepe Texts

Abstract

The Hurrians begin to appear in cuneiform sources from the first half of the 3rd millennium BCE. Personal names of Hurrian origin are found in documents dating to the Early Akkadian Period and in the Nuzi texts. It is generally accepted that by the beginning of the 2nd millennium BCE, the Hurrians had settled in the region between the Euphrates River and Lake Van.

In Anatolia, thousands of cuneiform tablets discovered from the Assyrian Trade Colonies Period contain numerous Hurrian personal names, professions, objects, and deities. However, in these documents, the people, their language, and their homeland are not referred to as "Hurri" but are instead recorded as Šubarium (Subarian/Hurrian), Šubariattum (Subarian language/Hurrian), and Subarum (Subartu/Land of the Hurrians).

This article aims to compile the Hurrian words mentioned in the Kültepe texts and to provide information about the Hurrians and the Hurrian language.

Keywords: *Assyrian Trade Colonies Period, Kültepe Tablets, Subartu, Hurrian Language*

MÖ 3. binyılda Mezopotamya'nın Yukarı Dicle bölgesinde görülmeye başlayan Hurrilerin buradan Eski Ön Asya'ya yayıldığı kabul edilmektedir. 2. binyılın başlarında ise Fırat ile Van Gölü arasında yerleşik bir yaşam sürdürdükleri düşünülmektedir.¹ Hititler döneminde, özellikle Fırat Nehri sınır hattında Hatti ve Hurri toprakları yan yana bulunmaktaydı. Ancak, Hurrilere ilişkin tarihsel kaynakların sınırlı oluşu, bu halkın geçmişine dair kapsamlı bilgi edinilmesini güçleştirmektedir. Önceki bazı çalışmalar, Tevrat'ta adı geçen Horitler ve Hivitler gibi gruplarla Hurriler arasında bir bağlantı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak, güncel dilbilimsel ve tarihsel

¹ A. Götze, *Hethiter, Hurriter und Assyrer*, Oslo, 1936, s. 105-110.

araştırmalar, Hurriler ile bu kutsal metinlerde geçen gruplar arasında doğrudan bir ilişkinin bulunmadığını ortaya koymaktadır.²

Bununla birlikte, Nuzi belgelerinde ve Akad sülalesine ait metinlerde Hurri kökenli isimlere rastlanmaktadır. Örneğin, Nuzi'nin kuzeyinde yer aldığı tahmin edilen *Azuhinnu*, Hurri krallıklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu devletin kralı olan ve Hurrice bir isim taşıyan Tahiş-atili'nin Naram-Sin tarafından esir alındığı bilinmektedir.³ Ayrıca Kiraşeniwe adlı bir yer adı da Naram-Sin dönemine ait belgelerde geçmektedir.⁴

Hurri dilinin keşfi, Amarna arşivinin bulunmasıyla başlamıştır. Bu arşivde, Mittani kralı Tušratta'nın Mısır firavunu III. Amenofis'e gönderdiği 494 satırlık Hurri dilinde bir mektup yer almaktadır. MÖ 15. yüzyıla tarihlenen ve önemli bir şehir olan Tel Brak'ta (Nagar Arşivi) Hurrice tabletler bulunmuştur. Bu tabletler, ünlü Mittani mektubundan öncesine aittir.⁵ Hitit arşivinde, Hititçe ve Hurrice yazılmış *itkalzi* gibi arınma ritüelleri, *MUNUSŠU.GI^{MUNUS} LÚAZU* Ritüelleri, *İšuwa* Ritüelleri ve çift dilli (Hititçe-Hurrice) yazılmış tabletler ele geçmiştir.⁶ Hurrice, Akad Döneminden (MÖ 2230-2090) MÖ 1200 yılına kadar, yazılı olarak belgelenmiştir. Akad kralı Sargon'un efsanelerinin anlatıldığı *şartamhari* metinlerinde de Hurrice kelimeler, şahıs ile yer adları yer almaktadır.⁷

Yakın zamanda yayımlanan Tikunani şehri arşivleri, Kuzey Mezopotamya'daki Hurrilere ilişkin yeni ve karmaşık belgeler sunmaktadır. Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı kesimleri arasında bir alanda ortaya çıkan bu arşivler, birincil öneme sahip tarihi, dilbilimsel ve onomastik konularda materyaller içermektedir.⁸ Bu arşivlerde Hitit Devleti'nin büyük kralı Hattuşili'ye (MÖ 1640-1610) ait mektubun bulunması, büyük öneme sahip bir

² G. Wilhelm, *The Hurrians*, Warminster 1989, s. 45.

³ G. Wilhelm, a.g.e, s. 8; I. Wegner, *Hurritisch, Eine Einführung, 2.*, überarbeitete Auflage, Wiesbaden 2007, s.21.

⁴ G. Wilhelm a.g.e:8; I. Wegner, a.g.e: 22.

⁵ G Wilhelm, 'A Hurrian Letter from Tell-Brak' *Iraq* 53, 1991,159-168.

⁶ A. Süel 'Ortaköy 'Şapinuwa arşivinde yer alan Hurrice Tabletlerin Belgelenmesi Projesi', *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum, 2012, 225-226.

⁷ I.Wegner, *Hurritisch, Eine Einführung*, Wiesbaden 2000, 15; I. Wegner, *Hurritisch, Eine Einführung, 2.*, überarbeitete Auflage, Wiesbaden 2007,21; L. Murat Karakurt, *Hurrice Dilbilgisi*, 2021: 10-19.

⁸ M. Salvini, *The Earliest Evidences of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittani, Istituto per studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 1996,116; Bu çalışmada verilen tarihlenmeler, Hitit kronolojisinde olayların daha erken tarihlere yerleştirildiği Yüksek Kronolojiye dayanmaktadır. Eskiçağ tarihi araştırmalarında farklı kronolojik sistemler (yüksek, orta, düşük) kullanılsa da, burada tercih edilen sistem, I. Hattuşili MÖ 1640–1610 arasında hüküm sürdüğünü kabul eden yaklaşıma karşılık gelir.

eş zamanlılığı temsil etmektedir.⁹ Önemli sayıda Hurri kişi adının bulunması, değerli bir bilimsel materyal sağlamaktadır. Hurriler, Samilerle birlikte Hurri kralı Tunip-Teşup tarafından yönetilen bir siyasi oluşumda yaşamışlardır. Bu arşivin belgelerinin neredeyse tamamı Akadca yazılmış olmasına rağmen, asker listelerinde yer alan yüzlerce ismin çoğunluğunun Hurri kökenli olduğu görülmektedir.

MÖ 14. yüzyılda Kuzey Mezopotamya'nın tamamını kapsayan ve etkisi Akdeniz'e kadar uzanan Mittani İmparatorluğu şehirlerinden Tikunani (MÖ 17. yüzyıl) ve Tel Brak (MÖ 16. yüzyıl) bölgelerinden gelen Hurrice metinler hâlâ yaygın örnekler teşkil etmese de Mittani İmparatorluğu'nun Hurri yazı kültürünün kadim bir geleneğe sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰

MÖ 2. bin yılın ilk çeyreğine tarihlenen Kültepe metinleri, Hurriler'in özellikle Anadolu'nun güneyindeki varlıklarını kanıtlayan en eski belgelerdir. Ancak belgelerde 'Hurri' ya da 'Hurrice' terimleri asla geçmez; Hurriler'in yaşadığı yer *Subartum* ve konuştukları dil *Šubariattum* olarak adlandırılırken bu bölgelerde yaşayanlar, nisbe ekiyle, *Subarium* olarak kayıtlıdır. Kt 92/k 386¹¹ numaralı metin Eski Mezopotamya tarihinde tartışmalı olan Subartu bölgesi hakkında yeni bilgiler içermektedir. Subartu terimi, ilk kez bu belgede coğrafi bir anlamda kullanılmıştır.¹² Diğer bütün Eski Asurca belgelerde, Subartu terimi kumaşların üretim yerini¹³ ve kişilerin memleketlerini¹⁴ ifade

⁹ M. Salvini, 'Una lettera di Hattušiliš I relativa alla pedizione contro Hahhum', *SMEA XXXI*, 1994: 61-80; Tarihlendirmede yüksek kronoloji kullanılmıştır.

¹⁰ M. Salvini, a.g.e, 1996, s. 115.

¹¹ AKT 11a 81.

¹² H. Erol, 'Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi' *DTCF Dergisi* 52: 2, 2012, Ankara, 119.

¹³ Kt. 97/k 349: 6) 2 TÚG *ku-sí-té-en ša Šu-bi-ri-im* "2 (parça) Šubirum cinsi *kušitum* kumaşı"; 91/k 344: 10) 7 ? TÚG^{HLA} *káb-tù-tim 11) SÍG₅ (silik) 12) ša Šu-bi-ri-im 13) Ku-ni-lúm naáš-a-kum* "Subartum cinsi 7 (parça) kaliteli ağır kumaşı Kunilum sana taşıyor"; Prag I, 686: 19) ... *ni-ib-ra-ra-am 20) lu ša Šu-bi-ri-im lu ša a-limki 21) lu ku-sí-tám ša A-ki-di-e* "...ya Subartu ya da Asur cinsi nibrarum kumaşını ya da Akkad cinsi kušitum kumaşını ..."; Özel koleksiyondan bir Kültepe metninde ise şunları okuyoruz: 5) 1 TÚG *ša Šu-bi-ri-im* 6) 1 TÚG *pu-ku-um 1 TÚG [š]a a-limki* "1 (parça) Subartu cinsi kumaş, 1 (parça) pukum kumaşı, 1 (parça) Asur kumaşı" (Larsen-Møller 1991: 231).

¹⁴ İGİ *Ta-li-a 14) [š]a [Sú?] -ba-ri-im* "Şahit Subartulu Talia"; TC III, 170: 1) 1 *ma-na KÜ.BABBAR a-na 2) Sú-ba-ri-im a-š-ib-tim 3) ni-dí-in* "1 mina gümüşü faizli (borç) olarak Subartuluya verdim"; Kt. n/k 213: 28) *wa-ar-dam 29) Šu-bi-ri-a-am 30) ša a-dí-na-ku-ni 31) dí-in-šu ú KÜ.BABBAR^{ap} -šu 32) šé-bi₄-lam* "Sana verdiğim Subartulu köleyi sat ve onun parasını baba gönder!" (yayınlanmamış metin); CCT III, 25: 35) ... *am-tám / šu-ub-ri-tám li-iš=a-ma-ki-im* "Senin için Subartulu bir kadın köle satın alsın"

etmek için kullanılmıştır.¹⁵ Kt 91/k 539¹⁶ nolu metinde ise Hurri dilini ifade etmek için *Šu-bi₄-ri-a-ta-am* ifadesi kullanılmıştır.¹⁷ Hurri-Subar meselesi Hurri tarihi açısından en temel sorunlardan biridir. Amarna, Kerkük, Nippur ve Dilbat'tan gelen belgelerin yanı sıra Nuzi/Gasur (Yorgan Tepe) arşivi metinleri de şimdilik bu sorunu aydınlatamamaktadır. Bu sebeple uzmanların bu konu hakkında çok farklı görüşleri bulunmaktadır.¹⁸

Subartu terimi, Eski Asur ve Eski Babil kaynaklarında Hurrilerin yaşadığı Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeyi Anadolu'nun güneyi için kullanılıyordu. Bryce'a göre 'Subartu' coğrafi bir ad olup, etnik grup ismi değildir. Ancak Subartu bölgesinde yaşayan halkın çoğu Hurrili olduğu için 'Subartu' çoğu zaman Hurri halkını ima etmek için kullanılıyordu.¹⁹ Bu sebeple Asurlu tüccarlar çoğu zaman Hurri'li bireyleri 'Subarlı' olarak tanımlamışlardır. Subaru teriminin ilk kez coğrafi anlamda kullanıldığı Kt 92/k 386²⁰ numaralı belgede şu ifadeler geçmektedir. '1-2) *Šu-İštar'a söyle! İliya şöyle (söyler): 3-6) Buzuwa'nın oğlu Aššur-tāb 2 siyah eşeği tüccar evinden borç aldı ve ben (onun) kefilim. 7-10) Bir eşeğin fiyatı 1 talent 40 mina sāhirum bakır(dır). İkinci eşeğin fiyatı 12 šeqel gümüştür. 10-11) Teinātum ayı, Šu-Su'en'in senesi. 12-16) Eşekleri aldığından dolayı Buzua'nın oğlu Aššur-tāb'ı tutup bakırı, gümüşü ve onun faizini ona ödet. 17-19) Ayrıca bana 11 šeqel gümüş borçludur; (onun) şahidi vardır. 20-24) Burada, İphurum'un oğlu Šalim-Aššur ve Uzariya'nın oğlu Aššur-malik Buzuwa'nın yanında durdular ve ben şöyle (söyledim): 25-27) "Niçin beni aldatıyorsun? Gümüş Šu-İštar'ın gümüşüdür. İşte, (kārūmun) küçük-büyük (hükmini Buzuwa) işitsin". 28-32) İphurum'un oğlu şöyle (cevap verdi): "Neden gümüş Šu-İštar'ın gümüşü (oluyormuş)? Ben Šu-İštar'ı Subarum'da dava edeceğim". Ben şöyle (dedim): 33-38) "Šu-İštar sana ne borçlu? Eğer Šu-İštar sana borçlu ise gel, (şahitlerini) hazır bulundur ki iddia ettiğin kadar (gümüşü) al! Ne diye Šu-İštar'ı Subarum'da ikide bir dava edeceksin"?'²¹ MÖ 3. ve 2. binyıl Mezopotamya kayıtlarında iki ayrı bölge Subarum adıyla*

¹⁵ H.Erol, a.g.e, 121; K.R. Veenhof, *Some displaced Tablets from Kārūm Kanesh (Kültepe)*, (kt 86/k 48, kt 86/k 204 and kt 91/k 539)", *AoF* 35/1, 2008, 13

¹⁶ AKT 8 271.

¹⁷ Kt 91/k 539'da 29) *tu-pá-am a-na DUB.SAR 30) ša Šu-bi₄-ri-a-ta-am 31) i-ša-me-ú dí-ma li-iš-ta-sí* "Tableti Šubarca (Hurric) (bilen) bir kâtime ver ki onu okusun" K.R.Veenhof,a.g.e,2008, 13.

¹⁸ L. Murat Karakurt, a.g.e, 2021: 28-31.

¹⁹ T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, 2005, s.15, 16, 19.

²⁰ AKT 11a 81.

²¹ H.Erol, a.g.e, 2012: 122-123.

anılmaktadır. Bu nedenle Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Subarum teriminin Mezopotamya'nın hangi bölgesi için kullanıldığı netleşmemiştir.

Koloni Devri'nde Anadolu'nun bağımsız krallıklar ile bu krallıklara bağlı vasal krallar idaresinde bulunan Kaniş'in doğusunda; Hahhum, Hurama, Timelkia, Luhazatia, Mama, Zalpa, Tegaramma gibi şehirlerde Hurrilerin çoğunlukta olduğu bilinmektedir. Ayrıca Şapinuwa'da ele geçen belgeler, Hurrilerin Orta Anadolu'da da hüküm sürdüğüne işaret etmektedir.²²

Hurricce, Türkçe gibi sondan eklemeli (aglutinatif) bir dildir.²³ Şekli değişmeyen isim veya fiil köklerine eklenen soneklerle sözcükler türetilerek, isim, fiil ve zamir çekimleri yapılmaktadır.²⁴ Hurriccede, morfolojik açıdan Sümerce ve Sami dillerinden türetilmiş çok sayıda kelime bulunmaktadır.²⁵

Kültepe tabletlerinde Hurricce isimler ender olarak karşımıza çıkmakta olup bulunanlarda III. Ur Dönemi ve Eski Babil Dönemi'ne ait Mari belgelerinde geçen isimlere benzeyecek kadar arkaik özellik taşımaktadır.²⁶ Buna dayanarak, Kaniş ve çevresinde Hurricce'nin yerli halk tarafından konuşulan bir dil olmadığı kesin olarak söylenebilir. Bunun yanı sıra özellikle Hurrilerle ilgili bazı belli başlı tabletlerde genellikle Hurricce şahıs ve yer adlarına rastlanmaktadır. Örneğin, *Ehli-Addu*'dan *Unapše*'ye gönderilmiş Kt k/k 4 numaralı mektup doğrudan Hurricce isimli şahısların bir yazışmasıdır.²⁷ *Unapše* şahıs adına Kt o/k 6'da da rastlanmaktadır.²⁸ Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla *Unapše*, Kaneş'te ikamet etmektedir. *Ehli-Addu*'nun ise Kuzey Suriye'de yaşadığı söylenebilir.²⁹

Kt 91/k 539³⁰ numaralı mektup da *Abduata*'dan *Unapše*'ye gönderilmiştir. Mektubun 29-31. satırlarında *Unapše*'ye mektubu Hurricce (*Šubiriatum* 'Subarca') bilen bir katibe vermesi söylenmektedir. Mektubun bir diğer önemli yanı ise *Unapše*'nin cevabı *Abduata*'ya gizlice göndermesi

²² H. Ali Şahin, *Eskiçağ'da Kayseri ve Çevresi*, Tiydem Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 26.

²³ L. Murat Karakurt, a.g.e, 2021, s.55

²⁴ G. Wilhelm, *Hurrian*, R.D. Woodard (Hrsg), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 2004, s. 101.

²⁵ M. Giorgieri, 'Hurricce ve Urartuca', *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı 36, 2013, s. 85.

²⁶ G. Wilhelm, *Hurrian*, *The Ancient Languages of Asia Minor*, Cambridge University Press 2008, s. 182-186.

²⁷ K. Hecker, "Hitit Çivi Yazısının Kökeni Hakkında", *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri 19-21 Temmuz 1990, Çorum* 1992, s. 43 vd.; G. Wilhelm, a.g.e, 2008, s. 186 vd

²⁸ İ. Albayrak, 'Fünf Urkunden aus dem Archiv von Peruwa, Sohn von Šuppibra' *JEOL* 39, 2006, s.77-80.

²⁹ K. Hecker, a.g.e, 1992, s. 44.

³⁰ AKT 8 271.

gerektiğinin yazılı olmasıdır. Bu mektubu (Kt 91/k 539) *Abduata* yazdıysa Asurca bilmektedir. Kt k/k 4 numaralı tabletten anladığımız kadarıyla *Unapše* de Asurca bilmektedir. Bu durumda niçin Hurrice bilen bir katibe ihtiyaç duyulduğu sorusu akla gelmektedir. Sözü geçen katip, belki bir dili diğerine çeviriyor olabilir. Ya *Unapše* Hurrice yazıyor, *Abduata* bunu anlamıyordu, ya da *Unapše* Asurca yazıyor ve Hurrice konuşan *Abduata* bunu anlamıyordu.³¹

Kültepe-Kaniş'in 1b- tabakasına tarihlenen (MÖ 1833-1719) ünlü siyasi mektubun (kt g/t 85) muhatabı olan *Anum- Hirbi* ismi de Hurricedir. *Hirbi*, *Hirva*, *Hirve* adları Hurri coğrafyasında kullanılan isimlerdir.³² Dolayısıyla *Anum- Hirbi*'nin kralı olduğu *Mama* şehrinin Hurri toplumunun yaşadığı bir coğrafya olduğu söyleyebilir. Ayrıca bu mektupta geçen tanıkların isimleri olan *Sibuhuliwe* ve *Tuhuš-madi* de Hurricedir.

Kt k/k 4 28 numaralı belge, Hurrilerin Koloni Dönemi'nde, Anadolu'daki varlıklarını ortaya koymasından bakımından önemli bilgiler içermektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: “1) *a-na Ú-na áp-šé qí-bi-ma* 2) *um-ma^mEh-li-a-du* 3) KÚ^{pi} 1 *ma-na* 15 GÍN KÚ 4) *iš-tù* 25 MU.1.KAM *i-šé-ri-kâ* 5) *i-na a-lim Kâ-ni-iš* KÚ^{pi} 6) *la ú* ” Tercüme: “ 1-6) *Ehliaddu, Unapše*'ye şöyle söyler: *Benim gümüşüm 1 mana 15 sheqel gümüş 25 yıldır senin zimmetinde bulunmaktadır. Benim gümüşüm Kaniş şehrinde dışarı çıkmasın...*” Metindeki ifadelerden hareketle, *Unapše* adlı Hurri kökenli şahsın Kaniş'te ikamet ettiği ve muhtemelen bu şehirde ticaretle uğraşan Hurri kökenli tüccarlardan biri olduğu değerlendirilmektedir.

Kültepe Devri'nde Hurri varlığını kanıtlayan bir diğer örnek, Šū-Su'en adlı Asurlu bir erkek ile Hurri kökenli olduğu bilinen Etatal'a (EtaRĪ) ait evlilik vesikası olan Kt a/k 55a-b³³ numaralı metindir: “1-3) *Šū-Su'en, Ennam-Aššur'un kız kardeşi Etatal ile evlendi. 3-6) Onun başı (başörtüsü) açılmıştır. šawītum (kadını) yanında oturtmayacak. 7-9) O (Šū-Su'en), Kani[š] ve Nihria'da qadištum (kadın) ile evlenmeyecek. 10-14) Eğer, onların kız kardeşi hakkında, ister onun kocası, ister Anadolulu veya Asurlu, kadının borcu için herhangi bir tespit yaparsa, 15-17) Ennam-Aššur, onun (Ennam-Aššur'un) annesi ve Puzur-šadu, Šū-Su'en'i temizleyecekler. Kadının bedeli ödenmemiştir. 19-20...*”³⁴

Tüm bu bilgiler ışığında özellikle karumun Ib döneminde Hurri dilinin Fırat'ın batısında Antitorosların güneyinde bir hayli yer kapladığı

³¹ G. Veenhof, a.g.e, 2008, s. 12-17.

³² Marili Zimrilim'in döneminde Haššu (Kuzey Suriye) kentinin kralı Anum-Hirbi'dir. Bu kral Zalvarlı Anu- Harwi ve Mama'lı Anum- Hirbi ile bir tutulmaktadır.

³³ AKT 1 77 A-B.

³⁴ AKT 1, Ankara, 1998.

anlaşılmaktadır.³⁵ Kaneş'in 2. tabakasında geçen *alahinnum*, *šinahilum*, ve *unuššum* gibi Hurrice idari terimlerin varlığı, Hurrilerin bu dönemde bile Anadolu halkları üzerinde kültürel bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.³⁶

Wilhelm, Anadolu'da Hurri olarak kabul edilen birçok adın dilsel bir yargıya varmak için yetersiz olduğunu belirtmektedir.³⁷ Ayrıca, Kaniş'te Hurri dilinin yerli halkın gündelik iletişimde kullandığı bir dil olduğunu söylemenin mümkün olmadığını vurgulamaktadır.³⁸

A. Kültepe Metinlerinde Geçtiği Tespit Edilen Hurri Kökenli Şahıs İsimleri:

Kültepe tabletlerinde *Hurrice* şahıs adlarına rastlanmaktadır. Bu isimlerden bazıları cümle biçimindedir (örneğin *Hašimnawar* 'Navar dinledi' KTS 2, 29: 9) bazıları ise isim cümlesi şeklindedir. İsim cümlesi şeklinde olanlar dört gruba ayrılır. Birincisi isim sıfat ya da iki isimden oluşur. (Örneğin *Araššig-adal* 'Dicle güçlüdür' Kt c/k 440: 33? Numaralı metinde *Ara-ši-ha-tal* olarak geçmektedir.). İkinci grup -n- sesi ile birleştirilen bir isim ve sıfattan oluşur: *Ku-pi-na-tal* 'Kubi güçlüdür.' (TC 3.91: 49). Üçüncü grup -m- sesi ile birleştirilen bir isim ve sıfattan oluşur. *İp-ri-ma-da-al* (Kt g/k 188: 4);³⁹ *Šim(i)ge-m-adal* 'Güneş tanrısı güçlüdür' (Kt m/k 16: 4). Dördüncüsü ise isim+am şeklindedir: *hu-pi-da-am* = *hubid(i)=a=am* 'O (erkek) boğa gibidir.'⁴⁰

Anum-Hirbi: Anum-Hirbi ismi, Hurrice kökenli bir ad olarak değerlendirilmektedir. Özellikle *Hirbi*, *Hirva* ve *Hirve* gibi benzer adların Hurri coğrafyasında yaygın şekilde kullanılmış olması, Anum-Hirbi isminin de Hurrice olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Ayrıca Anum-Hirbi'nin

³⁵ G. Wilhelm, a.g.e, 2008a, s. 186 vd.

³⁶ K.R. Veenhof, a.g.e, 2008, s. 18.

³⁷ Eski Asur Dönemi metinlerinden Hurri adları koleksiyonu için P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris, 1963, s. 155-158 ; A. Kammenhuber, *Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter*, *Orientalia* 46, 1977, s.142-143, 204.

³⁸ G. Wilhelm, a.g.e, 2008, s. 185-186.

³⁹ A. Kloekhorst, *Kanišite Hittite*, London. ; *evri-m-adal* 'efendi güçlüdür' ayrıntılı bilgi için bakınız M. Weeden, *Kanišite Hittite*, London. 2018, s. 66; *evri-m-adal* 'efendi güçlüdür'.

⁴⁰ *Habir(i)-a-m* için buradaki 'am'(Sumercede 3. tekil şahıs kopula elemanına) benzerliğine de dikkat edilmelidir. Örn. Gudea Silindir A 1. Sütun 20. satır: *é- ninnu me-bi gal-gal-la-am* 'Ninnu tapınağının ilahi gücü çok büyüktür.'

Mama kralı olması, Mama şehrinin de bir Hurri yerleşimi olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.⁴¹

Hutia: Kt g/t 36,⁴² s. 19'da 'Hu-ti-a' formuyla geçmektedir. Nuzi metinlerinde ise genellikle Hurrice ad taşıyan kişilerin yakın çevresinde yer alması nedeniyle, bu ismin Hurri kökenli olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak ismin etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Kazia: İsmi kökenine dair şu an için kesin bir değerlendirme yapılamamaktadır. Bu nedenle anlamı konusunda bir yorumda bulunmak da mümkün değildir. Bununla birlikte, -ia son ekinin Hititçede sıkça kullanılan bir ek olduğu göz önüne alındığında, ismin Hititçe olabileceği ihtimali üzerinde durulabilir. AKT 2, 13: 50'de geçmektedir. DUMU *Ga-zi-a* DUMU *A-ma-a* olarak geçmektedir. Hurrice bir isim olduğu düşünülmektedir.⁴³

Kurari: Hititçe Sözlükte *kura-*, *kuera-* 'koridor' anlamında kayıtlıdır. (HW s. 117)⁴⁴ .Ancak -ari elemanı Hurrice bir ektir ve 'vermek' anlamındadır.⁴⁵ Kt g/t 36,1'de Ku-ra-ri olarak kayıtlı isim TC 3, 254: 1'de Ku-ra-a olarak *rabi nappāhī* "demirciler amiri" ünvanıyla geçmektedir.

Palla: İsim Hurrice olarak *pala-* 'kanal' anlamıyla kayıtlıdır. (HW s. 323; Laroche Glossaire de la langue hourrite 194) 1; BIN 6, 84, 26 (Asurlu birisinin babası); 155,15; ICK 1 117;21; 181;19; ICK 2 36; 2; 49b: 1;316: 12; 338: 5; TC 3, 190: 6; TC 3 199, 12; CCT 5, 36b: 11'de *Pá-lá-(a)* olarak geçmektedir.

Taki/e: Hititçe sözlüğün Hurrice kelimeler bölümünde *dāki-*'sürü' anlamında kayıtlıdır. (HW s. 325) CCT 1, 36b: 7; AO 22502'de (Garelli 1979, AnOr 47): *Ta-ki-e* olarak geçmektedir.

B. Kültepe Metinlerinde Geçtiği Tespit Edilen Hurri Kökenli Kültür İsimleri

⁴¹ G. Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia In The Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011, s.,50.

⁴² *Anatolia* 8, 148.

⁴³ E. Bilgiç- S. Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri II*, 1995, s.26.

⁴⁴ J. Frederich, *Hethitisches Wörterbock* 1952, s. 38

⁴⁵ E. Bilgiç, 'Die Ortsnamen der kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens,' *AfO XV*, TTK yay., Ankara, 1951, s. 19.

Kapadokya Asurcası, Asurcanın kaba bir lehçesi olduğundan kültürel içerikli kelimelerin tespitini güçleşmektedir. Çünkü Akadcada nadiren geçen ve Kapadokya metinlerinde farklı telaffuzlarla yer alan bazı kelimelerin, Anadolu dillerine ait olma ihtimali bulunmaktadır. Ayrıca Asurca olmalarına rağmen yazım hataları nedeniyle Anadolu dillerine aitmiş gibi görünen kelimelerle de karşılaşılabilir. ⁴⁶ Bu nedenle, tespit edilen kelimelerin gerçekten ilgili dile ait olup olmadığını anlayabilmek için, o dile özgü diğer metinlerde de benzer biçimde yer almaları önemli bir kıstas olarak dikkate alınmalıdır.

šugariā'um, šugaruwā'um: TC 2 61 numaralı metinde *mazli/ugum* ile birlikte anılmakta olup, diğer kelimelerle beraber kullanımı hâlâ tam olarak anlaşılabilir. Bilgiç, Gelb'in önerisi doğrultusunda, bu kelimenin İbranice *mazlēg* veya *mizlāg* ('çatal, yaba') terimleriyle ilişkili olabileceğini belirtmişse de bu görüş kesinlik kazanmamıştır. ⁴⁷ Richter'in *Bibliographisches Glossar des Hurritischen* sözlüğünde de bu terimlerin Hurri ya da Hurri etkisinde olup olmadığı net bir biçimde tespit edilmemiştir. ⁴⁸ Richter, Asur metinlerinde özellikle *mahar paṭrim* ('hançer') yerine sıkça *mahar šugariā'e ša Ašur* formunun kullanıldığını vurgular (TCL 4 78: 1), bu da kelimenin muhtemelen silah ya da kesici alet anlamında teknik bir terim olduğunu göstermektedir. Böylece *šugariā'um* terimi, Hurri etkisi taşıyan Asur bürokrasisi içinde belirli teknik terimlerin kullanımı kapsamında değerlendirilmelidir.

unuššu: CAD (s. 171) ve CDA (s. 423) sözlüklerinde *unuššum* terimi sırasıyla 'hizmet yükümlülüğü, emlak vergisi' ve 'devlet hizmeti' anlamlarında kayıtlıdır. Bu terim, metinlerde farklı şahıs isimleriyle birlikte geçmekte ve çeşitli toplumsal yükümlülükleri ifade etmektedir. (örneğin '*ana arhālīm ú-nu-šī-im ša ruba'im la tahu'ú*' Kt 89/k 383a: 33;34⁴⁹ '*MU 5 ŠE ana arhali ú-nu-šī-im e-gi5- [ru(?)]. . . . <<i>š-ti*>> arhalá ú-nu--ša-am ša Du-ša-ra <GAL> ma-hi-ri Kt r/k 15: 10 ve 14⁵⁰; '*lama ú-nu-šī-šu-nu ar-hi-iš šé-bi-lam-ma*' Kt f/k 41: 11; '*i-nu-mi ma-at-ka [a]na ú-nu-šī-im ta-lá-pu-tù-ni*

⁴⁶ E. Bilgiç, *Kapadokya Tabletlerinde Geçen Yerli Apaletifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, Ankara. 1953, s.1

⁴⁷ E. Bilgiç, a.g.e, 1953: 74.

⁴⁸ T. Richter, *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012: 420-422.

⁴⁹ FS N. Özgüç, s. 134 ff. 153.

⁵⁰ FS T Özgüç, s. 94.

[DU]MU A-šūr šu-um-šu ana ú-nu-ší-im la ta-lá-pu tù-ni' kt 00/k 6: 79f.)⁵¹ Metinlerde sıklıkla *arhalum* ve *unuššum* terimlerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu iki terim, farklı türde hizmet yükümlülüklerine işaret etmektedir. Örneğin: *arhālam unuššam ša rubā'im* (kt 89/k 383) ve kt r/k 15 *arhāla unuššam ša Dušara <rabi> mahiri* (kt r/k 15) gibi ifadeler, bu yükümlülüklerin yöneldiği kişileri de belirtmektedir.

Hurri kültürünün devlet örgütlenmesine ve bürokratik terminolojiye etkisi, *unuššu* ve *arhalum* gibi terimlerin kullanımıyla açıkça izlenebilmektedir. Bu etki, özellikle hizmet yükümlülüklerini tanımlayan kavramlar üzerinden şekillenmektedir. *Unuššu* terimi, Donbaz tarafından 'köle' anlamında değerlendirilmişse de,⁵² Veenhof bu terimi *arhalum* ile birlikte maddi tazminat yükümlülüğü olarak yorumlamıştır.⁵³ Öte yandan Richter, *unuššu* teriminin Hurri kökenli olduğunu ve Akadca'daki *ilkum* kavramıyla karıştırılmaması gerektiğini vurgular.⁵⁴ Nitekim Kültepe ve Kaniş metinleri, *unuššu*'nun Hurri bürokratik yapısı içerisinde gelişmiş Asur ile ilişkili, ancak Babil'deki *ilkum* sistemine doğrudan bağımlı olmayan bir kurumsal yapı olduğunu göstermektedir. Ugarit'ten elde edilen bazı veriler, *unuššum* teriminin *ilkum* sisteminin Hurrice karşılığı ya da taklidi olarak ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Terimin kökü büyük olasılıkla *un-* olup Akadcadaki *alākum* ('gelmek, getirmek, gitmek) fiiliyle anlamsal bir benzerlik taşımaktadır.⁵⁵ Ancak genel kanaatin aksine, Kültepe'deki veriler, *unuššum*'un Hurrice konuşulan bir ortamda ortaya çıktığını ve Kaniş'te benimsenerek işlevsel hâle getirildiğini ortaya koymakta, dolayısıyla Babil *ilkum* sistemine doğrudan bağlı bir uygulama olmadığını göstermektedir. Devlet örgütlenmesindeki Hurri etkisi, özellikle memuriyetle ilişkili terminolojide açık biçimde izlenebilmektedir.⁵⁶

uruzannu (urzannu): Hurri toplumunda günlük yaşamla bağlantılı bazı terimlerin, özellikle ev içi düzeni ve donanımı yansıtan kelimeler

⁵¹ JCS 57 68; 2000 yılı Kültepe kazılarında keşfedilmiş Ib tabakasına tarihlendirilmiş anlaşmaları içermektedir.

⁵² V. Donbaz, 'Some Remarkable contracts of 1B Period Kültepe Tablets II', *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (in: J.Mellik, E.Porada, T. Özgüç) Ankara, TTK yay. 1993, s.149

⁵³ K.R. Veenhof, *Status and offices of an Anatolian gentleman, Two unpublished letters of Huharimatuka from Karum Kanish*, 1989, s. 152,159.

⁵⁴ T. Richter, a.g.e, 2012: 200-203.

⁵⁵ *unuššum* kelimesinin olası bir sami kökeni için J. Huehnergard 1987, s. 188'e bakınız. Burada *unuššum* ile birlikte *wabālum* fiilinin 'getirmek, taşımak' (CDA s. 432) kullanımına ilişkin referanslarda verilmiştir.

⁵⁶ K.R. Veenhof, a.g.e, 1989, s. 524-525.

üzerinden teknik anlamlar kazandığı görülmektedir. Bu tür terimler, hem maddi kültürü hem de dilsel gelişimi yansıması açısından önem taşır. Bu bağlamda *urunzannu*, ev yaşamında yaygın olarak kullanılan eşyalardan biri olarak dikkat çeker. *CAD U* (s. 271) ve *CDA* (s. 427) sözlüklerinde *urunzannu* terimi, “ev eşyası” ve “masa türü” anlamlarında kaydedilmiştir. Metinlerde bu kullanıma örnek olarak “*ú-ru-za-na-tim Me-ra-li ša ub-lá-ni la i-mu-a ta-da-nam ana ku-ší-im ni-mu-at*” (AKT 8, 262) ve “*14 paššūru 7 ú-ru-za-na-tum*” (Kt h/k 87:24) ifadeleri verilebilir. Thomas Richter’in sözlüğü, kelimenin çeşitli telaffuz ve yazım varyantlarını dikkate alarak, bölgesel ve dönemsel farklara işaret etmektedir.⁵⁷ Bu doğrultuda *urunzannu*, Hurri dilinde teknik bir terim olarak yer almakta ve ev eşyalarına ilişkin terminolojinin oluşumunda önemli bir örnek teşkil etmektedir.

C. Kültepe Metinlerinde Geçtiği Tespit Edilen Hurri Kökenli Meslek İsimleri

Unvanlar ve meslek adları, bir toplumun sosyal yapısını, idari organizasyonunu ve ekonomik faaliyet alanlarını yansıtan önemli dilsel göstergelerdir. Özellikle Anadolu’da Eski Tunç Çağı’ndan itibaren gözlemlenen meslek ve unvan çeşitliliği, merkezîyetçi ve iyi organize olmuş bir devlet yapısının erken dönemlerde mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸

Koloni Çağı öncesi Akadca metinlerde *-innum*, *-ānum* ve *-annum* gibi eklerin daha çok şehir adlarının oluşumunda kullanıldığı görülmektedir.⁵⁹ Ancak bu eklerin zamanla meslek adlarının türetilmesinde de işlev kazandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ekler, Eski Asur belgelerinde bazı görev ve meslek adlarıyla da ilişkilendirilebilmektedir.⁶⁰

Hurri dilinde ise meslek adlarının oluşumunda kullanılan ekler morfolojik açıdan daha belirgin ve çeşitlidir. *-danni/-denni*, *-li*, *-i*, *-n*, *-ni*, -

⁵⁷ T. Richter, a.g.e, 2012, s. 501; I. Wegner, a.g.e, 2000, s. 51; . Wegner, *Hurritisch, Eine Einführung*, 2., überarbeitete Auflage, Wiesbaden ,2007, s. 58; M. Giorgieri, Schizzo grammaticale della lingua Hurrica, in: *La civiltà dei Hurriti (= Parola del passato 55)*, Napoli 2000:204; G. Wilhelm, ‘Hurrian’, R.D. Woodard (Hrsg), *The Cambridge Encyclopedia of the Word’s Ancient Languages*, Cambridge, 2004, s. 103.

⁵⁸ H.Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁵⁹ G. Wilhelm, a.g.e, 1989, s. 31.

⁶⁰ K.R Veenhof, *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish aits Chronological Implications*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 2003, s.114.

uhlu ve *-uhli* gibi ekler, bu dilin türetme yapısı içinde önemli yer tutar⁶¹. Bu ekler aracılığıyla hem işlevsel görevler hem de statü belirten meslek adları türetilmiştir. Örneğin, *Šennidanni* (yani “yazıcı”), *-danni* ekinin yazıcılıkla ilişkili bir unvanı ifade ettiğini göstermektedir.⁶²

Bu tür kelime yapılarının, özellikle Asur Ticaret Kolonileri Çağı metinlerinde hem Akadca hem de Hurri dil unsurlarıyla birlikte kullanılması, bölgenin çok dilli ve çok kültürlü yapısını da yansıtmaktadır. Aynı zamanda unvanların biçimiyle toplumdaki görev dağılımı ve otorite ilişkileri arasında doğrudan bir bağ kurmak mümkündür.

alahhinnum: Kültepe metinlerinde yerlilere ait meslek unvanlarının genellikle erkek şahıslara ait olduğu bilinmektedir. Bu unvanlardan biri olan *alahhinnum*, *CAD A/I* s.296b’de “yönetici”, *CDA* s.10’da ise “anlamı belirsiz; olasılıkla değirmenci ya da tapınak görevlisi” olarak tanımlanmıştır. Söz konusu terim, *Kt 97/k 156* numaralı belgede geçmektedir.⁶³ Kelimenin yapısal özellikleri, onun muhtemelen Anadolu menşeli olduğunu düşündürmektedir. Özellikle kök ile mimasyon eki arasına yerleşmiş olan *-n-* sesi, genellikle Anadolu dillerine özgü bir yapı olarak değerlendirilmekte;⁶⁴ bu da, Sumerceden geçen ya da öz-Akadca olan kelimeler dışında, *-n-* içeren sözcüklerde yerli bir etimolojik kök arama gerekliliğini doğurmaktadır. Bu çerçevede, *alahhinnum* terimi de Anadolu kökenli bir unvan olarak değerlendirilebilir. Söz konusu unvanın kadın formu olan *alahintum* veya varyant biçimiyle *alahhittum*, yerli bir kadına ait unvan olarak ilk kez *Kt c/k 1644 3*’te geçmektedir: *a-lá-hi-tum Š[u-x-x] Ša-ha-ha-[ar]-n[a]* Ayrıca *Kt 97/k 156 19–24*’te şu ifade yer almaktadır: *3 GÍN KÙ.BABBAR iš-ti a-lá-hi-tim ša Ha-ta-wa-dí-a mi-ma a-nim a-na Ša-ak-ni e-zi-ib“...3 şekel gümüşü Hatawadiya’nın alahittum’u ile birlikte, tümüyle Šaknu’ya bıraktım.”* Terimin kullanıldığı bir diğer örnek, *CCT 2, 30: 31*’dir: *adi ša bīt a-la-hi-nim šumma uṭṭatam ušabbiuka tašbīt šubātīšu diššum* “Alahinnum’un evine gelince, eğer arpanın tamamını vermişlerse, giydiği elbisenin karşılığını tam olarak ver.” Aynı bağlamda, gönderici ve alıcının aynı olduğu *TC 3, 15* numaralı metinde ilgili ifade şöyledir: *23-28) a-la-hi-num e islīkunuma šubātī e taddina uṭṭatam liḡmurama u šubātī tašbīssu diššum* “Alahinnum sizi aldatmamalı; ona

⁶¹ T. Richter, a.g.e, 2012, s. 88-89.

⁶² E. Laroche, *Glossaire de la langue hourrite*, Paris, 1980, s. 104.

⁶³ İ. Albayrak-. M. Çayır ‘Yerli Halka Ait Bir Grup Kültepe Tableti’, *Archium Anatolicum* 12 /1, 2018, s. 11

⁶⁴ E. Bilgiç, *Kapadokya Tabletlerinde Geçen Yerli Apaletifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, Ankara, 1953, s. 25

elbiseleri vermeyin. Önce tüm arpayı teslim etmesine izin verin, sonra ücreti olarak elbiseleri verin.”

Bu örneklerin dışında, unvan *CCT 15: 7* de geçmektedir. *CCT 1 33b:20*'de ise *bēl ālim*'in hizmetinde bir görevli olarak tanımlanmıştır. Diğer bazı metinlerde ise, *alahhinnum* tahıl ve para toplamakla görevli bir memur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵

hupšu: *CAD H* (s. 241)'de Hurrice kökenli olarak tanımlanan *hupšum* terimi, alt toplumsal sınıflardan birine mensup bireyleri ifade eder. Özellikle ordunun ön saflarında hizmet eden, fiziksel angaryaya tabi tutulan kişiler için kullanılmıştır. Bunun yanında, metin bağlamına göre aşağılayıcı ya da hakaret içeren bir anlam da taşıyabilir. Terim, hem görev tanımı hem de sosyal statü açısından düşük konumdaki bireyleri işaret etmektedir. Bu bağlamda, *CCT 4 4a:14* numaralı belgede geçen ifade terimin işlevine açıklık getirmektedir: *umma anakuma a-na hu-up-ši-im ra-bu-ma la taddišši*“ Ben dersem, demiri hupšum görevlisine verme.” Bu cümlede, *hupšum* bir tür taşeron ya da düşük rütbeli hizmetli olarak konumlanmakta, hatta güvenilirliği bile sorgulanmaktadır. Benzer şekilde Hurri kültürüyle etkileşim hâlindeki Kültepe metinlerinde rastlanan *ardu(m)* (köle), *unuššu(m)* (hizmet yükümlüsü), *šaknu* (yerel yönetici) gibi kavramlarla birlikte düşünüldüğünde, *hupšum* da çok katmanlı bir toplumsal yapı içerisinde yer alan, görev odaklı ancak statüce daha aşağıda konumlanan bir sınıfa temsil eder⁶⁶.

šinahilum: Eski Asur bürokrasisi, çok katmanlı bir idari yapıya sahiptir. Bu yapı içerisinde kullanılan unvanlar, hem görev tanımlarını hem de yönetsel hiyerarşiyi belirginleştirmektedir. Bu bağlamda *šinahilum* unvanı, ikinci düzey komutanlık yetkisini ifade eden bir kavram olarak öne çıkar. *CDA*, s. 374'te bu terim “ikinci komutan” şeklinde tanımlanmakta; *Laroche* ise *šinahila-* biçimini “ikinci” anlamında Hurri kökenli bir sıfat olarak vermektedir⁶⁷.

Šinahilum, muhtemelen daha üst rütbeli bir komutanın (örneğin *rabi nakkāri* ya da *rabi sukkalim*) yardımcısı ya da vekili olarak görev yapmaktaydı. Özellikle savaş veya lojistik planlamada, asli karar vericinin bulunmadığı durumlarda devreye giren bir görevli olması muhtemeldir.

⁶⁵ S.Bayram-S.Çeçen, ‘Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu’da Kölelik Müessesesi’ *BELLETEN*, Cilt: IX, TTK yay., Ankara 1996, s. 584.

⁶⁶ K.R. Veenhof, a.g.e, 2003, s. 114; T. Richter, a.g.e, 2012, s. 210

⁶⁷ E. Laroche, a.g.e, 1980, s. 233.

Bu unvan, metinlerde *šaknu* (yerel yönetici), *alahhinnu* (değirmenci ya da tapınak görevlisi yönetici), *unuššu(m)* (hizmet yükümlüsü), *hupšûm* (alt sınıf askeri ya da angarya yükümlüsü) gibi terimlerle aynı sistemin parçaları olarak görülmektedir. Bu terimlerin varlığı, hem belli bir görev dağılımını hem de merkeziyetçi bir idari organizasyonu göstermektedir.

D. Kültepe Metinlerinde Geçtiği Tespit Edilen Hurri Kökenli Tanrı Adları

Kültepe metinlerinde Hurri tanrılarının adları sıklıkla geçmektedir. Özellikle Hurri Anna ve Nipas'ın tapınaklarına, bu tanrılar için görev yapan rahiplere ve kutlanan özel bayram günlerine dair bilgiler yer almaktadır. Metinlerde geçen ifadelerden Anna bayramının sonbaharda, Nipas bayramının ilkbaharda ve Parka bayramının ise kış mevsiminde kutlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Ayrıca kralın her yıl bu tanrıların tapınaklarını ziyaret ettiğine dair ifadeler de kayıt altına alınmıştır.⁶⁹

Şahin, tanrıları kökenlerine göre incelemiş ve Hurri panteonunda yer alan bazı tanrıları şu şekilde gruplamıştır. Koruyucu tanrı Aala, Anna (Kt 87/k 39: 24–29⁷⁰), Harihari, Hepat, Hesui, Higisia, Kiki, Kubabat, Kura, Mamma, Mitra, Nawar, Nipas (Kt 88/k 1090'da *ku-um-ri ša Ni-pa-as*, Kt n/k 15), Parka, Serum ve Taja.⁷¹

Anna: Tanrıça Anna'nın adı Kültepe'nin II. yapı katına tarihlenen çeşitli metinlerde geçmektedir. Örneğin Kt d/k 35b 4–5'te ve Kt d/k 35a 9 – 10⁷². satırlarda geçen *a-na ša A-na-a i-ša-qal* ifadesi, “(Tanrı) Anna'nın (bayramına) kadar ödeyecek” şeklinde çevrilebilmektedir. Yine Kt v/k 37: 28'de⁷³ geçen *A-na ša-ni-ú-tim* ifadesi ile çoğul formdaki *ša-ni-ú-tim* sözcüğü, Ana Festivali'nin birkaç gün boyunca sürdüğünü göstermektedir. Bununla

⁶⁸ H. Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayın No: 7, Kayseri, 72-75.

⁶⁹ Örneğin Kt 87/k 39, 24–29 ve Kt 88/k 1090 gibi metinlerde tanrı tapınakları ve bayramlara ilişkin ifadeler yer almaktadır. Ayrıca kralın düzenli ziyaretlerine dair bilgiler için bkz. Kt n/k 15; S. Çeçen, ‘Yerli Kralların Mabedleri Ziyareti Ve Çıkan Neticeler’, *Hititoloji Kongresi*, 1998, 120.

⁷⁰ N. Özgüç, 146-147.

⁷¹ G. Wilhelm, *Hurrian*, R.D. Woodard (Hrsg), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge 2003, 95-118; H. Ali Şahin, “Kültepe Metinlerinde Geçen Tanrı Adları”, 1998, 44-61; L. Gürkan Gökçek- Gülbin İnce, *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da İnanç Sistemi*, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 45, Elazığ, 2016, s.45.

⁷² AKT 10 47A-B

⁷³ AKT 3, 22.

birlikte, bir boşanma belgesi olan ICK 132: 10'da 'Tanrı Aşşur'un, Tanrı Anna'nın ve kralın önünde yemin edecekler' ifadesinden boşanma davalarında tanrı Anna'nın şahitlik ettiğini anlıyoruz.⁷⁴ Kt 87/k 39,24-29'da yerlilerin ev satışıyla ilgili bir meseleyi Tanrı Anna'nın tapınağında yemin ederek hallettikleri görülmektedir.⁷⁵

Harihari: Harihari adı, senetlerde vade tespiti amacıyla anılan tanrılar arasında yer almaktadır (ICK 1 24a/b).⁷⁶ Dolayısıyla bu tanrı adına bir bayramın kutlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁷ Ancak bu bayramın ne zaman kutladığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Heşue: Hititlerin ve Hurrilerin kutladıkları *Hişuwa* bayramına adını veren tanrıdır.⁷⁸ Bayramın Kizzuwatna'da kutlanıyor olması tanrının Hurri tanrısı olduğu göstermektedir.⁷⁹

Kububat: Kültepe'nin II. yapı katına tarihlenen AKT 10,61 1-2'de [KIŞIB] *Ku-nu-wa-an GÚDA ša Ku-bu-ba-at 'Kububat'ın rahibi Kubuwa'nın mühürü'* şeklinde geçmektedir.

Nipas: Kültepe'nin II. yapı katına tarihlenen AKT 10, 39: 6-10'da geçmektedir. Metinde iki yerli kimse ve hanımları *Perua*'ya[x] *mina 5 šekel* borçlanmışlardır. Borç kralın Tanrı Nipas'ın tapınağında yapılan törenden çıktığı tarihte ödeneceği yazılıdır. AKT 10 29a-b numaralı metinde de *Perua*'nın Ali-ahum ailesine borç verdiği 210 *šekel* gümüş ve yarımşar *mina* taksitler halinde kral Tanrı Nipas'ın tapınağına girdiğinde ödeyeceği yazılıdır.⁸⁰ Kt 88/k 1090: 5-6. *ku-um-ri ša Ni-pa-as* Satırlarda Nipas'ın Sululi adında bir rahibi olduğu yazılıdır. Kt n/k 1716b nolu metin 9-11 ve zarftaki 14-16. satırlarında geçen 'Kral tanrı Nipas'ın mabedinden çıktığında ödeyecekler' ifadesi borcun ne zaman ödeneceğini ifade etmektedir. Ayrıca bu cümle, Tanrı Nipas'ın ve dolayısıyla diğer Anadolu tanrılarının da kendilerine has mabetleri olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle yerli bir tanrı adıyla geçmesi nadirdir. Belgede tarihleme Asurlulara ait ifadelerle vade tarihi yerli bir tanrı adına kutlanacak bayram vaktinde olması borçluların yerli, alacaklıların ise Asurlu olması, söz konusu belgenin Asurlular ile yerli halkın ekonomik ilişkilerini ve kültürel uygulamalarını yansıtan önemli bir örnek

⁷⁴ G. Gökçek-G. İnce, a.g.e, 2016, s. 47

⁷⁵ G. Gökçek-G. İnce, a.g.e, s. 47.

⁷⁶ H. Ali Şahin, a.g.e, 1998, s. 48.

⁷⁷ H. Ali Şahin, a.g.e, 1998, s. 47

⁷⁸ H. Ali Şahin, *Eskiçağ'da Kayseri ve Çevresi*, Tiydem Yayıncılık, Ankara, 2013, s.71-72.

⁷⁹ H. Ali Şahin, a.g.e, 1998, s.49.

⁸⁰ AKT 10, 29 A, 29B.

oluşturduğunu göstermektedir.⁸¹ Bu metinle ilgili bir önemli nokta ise kralın tanrının tapınağına girmesi ve orada bir takım törenler uyguladıktan sonra mabetten çıkmasıyla yeni bir zaman dilimine girildiği kabul ediliyordu. Kral mabetten çıktığı zaman tüm borçların ödenmiş olması gerekiyordu.⁸²

Parka/ Pirka: Kültepe'nin II. yapı katına tarihlenen AKT 10 27A, 7-9 ve AKT 27B 14-16'da *ištu ša Pirka ana ša Pirka šaqālum* '(Borcu Tanrı) Pirka (bayramın)dan (sonraki) Pirka (bayram)ına kadar ödemek' ifadesiyle geçmektedir. Vade için iki bayram arasının gösterilmiş olması ilgi çekicidir.

Sonuç olarak, Hurrice MÖ 3. Binyılın son çeyreğinden 2. Binyılın sonuna kadar Bereketli Hilal'in kuzey kesimlerinde (bugünkü Kuzey Irak, Kuzey Suriye Güneydoğu Anadolu) yaygın olarak konuşulan eski bir Yakın Doğu dilidir.⁸³ Antik Asur'un kuzeyindeki dağlık alanlardaki bazı küçük dil topluluklarında yarım binyıl daha varlığını sürdürmüştür.⁸⁴

Hurri diliyle akraba olan Urartu dili, MÖ 9. yüzyılın sonlarından itibaren yazılı belgelerde görülmeye başlanmış ve MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Hurri dili, bilinen diğer Eski Yakın Doğu dilleriyle doğrudan bir akrabalık göstermemekle birlikte, yalnızca Urartu diliyle dilsel akrabalığı açık biçimde ortaya konmuştur.⁸⁵ Dilin modern adı (İngilizce Hurrian. Fransızca Hourite, Almanca Hurritich) çok iyi tanımlanmamış coğrafi Hurri terimine dayanmaktadır. Bu isme dayanarak Hititçe'de Hitit ritüellerinde kullanılan Hurri dilindeki büyüleri nitelendiren Hurrian hurlili (*hur-la-* ' Hurri ülkesinin sakini') anlamına gelmektedir. Mittani Mektubunda Hurri sıfatı hurroge 'Hurri' ülkesini nitelemektedir; ancak bu kullanımın aynı zamanda dili de tanımlayıp tanımlamadığı net değildir.⁸⁶

Sumerce, Hititçe ve Akadca kaynaklardan tanıdığımız Hurriler hakkında mevcut bilgiler sınırlı olduğundan, siyasi tarihleri tam olarak aydınlatılamamıştır.⁸⁷ Ancak Hurriler, özellikle Hititleri ve komşu kavimleri kültürel olarak etkilemiştir ve bu kültürel etkileriyle Mezopotamya ve Anadolu tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Hurrilerin ilk yerleştikleri Dicle

⁸¹ S. Bayram, 'Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler', X. *Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt Ankara, 1990, s. 462.

⁸² S. Bayram, a.g.e, 1990, s. 461.

⁸³ G. Wilhelm, 2003, s.122-125.

⁸⁴ T. Richter, a.g.e, 2012, s. 89-91.

⁸⁵ G. Wilhelm, a.g.e, 1989, s. 25-40.

⁸⁶ G. Wilhelm, a.g.e, 2008, s. 95-96.

⁸⁷ G. Wilhelm, a.g.e, 1989, s. 12-18.

ve Zagros Dağları arasındaki bölgeden yayılmaya başladıkları ve Amanos Dağlarına kadar Tüm Kuzey Mezopotamya'nın Subartu olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁸

Kaniş'in II. tabakasına tarihli belgelerde geçen Hurrice idari terimler⁸⁹ ve Karum Ib tabakasına tarihli kt g/t 35 nolu mektubun muhatabı Anum- Hirbi isminin de Hurrice olduğunu kabul edersek etkilerini Asur Ticaret Kolonileri Devrinde, Orta Anadolu şehirlerinde hissettirdikleri söylenebilir. Ancak çok az sayıda Hurrice isim tespit edilebildiği için bu devir kaynaklarına dayanarak Güney Anadolu'daki Hurri etkisinin yoğunluğunu belirlemek zordur.⁹⁰

Hurri kültürünün özellikle Hititler üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. MÖ 13. yüzyılın ortalarında, yani Orta Hitit Döneminde Hitit kral ve kraliçeleri Hurrice adlar taşımaları bu kültürel etkileşimin açık göstergelerindedir.⁹¹ Ayrıca pek çok edebi eserin Hurriceden Hititçeye çevrilmiş olması, bu kültürel ilişkinin derinliğini ortaya koymaktadır.⁹²

Hurriler, siyasi organizasyonlar kurma becerileriyle de Mezopotamya ve Anadolu tarihinde önemli bir yer edinmişlerdir. Mezopotamya'daki ilk varlıklarından itibaren batıya doğru ilerleyen bu topluluk, zamanla farklı bölgelerde çeşitli siyasi oluşumların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu oluşumlardan biri olan ve Hurri kültürel etkisinin açıkça hissedildiği Kizzuwatna Krallığı, Telipinu dönemiyle çağdaş bir dizi belge (Hititler ile diplomatik antlaşmalar ve İspudaşu'nun mühürü gibi) sadece MÖ 16. yüzyıl sonlarında merkezi Anadolu müdahalesinin belirginleştiğini ve temasların sağlandığını gösterir.⁹³ Andrea Trameri, bölgede Hurri kültürel etkisinin güçlü olduğunu kabul etmekle birlikte, Kizzuwatna'nın doğrudan Hurri etnik kimliğiyle kurulduğuna dair kesin bir kanıt bulunmadığını vurgular.⁹⁴ Telipinu Fermanı'nda adı geçen Adaniya bölgesindeki huzursuzluklar da, bu bölgenin tek bir etnik yapıdan ziyade karmaşık bir siyasi ve etnik oluşum süreci yaşadığını göstermektedir.⁹⁵ Buna rağmen, Kizzuwatna'nın devrin güçlü devletlerinden Hitit Devletinin eşit koşullarda imzaladığı antlaşmalar bölgedeki Hurri etkisinin düzeyini ortaya koymaktadır. Örneğin Zidanta-

⁸⁸ H. Erol, a.g.e, 2012, s. 126.

⁸⁹ alahinum, šinahilum ve unušum vb.

⁹⁰ Salvini 1998, s. 93-105.

⁹¹ A. Ünal, 'Hititler Devrinde Anadolu', Cilt 1, İstanbul, 2002, s. 94.

⁹² A. Ünal, a.g.e, s.100.

⁹³ A. Trameri, *Hurrian Presence and Identity in Kizzuwatna*. İstanbul: Hititoloji Yayınları, 2024, s. 2, 206.

⁹⁴ A. Trameri, a.g.e, 2024, s. 451.

⁹⁵ A. Trameri, a.g.e, 2024s. 205.

Pilliya ve Telipinu–İşputaḫšu antlaşmaları, Hitit Devleti ile Kizzuwatna Memleketi arasında diplomatik ilişkilerin eşit şartlarda yürütüldüğüne dair somut örnekler sunmaktadır.⁹⁶

Sonuç olarak, Yakındoğu'nun Eskiçağ döneminde geniş bir coğrafyaya yayılan Hurri halkı, yalnızca kültürel etkileriyle değil, aynı zamanda siyasi rolleriyle de dönemlerinin şekillenmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Hurriler, buldukları bölgelerde hem yer aldıkları siyasal oluşumlar hem de nüfusça baskın oldukları alanlarda kurdukları yönetim birimleri aracılığıyla, dönemin siyasi gelişmelerinde dikkate değer bir konum edinmişlerdir.

Bu bağlamda, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden itibaren bilinen bazı şehir devletlerinin, yoğun Hurri nüfusuna sahip olduğu ve bu nüfusun siyasal ağırlığını yansıttığı anlaşılmaktadır. Ancak, söz konusu şehir devletlerinin birçoğunun tam konumunun hâlâ kesin olarak saptanamamış olması ve arkeolojik verilerin yetersizliği, onların Hurri tarihindeki yerini tam anlamıyla açıklamayı güçleştirmektedir.

Bununla birlikte, varlıkları daha somut biçimde bilinen siyasal yapılar arasında Hurri-Mittani Krallığı, İşuwa ve Kizzuwatna gibi farklı ölçekteki krallıklar öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden itibaren tarih sahnesinde daha görünür hâle gelen Hurriler,⁹⁷ gerek nüfus yoğunluklarıyla şekillendirdikleri şehir devletleri, gerekse doğrudan kurdukları siyasal yapılar aracılığıyla, Eski Yakındoğu'nun politik yapılanmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Ancak, Hurrilerin siyasi yapıları ve şehir devletleri üzerindeki etkileri hâlâ birçok açıdan açıklığa kavuşmamıştır. Arkeolojik verilerin sınırlılığı, yazılı belgelerdeki kronolojik belirsizlikler ve etnik kimliğe dair tartışmalar, bu alandaki araştırmaların karşılaştığı temel sorunlar arasındadır. Bu nedenle, gelecekte yapılacak disiplinler arası çalışmaların (özellikle arkeoloji, filoloji ve tarihsel coğrafya alanlarının birlikte değerlendirilmesiyle) Hurrilerin Yakındoğu siyasetindeki yerini daha sağlıklı biçimde ortaya koyması beklenmektedir. Mevcut veriler ışığında ise, Hurrilerin sadece kültürel değil,

⁹⁶ T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 122-130; D. Alemdar, *Hitit Devleti ile Kizzuwatna Memleketi Arasında Yapılan Antlaşmalar*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 12.

⁹⁷ Asur şehir devletinin tekelleşme politikasının bir gereği olarak Asurlu tüccarın altın satışını yasakladığı etnik unsurlar arasında Subarlıların (Hurrilerin) de olması bu halkın bölgedeki etki ve yayılımını gösteren başka bir örnektir (bkz. Kt 79/k 101, H. Erol, a.g.e, 2012, s. 429, 434-436).

aynı zamanda siyasi düzlemde de çok katmanlı bir etki bıraktığı açıkça görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, İrfan. 'Fünf Urkunden aus dem Archiv von Peruwa, Sohn von Šuppibra' *JEOL* 39, 95-105, 2006.
- Albayrak İrfan-Çayır Murat. 'Yerli Halka Ait Bir Grup Kültepe Tableti', *Archium Anaticum*, 12 /1, 1-20, 2018.
- Alemdar, Derya. *Kizzuwatna Memleketi İle Hitit Devleti Arasında Yapılan Antlaşmalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağları ve Kültürleri Bölümü (Hititoloji) Anabilim Dalı Ankara 2006, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi)
- Barjamovic, Gojko. *A Historical Geography of Anatolia In The Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011.
- Bayram, Sebahattin. 'Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler', *X. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt Ankara, 1990, 453-462.
- Bayram, Sebahattin – Çeçen, Salih. 'Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi' *BELLETEN*, Cilt: I X, TTK, Ankara, 1996, 579-645.
- Bilgiç, Emin. 'Die Ortsnamen der kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens', *AfO XV*, Türk Tarih Kurumu Ankara, 1951a.
- Bilgiç, Emin. *Kapadokya Tabletlerinde Geçen Yerli Apaletifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, Ankara, 1953.
- Bryce, Trevor. *The Kingdom of the Hittites*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Çeçen, Salih. 'Yerli Kralların Mabedleri Ziyareti Ve Çıkan Neticeler', *Hititoloji Kongresi*, 1998, 119-124.
- Donbaz, Veysel. 'Some Remarkable contracts of 1B Period Kültepe Tablets II', *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies i Honor of Nimet Özgüç*, (in: J.Mellik, E.Porada, T. Özgüç) Ankara Türk Tarih Kurumu, 131-154.
- Erol, Hakan. *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- 'Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi' *DTCF Dergisi* 52: 2, (2012), 1-10.
- Garelli, Paul. *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris, 1963.
- Giorgieri, Mauro. 'Hurrice ve Urartuca', *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 36, (2013), 84-88.
- Schizzo grammaticale della lingua Hurrice, in: *La civiltà dei Hurriti* (= *Parola del passato* 55), Napoli, 171-277, 2000.

- Goetze, A. *Hethiter, Hurriter und Assyrer*. Oslo, 1936.
- Gökçek, L. Gürkan – İnce, Gülbin. ‘Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu’da İnanç Sistemi’, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 45, (2016), 43-56.
- Günbattı, Cahit. ‘Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti (Kt. g/t 42 + z/t 11)’, *Belleten* 51, (1987), 1-8.
- Hecker, Karl. ‘Hitit Çivi Yazısının Kökeni Hakkında’, *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri 19-21 Temmuz 1990, Çorum*, 43-53.
- Kammenhuber, Annelies. ‘Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter’, *Orientalia* 46, (1977), 129-144.
- Kloekhorst, Alwin. *Kanişite Hittite*, London, 2019.
- Larsen, M. T. - Moller, E. *Five Old Assyrian Texts, Marchands, Diplomates et Empereurs, Études Sur la Civilisation Mésopotamienne Offertes à Paul Garelli*, ed. D. Charpin ve F. Joannès, Paris, s. 227-252, 1991.
- Murat Karakurt, Leyla. *Hurricce Dilbilgisi*, Ankara, 2021.
- Richter, Thomas, *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
- Studien zu den altassyrischen Texten und zur Pantheongeschichte Nordmesopotamiens*, 2012.
- Salvini, M. ‘Una lettera di Hattušiliš I relativa alla pedizione contro Hahhum’, *SMEA XXXI*, (1994), 61-80.
- The Earliest Evidences of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittani, Istituto per studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 99-115, Roma, 1996.
- Süel, Aygöl. ‘Ortaköy Şapinuwa arşivinde yer alan Hurricce Tabletlerin Belgelemesi Projesi’, *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum, 2012, 219-235.
- Şahin, Hasan Ali. ‘*Kültepe Metinlerinde Geçen Tanrı Adları*’, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne sunulan yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Eskiçağ’da Kayseri ve Çevresi*, Tiydem Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Trameri, A. *Hurrian Presence and Identity in Kizzuwatna*. İstanbul: Hititoloji Yayınları, 2024.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt 1, İstanbul 2002.
- Veenhof, K.R. ‘Status and offices of an Anatolian gentleman, Two unpublished letters of Huharimatuka from Karum Kanish’, 1989, 515-525.
- The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish aits Chronological Implications*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 2003.

- “Some displaced Tablets from Kārum Kanesh (Kültepe). (kt 86/k 48, kt 86/k 204 and kt 91/k 539)”, *AoF* 35/1 (2008). 10-27.
- M. Weeden, *Kanišite Hittite*, London, 2018.
- Wegner, I. *Hurritisch, Eine Einführung*, Wiesbaden, 2000.
- Hurritisch, Eine Einführung*, 2, überarbeitete Auflage, Wiesbaden 2007.
- Wilhelm, Gernot. *The Hurrians*, Warminster, (English übersetzung von Wilhelm G.) 1982.
- A Hurrian Letter from Tell-Brak*, *Iraq* 53, (1991), 159-168.
- Hurrian, R.D. Woodard (Hrsg), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 2004, 95-118.
- ‘Hurrian’, *The Ancient Languages of Asia Minor*, Cambridge University Press, 2008.

KISALTMALAR

- AfO** Archiv für Orientforschung. Band 3 ff, Berlin, 1926.
- AKT 1** E. Bilgic, H. Sever, C. Gi.inbattI, S. Bayram, Ankara Kültepe Tabletleri I, TTKY VI - 33, Ankara 1990.
- AKT II** E. Bilgiç & S. Bayram, Ankara Kültepe Tabletleri II (- *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VI / 33a*), Ankara, 1995.
- AKT 8** K.R. Veenhof, Kültepe Tabletleri VIII, The Archive of Elamma, son of Iddin-Suen, and his Family (Kt. ş1/k 285-568 and Kt. 92/k 94-187) (= *Türk Tarih Kurumu Ycçytınları v1 / 33f*), Ankara, 2017.
- AKT 10** C. Günbattı, Kültepe Tabletleri X, Anadolu Tüccarlar Sarabunıva ve Peruwa'mn Arşivleri (= *Türk Tarih Kurumu Yayınları v1 / 33h*), Ankara, 2016.
- AnOr** Analecta Orientalia (Roma)
- AO** E. Laroche, Florilegium Anatolica, 1973.
- Ar An** *Archivum Anatolicum* - Anadolu Arşivleri.
- BELLE TEN** Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1937 vd.
- BIN 6** F.J. Stephens, Old Assyrian Letters and Business Documents (=Babylonian inscriptions in the collection o f James B. Nies 6), New Haven, 1944.
- CAD** The Chiago Assyrian Dictionary.
- CCT 1** S. Smith, Cuneiform. Texts from. Cappadocian Tablets in the British Museum, Part I, London, 1921.
- CCT 2** S. Smith, Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, Part II, London, 1924.
- CCT 4** S. Smith, Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets In the British Museum, Part IV, London, 1927.
- CCT 5** S. Smith & D.J. Wiseman, Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, Part V, London, 1956.
- CDA** A Concise Dictionary of Akkadian.
- HW** J. Friendrich , J. Friedrich, Hethitisches Wörterbock, Heidelberg, 1952.
- ICK 1** B. Hrozný, Inscriptions cunéiformes de Kültepe I, Prague, 1952.
- ICK 2** L. Matous & M. Matousovâ, Inscriptions cunéiformes du Kültepe II, Prague, 1962.
- JCS** Journal of Cuneiform Studies, New Haven, 1947 vd.

588 KÜLTEPE METİNLERİNE GÖRE ASUR TİCARET KOLONİLERİ DÖNEMİ'NDE...

- KTS 2** V. Donbaz, Altassyrische Texte und Untersuchungen, Keilschrifttexte in den Antiken-Musees zu Stambul 2, Freiburger altorientalische Studien (FAOS) Beihefte 2, 1989.
- TC 1** G. Contenau, Tablettes Cappadociennes du Louvre (= Textes Cunéiformes, Musée de Louvre 4), Paris, 1920.
- TC 2** F. Thureau-Dangin, Tablettes Cappadociennes, Deuxième Série (=Textes Cunéiformes, Musée de Louvre 14), Paris, 1928.
- TC 3** J. Lewy, Tablettes Cappadociennes, Troisième Série (= Textes Cunéiformes, Musée de Louvre 19-21), Paris, 1935-37.
- TCL 4** Textes Cuneiformes Tablettes Cappadociennes, Paris, 1920.
- TTYK** Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/2	2025	589-606
----------------------------	------	------	---------

THE LAND OF YAMANU (*IAMANU*) IN THE ANNALS OF ASSYRIAN KING SARGON II

Nurgül YILDIRIM*

Makale Bilgisi

Başvuru: 13 Ağustos 2025

Kabul: 17 Ekim 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: August 13, 2025

Accepted: October 17, 2025

Abstract

The annals of Assyrian kings have served as a fundamental source not only for identifying the political elements in Anatolia but also for understanding the historical geography of Anatolia during the Middle Iron Age. From the early stages of this period, the Assyrians established themselves as a significant power, exerting influence not only in Mesopotamia but also across Anatolia and the Eastern Mediterranean. Under Sargon II, Assyria's expansionist policies evolved into an effort to establish a world empire. In this context, Sargon II evaluated every possible scenario in which Urartu and Phrygia, the major obstacles to Assyrian dominance in Anatolia, would not pose a threat. The consolidation of Assyrian control over Central Anatolia was reinforced by maritime connections to the Eastern Mediterranean, and efforts were made to eliminate opposing forces in the region. The people of the land of Yauna/Yamanu (KUR/URU.ia-ú-na-a/ia-am-na-a), mentioned in records of these conflicts, were described as a group attempting to establish a presence in Central Anatolia and a region referred to as the "Western Sea" since ancient times. This study examines the earliest cuneiform records concerning

* Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/ Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: nyildirim@mku.edu.tr ORCID: 0000-0002-4692-2823.

the location of this land in the Eastern Aegean and its potential connection to Yauna/Yamanu-Ionia. The primary source for this analysis is Sargon II's campaign records related to the region.

Keywords: Neo Assyrian, Eastern Aegean, Yavan, Ionia

Asur Kralı II. Sargon Yıllıklarında Yamanu (Iamanu) Ülkesi

Öz

Asur Krallarına ait yıllıklar yalnızca Anadolu'daki siyasi unsurların belirlenmesine değil, aynı zamanda Anadolu'nun Orta Demir Çağı'na ilişkin tarihi coğrafyası adına temel kaynaklardan biri olmuştur. Orta Demir Çağı başlarından itibaren Asurluların önemli bir güç olarak etkileri, sadece Mezopotamya'da değil, Anadolu ve Doğu Akdeniz coğrafyasını da etkilemiştir. Asur'un izlediği yayılcı politika II. Sargon döneminden itibaren bir dünya imparatorluğu kurma yönünde ilerlemiştir. Bu doğrultuda Asur'un Anadolu coğrafyasındaki görece büyük engelleri olan Urartu ve Frig'in bir tehdit unsuru teşkil etmediği her koşul II. Sargon tarafından değerlendirilmiş; Orta Anadolu egemenliği Doğu Akdeniz'den deniz yoluyla da tescillenmiş ve bu coğrafyadaki unsurlar bertaraf edilmeye başlanmıştır. Bu mücadeleye ilişkin kayıtlarda geçen Yauna/Yamanu ülkesi "Batı Denizi" adı verilen bir bölgede ve özellikle Orta Anadolu'da kendilerine oldukça eski bir tarihten itibaren yer açmaya çalışan halklar olarak tanımlanmıştır. Bu ülkenin Doğu Ege konumlandırmasındaki güncel verilerin analizi, Yauna/Yamanu-Ionia eşleşmesi ve kapsamı ile ilgili erken dönem çivi yazılı kayıtların değerlendirildiği bu çalışmada temel kaynağı II. Sargon'un bölgeye ilişkin sefer kayıtları oluşturmuştur.

Anahtar Sözcükler: Yeni Asur, Doğu Ege, Yavan, İyonya

Introduction

Following the collapse of the Hittite Empire, the first major centralized state in Anatolia, the region struggled to maintain both demographic and political unity. At the beginning of the first millennium BC, Anatolia became a fragmented landscape dominated by various political entities, leaving it vulnerable to external threats. During the 8th century BC, emerging centralized structures sought to unify against potential dangers, and by the 7th century BC, many of these groups began coordinating their efforts.

In western Central Anatolia, the Phrygians (Muški) were attempting to assert their presence, while the federative polity of Tabal was expanding southward.¹ Meanwhile, in Eastern Anatolia, the Urartians had advanced to the very borders of Assyria. Beyond their trade interactions, these regional powers were compelled to engage in military alliances due to the prevailing political climate. Assyria, as the dominant force of the period, intensified these challenges, launching military campaigns aimed at securing their submission.²

The collapse of Mitanni, the fragmented political structure of Anatolia as a result of the Sea Peoples' migrations, and the internal turmoil in Egypt, which made it impossible for Egypt to gain influence beyond defending its borders, created an ideal environment for Assyria's expansion and consolidation of power.³ Within this context, Assyrian campaigns targeting Anatolia and the Eastern Mediterranean began taking shape in the early phase of the Neo-Assyrian Kingdom. Over time, these campaigns became a tradition, evolving into an institutionalized expansionist policy, particularly from the reign of Ashur-dan II (934–912 BC) onward.⁴ As part of this policy, Assyria launched numerous expeditions to Anatolia and the Eastern Mediterranean, both for access to resources and for secure trade. The country of Yamanu/Yauna (KUR.ia-am-na-a/ia-ú-na), mentioned in these campaign records⁵, has become the subject of many recent studies regarding both the origins and localization of its people. This term has become a source of

¹ Emilie Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. 2 vols. Princeton: Princeton University Press. 1971, 31; Barnett, Richard. D. "Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age", *CAH II/2*, (1974), 420; Yiğit, Turgut. "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/4, (2000):178; Nurgül Yıldırım, "Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolu Kral Adı Mita/Midas". *Belleten* 86-306, (2022): 471.

² Hayim Tadmor and Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-Pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC)*, Kings of Assyria, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (RINAP I), (Eisenbrauns 2011); Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC)* Netherlands: Culture&History of the Ancient Near East, (2000).

³ Nicholas Postgate, "Assyrian Texts and Fragments," *Iraq* 35, (1973): 30.

⁴ Albert K. Grayson, "Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (954–745 B.C.)", ed. Boardman J, Edwards IES, Hammond NGL, Sollberger E, *The Cambridge Ancient History*, (Cambridge University Press 1982), 242.

⁵ SAA 19 25; SAA 19 26; M. Luukko, *The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah / Nimrud* (State Archives of Assyria19-Helsinki 2012); SAA 6: T. Kwasman and S. Parpola, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh*, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon ((State Archives of Assyria19-Helsinki 1991).

curiosity due to its continuity in ancient history, its association with Ionia⁶, and its widespread distribution across a vast area stretching from Tyre to Cilicia and the Eastern Aegean. Mentioned in Egyptian sources before Assyrian records, Yamanu was also recorded in Babylonian, Persian, and Hellenistic sources after Assyrian records.⁷ The study, which is shaped by the campaign records of Sargon II (721-705 BC), the primary source that enables the localization of Yamanu, also includes post-Assyrian records for philological support. These records are evaluated as early records that allow for both the political landscape of the period and the identification of active elements in maritime trade. This study, which analyzes the philological claims and archaeological inventory regarding the pairing of Yamanu/Yauna and Ionia, aims to reveal a general geographical distribution area for the Yamanu country and its people by utilizing current evaluations.

Politics towards the West of the Anatolia and Eastern Mediterranean an Overview of the Neo-Assyrian Period

The rise of Assyrian power in Mesopotamia and its early expansionist efforts can be traced back to 934 BC.⁸ From the reign of Ashur-dan II onward, territorial expansion became a systematic policy, reaching the Habur region during the time of Adad-Nirari II (911-891 BC). One of the main strategies of this period was the control of important trading stations. During the reign of

⁶ Richard B. Brown, "Greeks in Assyria: Some Overlooked Evidence", *The Classical World*, 77/5 (1984): 300-303; Jonh Brinkman, "The Akkadian Words for 'Ionia' and 'Ionian'", *Daidalikon: Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S. J.*, ed. R. F. Sutton, (1989): 53–72; Robert Rollinger, "Near Eastern perspectives on the Greeks", ed. G. Boyes-Stones, B. Graziosi and P. Vasunia, *The Oxford Handbook of Hellenic Studies* (Oxford 2009): 38; Rosalinde Kearsley, "Greeks Overseas in The Eighth Century BC: Euboeans, Al Mina and Assyrian Imperialism". ed. G. Tsatskheladze, *Ancient Greeks West and East*, (Leiden: Brill 1999): 118; Karen Radner and Vacek, "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek presence on the Syrian Coast in the Second Half of the Eighth century BC: A Reassessment of Two Letters from the Nimrud Correspondence". *The Journal of Hellenic Studies*, 142, (2022): 67.

⁷ Philip. C. Schmitz, "Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus" *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 61, (2009): 131; Robert Rollinger, "Überlegungen zur Frage der Lokalisation von Javan in neuassyrischer Zeit", *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007): 63; Radner and Vacek, "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek presence on the Syrian Coast in the Second Half of the Eighth century BC: A Reassessment of Two Letters from the Nimrud Correspondence", 68.

⁸ Karen Radner, "Asur Kenti ve Asur Krallığı Tarihine Genel Bakış". *Asurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (ed.) K. Köroğlu, S. F. Adalı, Tüpraş Anadolu Uygurlukları Serisi 7, Yapı Kredi Yayınları, (İstanbul 2018), 12.

Ashurnasirpal II (883-859 BC), the Assyrians pursued western expansion, seeking access to the Mediterranean. This period saw the conquest of valuable regions that would require prolonged military efforts to maintain control. Assyrian dominance eventually extended to a vast region reaching as far as the Persian Gulf. To secure this control, the southern Anatolian and Eastern Mediterranean routes frequently utilized during the reign of Ashurnasirpal II became strategic pathways for future campaigns. The expeditions of Ashurnasirpal II along the Eastern Mediterranean followed the course of the Orontes River, reaching as far as Tyre, Sidon, and Byblos.⁹ Many captive people captured during these expeditions were subjected to a kind of selection process and employed for Assyria. Assyrian inscriptions, both within royal palaces and on stelae erected in conquered cities, mention that these captives were transported to Kalhu (Nimrud).¹⁰ Historical records indicate that the relocated population included skilled artisans and craftsmen from regions such as Patina, Bit-Adini, Carchemish, and Que, who were selected to serve in Assyrian economic and cultural activities. Historical records detailing these campaigns describe a grand inauguration ceremony held by Ashurnasirpal II for his capital, attended by envoys from Patina, Tyre, Sidon, Gurgum and Melid.¹¹ The event hosted a remarkable 69,574 guests, reflecting the splendor of Assyrian rule. Following Ashurnasirpal II reign, his son, Shalmaneser III (859-824 BC), continued the expansion into Anatolia and the Eastern Mediterranean, launching frequent military campaigns aimed at solidifying Assyrian control over the region.¹² A main tactic during this period was the large-scale relocation of populations, a method commonly used in antiquity to exert dominance.

Campaign records and inscribed stelae from reign of Shalmaneser III provide extensive insights into the historical landscape of Anatolia and the

⁹ RIMA 3, 70; Nurgül Yıldırım, “Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığının’dan Unqi Krallığı’na Antakya ve Amik Ovası’nın Tarihsel Süreci”. *Belleten* 80-289 (2016): 705.

¹⁰ John D. Hawkins, “The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period”, ed. M. Liverani, *The Neo-Assyrian Geography*. (Roma 1995), 94; Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC)* Netherlands: Culture&History of the Ancient Near East, 2000, 278.

¹¹ RIMA 3 70, 145; D. John Wiseman, “The New Stele of Assurnasirpal II”, *Iraq* 14, (1952): 24-44.

¹² Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu*, İş Bankası Yayınları, (İstanbul 2013), 140; Yıldırım, “Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığının’dan Unqi Krallığı’na Antakya ve Amik Ovası’nın Tarihsel Süreci”. 706.

Eastern Mediterranean.¹³ However, after his death, Assyria faced internal uprisings, particularly from vassal states near the Assyrian heartland. This period of instability clarified why Assyria had not pursued further advances west of Urartu it had lost its grip over central and western Anatolia and lacked the necessary strength to reclaim it. Assyria's resurgence came under Tiglath-Pileser III (744-727 BC), whose initial actions focused on reclaiming lost territories and countering anti-Assyrian alliances in northern Syria and southern Anatolia. As part of this effort, he launched campaigns against Patina, Hamath, Şimirra and Gurgum, enforcing Assyrian rule over main territories. During his reign, Assyria secured vital trade ports, reinforcing its commercial dominance across the Levant. A particularly significant record from this period mentions Ahta, a port considered a gateway to the eastern Aegean for the Assyrians. Ahta, identified as a trade port and a source of boxwood under the reign of Tiglath-Pileser III, is recorded as a *bit-kāri* a term used to denote strategic centers of commerce, royal depots, and military fortifications within the Assyrian administrative system.¹⁴ These centers played a crucial role in consolidating Assyrian control and were pivotal in the region's civil, military, and financial networks. Based on the inscriptions, Ahta has been investigated near Mount Sapuna and Mount Kılıç (Kasios).¹⁵ The accepted location for Ahta is the region between Mount Kılıç and the Amanus Mountains, corresponding to the port settlement known as Al Mina (Sabuniye/Samandag).¹⁶ This geographical localization has been deemed accurate based on archaeological evidence found in the area. Archaeological excavations at Al Mina have revealed pottery dating to the 10th to 7th strata,

¹³ RIMA 3, A.0.102.3-Col I; RIMA 3, A.102.2. I:16. Albert T. Olmstead, "Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian Power", *JAOS* 41, (1921): 351.

¹⁴ Simo Parpola, *The Correspondence of Tiglath-Pileser III from Calah/ Nimrud, State Archives of Assyria*, Vol. XIX, (Netherlands 2012), 35; Nurgül Yıldırım, "Eski Doğu Akdeniz'de Bir Krali Liman 'Al-Mina'", *Archivum Anatolicum* 13/2, (2019): 186.

¹⁵ Nicholas L. Wright, "Seleukos, Zeus and the Dynastic Cult at Seleukeia in Pieria". ed. K. Erickson, *The Seleukid Empire 281-222 BC: War Within the Family*, (United Kingdom 2018): 83; Nurgül Yıldırım, "Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Eski Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağ". *CEDRUS-Akdeniz Uygurlukları Araştırma Dergisi*, 10(1), (2022): 2.

¹⁶ Michael C. Astour, "Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A Study in Historical Topography", *Journal of Near Eastern Studies* 22/4, (1963): 223; Nadav Na'aman "Ra'shu, Re'si-şuri, and the Ancient Names of Ras Ibn Hani". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 334, (2004): 33-39; Yıldırım, "Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Eski Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağ", 8.

including Greek, Euboean, Levantine, Cypriot and Phoenician styles.¹⁷ These findings suggest that Greek and Phoenician settlers not only traded but also possibly formed political alliances against Assyria.¹⁸ However, finds from the 6th layer, dated to the late 8th century BC, show that Assyria had consolidated control over the region and that commercial activity shifted northward from the Levant to Anatolia. Another important corridor between the Levant and Anatolia, apart from Ahta, was Que (Cilician plain). Excavations at this center, where sea peoples are thought to have settled at an earlier stage than previously thought, have yielded traces of imported Greek ceramics dating to approximately the 9th century BC.¹⁹ In addition to the similarities between the archaeological inventory recovered from Que and Cyprus and Al-Mina, it has been understood that Greek colonies continued to exist in the mountainous Cilicia (*Hilakku*), relatively remote from Assyrian rule, until the mid-8th century BC.²⁰ Archaeological data indicate that the Levant-Cyprus and Que, the most important corridor carrying Assyria to the Mediterranean and northwest, were subject to significant commercial activity by sea peoples/Greek/Mycenaean colonists. Sources from this period in Anatolia and the Eastern Mediterranean, where trade, migration, and the local population formed a highly complex demographic show that, in addition to Greek and Egyptian merchants, local elements from southern Anatolia (the Hatti region) and northern Damascus, such as the Hittites/Luwians and Semitic groups (Arameans, Phoenicians, Hebrews) were involved in commercial activities. This indicates a diverse demographic and trade network.²¹ The land and people of Yauna, which appear in Assyrian records dating to this complex political and demographic period, are first recorded in a letter written by

¹⁷ Ran Zadok, "Geographical and Onomastical Notes," *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 8, (1976): 125; Rosalinde Kearsley, "Greeks Overseas in The Eighth Century BC: Euboeans, Al Mina and Assyrian Imperialism". (ed) G. Tsetschladze, *Ancient Greeks West and East*, (Leiden: Brill 1999): 118.

¹⁸ John Boardman, "The Excavated History of al Mina", *Ancient Greeks West and East II*, (1999): 149.

¹⁹ John D. Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, (Indiana University 1987), 62.

²⁰ Bing, *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, 62; Levent Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3 BIA Monography* 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, (1994): 301-306. Nurettin Arslan, "Kilikya Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu", *OLBA* 4, (2001): 3.

²¹ Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmanesser III (859-824 BC)* Culture&History of the Ancient Near East, (Netherlands 2000) 56; Nurgül Yıldırım, "Eski Doğu Akdeniz'de Bir Krali Liman 'Al-Mina'", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 13/2, (2019): 187.

Tiglath-Pileser III. Letters dating to the reign of Tiglath Pileser III regarding Assyria's struggle for supremacy in the Eastern Mediterranean are revealing from both political and historical-geographical perspectives. A record of the expedition against pirate attacks by Šimirra, which was understood to be a kingdom under Assyria, mentions that Yauna (KUR.*ia-ú-na-a*)²² were the first to escape from the pirate lands. Focusing on the word Ionia, this record provides an evaluation of the word in terms of its etymology and continuity.²³ In this word analysis was taken into account the Akkadian "-a-u" vocals' equivalent as "-aw" in Greek.²⁴ The word's etymology and localization suggestions have led to the examination of earlier sources than Assyrian records and the search for words parallel to the Yauna-Ionia pairing. Consequently, the Egyptian words "iwnj", dating from the mid-1400s BC, and "i-ja-wo-ne" from Knossos sources, have been accepted as referring to the land of Ionia.²⁵ Another record that could provide insight into the Yamanu-Ionia conjunction and its location is the spelling "khvt ymn" in a source written in the Ugaritic alphabet. It has been suggested that the "ymn" in the text is used to describe the land of the Bekaa Valley.²⁶ Although the etymological structure of the pairing of Yauna and Ionia is relatively clear, the most comprehensive information regarding localization suggestions for

²² SAA 19 25, KUR.*ia-ú-na-a-a*; Karen Radner and Vacek, "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek presence on the Syrian Coast in the Second Half of the Eighth century BC: A Reassessment of Two Letters from the Nimrud Correspondence". *The Journal of Hellenic Studies*, 142, (2022): 69.

²³ The Greek Ἰά(φ)ορεός, which is associated with the word *Iaunaya* and is accepted in the scholarly world, is the equivalent. Robert Rollinger, 'Überlegungen zur Frage der Lokalisation von Jawan in Neuassyrischer Zeit', *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007): 66.

²⁴ Robert Rollinger, "Zur Bezeichnung von 'Griechen' in Keilschrifttexten," *RA* 91 (1999):169; Philip. C. Schmitz, "Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus" *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 61, (2009): 130.

²⁵ For the Kom el-Hettan Inscription from the reign of Amenhotep III, see Peter W. Haider, 'War ein "Gross-Ionien" tatsächlich um 1360 v. Chr. In Westkleinasien existent? Eine kritische Analyse zu den Lesungen und Identifizierungen der jüngst entdeckten topographischen Namenslisten aus der Regierungszeit Amenophis' III.', *Klio* 90, (2008):294; Fahri Işık, 'Über den anti-antolischen Reflex: zur Lokalisation von Gross-Ionien und Datierung der Königsstele von Karakuyu. Luwische Existenz im früheisenzeitlichen Kaystrostal', ed. E. Dündar, Ş. Aktas, M. Koçak and S. Erkoç, *LYKIARHISSA: Havva İşkan'a Armağan* (Istanbul 2016): 397; Radner and Vacek, "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek presence on the Syrian Coast in the Second Half of the Eighth century BC: A Reassessment of Two Letters from the Nimrud Correspondence", 74.

²⁶ Mario Liverani, *Storia di Ugarit* (Rome 1962), 52.

Yauna/Yamanu borders and distribution area is found in the records of Sargon II.

1. The scope of the word *Yamanu* in the Sargon Annals

During Sargon II's reign, Assyria pursued a systematic expansionist policy to the West, implementing this strategy with unprecedented rigor. To prevent access to Anatolia from the West, Assyria not only launched violent military campaigns but also engaged in diplomacy, as indicated by contemporary texts. The first strategy of Sargon II in the context of Anatolia was to prevent a coalition that could form between the Muški (Phrygians) and Urartu against Assyria.²⁷ In this context, the correspondence between Assyrian governors and messengers in Anatolia became a primary source for understanding diplomatic efforts and scope of these relations. The letter (ND 2759) written by Sargon II to his governor in Que, which formed the key point in his passage from Mesopotamia to the west of Anatolia helped clarify the delicate political balance between the Anatolian kingdoms and Assyria.²⁸ The military cooperation between Muški-Tuana-Urartu was considered a strong coalition that represented a major obstacle to Assyrian expansion into Western Anatolia. The dissolution of this alliance was largely facilitated by the military support of the Que kingdom's base and commanders, as well as the weakening of the Anatolian kingdoms under the threat of the Cimmerians. In the opening lines of the letter²⁹, it is mentioned that the envoys of Urikki/Urik of Que, sent to the Urartian king, were handed over to the Assyrian governor by the Muški king, indicating that the Muški had adopted a pro-Assyrian political stance. The reasons for this shift included, primarily, the Cimmerian threat and the

²⁷ Emilie Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. 2 vols. Princeton University Press. (Princeton:1971): 34; Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler". *An-Ar (Anadolu Araştırmaları)* 4-5, Edebiyat Fakültesi Basımevi, (1977): 236.

²⁸ Giovanni Lanfranchi, "Sargon Letter to Aššur-šarru-ušur: An Interpretation", *SAAB III*, (1988): 59; Mehmet Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 48, (2010): 70; Nurgül Yıldırım, II. Sargon'un Aššur-Şarru-Uşur'a Mektubu (Nd 2759) Kapsamında MÖ 8. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 8 (2017): 244.

²⁹ Kurt, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", 72; Yıldırım, II. Sargon'un Aššur-Şarru-Uşur'a Mektubu (ND 2759) Kapsamında MÖ 8. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme, 246.

political pressure from smaller kingdoms in the region, which had been fully incorporated into Assyrian rule. During this period, Sargon's 8th campaign, which targeted Urartu and its neighboring regions, is recorded as having significantly diminished Urartu's status as a regional power. By establishing relative superiority in Anatolia, the traditional route was followed and efforts were made to strengthen dominance in the Levant. The threats in the Levant can be summarized as rebellions by vassal kingdoms or invasion attempts by maritime colonists/pirates. Sargon's encounter with invading seafarers, known from the Tiglath-Pileser period, dates to this period; these invaders, previously recorded as Yauna (KUR.*ia-ú-na-a-a*), are recorded as Yamanu (KUR.*ia-am-na-a-a*) in Sargonian records. This spelling shift has been attributed to the language's choice between the Neo-Assyrian and Neo-Babylonian spelling traditions.³⁰ The effects of this spelling shift on the word's scope must first be analyzed in the records of Sargon II. In royal records from 715 BC, the Yamanu were defeated in Tyre and Cilicia, where they attempted to establish dominance in the Mediterranean. The records describe the Yamanu as ancient people in their lands in the middle of the sea:

“117b–120a) In ord[er to conquer the *ia-am-na-a*, whose is situated [in the] m[iddle of the s]ea (and) who from the dis[tant] pa[st] had killed pe[ople of the city Ty]re (and) [of the land] Que (Cilicia) and I went down to the sea [in ship]s ... against them and struck (them) down with the sword, (both) young (and) I conquer[ed] the cities Ḫa[r]rua, Ušnanis, ḫer (and) Qumas[i] of the land Que that Mitâ, king of the land Musku, had t[ak]en away, (and) I plundered them...”³¹

These references suggest that the Yamanu people had taken control of the land previously inhabited by other groups, and that this process had a long history. The records also indicate that the Yamanu, being a seafaring people, had settled in the region at an early date. Another passage mentions that the Yamanu displaced the populations of various territories they invaded,

“15–18a) [Moreover], I plundered the city Šinuḫtu, the city Samaria, and all of the land Bīt-Ḫumria (Israel). I caught the *ia-am-na-a* who (live in) the middle of the *a-bar-ma* Western Sea like fish and [depo]rted

³⁰ Robert Rollinger, ‘Überlegungen zur Frage der Lokalisation von Jawan in neuassyrischer Zeit’, *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007): 65; Radner and Vacek, ‘The settlement of Yauna, ‘Ionian’ identity and the Greek presence on the Syrian coast in the second half of the eighth century BC: a reassessment of two letters from the Nimrud correspondence’. 72.

³¹ SAA 19 26; KUR *ia-man-na-a*/ KUR.*ia-am-na-a*; RINAP 2, 001/117b: LÚ.*ia-am-na-a-a*.

(the people of) the lands Kasku, Tabal, (and) H̄ilakku. I drove out Mitâ (Midas), king of the land Musku...”

The relevant lines of the text refer to the Yamanu living in the middle of the sea and being a threat to the populations in the Tabal settlements. However, it also states that the Yamanu extended their invasion as far as Gurgum (modern-day Kahramanmaraş) and were part of seven kingdoms without centralized authority. This information is noted in another inscription from Sargon II,

“^{24-30a} who plundered the city Šinuhtu; who drove Mitâ (Midas), king of the land Musku; who brought back (to Assyrian control) the fortress(es) of the land Que (Cilicia) that had been taken away (by the enemy); who caught the *ia-am-na-a* who (live in) the middle of the sea like fish; who deported Gunzinānu of the land Kammanu and Tarḫulara of the land Gurgum, who took away all of their lands, and made (them part of) the territory of Assyria; who subjugated seven kings of the land *ia-am-na-a* region of the land *ia-ad-na-na*/Adnana (Cyprus) — whose abode is situated at a distance of seven days (journey) in the middle of the Western Sea...”³²

As stated in this text, the term "Western Sea" is used in reference to the land of Yamanu-Ionia and there is mention of their distance from Que. When Que's route through the Eastern Mediterranean reaches Phoenicia, the "sea in the middle" clearly brings Cyprus to mind. However, Cyprus is recorded as "KUR. *ia-ad-na-na*" in Assyrian texts.³³ Moreover, the proximity of Yadnana to the Adana region is also referenced in other Assyrian records. An important point to note here is the etymological and geographical

³² RINAP 2, 076- 043/21, KUR.*ia-am-na-a-a*; It's worth noting that Yamani, mentioned as the king of Ashdod in a record of a campaign by Sargon II (711 BC) to the port cities of the Eastern Mediterranean, is also described in the same record as a soldier of the lower class (*hupšu*). (RINAP 082, 8b) The information in this record by Sargon that the Hittites were beset by evil and that they dethroned their king and installed Yamani (LÚ.*ia-ma-ni*) in his place is significant in informing Assyria's perception of Hittite territory. While the word Yamanu is not directly linked to the country's name, it must be an important record supporting the association between the Yamanu people and Cilicia in the post-Assyrian period Richard B. Brown, "Greeks in Assyria: Some Overlooked Evidence", *The Classical World*, 77/5 (1984): 300; T. C. Mitchell, "Tiglat-Pileser III and Assyrian Threat", ed. John Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, *The Cambridge Ancient History 3*, (CAH III-Cambridge 1992), 350-351.

³³ SAA 19, 26; Karen Radner, "The Stele of Sargon II of Assyria at Kition: A Focus for An Emerging Cypriot Identity?", *Interkulturalität in der Alten Welt*, (2010): 431; Nurgül Yıldırım, "The Rich Trade Center of the Mediterranean" Alashiya and Yadnana" in the Cuneiform Memory". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 164, (2020): 41-52.

commonality of Yادنانا with the dnn (Danuna).³⁴ This commonality is thought to be closely related to the Yamanu people, particularly given the population mobility and commercial interaction between the Eastern Aegean and Eastern Mediterranean after 1200 BC. There is a strong claim for the localization of Yamanu as colonists or pirates along the Cilician coast in the Eastern Aegean, which is supported not only by Assyrian records but also by archaeological data.³⁵ This weakens the limited localization of Yادنانا, which is defined as Kition and its surroundings.³⁶ Like most other Levantine port cities, Yادنانا was inhabited by seafaring peoples. Given its extensive commercial activity and location, Yادنانا must have been a central port between Cilicia, the port cities of southern Syria, and the Eastern Aegean. Yamanu, accessed by Mesopotamia via the Eastern Mediterranean, developed its importance even after the Assyrian period. Sargon's campaigns to establish his dominance in Anatolia, the Eastern Mediterranean ports, and the hinterland, which he described as "the land in the midst of the sea" suggest a central location. The people of this land, however, engaged in colonial activities primarily throughout the Levant. The Yamanu in Sargon's records must have served as a basis for the localization of this land, that is, its center. This word persisted in Assyrian records even after Sargon. This continuity also demonstrates the continued existence of Assyria's political sphere of influence and expansionist policies. However, during the reign of Sargon's son, Sennacherib (704-681 BC), who became king of Assyria after Sargon, political borders were redefined due to changing political actors and demographic structures. The regional power of the Phoenician and Aramean elements, which gained strength, was somewhat increased. A major rebellion broke out in Que (696 BC), which Assyria used as a center for port cities in Anatolia and the west, strengthening Assyria's dominance in the region. The reference to Yauna (KUR.*ia-ú-na*) in the record regarding this rebellion proves

³⁴ Radner, "The Stele of Sargon II of Assyria at Kition: A Focus for An Emerging Cypriot Identity?", 431; A. T. Reyes, "Notes on Iron Age Kingdoms of Cyprus", *BASOR* 308, (1997): 65-68; Yıldırım, "The Rich Trade Center of the Mediterranean" Alashiya and Yادنانا" in the Cuneiform Memory", 46.

³⁵ John Brinkman, "The Akkadian Words for 'Ionia' and 'Ionian'." In *Daidalikon: Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S. J.*, ed. R. F. Sutton, (1989): 54; Radner and Vacek, "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek presence on the Syrian coast in the second half of the eighth century BC: a reassessment of two letters from the Nimrud correspondence", 67.

³⁶ Radner, "The Stele of Sargon II of Assyria at Kition: A Focus for An Emerging Cypriot Identity?", 431; For information on Cyprus in the Middle-Late Iron Age, see Maria G. Amadasi Guzzo and Zamora López, "L'archivio fenicio di Idalion: stato della ricerca", *Semitica et Classica* 9, (2016): 187.

that Ionian colonists continued their activities in the region.³⁷ It has been discussed above that the "land in the midst of the sea" mentioned in Sargon's records for Yamanu may have been used to describe a royal center. The record, which notes that this center should not have been far from Cyprus (Yadnana) and Cilicia (Que), and which highlights a similar feature, is clarified by the record dating to the reign of Esarhaddon (680-669 BC).³⁸ The country written as Yaman (URU.*ia-man-a-a*) in this record also demonstrates significant proximity to the Que region. It should also be noted that the gradual westward expansion of colonies/ports in this region (Cilicia thracia) can be interpreted as an attempt to be closer to the center. It has been argued that the word Yamanu, which persists in the records of the region's rulers following Assyrian sources, is of Luwian origin and was spoken by the Que people.³⁹ Post-Assyrian records, such as those recorded as LÚ.*ia-man-na-a* in Babylonian⁴⁰ "iauna" in Persian sources "iavan/Ywn in Aramaic and "Ionia in Homeric quotes⁴¹ indicate that the peoples of the region were dispersed both on land and along the coast, thus identifying a decentralized, scattered seafaring people in the area extending from the Eastern Aegean to northern Greece. It should be considered that this people, according to Sargon's sources, may have been ancient Eastern Aegean people engaged in colonial activities, particularly in the Levant, where Que and the region west of Que had central settlements.

³⁷ For the Babylonian historian Berossus and other Greek quotations, see Leonard W. King, "Sennacherib and the Ionians", *The Journal of Hellenic Studies*, 30 (1910): 327-335.

³⁸ RINAP 3, 020/6: "I gave] orders [to sailors of] the cities Ty[r]e (and) [Sidon, (and) the land *Ia-am]na-a-a*², [whom I had captured..." RINAP 4, 60/9b: ⁹⁻¹¹"I wrote to all of the kings who are in the midst of the sea, from *Yadnana* (Cyprus) (and) *Ionia* to Tarsus (*Tarsi*), (and) they bowed down at my feet..."

³⁹ Schmitz, "Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus", 130.

⁴⁰ Robert Rollinger, "Überlegungen zur Frage der Lokalisation von Jawan in neuassyrischer Zeit", *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007): 63; Robert Rollinger, 'Near Eastern perspectives on the Greeks', ed. G. Boyes-Stones, B. Graziosi and P. Vasunia, *The Oxford Handbook of Hellenic Studies* (Oxford 2009): 36.

⁴¹ For information on whether this expression, which appears in a commercial record dating back to the reign of Nebuchadnezzar II (605-562 BC), might refer to a merchant from Cilicia, see Richard B. Brown, "Greeks in Assyria: Some Overlooked Evidence", *The Classical World*, 77/5 (1984): 300; John Brinkman, "The Akkadian Words for 'Ionia' and 'Ionian'." *Daidalikon: Studies in Memory of Raymond V. Schoder*; S. J., ed. R. F. Sutton, (1989): 56; Radner and Vacek, "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek Presence on the Syrian Coast in the Second Half of the Eighth Century BC: A Reassessment of Two Letters from the Nimrud Correspondence", 69.

Conclusion

The commercial and cultural contact in the Eastern Aegean region during the Middle Iron Age dates back to an earlier phase than previously believed, and a long-standing tradition of commercial activities has been identified both philologically and archaeologically. Assyrian records, within the limited information they provide about the Ionian people or their country, describe them as a seafaring people and also mention that this group made incursions into the interior of Anatolia, extending back to earlier periods. Records of Assyrian King Sargon II particularly highlight Cilicia and Phoenicia as transitional points or corridors between the Eastern Aegean and the Mediterranean. These areas are also important for Assyria's access to regions beyond Anatolia by land. When examining the peoples that were subjected to the invasions of this seafaring group, it is noted that, except for Tyre, the majority of the affected areas were in West-southern Anatolia. The etymological analysis of the word used to define the Yamanu (KUR.*ia-am-na-a*) and its people indicates that the m/n and -a-u/-aw change is particularly influenced by the ancient Greek writing tradition. This fundamental structure in the usage of Yauna (KUR.*ia-ú-na-a*) further attests to the close relationship between the term and Ionia. However, localization requires an increase in the period's trade network and archaeological data. The current literature discussed in this study also point to an unclear route oriented to northern Syria and the Eastern Aegean. Assyrian records clearly indicate that Yadanana was an important port for transportation to the Eastern Aegean. The origin and trade relations of both Yadanana and Yamanu with Cilicia provide evidence for this. Considering the distribution of sea peoples according to Assyrian records and their archaeological distribution area, their presence becomes clear in both Aegean and Eastern Mediterranean port cities. The sea peoples of the Eastern Aegean in region west of Yadanana, which formed many port cities of various sizes must have been referred to as Yamanu. According to the annals of Sargon II and later records related to KUR.*ia-ma-nu*, it should be considered that the people, who initially spread over a rather wide geography (Levant-Southern Anatolia-Eastern Aegean), may have identified with the people in a relatively more restricted area (northwest of Cyprus) over time. The Esarhaddon-era records clarify that the term "land in the middle of the sea" in Sargon's records for Yamanu was used not only as a geographical designation but also to describe important port settlements. Therefore, this term specifically designates a central region in the case of Yamanu. Considering the historical continuity of the word, this region particularly refers to the southern Eastern Aegean. It is understood that the seafaring people of this region colonized,

particularly in Cilicia and Cyprus, as part of their commercial activities, and that their aim was to strengthen their colonies in the Levant.

BIBLIOGRAPHY

- Arslan, Nurettin. “Kilikya Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu”, *OLBA* 4, (2001): 1-16.
- Amadasi Guzzo, Maria and Zamora López. “L’archivio fenicio di Idalion: stato della ricerca”, *Semitica et Classica* 9, (2016): 187-193.
- Astour, Michael C. “Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A Study in Historical Topography”, *Journal of Near Eastern Studies* 22/4, (1963): 220-224.
- Barnett, Richard. D. “Phrygia and The People of Anatolia in Iron Age”, *CAH* II/2, (1974): 420-431.
- Bing, John D. *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, Indiana University. 1987.
- Boardman, John. “The Excavated History of al Mina”, *Ancient Greeks West and East II*, (1999): 131-165.
- Brinkman, Jonh. “The Akkadian Words for 'Ionia' and 'Ionian'”, in *Daidalikon: Studies in Memory of Raymond V. Schoder*, S. J., ed. R. F. Sutton, (1989): 53-72.
- Brown, Richard B. “Greeks in Assyria: Some Overlooked Evidence”, *The Classical World*, 77/5 (1984): 300-303.
- Çilingiroğlu, Altan. “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”. *An-Ar* (Anadolu Araştırmaları) 4-5, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, (1977): 235-271.
- Grayson, Albert K. “Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (954-745 B.C.)”, ed. Boardman J, Edwards IES, Hammond NGL, Sollberger E, *The Cambridge Ancient History*, (Cambridge University Press 1982), 238-281.
- Haider, Peter W. ‘War ein “Gross-Ionien” tatsächlich um 1360 v. Chr. In Westkleinasien existent? Eine kritische Analyse zu den Lesungen und Identifizierungen der jüngst entdeckten topographischen Namenslisten aus der Regierungszeit Amenophis’ III.’, *Klio* 90, (2008): 291-306.
- Haspels, Emilie. *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. 2 vols. Princeton: Princeton University Press. 1971.
- Hawkins, John, D. “The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period”, in M. Liverani (ed.) Roma: *The Neo-Assyrian Geography* 1995.
- Işık, Fahri. ‘Über den anti-anatolischen Reflex: zur Lokalisation von Gross-Ionien und Datierung der Königsstele von Karakuyu. Luwische Existenz im

- früheisenzeitlichen Kaystrostal', ed. E. Dündar, Ş. Aktas, M. Koçak and S. Erkoç, *LYKLARHISSA: Havva İşkan'a Armağan* (İstanbul 2016): 395–430.
- Kearsley, Rosalinde. "Greeks Overseas in The Eighth Century BC: Euboeans, Al Mina and Assyrian Imperialism", (ed.) G. Tssetskhladze, *Ancient Greeks West and East*, Leiden: Brill, (1999): 109-132.
- King, Leonard W. "Sennacherib and the Ionians", *The Journal of Hellenic Studies*, 30 (1910): 327-335.
- Kuhrt, Amelie. *Eskiçağda Yakındoğu*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.
- Kurt, Mehmet. "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 48, (2010): 69-88.
- Lanfranchi, Giovanni. "Sargon Letter to Aşur-şarru-uşur: An Interpretation", *SAAB* II/I, (1988): 59-64.
- Liverani, Mario. *Storia di Ugarit* (Rome 1962).
- Mitchell, T. C. "Tiglat-Pileser III and Assyrian Threat", ed. John Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, *The Cambridge Ancient History* 3, (Cambridge 1992), 322-371.
- Na'aman, Nadav. "Ra'shu, Re'si-şuri, and the Ancient Names of Ras Ibn Hani". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 334, (2004): 33-39.
- Olmstead, Albert T. "Shalmaneser III and the establishment of the Assyrian Power", *JAOS* 41 (1921): 354-382.
- Parpola, Simo. *The Correspondence of Tiglath-Pileser III from Calah/ Nimrud*, Netherlands: State Archives of Assyria, Vol. XIX, 2012.
- Postgate, Nicholas. "Assyrian Texts and Fragments," *Iraq* 35, (1973): 21-34.
- Radner Karen- A. Vacek. "The settlement of Yauna, 'Ionian' identity and the Greek presence on the Syrian coast in the second half of the eighth century BC: a reassessment of two letters from the Nimrud correspondence". *The Journal of Hellenic Studies*, 142, (2022): 65-99.
- Radner, Karen. "Asur Kenti ve Asur Krallığı Tarihine Genel Bakış". *Asurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (ed.) K. Köroğlu, S. F. Adalı, Tüpraş Anadolu Uygarlıkları Serisi 7, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (2018): 12-27.
- _____. "The Stele of Sargon II of Assyria at Kition: A Focus for An Emerging Cypriot Identity?", *Interkulturalität in der Alten Welt*, Harrossowitz Verlag, Weisbaden (2010): 429-448.
- Reyes, A. T. "Notes on Iron Age Kingdoms of Cyprus", *BASOR* 308, (1997): 65-68.
- Rollinger, Robert. "Zur Bezeichnung von 'Griechen' in Keilschrifttexten", *RA* 91 (1999):167-72.

- _____. “Near Eastern perspectives on the Greeks”, ed. G. Boyes-Stones, B. Graziosi and P. Vasunia, *The Oxford Handbook of Hellenic Studies* (Oxford 2009): 32–47.
- _____. ‘Überlegungen zur Frage der Lokalisation von Jawan in neuassyrischer Zeit’, *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007): 63-90.
- _____. Assyria and the Far West, (ed) E. Frahm, *A Companion to Assyria*, London: John Wiley & Sons Pres. (2017): 275-285.
- RINAP 2: Frame, G. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Project, 2019etc.
- RIMA 3: Grayson, Albert Kirk. Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Toronto. 1966etc.
- SAA 6: State Archives of Assyria 6, T. Kwasman and S. Parpola, Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon, Helsinki 1991.
- SAA 19: State Archives of Assyria, M. Luukko, The Correspondence of Tiglath-Pileser III and Sargon II Helsinki 2012.
- Schmitz, Philip. C. “Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus” *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 61, (2009): 127-131.
- Tadmor, Hayim and Yamada, Shigeo. *The Royal Inscriptions of Tiglath-Pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (RINAP I), Eisenbrauns 2011.
- Wright, Nicholas L. “Seleukos, Zeus and the Dynastic Cult at Seleukeia in Pieria”. ed. K. Erickson, *The Seleukid Empire 281-222 BC: War Within the Family*, (United Kingdom 2018): 83-100.
- Yamada, Shigeo. *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC)* Netherlands: Culture&History of the Ancient Near East, 2000.
- Yıldırım, Nurgül. “Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığın’dan Unqi Krallığı’na Antakya ve Amik Ovası’nın Tarihsel Süreci”. *Belleten* 80-289 (2016): 701-18.
- _____. “II. Sargon’un Aşşur-Şarru-Uşur’a Mektubu (Nd 2759) Kapsamında MÖ 8. Yüzyılda Anadolu’nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.8 (2017): 243-254.
- _____. “Eski Doğu Akdeniz’de Bir Krali Liman ‘Al-Mina’, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 13/2, (2019): 185-201.
- _____. “The Rich Trade Center of the Mediterranean” Alashiya and Yadanana” in the Cuneiform Memory”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 164, (2020): 41-52.
- _____. “Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi’den Kasios’a Eski Doğu Akdeniz’in Tanrılar Dağı “Kılıç Dağ”. *CEDRUS-Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 10(1), (2022): 1-21.
- _____. “Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolulu Kral Adı Mita/Midas”, *Belleten* 86-306, (2022): 469-98.

- Yiğit, Turgut. "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/4, (2000): 176-189.
- Zadok, Ran. "Geographical and Onomastical Notes," *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 8, (1976): 124-136.
- Zoroğlu, Levent. "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3 BIA Monography* 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, (1994): 301-306.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/2	2025	607-637
----------------------------	------	------	---------

KAPPADOKIA EYALETİ'NİN KURUCU VALİSİ QUINTUS VERANIUS VE FAALİYETLERİ (MS 18-19) ⁽¹⁾

Şenol YURDAKUL*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Haziran 2025

Kabul: 22 Kasım 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi (Research article)

Article Info

Received: June 30, 2025

Accepted: November 22, 2025

Öz

Kappadokia Krallığı'nın son yöneticisi Arkhelaos'un, 17 yılında İmparator Tiberius tarafından Roma'ya çağırılması, Anadolu tarihi açısından yeni bir gelişmeyi ifade etmektedir. Zira Arkhelaos'un Roma'da sebebi bilinmeyen ölümünün ardından, sahibi olduğu topraklar üzerinde provincia Cappadocia ismiyle yeni bir Roma eyaleti tesis edilmiştir. 18 yılındaki bu gelişmenin, Germanicus'un Doğu seferiyle yakından ilintili olduğu anlaşılmaktadır. Germanicus, Doğu'daki karışıklığı sonlandırmak için üstün yetkilerle donatılarak bölgeye gönderilmiş, görevleri arasında Kappadokia kraliyet mülkünün, Roma eyaleti olarak düzenlenmesi de yer almıştır. O, bu için

¹ Bu makale çalışması, Prof. Dr. Hülya Boyana danışmanlığında 13.07.2020 tarihinde tamamlanan "Roma'nın Principatus Devri'nde (MÖ 27-MS 284) Kappadokia Eyalet Valileri" başlıklı doktora tezi esas alınmak suretiyle hazırlanmıştır (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020) / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Roma'nın Principatus Devri'nde (MÖ 27-MS 284) Kappadokia Eyalet Valileri", supervised by Prof. Dr. Hülya Boyana (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara, Turkey, 2020).

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, senolyurdakul@kmu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6090-0287.

sorumluluğunu, maiyetinde bulunan comes'i ve legatus'u Q. Veranius'a bırakmıştır. Bu görevi başarıyla tamamladığı anlaşılan Veranius, Kappadokia Eyaleti'nin de ilk valisi olmuştur. Eyaletin bu ilk valisinin, idareciliği esnasındaki faaliyetleri detaylı bilinmemektedir. Veranius'un aile üyeleri bağlamında ise bunlardan en iyi tanınanı, kendisiyle aynı isimdeki oğludur. Oğul Veranius, Lykia topraklarını Roma eyaletine dönüştürmüş ve 49 yılında consul ordinarius makamına ulaşabilme başarısı göstermiştir. Onun bu parlak kariyerinde, kendi yetenekleri ile Kappadokia Eyaleti'nin ilk valisi olan babasının, imparatorluk ailesine sadakatinin katkısı olduğu söylenebilir. Bu çalışma, eldeki belgelere göre Kappadokia kraliyet topraklarının bir Roma eyaleti olarak düzenlenmesi; Q. Veranius'un eyaletin ilk valisi olarak atanması, eyaletteki faaliyetleri, coğrafi ve ailevi kökeni, soy bağı gibi konulara odaklanmakta Roma devlet yönetimine katkısının ne olduğunu irdelemektedir.

Anahtar Sözcükler: Veranius, provincia, procurator; Roma valileri, Cappadocia.

**Founding Governor of the Province of Cappadocia:
Quintus Veranius**

Abstract

The summoning of Arkhelaos, the last ruler of the Kingdom of Cappadocia, to Rome in 17 by Emperor Tiberius constitutes an important phase in Anatolian history. After the death of Arkhelaos in Rome, a Roman province named Provincia Cappadocia was established on the royal property he owned. The Eastern expedition of Germanicus represents an important stage in the transformation of the royal lands into Roman territory in 18. In this context, one of the missions assigned to Germanicus, who was sent to the region with superior powers to end the turmoil in the East, was the organisation of the royal property of Cappadocia as a Roman province. He entrusted the responsibility for this task to Q. Veranius, his comes and legatus. Thus he became the first governor of the province of Cappadocia. Veranius' activities in his province are not well known, but it seems that he completed his mission successfully. Regarding Q. Veranius' family members, a son of the same name is recorded. The son Veranius was entrusted with the transformation of the territory of Lycia into a Roman province and succeeded in achieving the office of consul ordinarius in 49. His brilliant career can be attributed to his own abilities and the loyalty of his father; the first governor of the province of Cappadocia, to the imperial family. According to the available documents, this study

examines the organisation of the royal territory of Cappadocia as a Roman province; Q. Veranius as the first governor of the province, his activities in the province, his geographical and familial origins, his genealogical ties, and his contribution to the Roman state administration.

Keywords: *Veranius, provincia, procurator, Roman governors, Cappadocia.*

Giriş

Bilindiği üzere Romalılar, siyasi teşekkül olarak ortaya çıktıkları ilk zamanlardan itibaren genişleme temelli, yayılmacı bir politika izlemişlerdir. Nihayetinde kademeli olarak İtalya'nın fethi tamamlanmış, bunu deniz aşırı eyaletlerin kurulması ve Akdeniz'in fethi izlemiştir. Anadolu da stratejik konumu ve zenginlik kaynaklarıyla Romalıların ilgi alanı içinde olmuştur. Bu açıdan MÖ 190 yılında Seleukos Kralı III. Antiokhos'a karşı yürütülen savaş esnasında Roma lejyonları, tarihte ilk kez Anadolu topraklarına ayak basmışlardır. Söz konusu savaşta Romalıları destekleyen Pergamonlular, büyük toprak kazanımı elde etmişlerdir. Son kralları III. Attalos'un, krallığını Roma'ya vasiyeti neticesinde ise ² MÖ 129 yılında, Roma'nın Anadolu'daki ilk eyaleti olan *provincia Asia* ihdas edilmiştir³. Bunu, MÖ 101 yılında Kilikia; MÖ 74 yılında Bithynia; MÖ 63 yılında Pontus-Bithynia; MÖ 25 yılında Galatia eyaletlerinin kurulması takip etmiştir⁴. MS 18 yılına gelindiğinde ise bu çalışma konusuyla da doğrudan ilintili olarak *provincia Cappadocia*'nın tesisi gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Tacitus'tan anlaşıldığı kadarıyla İmparator Tiberius 17 yılında, Kappadokia Kralı Arkhelaos'u bir mektupla kandırarak Roma'ya çağırmıştır. Roma'da imparatorun kendisine soğuk davrandığı anlaşılan kral, intihar ederek ya da doğal bir ölüm neticesinde hayatını kaybetmiştir⁵.

² Christian Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış / An Overview to the Roman Provinces in Anatolia", (çev. İ. Türkoğlu), Oğuz Tekin (ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu, Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri / Hellenistic and Roman Anatolia Kings, Emperors, City States* (İstanbul: Yapı Kredi Yay. 1. Baskı, 2019), 262-273.

³ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXIV/38, (2005): 11.

⁴ Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2007), 101.

⁵ Tac. *Ann.* II.42.

Arkheleas'un, Roma'ya çağırılma sebebi, çok net değildir. Bununla birlikte gerek Tacitus gerekse Dio Cassius; Tiberius'un, krala karşı nefretinden bahsetmektedirler. Zira Tiberius, zamanında halkı tarafından suçlanan Arkheleas'u, Augustus'un huzurunda başarıyla savunmuştu. Kral, gördüğü bu iyiliğe rağmen Tiberius, Rhodos'ta iken onu ziyaret etmeyerek saygısızlıkta bulunmuştu. Arkheleas'un bu tutumuna içerleyen Tiberius ise imparator olunca kralı, isyankâr bir tutum içinde olmakla suçlayarak Roma'ya çağırılmış ve kaderini *Senatus*'un eline bırakmıştı⁶. Görünüşe göre kral, Roma'ya ağır ihanet suçlamasıyla çağırılmıştı⁷. Arkheleas'un, *maiestas* suçlamasıyla ikinci kez çıkarıldığı⁸ mahkemede suçsuz bulunduğu dolayısıyla ölüm cezasına çarptırılmaktan kurtulduğu yönünde güçlü bir izlenim vardır⁹. Buna rağmen krallığının başına yeniden dönmemesi dikkat çekicidir. Bu noktada güçlü varsayımlardan biri, M. A. Speidel'in de savunduğu gibi Tiberius'un, fikirlerinin uyuşmadığı Arkheleas'a geniş bir iktidar alanını devretmeye yanaşmamasıdır¹⁰. Gerçekten de Hellenistik Kappadokia krallarının, MÖ II. yüzyıl sonunda Bithynia, Pergamon, Pontos, Seleukos yönetici hanedanları; bir sonraki yüzyılda ise Armenia ve Yahuda kraliyet ailesi ile bağlantılar kurduğu bilinmektedir¹¹. Kappadokia'nın son kralı Arkheleas'un ise Augustus'un toprak bağışları, Pontoslu Polemo'nun dul eşi Pythodoris'le evliliği ve torunu Tigranes sayesinde Kilikia, Pontos ile Armenia'nın Maior ve Minor kısımlarını kapsayan oldukça geniş bir sahada nüfuz sahibi olduğu anlaşılmaktadır¹². Bu nüfuz sahibi olma durumu, olasılıkla Tiberius tarafından Doğu'daki Roma çıkarları için bir tehdit olarak algılanmıştır. Böylece Arkheleas zamanı itibarıyla iyiden iyiye Roma yörüngesine girmiş gibi görünen¹³ Kappadokia kraliyet mülkünün, Roma

⁶ Tac. *Ann.* II.42; ayrıntılı bilgi için bkz. Dio Cass. LVII.17.3-7.

⁷ Michael Alexander Speidel, "Hellenistik Kappadokia Krallığı / The Hellenistic Kingdom of Cappadocia" (çev. İ. Türkoğlu), Oğuz Tekin (ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu, Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri / Hellenistic and Roman Anatolia Kings, Emperors, City States* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, 2019), 128.

⁸ Muzaffer Demir, "Kappadokia Kralı Arkheleas", A. Öger (ed.), *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, 16-19 Kasım 2011 Nevşehir*, Cilt 5, (Ankara: Nevşehir Üniversitesi Yayınları, 2012), 351 ve aynı yer dipnot 39.

⁹ Genel olarak bkz. Dio Cass. LVII.17.3-7.

¹⁰ Michael Alexander Speidel, "Cappadocia –vom Königreich zur Provinz. Zum Prozess der strukturellen integration unter Tiberius", M. A. Speidel (ed.), *Heer und Heerschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit* (Stuttgart: 2009), 584.

¹¹ R. D. Sullivan, "Dynasty of Cappadocia", H. Temporini ve W. Haase (ed.), *ANRW II.7.2.* (Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980), 1126.

¹² Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 584.

¹³ Kappadokia krallarının, esasında çok daha öncesinde Roma yörüngesine girdiği anlaşılmaktadır. Bunun için bkz. Plut. *Marc. Ant.* 61; Dio Cass. LI.2.1; Suet. *Tib.* 8; Oğuz

mülküne dönüşüm süreci de hızlanmıştır. Son kralının Roma'da ölümüyle ise krallık toprakları üzerinde *provincia Cappadocia* ihdas edilmiştir¹⁴. Söz konusu dönüşüm sürecinin, Germanicus Iulius Caesar'ın (MÖ 15-MS 19) Doğu göreviyle yakından ilintili olduğu anlaşılmaktadır. Suetonius'tan anlaşıldığına göre Germanicus, amcası Tiberius tarafından evlat edinilmiş, *cursus honorum* basamaklarını hızla tırmanarak *consul* olmuş birisi idi¹⁵. Dahası Tiberius tarafından tahttaki varisi olarak belirlenmişti¹⁶. Germanicus, Germania'daki lejyonların komutanlığını üstlenmiş ve 15-17 yılları arasında Rhenus Nehri sahasında sorun çıkaran halklara karşı başarıyla mücadele etmişti¹⁷. Germania lejyonları ayaklanıp kendisini imparator ilan etmek istediğinde ise amcası Tiberius'a sadık kalarak isyanları bastırmıştı¹⁸. Bununla birlikte, Tiberius'un çekilme çağrısına uyarak seferlerini sonlandırdığı ve 17 yılının 26 Mayıs günü¹⁹ bir zafer şenliği tertip ettiği görülmektedir²⁰. Tiberius'un, Germanicus'u çağırma nedenlerinden biri olarak Doğu'daki karışıklık gösterilmektedir. Tacitus'tan anlaşıldığı kadarıyla imparator, bölgedeki durumu *Senatus* huzurunda tartışmış ve bu işin üstesinden gelebilecek kişi olarak Germanicus'a işaret etmişti. *Senatus* da onu, tüm eyalet valileri üzerinde yetki sahibi kılan bir *imperium* ile donatmıştı²¹. Neticede Germanicus'un 17 yılı güzünde, ailesi ve maiyetiyle birlikte Roma'dan Doğu'ya hareket ettiği anlaşılmaktadır²².

Doğu'da çözülmesi gereken sorunların başında, Armenia kaynaklı Parthia ile yaşanan ihtilaf gelmekteydi²³. Bu bağlamda 18 yılının 1 Ocak günü

Tekin, "The Kingdom of Cappadocia during the Hellenistic and Roman Times", M. Sözen (ed.), *Cappadocia* (İstanbul: Körfez Bank Yayınları, 2000), 201-211.; Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 583; Speidel, "Hellenistik Kappadokia Krallığı", 128.

¹⁴ Tac. *Ann.* II.42.

¹⁵ Suet. *Cal.*1.

¹⁶ Anthony A. Barrett, *Caligula the Corruption of Power* (Routledge-New York: Taylor & Francis, 1989), 3.

¹⁷ Timothy Venning (ed.), *A Chronology of the Roman Empire* (London-New York: Continuum, 2011), 376, 377.

¹⁸ Giovanni Salmeri, "Iulius-Claudius Hanedanı: İmparatorluğun Güçlenmesi ve Hristiyanlığın Doğuşu", *Antik Roma* (çev. L. Tonguç Basmacı), Umberto Eco (ed.), (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2021), 141.

¹⁹ Venning, *A Chronology of the Roman*, 378, 379.

²⁰ Suet. *Cal.*1.; Tac. *Ann.* II. 41, 42.

²¹ Tac. *Ann.* II. 43.

²² Venning, *A Chronology of the Roman*, 379.

²³ Timothy B. Mitford, "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settings of the Limes", H. Temporini ve W. Haase (ed.), *ANRW* II.7.2 (Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980), 1174.; Michael Alexander Speidel, "Early Roman Rule in Commagene", *Heer und*

Syria'ya geçen Germanicus, Pontoslu Polemo'nun oğlu Zeno'yu, Artaksias (III) ismiyle tahta çıkarmak için Armenia üzerine yürümüş²⁴ ve bunda da başarılı olmuştur²⁵. Germanicus'un Doğu'da çözmesi gereken diğer sorunlar ise Kommagene, Kilikia, Kappadokia, Syria ve Iudaia kaynaklı idi. Kommagene ve Kilikia krallarının ölümü sonrası bu ülkelerin sakinlerinin büyük kısmı, Roma valisinin atanmasını isterken azınlıkta kalan kısım bir kral tarafından yönetilmeyi istemiştir. Bu da söz konusu ülkelerde huzursuzluğa neden olmuştur²⁶. Kappadokia kraliyet tahtı ise son kralının, Roma'daki ölümü nedeniyle zaten boştu²⁷. Syria ve Iudaia topraklarında yaşayan halkların ise ağır vergi yükünün azaltılması talepleri vardı²⁸. Germanicus bu şartlar altında, III. Antiokhos'un ölümüyle tahtı boşalmış Kommagene'yi ilhak ederek Q. Servaeus'u vali olarak atamıştır. Yine o, bu çalışma konusuyla doğrudan bağlantılı olarak Kappadokia kraliyet mülkü üzerinde bir Roma eyaletinin tesis edilmesi işiyle de meşgul olmuştur. Bunun içinse maiyetindeki Q. Veranius'u görevlendirmiştir²⁹.

Eyalet kurma gibi önemli bir görev için kendisine son derece itimat edildiği anlaşılan Veranius'un, yurdunun ve ailevi kökeninin net olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ileride de bahsedileceği üzere kendisiyle aynı isme sahip olup 42/43 yılında Lykia eyalet valisi olarak görev yapmış oğlu üzerinden bir varsayımda bulunmak mümkündür. Oğul Veranius, Lykia'daki idareciliği süresince Roma yurttaşlık hakkının verilmesine aracılık etmiş, onun aracılığıyla yurttaşlığını almış sakinler ise Clustumina *tribus*'u kütüğüne kaydolmuşlardır³⁰. Dolayısıyla oğulun ve aynı zamanda Kappadokia eyalet valiliği yapmış babasının, bu *tribus*'a mensup olduğu fikri ileri sürülmüştür. Buna istinaden baba ve oğulu Italia'nın Samnium Bölgesi'ndeki Forum Novum'la ilişkilendirme eğilimi de ortaya çıkmıştır³¹. A. R. Birley ise

Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit, M. A. Speidel (ed.), (Stuttgart: 2009), 573.

²⁴ Venning, *A Chronology of the Roman*, 379.

²⁵ Tac. *Ann.* II.56, 57.

²⁶ Tac. *Ann.* II.42.

²⁷ Speidel, "Early Roman Rule in Commagene", 573.

²⁸ Tac. *Ann.* II.42.

²⁹ Tac. *Ann.* II. 56; Suet. *Cal.* 1.

³⁰ Timothy Peter Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139 B.C.-A.D. 14* (New York: Oxford University Press, 1971), 272 no 476.

³¹ Bernard Rémy, *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au haut-empire (31 av. J. C.-284 ap. J. C.) (Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie)* (İstanbul-Paris: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, 1989), 180.; Bernard Rémy, "Le mariage des sénateurs affectés en Anatolie", *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine: acts de la table ronde des 2-4 octobre 1986* (Rome:

Şair Catullus'un (MÖ 87-54) yakın arkadaşı Veranius nedeniyle *Veranii* soyunun yurdunun, Verona olabileceği şeklinde görüş belirtmiştir³² ancak bu net değildir. Görünüşe göre Şair'in dostu Veranius'un, üst düzey Romalılarla yakın dirsek teması ailenin ilerleyen süreçte kamusal görevler üstlenmesinin önünü açmıştır. Kappadokia eyalet valisi Veranius'un kariyer ilerlemesinin de bununla bağlantılı olduğu söylenebilir.

Eyaleti Kurması ve Valilik Dönemi

Germanicus'un Doğu görevi esnasında *comes*'i ve *legatus*'u olarak ona eşlik eden Q. Veranius, görünüşe göre *provincia Cappadocia*'nın kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır³³. Söz konusu eyaletin ihdasının ve Veranius'un vali olarak atanmasının, Kappadokia'nın son kralının 17 yılı ilkbaharında Roma'ya çağrılarak³⁴ burada bilinmeyen bir nedenle öldüğü evreyle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Bu noktada Suetonius'un, Tiberius'un bazı kralları Roma'ya çağırarak bir daha geri yollamadığı şeklindeki kaydı önemlidir. Zira bu krallar arasında Arkhelaos'un da adı geçmektedir³⁵. Bu kayıt, kralın doğal bir ölümden ziyade öldürülmüş olabileceğini ya da bilinçli bir şekilde ülkesine geri gönderilmediğini akla getirmektedir. Böyle olması halinde, Doğu'daki işlerini müttefik krallarla kotarmaya alışkın Roma yönetiminin, stratejik bir değişikliğe gittiği söylenebilir. Bu değişiklik ise görünüşe göre, uygun şartlar oluştuğunda müttefiklerin topraklarının ilhak edilerek Roma eyaletine dönüştürülmesi şeklinde gerçekleşmiştir³⁶. Kappadokia siyasi teşekkülü de bu söylenenin dışında kalmamıştır. Nitekim

Publications de l'École Française de Rome, 1990), 413 no 1; S. Hillebrand, "Der Vigintivirate: prosopographische Untersuchungen für die Zeit von Augustus bis Domitian", (Ph.D. dissertation, University of Heidelberg, 2006), 149, 150.

³² Anthony R. Birley, *The Government of Britain*, (Oxford: Oxford University Press, 2005), 38.

³³ Tac. *Ann.* II. 56.

³⁴ Venning, *A Chronology of the Roman*, 378, 379.

³⁵ Suetonius'tan anlaşıldığı kadarıyla Tiberius, cezbedici sözlerle yanına çağırdığı bazı kralları bir daha geri yollamamıştır. Bu noktada Suetonius, Germania'dan Marobodus; Thrakia'dan Rhaskuporis, Kappadokia'dan ise Arkhelaos'un isimlerini zikretmektedir (Suet. *Tib.* 37). Eutropius da benzer bir aktarımda bulunmaktadır (Eutr. VII.11). Bu krallara yöneltilen suçlama, olasılıkla *maiestas* idi. Böyle bir suç, sadece Roma İmparatorluğunu zayıf düşürmeyi değil aynı zamanda Roma memurlarına saldırı ve onurlu isimlerine zarar vermeyi de ihtiva etmekteydi. Söz konusu suçlamayla itham edilenlerin cezaları ise sürgün, mülklerinin haczi, idam şeklinde değişebilmekteydi. Bunun için bkz. Demir, "Kappadokia Kralı Arkhelaos", 351 dipnot 39.

³⁶ Ayrıca bkz. Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 582, 583.

Strabon ve Tacitus'tan öğrendiğimiz kadarıyla İmparator Tiberius'un, *Senatus*'la birlikte aldığı karar uyarınca kraliyet tahtı boş olan Kappadokia toprakları, 18 yılında ilhak edilerek bir Roma eyaletine dönüştürülmüştür. Yeni kurulan bu eyaletin ilk valisi ise Quintus Veranius olmuştur³⁷. Dolayısıyla Germanicus'un Doğu görevi, kurmay kadrosunda *legatus* olarak hizmet eden Veranius'un³⁸ kariyerinde yeni bir ilerleme sürecini de beraberinde getirmiştir. Tacitus, 18 yılına dair anlatısında Q. Veranius'un, Kappadokia eyalet valisi olarak atanmasından ilk kez bahsetmektedir³⁹. Germanicus, maiyetinde bulunan Q. Servaeus'u ise o süre zarfında ilk kez bir *praetorius*'un yetki alanı içine dahil edilmiş Kommagene'nin idaresine atamıştır⁴⁰. Germanicus'un, Syria Eyaleti'ne geçmeden önce bu atamaları yapabilmesi, Tacitus'un da bahsettiği yüksek *imperium*'una istinaden bağımsız hareket edebilmesiyle ilişkili olmuştur⁴¹. Söz konusu *imperium*,

³⁷ Strab. *Geog.* XII. 1. 4; Tac. *Ann.* II. 42, 56; ayrıca bkz. Suet. *Tib.* 37; Suet. *Cal.* 1; Arthur E. Gordon, "Veranius", *RE*, VIII, A1, 1955, A1, sütun 938.; Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri", 20.; A. E. Gordon'un daha erken tarihli çalışmasında ise Q. Veranius isimli kişinin, eyaletin ilk valisi olmaktan ziyade yeni eyaleti kurmakla görevlendirilmiş Germanicus'un vekili olabileceği ifadesi yer almaktadır. Bunun için bkz. Arthur Ernest Gordon, *Quintus Veranius, Consul A.D. 49. A Study Based upon His Recently Identified Sepulchral Inscription* (Berkeley - Los Angeles: University of California Publications in Classical Archaeology, 1952), 272.

³⁸ Rémy, "Le mariage des sénateurs affectés en Anatolie", 179.

³⁹ Tac. *Ann.* II.56.; ayrıca bkz. Robert Samuel Rogers, "Quinti Veranii, Pater et Filius", *Classical Philology*, 26/2, (1931):172.; Steven H. Rutledge, *Imperial Inquisitions Prosecutors and Informants From Tiberius to Domitian* (London-New York: Routledge Press, 2001), 277.

⁴⁰ Tac. *Ann.* II.56; ayrıca bkz. Dio Cass. LVII.17.

⁴¹ Tac. *Ann.* II.43; Germanicus'a tanınan bu imtiyaz için ayrıca bkz. David Stone Potter ve Cynthia Damon, "The Senatus Consultum de C. Pisone Patre", *American Journal of Philology* 120/1 (1999): 18 satır 35 vd.; *Imperium proconsulare maius* yetkisi, MÖ 23 yılında Augustus'a, *Senatus* tarafından bahşedilen *imperium* ile netlik kazanan yetkiydi. Bu yetki, belirli kişilere imparatorluğun belli bir bölgesinde belirli bir görevi yerine getirmek üzere tanınan ve diğer tüm eyalet yöneticileri ile görevlilerine karşı üstünlük sağlayan bir yetkiydi. *Senatus* tarafından bahşedilen "*imperium maius*" ile donatılan Augustus ve ardılı imparatorlar, bu yetkiyi özel durumlarda güvendikleri kişilere aktarabilmişlerdir. Nitekim MÖ 18 yılında İmparator Augustus tarafından Agrippina'ya "*imperium maius*" bahşedildiği bilinmektedir. MÖ 13 yılında bu yetkiyi üzerine alan Tiberius ise Doğu'da karışıklıklar baş gösterdiği zaman sahibi olduğu yetkiyi 17 yılında, Germanicus'a devretmiştir. D. Potter, 17-19 yılları arasında Kappadokia Eyaleti'ni, Germanicus Caesar'ın *imperium maius*'una tabi eyalet olarak belirtmektedir. Yine o, Cn. Calpurnius Piso'yu Syria; Quintus Veranius'u Kappadokia ve Quintus Servaeus'u Kilikia eyalet valileri olarak göstermekte ancak adı geçen valileri, Germanicus'un *imperium*'unun altında *imperium* sahibi valiler olarak vermektedir. Bunun için bkz. David Potter, "Emperors, Their Borders and Their Neighbours: The Scope of Imperial Mandata", D. L. Kennedy (ed.), *The Roman Army in the East* (Supplementary Series 18), (Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 1996), 278.

karar alma sürecini hızlandırarak Kappadokia'nın da içinde olduğu geniş bir sahanın Roma eyaletine dönüşüm sürecine ivme kazandırmış gibi görünmektedir.

Provincia Cappadocia'nın ilk valisi olarak kabul edilen Q. Veranius'un, idareciliği esnasındaki faaliyetleri çok bilinmemektedir. Ancak onun, Germanicus tarafından Kappadokia sahasını bir Roma eyaleti olarak düzenlemek için özel olarak görevlendirildiği düşünüldüğünde, başlıca işinin idari düzenlemeler olduğu söylenebilir. E. Dabrowa da yeni fethedilen bölgelerin, Roma İmparatorluğu'na eklenmelerinin hem idari hem de mali yapıların kurulmasını içine aldığı ifade etmektedir⁴². Bunlardan idari düzenlemeler bağlamında eyaletinin geniş yayılım alanı düşünüldüğünde Veranius'un işinin hiç de kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Zira ülke toprakları, MÖ 64-MS 19 yılları arasında yaşamış Strabon zamanı itibarıyla, büyüklüğüne de işaret eder şekilde, idari maksatlarla on *στρατηγία*'ya (*strategiai*) ayrılmıştı⁴³. Yerel idari bölgeler olarak nitelendirilebilecek bu on *strategia*'yı Melitene, Kilikia, Tyanitis, Kataonia, Garsauritis, Laviansene, Sargarausene, Saravene, Khamanene, Morimene oluşturmaktaydı. Kilikia'dan toprak eklemeleriyle *strategia* sayısı on bire çıkmıştır⁴⁴. Bu idari birimlerin her biri aristokrat ailelerden *strategos* unvanlı bir yönetici tarafından idare edilmekteydi⁴⁵. Strabon, kendi zamanı itibarıyla Arkhelaos ve ondan önceki kralların, valilikleri bu şekilde ellerinde tuttuklarını kaydetmektedir⁴⁶. Olasılıkla *provincia Cappadocia*'nın ihdası esnasında da mevcut yapı korunmuştur. Bu noktada R. S. Rogers'in, Veranius'un yeni toprakları düzenleme ve sürdürmede olağan Roma prosedürlerini izlediği şeklindeki tespiti önemlidir. Veranius, belki *strategia* bazlı toprak daraltma ve genişletme şeklindeki düzenlemelerle de meşgul olmuştu⁴⁷. Ancak valilik süresinin kısıllığı ve görev mıntikasının genişliği düşünüldüğünde onun idari düzenlemeleri, çok geniş bir saha yerine "Kappadokia çekirdek bölgesiyle" sınırlı kalmış olmalıdır⁴⁸. Yine Kappadokia'nın, son kralı Arkhelaos'un

⁴² Edward Dabrowa, "Roman Fiscal System in Mesopotamia", M. Girard (ed.), *Fiscalites antiquae. Aux origines de l'administration provinciale romaine*, (Roma-Bristol: L'Erma di Bretschneider, 2023), 197.

⁴³ Strab. *Geog.* XII.1.1-3 ve XII.2.10; Rogers, "Quinti Veranii", 173.

⁴⁴ Strab. *Geog.* XII.1.2 ve 4; ayrıca bkz. Şenol Yurdakul, "Roma'nın Principatus Devri'nde (MÖ 27-MS 284) Kappadokia Eyalet Valileri", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020), 12 vd.

⁴⁵ Speidel, "Hellenistik Kappadokia Krallığı", 120.

⁴⁶ Strab. *Geog.* XII.1.2 ve 4; Yurdakul, "Roma'nın Principatus Devri'nde", 12 vd.

⁴⁷ Rogers, "Quinti Veranii", s. 173, 174.

⁴⁸ Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 587.

zamanı itibarıyla dahi çok şehirleşmediği⁴⁹, yerleşimin yaygın biçiminin köyler ve kaleler olduğu⁵⁰ izlenimi mevcuttur. Bu da eyaletin ilk valisi Veranius'un, bölgede birtakım altyapı eksikliklerini gidermekle uğraşmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu erken dönemde, Roma'nın Doğu'da büyük devlet stratejilerini hayata geçirdiğinin bilinmemesi, Veranius'un kısa görev süresi gibi nedenler bu ihtimali oldukça zayıflatmaktadır. M. A. Speidel gerek Kappadokia valisi Q. Veranius'un gerekse Kommagene idarecisi Q. Servaeus'un görevlerinin kısa olmasından hareketle onların vazifelerinin, Roma idaresini uygulamaktan fazlasını içermeyeceğini düşünmektedir⁵¹. R. S. Rogers da Veranius'un görev süresinin kısalığına dikkati çekerek onun görevinin, eyaleti düzenlemek olduğu savında bulunmaktadır⁵². B. Rémy ise Veranius'un görevini, Arkhelaos'un krallığını dönüştürerek bir *procurator* atanana kadar geçici bir hükümeti sağlamak olarak açıklamaktadır⁵³. Böyle olması halinde Veranius, şehirleşmenin zayıf olduğu bir bölgede yıllarca sürecektir geniş çaplı düzenlemelerle meşgul olmaksızın bir geçiş dönemi valisi olarak kendisinden sonra gelecek yöneticiler için uygun bir zemin oluşturmak için çaba sarf etmiş olmalıdır. Bu açıklamalardan modern kaynakların Veranius'un, eyaletinde idari düzenlemelerle meşgul olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır. Kurucu bir valinin, bu tür düzenlemelerde bulunması gayet doğal bir durumdur. Bununla birlikte Antik yazarların sıklıkla vurguladığı üzere Veranius, bölgede iyi niyete dayalı olarak birtakım mali düzenlemelerde de bulunmuştur. Nitekim Tacitus, Kappadokia'nın eyalet derecesine düşürüldükten sonra halkını, Roma yönetiminin ılımlı olduğu fikrine inandırmak için daha önce krallığa ödenen vergilerde indirim yapıldığını kaydetmektedir⁵⁴. Veranius, Roma yönetiminin vergi indirimine gitmesi durumunda halkın desteğini hızlı bir şekilde alabileceğini düşünmüş olmalıdır. Tacitus'un diğer bir kaydı, Tiberius döneminde iktisadi dengeyi bozacak girişimlerden uzak durulduğunu göstermekle birlikte Kappadokia'nın Roma *provincia*'sı olarak düzenlenmesinin ardından durumun değiştiğini göstermektedir. Bu bağlamda Roma halkı, Tiberius'tan yüzde birlik satış vergisinin *-centesima rerum venalium-* kaldırılmasını talep ettiğinde imparator, askeri hazinenin bu

⁴⁹ Nitekim Strabon, Kappadokia'nın *strategia*'larının ikisinin haricinde, kent düzeyinde yerleşim olmadığından bahsetmektedir. Bunlar, Tyanitis'teki Tyana ile Argaios yanındaki Mazaka (Eusebeia) kentleri idi (Strab. *Geog.* XII.2.6 ve 7).

⁵⁰ Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 582.

⁵¹ Speidel, "Early Roman Rule in Commagene", 574.

⁵² Dio Cass. LVII.17.7; Rogers, "Quinti Veranii", 173.

⁵³ Rémy, *Les carrières sénatoriales*, 179.

⁵⁴ Tac. *Ann.* II. 56.

kaynaktan beslendiğini söyleyerek buna karşı çıkmıştı⁵⁵. Aynı imparator, Kappadokia toprakları bir Roma eyaletine dönüştürüldüğünde ise yeni eyaletin gelirlerinin, imparatorluk sathında uygulanan yüzde birlik satış vergisini yarısı oranında düşürmeyi mümkün kıldığını duyurmuştu⁵⁶. Kappadokia Eyaleti'nin topraksal büyüklüğü ve tarımsal zenginliği dikkate alındığında Tacitus'un açıklamalarını destekler bir durum ortaya çıkmaktadır. Söz konusu vergi indirimine gidilebilmesi her şeyden önce bölgenin tarımsal zenginliğine ve buna bağlı vergi gelirleriyle ilişkili olmalıdır. Bu noktada MÖ 64-MS 19 yılları arasında yaşamış Strabon'un zamanı itibarıyla Kappadokia ülkesi; tahıl üretimi ve meyve ziraatına uygun verimli topraklara sahipti. Yine hayvancılık, önemli ihraç kalemleri olan madenler ve tapınak ekonomisi, bölgenin iktisadi zenginlik kaynakları arasındaydı⁵⁷. Ne var ki, döneme ilişkin mali kayıtlar, elimizde olmadığı için eyaletin gerçek ekonomik potansiyelini bilme imkânı yoktur. Bu noktada aynı evrede ilhak edilen ve daha küçük yüz ölçüme sahip Kommagene'nin durumuna bakmakta fayda vardır. J. Bennett'e göre söz konusu eyalet, ilhakının ardından yirmi sene boyunca bir lejyonun *stipendium*'unu ödemeye yetecek vergiyi sağlamıştı⁵⁸. Kommagene'ye göre daha geniş bir sahada konumlanan ve gelir kalemi çeşitliliği fazla olan Kappadokia'nın, Romalılar için taşıdığı iktisadi önem açıktır. Dolayısıyla Kappadokia'nın Romalılarca ilhakının temelinde, son kralının Doğu'da Roma çıkarları için tehdit olarak algılanması gibi siyasi saiklerin yanında ekonomik potansiyeli de önemli olmuştur⁵⁹. Zira Romalıların, Arkhelaos'un ölümünün hemen ardından *provincia Cappadocia*'yı kurmak için harekete geçtikleri görülmektedir. Bu dönem aynı zamanda Armenia üzerinde Parthia tehdidinin ve askeri harcamaların, dolayısıyla yeni kaynaklara ihtiyacın arttığı bir dönem olarak dikkati çekmektedir⁶⁰. Neticede zorlayıcı koşulların mevcudiyeti, eyaletleştirme sürecini daha da hızlandırmış gibi görünmektedir. Böylece Tiberius'un, *provincia Cappadocia*'yı kurmasının temelinde, eyaletten elde edilen fazla geliri doğrudan kendi hazinesine aktarmayı amaçladığı fikri

⁵⁵ Tac. *Ann.* I. 78.

⁵⁶ Tac. *Ann.* II. 42.

⁵⁷ Strab. *Geog.* XI.13.8; XII.2.1-3, 6, 10.

⁵⁸ Julian Bennett, "The Origins and Early History of the Pontic-Cappadocian Frontier", *Anatolian Studies* 56, (2006): 79. Suetonius, Tiberius'un ardılı olan Caligula'nın krallara; krallıklarını iade ettiği vakit, toplanan vergilerin işletilmesinden elde edilen karın yanı sıra tahtlarından uzak kaldıkları için uğradıkları gelir kayıplarını da iade ettiğini kaydetmektedir. Parası iade edilen krallar arasında, zamanında 100 milyon *sestertius*'una el konulmuş Kommagene kralı da bulunmaktaydı (Suet. *Cal.* 16).

⁵⁹ Bennett, "The Origins and Early History", 79.; Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 587, 588.

⁶⁰ Demir, "Kappadokia Kralı Arkhelaos", 357.

geçerlilik kazanmıştır⁶¹. Veranius'un, bölge halkını Roma yönetiminin daha ılımlı olduğuna inandırmak için daha önce kraliyet ailesine ödenen şimdi ise Roma devlet hazinesine *-aerarium populi Romani-* ödenecek vergilerin bir kısmında indirim yapması⁶² muhtemelen İmparator Tiberius'un onayına ihtiyaç duymuştu. Söz konusu indirim, henüz eyalete dönüşmüş bir bölgede Roma yönetimine karşıt bazı tepki odaklarını yatıştırmaya yönelik pragmatist bir tutumu akla getirmektedir⁶³. Zira Germanicus'un Doğu göreviyle de örtüşen 17 yılında, Küçük Asia'nın batısında büyük yıkıma sebebiyet veren bir deprem olduğu ve Tiberius'un zarar gören kentlere para yardımında bulunarak vergi muafiyeti tanıdığı bilinmektedir⁶⁴. Gerçekten de imparatorluk toprakları boyunca vergi gelirlerinin toplanmasına yönelik özel kaygı gösterilen⁶⁵ ve paraya ihtiyaç duyulan bir ortamda Romalıların, Anadolu'nun bir başka bölgesinde vergi indirimine gidebilmeleri, pragmatist bir tutum içinde oldukları savını güçlendirmektedir. Söz konusu indirimi, zamanında ağır vergi yükü altına sokulmuş halkı rahatlatmak için atılmış bir adım olarak görmek de mümkündür. Nitekim Romalılar, Kilikia Trakheia kıyısında yaşayan Cietae / Kietis kavminden vergi talep edince, bu talep sert bir direnişle karşılaşmış ve çıkan isyan, Syria eyalet valisinin görevlendirdiği *legatus* Marcus Trebellius tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştı⁶⁶. Ancak bu türden

⁶¹ Bennett, "The Origins and Early History", 80.

⁶² *At Cappadoces in formam provinciae redacti Q. Veranium legatum accepere; et quaedam ex regniis tributis deminuta quo mitius Romanum imperium speraretur* (Tac. Ann. II. 56); Speidel, "Hellenistik Kappadokia Krallığı", 128.

⁶³ Ancak Tiberius'un, popülist bir tutumla vergisel indirimle gitmiş olma ihtimali de vardır. Nitekim, Doğu'da popüler olmak isteyen İmparator Nero'nun (54-68), Hellenleri haraç ve vergiden muaf tuttuğu bilinmektedir. Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 459.

⁶⁴ Tac. Ann. II.47; Dio Cass. LVII.17.7-9; Germanicus'un, Doğu görevi esnasında Küçük Asia'nın batısında yaygın bir yıkıma yol açan deprem için bkz. David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II*, (Princeton: Princeton University Press, 1950), 499, 500.

⁶⁵ Başka bir zamanda değilse, bu dönemde gümrük vergilerinin toplanmasını kolaylaştırmak için imparatorluğun on büyük gümrük bölgesine ayrılması; Tiberius'un, vergilerin artırılmasını talep eden eyalet valilerine "iyi bir çobanın, koyunun yününü kırıpaçağı ancak derisini yüzmeyeceği" şeklinde cevap vermesi bu bağlamda ele alınabilir Suet. *Tib.* 32; Efrumiye Ertekin, "Principatus Devrinde Roma'nın Vergi Politikası (I)", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 115-117 (2003): 24.

⁶⁶ Tacitus'un bahsettiği (Ann. VI. 41) bu isyan girişimi, 36 yılına tarihlenmektedir. Kappadokia Kralı [II.] Arkhelaos'a tabi Kietis halkı, Roma adetlerine göre sayıma tabi tutulup haraca bağlanmak istenince, Toros dağlarının yükseklerine çekilmişlerdi. Çetin arazi koşulları, adı geçen kralın, isyanı bastırmasını zorlaştırmıştır. İsyana ancak Syria valisi Lucius Vitellius'un, Marcus Trebellius'un komutasında bölgeye gönderdiği 4.000 lejyoner ve yardımcı birlik sayesinde bastırılabilmiştir. 72 yılına kadar olan süreçte Dağlık Kilikia bölgesinin idaresinin bırakıldığı Galatia, Kappadokia ve Kommagene kökenli dört kralın,

itirazlar, Roma'nın bölgede lejyon konuşlandırmasını gerektirmeyen, küçük bir yardımcı birlikle sorunun üstesinden gelinebilecek düzeydeydi. Durumun daha da aciliyet kazandığı durumlarda, büyük bir askeri kuvveti elinin altında bulunduran Syria eyalet valisi, harekete geçmek için hazırды.

Her halükarda Veranius'un eyaletinde mali işlerle de meşgul olduğu açıktır. Kraliyet mülkünün Roma eyaletine dönüşmesi sonrasında M. A. Speidel'in de tespit ettiği üzere Veranius'un öncelikli görevi, Roma vergi sisteminin getirilmesi başka bir ifadeyle vergi listelerinin derlenerek vergi oranının belirlenmesi olmuştur⁶⁷. Dolayısıyla ilhakın hemen ardından bir *census* yürütüldüğü aşikârdır. Sayım işinin ayrıntılı bilgileri içerdiği düşünüldüğünde bahse konu olan vergi indiriminin Veranius'un organize ettiği bir *census*'un sonuçlarına göre alınmış bir karar olma ihtimali de mevcuttur. Epigrafik belgeler de eyaletlerdeki *census* işlemlerinin yüksek rütbeli kimselerce yerine getirildiğini, özellikle Atlı Sınıfı'ndan *procurator*'ların sayım işiyle meşgul olduklarını göstermiştir. Bu açıdan Mauretania Caesariensis'in ve Thrakia'nın *procurator* rütbeli valilerinin, eyaletlerindeki *census*'u bizzat yönettikleri bilinmektedir⁶⁸. Görünüşe göre Kappadokia Eyaleti de *census* işlemine özel önem verilen bir eyalet idi. Söz konusu *census* işlemlerinin, bölgenin ekonomik potansiyelinden ötürü süreklilik kazandığı gibi bir izlenim de vardır. Nitekim epigrafik bir kayıt, 110 ve 115 yılında Q. Baienus Blassianus isimli Kappadokia, Armenia Minor ve Pontus iç bölgelerinin nüfus sayımından sorumlu bir *procurator*'un mevcudiyetini göstermiştir⁶⁹. Bu hususlar doğrultusunda Veranius'un, eyaletindeki en önemli faaliyetlerinden birisinin geniş kapsamlı bir sayım işi olduğu yönünde güçlü bir izlenim vardır. Neticede Tiberius'un, valisi aracılığıyla yürüttüğü *census*'un ve sağladığı mali imtiyazlarının sonuç

bölge halklarını Roma usulü bir *census*'a -halkı sayım- zorlayarak haraca bağlamak istemesinden kaynaklanan iki ayaklanma daha bilinmektedir. Bunlardan biri 6 yılında diğeri 52 yılında gerçekleşmiş yine bastırılmalarında Roma'nın desteği aranmıştır. Mustafa Adak, "Batı Toroslar'da Yerel Ayaklanmalar ve Eşkîyalık", *OLBA XIV*, (2006), 122, 123.

⁶⁷ Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 587.

⁶⁸ Roma'da *ensor*'lar tarafından yürütülen *census*, yurttaşların Italia'da maliki olduğu araziler ile arazinin işletilmesinde kullanılan her tür araç ve gereç, nakit para, borçlar, alacaklar, giyecek ile her tür köleyi kapsamaktaydı. Söz konusu uygulama, eyaletlerde de sürdürülmüştür. Principatus Devri'nde eyaletler, Diocletianus'un vergi reformu gerçekleşinceye kadar Italia yurttaşlarından alınmayan *tributum* vergisini ödemek zorunda kalmışlardır. Söz konusu vergi, *census*'a dayalı olarak belirlenmekteydi. Ertekin, "Principatus Devrinde Roma'nın Vergi", 21, 22.

⁶⁹ Bu görevli, *procurator ad census accipendos provinciae Cappadociae, Armenia Minoris* olarak kayda geçmiştir. A. Coşkun Abuagla, "Roma Dönemi Küçük Asya Procuratorları" (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2012), 55 dipnot 218; aynı eser 302, 303.

verdiği görülmektedir. Tiberius döneminin tanıklarından Velleius Paterculus da söz konusu imparator zamanında Kappadokia'nın, Roma halkına haraç ödeyen bir yer haline getirildiğini kaydetmekte ancak bu yapılırken silah zoruna başvurulmadığı imasında bulunmaktadır⁷⁰. Gerçekten de Kappadokia'nın uzun bir süre bünyesinde lejyon barındırmayan eyaletler grubuna girdiği anlaşılmaktadır⁷¹. Ancak bu, ilk zamanlarda eyalette hiç asker bulunmadığı anlamına gelmiyordu. Yeni eyalete, olasılıkla *cohors* ve *alae* (süvari birliği) yerleştirilmişti⁷². Belki söz konusu *census* işlemi, servet durumuna göre asker sayısının belirlenmesini ve kaydını da içine almıştı. Yine son kral Arkhelaos'un zamanında Roma'ya destek vermiş birliklerinin bir kısmının, şimdi *auxilia* şeklinde dönüşüme uğramış olabileceği de değerlendirilmektedir⁷³. Her halükârda eyalette, Veranius'a; asayişin sağlanması, vergilerin toplanması ve toplanan vergilerin emniyet altına alınması hususlarında destek olan askeri bir ünitenin mevcudiyeti akla yatkındır. Bu türden oluşumlar, *princeps* rejimi altında eyalet valisine *census* esnasında da aktif destek vermiş olmalıdırlar. Zira Kappadokia temelli bir sayımda yararlanmak üzere emekliliği gelmiş bir askerin, emekliliğinin geciktirildiği bilinmektedir⁷⁴. Böyle olması halinde Vali Veranius'a sayım esnasında çok sayıda görevlinin eşlik etmesi de muhtemeldir. *Census* sonucu elde edilen veriler ise Roma yönetiminin bundan sonraki karar alma sürecinde önemli bir yere sahip olmuş olmalıdır.

Q. Veranius'un, eyaletinde hangi unvanla görev yaptığı hususunun irdelenmesi de önemlidir. Bu noktada Germanicus'un vekili olarak Kommagene'ye atanan Q. Servaeus'un, *praetorius* mevkiden olduğunun bilinmesi kayda değerdir⁷⁵. Adı geçen valinin, Veranius'la yakın dostluğu ve aynı evrede atandığı düşünüldüğünde, Kappadokia eyalet valisinin de bu mevkiye ulaşmış biri olması kuvvetle muhtemeldir. C. Marek, Tiberius'un eyalete *praetorius* mevkiinden Q. Veranius'u *legatus* olarak gönderdiğini

⁷⁰ Vell. Pat. 2. 39.

⁷¹ Bennett, "The Origins and Early History", 80.

⁷² Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 266.; Karl Strobel, "Cappadocia", C. F. Salazar ve D. E. Orbon (ed.), *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World New Pauly* (Vol II), (Leiden-Boston: Brill, 2003), s.v. Cappadocia, col.1076.

⁷³ Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 591.; ayrıca bkz. Michael Alexander Speidel, "The Development of the Roman Forces in Northeastern Anatolia New Evidence for the History of Exercitus Cappadocicus", M. A. Speidel (ed.), *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit* (Stuttgart: 2009), 609.

⁷⁴ Ertekin, "Principatus Devrinde Roma'nın Vergi", 22.

⁷⁵ Tac. Ann. II. 56.

ifade etmektedir⁷⁶. R. S. Rogers ise Germanicus'un *comes*'i olarak yeni eyaleti örgütlemekle görevlendirilen birisinin, en azından eski bir *praetorius* olabileceğini değerlendirmektedir⁷⁷. Kappadokia'nın ilk valisinin, Germanicus gibi Batı'da nam kazanmış birisinin kurmay heyetinde yer almış olması da gözden kaçmamalıdır. Bu, Veranius'un görevinin gerektirdiği askeri, idari ve diplomatik tecrübeyi çoktan edinmiş olduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir tecrübe ise genellikle *praetorius rütbeden* eyalet valilerinin sahip olması gereken niteliklerle örtüşmektedir. Dolayısıyla Veranius'un, eyaletin *praetorius* seviyeden valisi olarak görev yaptığı gibi güçlü bir izlenim mevcuttur.

Q. Veranius'un, 20 yılında Roma'daki yargılamalarla meşgul olduğu bilindiğinden, bu tarihten önce⁷⁸ eyaletin idaresini halefine devrettiği varsayılabilir. Ancak onun eyaletteki ardılının kimliği ve unvanı bilinmemektedir⁷⁹. İmparator Claudius (41-54) zamanına ait bir kayıt, Kappadokia Eyaleti'nin *procurator* unvanlı yöneticisi Iulius Paelignus'u belgelemiştir⁸⁰. Ne var ki, eyaletin ilk valisi Veranius'tan, 51-52 yılında eyaletinde olduğu kanıtlanan Paelignus'a kadar, vali listesinde yaklaşık otuz yıllık bir boşluk vardır⁸¹. Söz konusu evrede kimliği bilinmeyen bu valilerin, Atlı Sınıfı'ndan oldukları görüşü ağır basmaktadır. Böyle olsa bile bu kez de hangi unvanla atandıkları muğlak kalmaktadır. Bu husustaki genel kanılardan biri, Veranius'un ardılların *procurator* seviyeden biri olduğu şeklindedir⁸². Söz konusu kanı, daha önce de bahsedildiği üzere, Romalıların Kappadokia'yı ekonomik açıdan sömürülecek bölge olarak gördükleri savı üzerine temellenmiştir⁸³. Dolayısıyla eyaletin idaresinin başlangıçta nispeten düşük rütbedeki bir yöneticiye emanet edilmiş olması, bu zengin bölgeye gösterilen mali önemle⁸⁴; hassaten Roma idaresinin vergi gelirlerine yönelik endişesiyle

⁷⁶ Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 266.

⁷⁷ Rogers, "Quinti Veranii", 173.

⁷⁸ Bennett, "The Origins and Early History", 79.

⁷⁹ N. Baydur, Germanicus'un bir sikkesinden hareketle bu ardıl yöneticinin, Sura isimli birisi olabileceğini düşünmüştür. Ancak bu görüş, taraftar bulmamış gibi görünmektedir. Nezahat Baydur, *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En Eski Çağlardan M.S. 395 Yılına Kadar)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 108.

⁸⁰ Tac. *Ann.* XII.49.

⁸¹ Yurdakul, "Roma'nın Principatus Devri'nde", 99.

⁸² Rogers, "Quinti Veranii", 173.; Akşit, *Roma İmparatorluk*, 71.

⁸³ Krş. Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 593.

⁸⁴ Albino Garzetti, *From Tiberius to Antonines A History of the Roman Empire AD 14-192*, Translated by J. R. Foster, (New York: Routledge Press, 2014), 41.; M. A. Speidel ise ülkenin geri kalmışlığı ve ilk başlardaki düşük askeri önemi nedeniyle, eyalet valilerinin Şövalye Sınıfı'ndan seçilmiş olabileceğini ifade etmektedir. Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 594.

ilişkilendirilmiştir⁸⁵. Uygun olarak da Tiberius'un, yeni eyalete derhal bir *procurator* atadığı ileri sürülmüştür⁸⁶. Böyle olması halinde Veranius'a, *provincia Cappadocia*'yı Atlı bir *procurator*'un yönetimine hazırlamak üzere kısa bir süreliğine atanmış *legatus*⁸⁷ gözüyle bakmak mümkündür. Daha önce bahsedildiği gibi onun, eyaletinde bir *census* gerçekleştirme ihtimalinin yüksek olması da bunu destekler niteliktedir. Veranius'un eyaletteki ardıllarının *procurator* olması halinde eyaletin iktisadi önemini ardılları zamanında da koruduğu söylenebilir. Bu noktada *procurator* sözcüğünün kelime anlamı da meseleyi farklı açıdan ele almayı olanaklı kılmaktadır. Bu sözcük Latin dilinde başkası adına iş yapmak, korumak, yönetmek, kefaret etmek gibi anlamlara gelen *procurare* fiiline dayanmaktadır⁸⁸. Bu açıdan *procurator* sözcüğü, öncelikle varsıl Romalıların yüklü miktardaki parasal birikimleri ile kırsal bölgelerdeki malikanelerinin idaresiyle görevli ve genellikle azatlılardan seçilen kimseleri ifade etmektedir⁸⁹. Principatus rejimi altında ise imparatorun işlerini idare eden memur bağlamında *princeps*'in özel hazinesinin temsilcisi gibi bir anlam kazanmıştır⁹⁰. Dolayısıyla *procurator* 'ların görevlerinin, mali yönünün ağır bastığı açıktır. Yine onların, yeni rejim altında eyalet yöneticileri olarak atandıkları da iyi bir şekilde bilinmektedir. Bu açıdan Veranius'un eyaletteki düzenlemeleri sonrası, ekonomik potansiyeli yüksek Kappadokia'ya, mali işlerde uzmanlaşmış *procurator* unvanlı yöneticilerin atanmaması için hiçbir neden yoktur. Görünüşe göre, eyalete Atlı Sınıfı'ndan *procurator* unvanlı yöneticiler atama geleneği, İmparator Nero (54-68) zamanına kadar muhafaza edilmiştir. Zira bu döneme denk düşen 55 yılında, *consularis* seviyeden *legatus Augusti pro praetore* unvanlı Cn. Domitius Corbulo'nun, eyalete özel yetkili vali olarak atandığı belgelenmiştir⁹¹. Dolayısıyla Corbulo'nun atandığı tarihe kadar Veranius'un ardıllarının, Atlı Sınıfı'ndan birisi olduğu değerlendirilmektedir⁹². Bununla birlikte eyalete Atlı yönetici atama geleneğinin esas olarak Vespasianus zamanında sonlandığı yönünde güçlü bir

⁸⁵ Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1355; Stephen Mitchell ve David French, *The Greek And Latin Inscriptions of Ancyra, I (From Augustus to the End of the Third Century A.D)*, (München: Verlag C. H. Beck, 2012), 23.

⁸⁶ Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 589'da dipnot 62.

⁸⁷ Rutledge, *Imperial Inquisitions*, 277.

⁸⁸ Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 5. Baskı, 2013), s.v. *procur/are*.

⁸⁹ Abuagla, "Roma Dönemi Küçük Asya", 1.

⁹⁰ Akşit, *Roma İmparatorluk*, 451, 452.; Abuagla, "Roma Dönemi Küçük Asya", 1.

⁹¹ Yurdakul, "Roma'nın Principatus Devri'nde", 107 vd.

⁹² Bennett, "The Origins and Early History", 79.

izlenim vardır⁹³. Vespasianus zamanında Doğu'da büyük devlet stratejilerinin hayata geçirildiği ve Kappadokia *limes* hattının oluşturulduğu⁹⁴ düşünüldüğünde bu makul bir varsayımdır. Bu açıdan 70/71 yılında Syria'daki *legio XII Fulminata*'nın, Melitene'de (Malatya); beş yıl sonra oluşturulan *legio XVI Flavia Firma*'nın ise Satala'da (Sadak yakınları) konuşlandırıldıkları görülmektedir⁹⁵. Böylece eyalete, askeri ve savaşçı marifetlerini kanıtlamış yöneticilerin atanması da elzem olmuştur. Vespasianus döneminde şimdiye dek bir *procurator Augusti* tarafından idare edilen Kilikia'nın sınırlarının genişletilerek *legati Augusti pro praetore* unvanlı bir yöneticinin idaresine bırakılması da⁹⁶ önemli bir ayrıntı olarak dikkati çekmektedir. Bu gelişmeler, Doğu sınırının korunmasına yönelik stratejik eylem planının devreye alındığını göstermektedir. Zaten bu evrede, Kappadokia eyalet valilerinin Atlı Sınıfı'ndan atandığına dair bir emare de yoktur⁹⁷.

Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, Q. Veranius'un eyaletteki ardıllarının en azından Nero; kesin olarak da Vespasianus zamanına

⁹³ Cn. Domitius Corbulo'nun, valiliğinin bir evresinde *imperium maius* ile donatılması, Atlı birinin yönetiminden bir senatörün yönetimine geçiş sürecini akla getirmektedir. Corbulo'nun bölgedeki askeri ve diplomatik başarıları göz önüne alındığında özel bir misyonla geçici olarak Doğu'ya gönderildiği izlenimi oluşmaktadır. Brian Campbell, "Roma Dünyasında Diplomasi (Yaklaşık M.Ö. 500- M.S. 235)", çev. Recep Özman, *Tarih Okulu XIV*, (2013): 215. Biyografi yazarı Suetonius da Vespasianus'un barbar saldırılarının artması üzerine Kappadokia'ya ek lejyonlar gönderdiğini ve oraya Atlı Sınıfı'ndan idareci yerine eski *consul*'lerden birini atadığını nakletmektedir (Suet. *Vesp.* 8). Flavius Iosephus ise Nero zamanında Bithynia, Pamphylia, Lykia, Kilikia ve Kappadokia halkının askeri güce başvurulmadan haraç öder duruma getirildiklerini kaydetmektedir (Ios. *Bel. Iud.* II. 368). Böyle olması halinde söz konusu bölgelerde, Roma lejyoner garnizonlarının olmadığı açık hale gelmektedir. Bununla birlikte Kappadokia'da Corbulo'nun emrine tahsis edilmiş lejyonlar olduğu iyi bir şekilde bilinmektedir. Mevcut belgelere göre Kappadokia eyalet valileri listesinde, 51-52 yılında görev yapan Iulius Paelignus ile 55 yılında göreve başlayan Corbulo arasında üç yıllık bir boşluk vardır. Belki Corbulo, Doğu'da aciliyet gerektiren önemli bir gelişme neticesinde Atlı Sınıfı'ndan olması muhtemel selefinin yerini almıştı. Syria valisi olarak atanınca da eyaletin idaresi belki yeniden bir şövalye ya da kendisine itimat edilen bir senatöre bırakılmıştı. Zira Syria Valisi Corbulo, Parthialılara karşı Armenia'daki durum kritik bir hal alınca, Nero'dan yeni bir general talebinde bulunmuştu. İmparator da bu talebi onaylayarak 61-63 yılları arasında Kappadokia eyalet valisi olduğu değerlendirilen L. Iunius Caesennius Paetus isimli bir senatörü bölgeye göndermişti. Bunun için bkz. Yurdakul, "Roma'nın Principatus Devri'nde", 115.

⁹⁴ Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 268.

⁹⁵ Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 270, 271.; Principatus Devri'nde Cappadocia Eyaletindeki lejyon sayıları için ayrıca bkz. Nigel Pollard, "The Roman Army", D. S. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, (Oxford-Malden: Blackwell, 2006), 210 Tablo 11.1.

⁹⁶ Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri", 24, 25.

⁹⁷ Bunun için genel olarak bkz. Yurdakul, "Roma'nın Principatus Devri'nde".

kadar Equites Sınıfı'ndan, mali görevleri ağır basan *procurator*'lar olma ihtimali yüksektir. Ancak elde sağlam kanıtlar olmadığından bu konuda kesin konuşmak zordur. Bu noktada Roma'nın ilk *princeps*'i Augustus'un, eyaletleri imparator ve *Senatus* eyaletleri olarak iki gruba ayırması önem arz etmektedir⁹⁸. İmparatorun, kendi uhdesi altına aldığı askerî açıdan hassas ve bünyesinde lejyon barındıran eyaletlere ister *ex-praetor* isterse *ex-consul* seviyeden olsun *legatus Augusti pro praetore* unvanlı yöneticiler atanmıştı. Bir de belli süre bir *procurator* ya da *praefectus* tarafından yönetilmiş imparator eyaletleri vardı. Kilikia, Iudaia, Epeiros, Mesopotamia ve Kappadokia bu kabildendi⁹⁹. Dolayısıyla bu çalışmanın konusuyla bağlantılı Kappadokia da bir imparator eyaletiydi. Bu gibi eyaletler; dış tehditten uzak, iç asayişini sağlamak üzere sınırlı sayıda yardımcı birlik barındıran, genellikle de imparatorun şahsi mülkünün kurucu parçaları olarak düşünülen oldukça küçük bölgelerdi. İmparator, bu tür bölgelerin denetimini Atlı Sınıfı'ndan kimselere devretmişti. Dahası bu kimselere, sivil ve askeri çifte sorumluluklarını belirtmek için bazen "*praefectus*" unvanı bazen de imparator mülklerini idare etmelerinden ötürü "*procurator*" unvanı verilmiştir¹⁰⁰. Dolayısıyla uzun süre silahsız eyaletler grubuna giren Kappadokia'nın, Atlı Sınıfı'ndan yöneticiler için uygun bir pozisyon olduğu açıktır. C. Marek, eyaletin ilk valisi Veranius'un ardından, yönetimin Atlı Sınıfı'ndan birisine devredildiğini kabul etmekte ve bu şövalyenin bir *praefectus* ya da *procurator* olabileceğini düşünmektedir¹⁰¹. M. A. Speidel ise bu idarecinin genellikle düşünüldüğü gibi müstakil bir *procurator* olmaktan ziyade Syria eyalet valisine tabi bir *praefectus* olabileceğini değerlendirmektedir¹⁰². W. Eck de ilk zamanlarda Kappadokia Eyaleti'nin bir *procurator* tarafından yönetildiği düşüncesini pek olası görmemektedir¹⁰³. Bu bağlamda o, Kappadokia'nın bir senatör tarafından eyalet olarak düzenlenmesinin hemen ardından Kommagene gibi Syria'daki Roma valisine tabi Atlı bir *praefectus*'a teslim edilmiş olabileceğini düşünmektedir¹⁰⁴. *Praefectus* kelimesinin, sözlük

⁹⁸ Strab. *Geog.* XVII.3.25; Dio Cass. LIII.13-15.

⁹⁹ Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri", 23.

¹⁰⁰ Bennett, "The Origins and Early History", 80.

¹⁰¹ Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 266.

¹⁰² Speidel, "Hellenistik Kappadokia Krallığı", 128.

¹⁰³ Werner Eck, "Die politisch-administrative Struktur der kleinasiatischen Provinzen während der hohen Kaiserzeit", G. Urso (ed.), *Tra Oriente e Occidente. Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 28-30 settembre 2006*, (Pisa: 2007), 195.

¹⁰⁴ Tac. *Ann.* II.56; Eck, "Die politisch-administrative", 195; Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 266, 267.; ayrıca bkz. Potter, "Emperors, Their Borders and Their Neighbours", 64 Appendix 2.

anlamına bakıldığında yüksek nezaretçi, idareci, müfettiş, yönetici, vali, komutan gibi geniş yelpazede anlamlarının olduğu görülmektedir¹⁰⁵. Yine bu sözcüğün Roma dünyasında, elinde geniş yetkileri bulunan askeri ve sivil görevlileri tanımlamak için kullanıldığı da iyi bir şekilde bilinmektedir. Bu açıdan Kappadokia Eyaleti'ne atanan ve imparator adına eyaleti yönetecek valinin, *praefectus* unvanı taşımasının önünde bir engel yoktur. Böyle olması halinde Veranius'un eyaletteki ardıllarının, en azından Claudius zamanına kadar Atlı Sınıfı'ndan bir *procurator* olmama ihtimali mevcuttur. Tiberius zamanında, eyalet yöneticisi olarak imparator *procurator*'u yöneticilerin atanıp atanmadıklarının muğlak olduğu; bu tip atamaların Claudius ile başladığının değerlendirilmesi de ayrıca kayda değerdir¹⁰⁶. Daha önce de söylendiği üzere Kappadokia Eyaleti özelinde *procurator* unvanlı bir eyalet yöneticisi, Tacitus'un "*erat Cappadociae procurator Iulius Paelignus*" şeklindeki kaydından bilinmektedir. Bu kayıt, Claudius dönemine denk düşen 51 yılı civarında, eyaleti Iulius Paelignus isimli bir *procurator*'un yönettiğini belgelemektedir. Vali Paelignus, görünüşe göre Armenia'yı geri almak ümidiyle eyaletindeki *auxilia* gücü ile harekete geçmiş ancak başarısız olmuştur. Syria eyalet valisi Ummidius Quadratus ise durumu lehe çevirmek için Helvidius Priscus'u, bir lejyonla bölgeye göndermiş ancak Parthia ile olası bir savaşı tetikleme ihtimalini düşünerek geri çağırması¹⁰⁷. Syria eyalet valisinin duruma müdahil olması, Kappadokia'nın hala kıdemli bir validen yoksun olduğunu ve Syria valisine bağlı kalmayı sürdürdüğünü göstermektedir¹⁰⁸. Claudius'un ardılı Nero zamanına ait epigrafik bir belgede "*procurator provinciae Cappadociae et Ciliciae*" olarak görev yapan Gaius Iulius Proculus ismi geçmektedir. Proculus'un, Kappadokia ve Kilikia eyaletlerinin valisi olmaktan ziyade vergi tahsildarı olabileceği değerlendirilmektedir¹⁰⁹. Yine onun Corbulo'nun, Armenia'yı yeniden ele geçirmek üzere yürüttüğü savaş esnasında, mali bir *procurator* olarak hizmet

¹⁰⁵ Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, s.v. procur/are.

¹⁰⁶ Eck, "Die politisch-administrative", 194.; Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 589 dipnot 62.

¹⁰⁷ Tac. *Ann.* XII.49.

¹⁰⁸ Syria, Nero zamanına kadar bünyesinde dört lejyon gibi büyük bir askeri kuvveti barındıran ve Orta Fırat hattını Parthialılara karşı savunan bir eyalet idi. Kappadokia Eyaleti de bünyesinde lejyonlar konuşlandırıldığı zamana kadar bu eyalete bağlı kalmayı sürdürmüştür. Bu konuda Kappadokia'nın durumuna benzer örnekler için bkz. Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", 268.; Abuagla, "Roma Dönemi Küçük Asya", 373.; Peter Astbury Brunt, "Principes and Equites", *The Journal of Roman Studies* 73, (1983), 57.

¹⁰⁹ Eck, "Die politisch-administrative", 195.; Abuagla, "Roma Dönemi Küçük Asya", 290-293, 296, 297.

etmiş olabileceği de varsayılmaktadır¹¹⁰. Tüm bu hususlar doğrultusunda, eyaletin ilk valisi Veranius'un Kappadokia'daki ardıllarının, belli bir periyotta Atlı Sınıfı'ndan olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte hangi unvanla atandıklarını belirlemenin zor olduğu anlaşılmaktadır.

Valiliğinin Son Zamanları ve Roma'daki Faaliyetleri

Q. Veranius'un Kappadokia'daki idareciliğinin son zamanları, kendisini bu göreve atayan Germanicus'un ölümü gibi önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. Bu noktada onun, 10 Ekim 19 tarihinde hayatını kaybeden Germanicus'un¹¹¹ cenaze törenine katılmak üzere¹¹² Syria Eyaleti'nin başkenti Antiokheia'ya hareket ettiği görülmektedir¹¹³. Veranius'un eyaletinden ayrılışı esnasında vali sıfatını koruyup korumadığı hususu net değildir. Germanicus'un aynı evrede Kommagene'ye atadığı Q. Servaeus'un da cenaze töreni için Antiokheia'ya geçtiğinin bilinmesi her şeyden önce ikilinin, Germanicus'a karşı minnet duygularıyla hareket ettiklerini akla getirmektedir. İmparator Tiberius'un Roma iç politikasında, Germanicus gibi sevilen birisinin şaibeli ölümüne yönelik tepkilerin önünü almak için bu ikiliyi özel yetkili soruşturmacılar olarak Antiokheia'ya gönderme olasılığı da mevcuttur. Germanicus'un karısı Agrippina'nın, kocasının küllerini alarak 20 yılında bir gemiyle Roma'ya doğru yola çıkması¹¹⁴ sonrasında da bu ikilinin eyaletlerine döndüklerine ilişkin bir kaydın olmaması bunu destekler niteliktedir. Gerek Veranius gerekse Servaeus, Syria'da iken tanık dinlemiş, gerekli delilleri toplamış, ardından soruşturmayı nihayete erdirmek üzere Roma'ya geçmiş olmalıdırlar. Nitekim Q. Veranius ve Q. Servaeus, 20 yılı Kasım ayı sonu itibarıyla, Syria eyalet valisi Cn. Calpurnius Piso'nun yargılandığı davanın, başlıca tanık ve savcılar olarak Roma'da karşımıza çıkmaktadırlar¹¹⁵. Piso'nun yargılanma gerekçesi ise Germanicus'un zehirlenmek suretiyle öldürülmesinde parmağı olduğu söylentisiydi¹¹⁶. Bu noktada Q. Veranius, Piso'nun kovuşturulmasına ön ayak olmuş; Q. Servaeus, Publius Vitellius ve Fulcinius Trio davanın görülmesinde aktif rol olarak

¹¹⁰ Speidel, "Cappadocia -vom Königreich", 592.

¹¹¹ Akşit, *Roma İmparatorluk*, 71, 72.

¹¹² Rogers, "Quinti Veranii", 174.

¹¹³ Rutledge, *Imperial Inquisitions*, 277.

¹¹⁴ Venning, *A Chronology of the Roman*, 380, 381.

¹¹⁵ Tac. *Ann.* II. 74 ve III. 10, 13; ayrıca bkz. Ronald Syme, "The Origin of the Veranii", E. Badian (ed.), *Roman Papers I* (Oxford: 1979), 335.; Anthony R. Birley, *Fasti of Roman Britain* (Oxford: Clarendon Press, 1981), 51.

¹¹⁶ Tac. *Ann.* III. 7-9; Suet. *Tib.* 52 ve *Cal.* 1 ve 2.

sürece destek olmuşlardır¹¹⁷. Bunlardan Fulcinius Trio hariç diğerleri, Germanicus'un Doğu görevi esnasında kendisine eşlik eden kimseler olmaları yönüyle dikkati çekmektedir¹¹⁸. Dolayısıyla bu isimlerin, davanın savcıları ve yargıçları olarak Piso'nun ceza alması için yoğun bir mesai harcadıkları izlenimi vardır. Bu noktada Tacitus, Germanicus ölüm döşeğindeyken yaşanan bir olayı kaydetmektedir. Buna göre Syria valisi Piso ile arası zaten açık olan Germanicus, Mısır seyahati dönüşünde hastalanarak yatağa düştüğünde yakın çevresine şüphelendiği Piso'dan intikam alınmasını buyurmuştu¹¹⁹. S. H. Rutledge, Germanicus'a sadakatinden şüphe edilemeyecek Veranius'un, onun bu yöndeki talimatını memnuniyetle karşılamış olabileceğini düşünmektedir¹²⁰. Yargılanmak üzere *Senatus* huzuruna çıkarılan Piso ise Germanicus'u zehirleyerek öldürme, emre itaatsizlik benzeri suçlamalara maruz kalmıştır¹²¹. Ancak İmparator Tiberius'tan beklediği desteği görememiş dahası *Senatus* binasının dışında toplanan öfkeli bir halk kitlesi ile karşılaşmıştır. Bu koşullar altında intihar etmeyi yeğlemiş gibi görünmektedir¹²². Buna rağmen duruşma sürmüş, Piso basit bir *maiestas* suçlaması yöneltilerek mahkûm edilmiştir¹²³. Böylece Cn. Calpurnius Piso kovuşturmasının yükünü üstlenen Q. Veranius, P. Vitellius ve Q. Servaeus'un, 20 yılı sonu itibarıyla görevlerini başarıyla tamamladıkları görülmektedir. Tacitus'tan anlaşıldığı kadarıyla bu başarı, onların İmparator Tiberius tarafından rahipliklere seçilmeleri için *Senatus*'a önerilmeleriyle neticelenmiştir¹²⁴. Söz konusu bu rahiplik, J. Rüpke'nin "*collegia maiora*" olarak tanımladığı dört büyük rahiplik topluluğunun birinde *sacerdotium* şeklinde üstlenilmiştir¹²⁵. Dolayısıyla Kappadokia Eyaleti'nin ilk valisi Veranius, 20 yılında *sacerdos* olarak hizmet etmiş¹²⁶ ve muhtemelen göreve ömür boyu seçilmişti. J. Rüpke'nin bir çalışmasında, *Sacerdotes* (Rahipler) başlığının, *Sacerdotes Collegiorum Ignotorum* (Bilinmeyen Dini Kurulların

¹¹⁷ Tac. *Ann.* II. 74 ve III. 10, 13, 19.; Frank Burr Marsh, "Roman Parties in the Reign of Tiberius", *The American Historical Review* 31 / 2 (1926): 241.

¹¹⁸ Marsh, "Roman Parties in the Reign of Tiberius", 238.

¹¹⁹ Tac. *Ann.* II. 71.; Chris Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors, The Reign-By-Reign Record of the Rulers of Imperial Rome* (London: Thames & Hudson, 1995), 31.

¹²⁰ Rutledge, *Imperial Inquisitions*, 69.

¹²¹ Magie, *Roman Rule in Asia Minor, 499.*; Rutledge, *Imperial Inquisitions*, 68.

¹²² Tac. *Ann.* III.7-16.

¹²³ Rémy, *Les carrières sénatoriales*, 179.; Rutledge, *Imperial Inquisitions*, 278.

¹²⁴ *Paucis post diebus Caesar auctor senatui fuit Vitellio atque Veranio et Servaeo sacerdotia tribuendi* (Tac. *Ann.* III.19).

¹²⁵ Jörg Rüpke, *Fasti sacerdotum: A Prosopography of Pagan, Jewish, and Christian Religious Officials in the City of Rome, 300 BC to AD 499. Biographies of Christian Officials by Anne Glock*, Translated by David Richardson (Oxford: Oxford University Press, 2008), 888 no 3050; 946 no 3456; 959, 960 no 3552; Rémy, *Les carrières sénatoriales*, 179.

¹²⁶ Wiseman, *New Men in the Roman*, 272 no 476.

Rahipleri) alt başlığı altında P. Vitellius P. f.; Q. Veranius ve Q. Servaeus, 20-32 yılları arasında her yıl görevlerinin başında görülmektedirler¹²⁷. Ancak 33 yılına gelindiğinde listede, bu üç isimden sadece Q. Veranius'un ismi yer almaktadır. Veranius, 34, 35 yılında da hala tek başına rahip olarak listedeki yerini korumaktadır ancak 36 yılından itibaren listede adı görülmemektedir¹²⁸. 49 yılından itibaren ise kendisiyle aynı isimdeki oğlu, *augur*'lar arasında görülmektedir¹²⁹. Bu bilgilerden hareketle, doğru kimliklendirilmesi halinde, Kappadokia eyalet valisinin ölüm tarihi için 36 yılı en üst sınırı oluşturmaktadır. Böyleyse onun, Kappadokia topraklarını Roma eyaleti olarak düzenlemesinin ardından bir on yedi on sekiz sene daha yaşadığı söylenebilir. Tüm bunlarla birlikte, rahiplikle ödüllendirilmesi sonrası yaşamında ve kariyerinde başka ne gibi değişiklikler olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte Lucius Aelius Seianus'un¹³⁰ taht entrikaları bağlamındaki olaylar, Veranius'un kariyerinin son dönemlerini farklı bir perspektiften ele alma imkanı sağlamaktadır. Zira bu olaylarla Veranius'un, Q. Servaeus isimli yakın arkadaşının ismi yeniden ortaya çıkmaktadır. Veranius'un, Tiberius'a yönelik komploda adı geçen diğer yakın dostu ise P. Vitellius olarak görülmektedir. Vitellius'un, "*praefectus aerarii militaris*" olarak hizmet ederken hazine fonunu Seianus'a peşkeş çekmekle suçlandığı ve hapisanede öldüğü bilinmektedir. Q. Servaeus'un ise 32 yılında, Seianus'un komplosunda suç ortaklığı ithamıyla mahkûm edildiği anlaşılmaktadır¹³¹.

¹²⁷ Rüpke, *Fasti sacerdotum*, 166-173.

¹²⁸ Rüpke, *Fasti sacerdotum*, 174-176.

¹²⁹ Rüpke, *Fasti sacerdotum*, 184 vd.

¹³⁰ L. Aelius Seianus, 14 yılında *praefectus praetorio* (muhafız alayı komutanı) olarak Tiberius'un güvenini kazanmaya çalışmış ancak tahta geçebilmek için türlü entrikalar çevirmiştir. Bu bağlamda 14 Eylül 23 tarihinde, Tiberius'un öz oğlu Drusus Caesar örneğinde olduğu gibi imparator adaylarını ortadan kaldırmıştır. 27 yılında daha da güçlenerek Tiberius'un karar alma süreçlerinde etkin rol oynamıştır. 31 yılında, *consul*'lüğü Tiberius ile paylaşmış ve imparatorun torunu Iulia ile nişanlanmıştır. Aynı yıl Germanicus'un diğer oğlu Caligula'yı (Gaius) hedef alması büyükanne Antonia Minor'un, Tiberius'u uyarmasıyla neticelenmiştir. *Senatus* tarafından yargılanması sonucunda ise imparatoru devirmeye teşebbüsten suçlu bulunarak derhal infazı gerçekleştirilmiştir (Suet. *Tib.* 61); Salmeri, "Iulius-Claudius Hanedanı", 142; Akşit, *Roma İmparatorluk*, 75, 76.; Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors*, 31, 32.; Margaret C. Howatson, "Seianus, Lucius Aelius", *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, (çev. F. Ersöz), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), s.v. Seianus, Lucius Aelius.

¹³¹ Daha önce de belirtildiği üzere J. Rüpke'nin çalışmasındaki rahipler listesinde, 33 yılından itibaren P. Vitellius P. f. İle Q. Servaeus isimlerine rastlanmaması, Seianus'un 31 yılında infaz edilmesiyle uyum içindedir. Görüldüğü kadarıyla bu kaygan siyasi zeminde Seianus ile bir şekilde ilişki kurmuş kimselere, potansiyel komplocular oldukları gözüyle bakılmıştır. Zira Tacitus, Germanicus'un maiyetinde bir *ex-praetor* olan Q. Servaeus ile Atlı Sınıfı'ndan Minucius ile diğer bazı kimselerin, Seianus ile olan dostluklarını kötüye

Seianus'un, suçlu bulunarak infaz edildiği bir evrede, sabık Kappadokia Eyalet valisi Q. Veranius'un durumu net değildir. Onun, yakın arkadaşları Vitellius ve Servaeus'un aksine Tiberius'a yönelik bir komployla ilişkilendirilmediği ya da kendisinden şüphe duyulmadığı gibi güçlü bir izlenim vardır¹³². Her şeyden önce Veranius, doğru kimliklendirilmesi halinde, 36 yılına kadar önemli bir rahiplik kurulunda kendisine yer bulmuştur. Dahası adaşı oğlu, aynı imparator yani Tiberius zamanında kariyerine "*triumvir monetales*" olarak parlak bir başlangıç yapmıştır. Veranius, imparatora yönelik bir komplonun içinde yer alsaydı herhalde oğlunun yüksek kamu görevleri üstlenmesi pek mümkün olmazdı. Yine bu oğulun, Tiberius'un halefi Caligula'nın ardından tahta çıkan Claudius döneminde (41-54) *consul*'lük gibi tepe bir makama ulaşabilmiş olması, ailenin Roma devlet yöneticileri nezdinde gözden düşecek bir eylem içerisinde olmadığını akla getirmektedir. Ancak baba Veranius'un, *consul*'lük makamına eriştiğine dair -en azından şimdilik- bir kaydın olmadığı anlaşılmaktadır¹³³.

Q. Veranius'un aile soyuna ilişkin bilgilerin de oldukça sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu sınırlılık, onun soylu biri olmadığına da işaret eden Veranii *gens* ismine nadir olarak rastlanmasından kaynaklanmaktadır¹³⁴. Veranii soyunun kayda geçmiş en erken mensubu, daha önce de belirtildiği üzere Şair Gaius Valerius Catullus'un (MÖ 87-54), samimi bir dostu olduğu anlaşılan Veranius'tur¹³⁵. Genç yaşlarında olan bu Veranius'un, kimliği çok belirgin değildir¹³⁶. Catullus'un şiirlerinden hareketle, MÖ 57-55 yıllarında Makedonia Eyaleti'nin *proconsul*'ü olan L. Calpurnius Piso Caesoninus'a eşlik ettiği görüşü mevcuttur¹³⁷. Bu durumda, Kappadokia eyalet valisinin atalarından birisi olması muhtemel bu Veranius'un, soylu ve nüfuz sahibi

kullanmamış olsalar da yargılanarak cezalandırıldıklarını kaydetmektedir (Tac. *Ann.* VI.7-8.); Rogers, "Quinti Veranii", 174.

¹³² Rogers, "Quinti Veranii", 174.

¹³³ Ayrıca krş. Gordon, *Quintus Veranius, Consul A.D. 49, 272*.

¹³⁴ Birley, *The Government of Britain*, 38.

¹³⁵ Catull. *Carm.* 9, 12, 28, 47; ayrıca bkz. Gordon, *Quintus Veranius, Consul A.D. 49, 272*.

¹³⁶ Timothy Peter Wiseman, "The Valerii Catulli of Verona", M. B. Skinner (ed.), *A Companion to Catullus* (Malden-Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 68.

¹³⁷ Rémy, *Les carrières sénatoriales*, 180.; George Howe, "Note on Veranius", *Classical Philology* 27, 2, (1932): 172; ayrıca bkz. W. Jeffrey Tatum, "Social Commentary and Political Invective", M. B. Skinner (ed.), *A Companion to Catullus* (Malden-Oxford: Blackwell, 2007), 345.

Romalılarla yakın dostluğu ilerleyen süreçte ailenin, yıldızının parlamasını sağlamış olmalıdır¹³⁸.

Q. Veranius'un, kendi aile üyeleri bağlamında ise kayıtlara geçmiş çok az kişi bilinmektedir. Bunlardan en iyi bilineni daha önce bahsedilen 49 yılı *consul*'ü oğlu olarak görülmektedir. İmparator Claudius'un *legatus*'u olan bu genç Q. Veranius'un yaşça büyük olan ve kendisiyle aynı isimdeki Kappadokia valisinin oğlu olduğu fikri genel kabul görmüştür¹³⁹. Onun, Tiberius dönemine denk düşen 34 yılında "*triumviri monetales*" olarak parlak bir kariyer başlangıcı yaptığı anlaşılmaktadır. Zira bu mevki, genellikle *consul* oğulları için rezerve edilen¹⁴⁰ ve *vigintiviratus*'luğun en prestijli mevki idi¹⁴¹. Bunda, olasılıkla kendi yüksek kabiliyetleri ile baba Veranius'un, Germanicus'un dostu olması ve ona Doğu misyonunu tamamlama noktasında yardımcı olması etkili olmuştu. Bu oğul, 43-48 yılları arasında Lykia eyalet valisi olarak atanmıştır¹⁴². O, bu görevi esnasında bölgeyi pasifize ederek yeni bir eyaleti organize etmiş ve kapsamlı bir yol çalışmasında bulunmuştur¹⁴³. 49 yılına gelindiğinde ise *ordinarius* tipte prestijli bir *consul*'lük elde etmiştir¹⁴⁴.

¹³⁸ Lykia kentlerinden Ksanthos'ta ele geçen bir yazıtta adı geçen Q. Veranius'un ise Şair'in dostu Veranius'un oğlu ya da amcası; aynı isimdeki Kappadokia eyalet valisinin ise babası olabileceği değerlendirilmektedir. Yazıtta ismi korunmuş Veranius, Atılı Sınıfı'ndan olup Augustus'un üvey oğlu yetim Claudius Drusus için vasi olarak atanan birisiydi. Bu noktada Kappadokia Eyaleti'nin ilk valisinin, Germanicus'un *legatus*'u olması kayda değerdir. Ronald Syme, "Names and Identities in Quintilian", *Acta Classica XXVIII* (1985): 42, 43.; Werner Eck, "Veranius", H. Cancik, H. Schneider (ed.), *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World New Pauly*, Vol. 15 (TUC-ZYT), (Leiden-Boston: Brill, 2010), s.v. Veranius.; Birley, *The Government of Britain*, 39; Wiseman, "The Valerii Catulli", 68.

¹³⁹ E. Mary Smalwood, *Documents Illustrating the Principates of Gaius Claudius and Nero*, (London: Cambridge University Press, 1967), no 231.; ayrıca bkz. Marcus Niebuhr Tod, "The Progress of Greek Epigraphy, 1931-1932", *The Journal of Hellenic Studies* 53/2 (1933): 256.; Robert Samuel Rogers, "The Prefects of Egypt under Tiberius", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 72 (1941): 366 dipnot 7.; Birley, *The Government of Britain*, 38, 39.; ayrıca bkz. Rogers, "Quinti Veranii", 173; 49 yılı *consul*'ü Q. Veranius'a ilişkin detaylı bir *cursus honorum* değerlendirmesi ise şu çalışmada yapılmıştır: Gordon, *Quintus Veranius, Consul A.D. 49*.

¹⁴⁰ Rémy, *Les carrières sénatoriales*, 179.; Eric Birley, "Senators in the Emperor's Service", M. A. Speidel (ed.), *Roman Army Papers 1929-1986* (Mavors IV), (Amsterdam: J. C. Gieben, 1988), 82, 83.

¹⁴¹ Birley, *The Government of Britain*, 39.

¹⁴² Birley, *Fasti of Roman Britain*, 385 Tablo 8.

¹⁴³ Q. Veranius'un, Lykia eyalet valiliği esnasındaki faaliyetleri ve yol yapım çalışmaları bağlamında bkz. Sencer Şahin, *Stadiasmus Patarensis Likya Eyaleti Roma Yolları* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011) ve Stéphane Lebreton, "Les géomètres de Quintus Veranius. À propos du stadiasmus de Patara", *Dialogues d'histoire ancienne* 36/2, 2010.

¹⁴⁴ Ronald Syme, "Some Friends of the Caesars", *The American Journal of Philology* 77 / 3 (1956), 272, 273.; Birley, *The Government of Britain*, 7.

Bu da onun, imparator himayesinden ve Kappadokia eyalet valisi babasının saygınlığından yararlandığı şeklinde yorumlanmaktadır. 57/58 yılında ise Britannia eyalet valiliğine atanmış ancak görevi esnasında hayatını kaybetmiştir¹⁴⁵. Oğul Veranius'un, "Verania Gemina"¹⁴⁶ ve "Verania Octavilla" adlı iki kızı kayda geçmiştir¹⁴⁷. Ancak bunlardan Octavilla'nın bir mezar yazıtından hareketle, küçük yaşta öldüğü değerlendirilmektedir¹⁴⁸. Gemina ise ilerleyen süreçte soylu L. Calpurnius Piso Frugi Licinianus'un eşi olmuş, kocasının iç savaş esnasında öldürülmesiyle dul kalmıştır¹⁴⁹. Ölümüne kadar evlenmediği ve çocuksuz olarak vefat ettiği gibi bir izlenim vardır¹⁵⁰. Böyle olması halinde, Veranii soyu da Gemina ile sona ermiş gibi görünmektedir.

Sonuç

Kappadokia'nın son yöneticisi Arkhelaos'un, Tiberius tarafından Roma'ya çağırılması ve burada büyük olasılıkla öldürülmesi, kraliyet mülkü üzerinde *provincia Cappadocia* isimli yeni bir eyaletin kurulmasıyla neticelenmiştir. Yeni ihdas edilmiş bu eyaletin ilk yöneticisi ise *legatus* kimliğiyle ilk kez Tacitus'un bir pasajında karşımıza çıkan Q. Veranius olmuştur. Veranius'un vali olarak atanmasının Germanicus'un, Doğu misyonu ile yakından ilintili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Germanicus, Doğu seferinde *comes*'i ve *legatus*'u olarak kendisine eşlik eden Veranius'u, kraliyet mülkü üzerinde bir Roma eyaleti kurmakla görevlendirmiş, o da 18 yılı itibarıyla görevini başarıyla tamamlamıştır. Bu evrede Germanicus'a eşlik eden Q. Servaeus'un da henüz ilhak edilmiş Kommagene yöneticisi olarak atanması, Roma'nın Doğu politikasındaki bariz bir değişikliğe işaret etmektedir. Görünüşe göre Romalılar, uygun koşullar oluştuğunda müttefiklik ilişkisi geliştirdiği kralların topraklarını ilhak ederek Roma mülküne çevirme yönünde bir politika izlemişlerdir.

Q. Veranius'un eyaletinde ne gibi faaliyetlerde bulunduğuna ilişkin fazla belge olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun bir geçiş dönemi

¹⁴⁵ Tac. Agr. 14; Tac. Ann. XIV.29.

¹⁴⁶ Rutledge, *Imperial Inquisitions*, 278.

¹⁴⁷ Birley, *Fasti of Roman Britain*, 54.

¹⁴⁸ Arthur E. Gordon, *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*, (Berkeley: University of California Press, 1983), 119, 120 no 45.; Birley, *The Government of Britain*, 43.; krş. Birley, *Fasti of Roman Britain*, 54.

¹⁴⁹ Plut. Galb. 28.2; Rogers, "Quinti Veranii", 177.

¹⁵⁰ Birley, *Fasti of Roman Britain*, 54.; Rogers, "Quinti Veranii", 177.

valisi olarak bölgede Roma idaresinin altyapısını kurmakla meşgul olduğu söylenebilir. Yine eyaletinde bir *census* işlemini yürüttüğü kesin gibi görünmektedir. Bölgenin ekonomik potansiyelinin yanı sıra Tiberius zamanında, vergi gelirlerinin toplanmasına ve artırılmasına yönelik özel önem gösterildiği düşünüldüğünde, bu varılabilecek makul bir sonuçtur. Bununla birlikte Veranius'un daha önce kraliyet ailesine ödenen bazı vergilerde indirim gitmesi gibi bir durum da söz konusudur. Bu, her şeyden önce edebi bir kaynağın da belirttiği üzere eyalet sakinlerine, Roma yönetiminin daha ılımlı olduğu mesajını vermek için tasarlanmış gibi görünmektedir. Kappadokia sahasının oldukça geniş ve çok değişik uyrukları bünyesinde barındırdığı düşünüldüğünde, tanınan mali imtiyazın önemi kavranabilir. Bunlara ek olarak Veranius'un eyalet yöneticiliğinin uzun sürmediği, Germanicus'un ölümü üzerine önce Syria'ya ardından Roma'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Böylece Veranius'un, 19 yılı Ekim ayından önce eyaletini terk etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kısa sayılabilecek görev süresi, onun kurucu ve aynı zamanda geçici bir vali olarak atandığını söylemeye de imkân tanımaktadır. Veranius'un, eyaletini nasıl organize ettiği ve kendisinden sonra eyalette nasıl bir yönetim izlendiği hususunda kesin konuşmanın mümkün olmadığı da anlaşılmaktadır. Ancak eyaletin uzun bir süre Atlı Sınıfı'ndan *procurator* ya da *praefectus* unvanlı yöneticilere emanet edildiği şeklinde güçlü bir izlenim vardır. Eyalet bu özelliğini en belirgin şekilde Vespasianus'un eyalete *consularis* seviyeden vali atayarak eyalette lejyonlar konuşlandığı zamana kadar muhafaza etmiştir. Bu durumda, eyaletin uzun süre iktisadi önemini koruduğunu; lejyonların konuşlandırılmasıyla da bu önemine askeri öneminin eklendiğini söylemek mümkündür. Zira Kappadokia zamanla Doğu *limes*'inin savunmasında kritik bir önem kazanmıştır.

Veranius'un eyalet yöneticiliği sonrası Roma'da, Germanicus'un ölümünden sorumlu tutulan Piso'nun yargılanmasında aktif rol alarak soruşturma ve kovuşturma sürecini başarıyla tamamladığı da anlaşılmaktadır. Piso'nun ceza alması için kararlı bir duruş sergileyerek büyük çaba göstermesi, Germanicus'a duyduğu minnet borcuyla ifade edilebilir. Onun bu gayret ve başarısı, dört büyük rahiplik kurulundan birine kabul edilmesiyle neticelenmiştir. Veranius'un iki yakın arkadaşının 31 yılında idam edilen L. Aelius Seianus'un komplosunda adı geçmesine ve yargılanmasına rağmen kendisinin rahiplik listesinde uzun süre adını koruması, saygınlığına zarar verecek bir girişim içinde olmadığını akla getirmektedir.

Q. Veranius'un coğrafi ve ailevi kökenleri bağlamında ise kanıtların nadir oluşu, onun soylu bir aileden gelmediği izlenimini uyandırmaktadır.

İçinden çıktığı Veranii soyu mensuplarının, kamusal alanda görev aldığı bilinen üye sayısının oldukça sınırlı olması da bunu doğrular niteliktedir. Kappadokia eyalet valisinin, imparator hanedanına sadakatının ve başarısının kendisiyle aynı isimdeki oğlunun *cursus honorum* basamaklarını hızla tırmanmasına imkân sağladığı da açıktır. Oğul Veranius, babası gibi bir eyaleti ilk kez organize etme ve yönetme onuruna sahip olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmadan çıkarılabilecek bir başka sonuç ise baba ve oğul Veranius'un, Anadolu'da iki önemli bölge olan Kappadokia ile Lykia topraklarını, Roma eyaleti olarak organize etme noktasında katkı sağladıklarıdır.

KAYNAKÇA

- Abuagla, A. Coşkun. “Roma Dönemi Küçük Asya Procuratorları”. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2012.
- Adak, Mustafa. “Batı Toroslar’da Yerel Ayaklanmalar ve Eşkîyalık”. *OLBA XIV* (2006): 113-126.
- Akşit, Oktay. *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Alova, Erdal. *Latince-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 5. Baskı, 2013.
- Barrett, Anthony A.. *Caligula the Corruption of Power*. Routledge-New York: Taylor & Francis, 1989.
- Baydur, Nezahat. *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En Eski Çağlardan M.S. 395 Yılına Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Bennett, Julian. “The Origins and Early History of the Pontic-Cappadocian Frontier”. *Anatolian Studies* 56 (2006): 77-93.
- Birley, Anthony R. *Fasti of Roman Britain*. Oxford: Clarendon Press, 1981.
- Birley, Anthony R. *The Government of Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Birley, Eric. “Senators in the Emperor’s Service” ed. M. A. Speidel, *Roman Army Papers 1929-1986 (Mavors IV)*. 75-92. Amsterdam: J. C. Gieben, 1988.
- Brunt, Peter Astbury. “Princeps and Equites”. *The Journal of Roman Studies* 73 (1983): 42-75.
- Campbell, Brian. “Roma Dünyasında Diplomasi (Yaklaşık M.Ö. 500- M.S. 235)”, çev. Recep Özman. *Tarih Okulu XIV* (2013): 201-204.
- Catull. *Carm. C. Valerius Catullus, Carmina*. Kullanılan Çeviri: Catullus, *Bütün Şiirleri*. çev. Çiğdem Dürüşken-Erdal Alova, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

- Dabrowa, Edward. "Roman Fiscal System in Mesopotamia" ed. M. Girard, *Fiscalites antiquae. Aux origines de l'administration provinciale romaine*. 197-211. Roma-Bristol: L'Erma di Bretschneider, 2023.
- Demir, Muzaffer. "Kappadokia Kralı Arkhelaos" ed. A. Öger, *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, 16-19 Kasım 2011 Nevşehir*, Cilt 5. 331-359. Ankara: Nevşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Dio Cass. Dio Cassius, *Rhomaika*. Dio's Roman History, Vol. VI, VII, With An English Translation by Earnest Cary, Cambridge: Harvard University Press, 1955.
- Eck, Werner. "Die politisch-administrative Struktur der kleinasiatischen Provinzen während der hohen Kaiserzeit" ed. G. Urso, *Tra Oriente e Occidente. Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 28-30 settembre 2006*. 189-207. Pisa: 2007.
- Eck, Werner. "Veranius" ed. H. Cancik, H. Schneider, *Briil's Encyclopaedia of the Ancient World New Pauly* Vol. 15 (TUC-ZYT) Addenda s.v. Veranius. Leiden-Boston: Brill, 2010.
- Ertekin, Efrumiye. "Principatus Devrinde Roma'nın Vergi Politikası (I)". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 115-117 (2003): 19-26.
- Eut. Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae. Roma Tarihinin Özeti*. çev. Ç. Menzilcioğlu, İstanbul: Kabalıcı, 2004.
- Garzetti, Albino. *From Tiberius to Antonines A History of the Roman Empire AD 14-192*. Translated by J. R. Foster. New York: Routledge Press, 2014.
- Gordon, Arthur E. *Quintus Veranius, Consul A.D. 49. A Study Based upon His Recently Identified Sepulchral Inscription*. Berkeley-Los Angeles: University of California Publications in Classical Archaeology 2, Nr. 5, 1952, 231-351.
- "Veranius" *RE*, VIII, A1, sütun 938. 1955.
- *Illusrated Introduction to Latin Epigraphy*. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Hillebrand, S. "Der Vigintivirate: prosopographische Untersuchungen für die Zeit von Augustus bis Domitian". Ph.D. dissertation, University of Heidelberg, 2006.
- Howatson, Margaret C. "Seianus, Lucius Aelius". *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, (çev. F. Ersöz), s.v. Seianus, Lucius Aelius. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Howe, George. "Note on Veranius". *Classical Philology* 27/2 (1932): 171-173.
- Ios. *Bel. Iud.* Flavius Iosephus, *Bellum Iudaium. The Jewish War (Vol II)*, With An English Translation By H. ST. J. Thackeray, Cambridge: Harvard University Press, 1956.
- İplikçioğlu, Bülent. *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

- Kaya, Mehmet Ali. "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXIV/38 (2005): 11-30.
- Lebreton, Stéphane. "Les géomètres de Quintus Veranius. À propos du stadiasmus de Patara", *Dialogues d'histoire ancienne* 36/2 (2010): 61-116.
- Magie, David. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ* I-II. Princeton: Princeton University Press, 1950.
- Marek, Christian. "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış / An Overview to the Roman Provinces in Anatolia" (çev. İ. Türkoğlu), ed. Oğuz Tekin, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu, Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri / Hellenistic and Roman Anatolia Kings, Emperors, City States*. 262-273. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- Marsh, Frank Burr. "Roman Parties in the Reign of Tiberius". *The American Historical Review* 31/2 (1926): 233-250.
- Mitchell, S. ve David French. *The Greek And Latin Inscriptions of Ancyra, I (From Augustus to the End of the Third Century A.D)*. München: Verlag C. H. Beck, 2012.
- Mitford, Timothy B. "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settings of the Limes" ed. H. Temporini, W. Haase, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.7.2. 1169-1228. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980.
- Plut. *Galb.* Plutarkhos, *Bio Paralleloi. Plutarch's Lives* XI (Aratus, Artaxerxes, Galba, Otho) Translated by B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1962.
- Plut. *Marc. Ant.* Plutarkhos, *Bio Paralleloi. Mestrius Plutarkhos Marcus Antonius*, çev. Mehmet Özaktürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Pollard, Nigel. "The Roman Army" ed. D. S. Potter, *A Companion to the Roman Empire* 206-227. Oxford-Malden: Blackwell, 2006.
- Potter, D.S. ve C. Damon. "The Senatus Consultum de C. Pisone Patre". *American Journal of Philology* 120/1 (1999): 13-42.
- Potter, David. "Emperors, Their Borders and Their Neighbours: The Scope of Imperial Mandata" ed. D. L. Kennedy, *The Roman Army in the East* (Supplementary Series 18). 49-66. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 1996.
- Rémy, Bernard. "Le mariage des sénateurs affectés en Anatolie" *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine: acts de la table ronde des 2-4 octobre 1986*. 381-414. Rome: Publications de l'École Française de, 1990.
- Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au haut-empire (31 av. J. C.-284 ap. J. C.) (Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie)*. İstanbul-Paris: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, 1989.
- Robert Samuel Rogers, "Quinti Veranii, Pater et Filius", *Classical Philology* 26/2, (1931): 172-177.

- Rogers, Robert Samuel. "The Prefects of Egypt under Tiberius". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72 (1941): 365-371.
- Rutledge, Steven H. *Imperial Inquisitions Prosecutors and Informants From Tiberius to Domitian*. London-New York: Routledge, 2001.
- Rüpke, Jörg. *Fasti sacerdotum: A Prosopography of Pagan, Jewish, and Christian Religious Officials in the City of Rome, 300 BC to AD 499. Biographies of Christian Officials by Anne Glock*. Translated by David Richardson, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Salmeri, Giovanni. "Iulius-Claudius Hanedanı: İmparatorluğun Güçlenmesi ve Hristiyanlığın Doğuşu" ed. Umberto Eco, *Antik Roma* (çev. L. Tonguç Basmacı). 140-156. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2021.
- Scarre, Chris. *Chronicle of the Roman Emperors, The Reign-By-Reign Record of the Rulers of Imperial Rome*. London: Thames & Hudson, 1995.
- Smalwood, E. Mary. *Documents Illustrating the Principates of Gaius Claudius and Nero*. London: Cambridge University Press, 1967.
- Speidel, Michael Alexander. "Cappadocia –vom Königreich zur Provinz. Zum Prozess der strukturellen integration unter Tiberius" ed. M. A. Speidel, *Heer und Heerschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. 581-594. Stuttgart: 2009.
- "Early Roman Rule in Commagene" ed. M. A. Speidel, *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. 563-580. Stuttgart: 2009.
- "Hellenistik Kappadokia Krallığı / The Hellenistic Kingdom of Cappadocia" (çev. İ. Türkoğlu), ed. Oğuz Tekin, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu, Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri / Hellenistic and Roman Anatolia Kings, Emperors, City States*. 118-131. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- "The Development of the Roman Forces in Northeastern Anatolia New Evidence for the History of Exercitus Cappadocicus" ed. M. A. Speidel, *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. 595-631. Stuttgart: 2009.
- Strab. *Geog.* Strabon, *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası* (Kitap XII-XIII-XIV), çev. A. Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000; *The Geography of Strabo with an English Translation By Horace Leonard Jones*, Vol V, Cambridge: Harvard University Press 1961; aynı eser, Vol VIII, Cambridge: Harvard University Press 1967.
- Strobel, Karl. "Cappadocia" ed. C. F. Salazar, D. E. Orbon, *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World New Pauly* Vol II. s.v. Cappadocia. Leiden-Boston: Brill, 2003.

- Suet. Suetonius, *De Vita Caesarum. Tib.* (=Tiberius); *Cal.* (=Caligula); *Vesp.* (=Vespasianus). *On İki Caesar'ın Yaşamı*, çev. F. Telatar, G. Özaktürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Sullivan, R. D. "Dynasty of Cappadocia" ed. H. Temporini, W. Haase, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.7.2. 1125-1168. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1980.
- Syme, Ronald. "Some Friends of the Caesars". *The American Journal of Philology*, 77 / 3 (1956): 264-273.
- "The Origin of the Veranii", ed. E. Badian, *Roman Papers I.* 333-335. Oxford: 1979.
- "Names and Identities in Quintilian". *Acta Classica* XXVIII (1985): 39-46.
- Şahin, Sencer. *Stadiasmus Patarensis Likya Eyaleti Roma Yolları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Tac. *Agr.* 14 (= <https://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.agri.shtml#14>)
- Tac. *Ann.* Tacitus, *Annales. The Annals.* with an English Translation by John Jackson, Vol. II, Cambridge: Harvard University Press, 1931; *The Annals*, Translated With Introduction and Notes by A. J. Woodman, Cambridge: Hackett Publishing Company, 2004.
- Tatum, W. Jeffrey. "Social Commentary and Political Invective", ed. M. B. Skinner, *A Companion to Catullus.* 333-354. Malden-Oxford: Blackwell, 2007.
- Tekin, Oğuz. "The Kingdom of Cappadocia during the Hellenistic and Roman Times" ed. M. Sözen, *Cappadocia.* 198-225. İstanbul: Körfez Bank Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Tod, Marcus Niebuhr. "The Progress of Greek Epigraphy, 1931-1932". *The Journal of Hellenic Studies* 53/2 (1933): 214-265.
- Vell. Pat. Velleius Paterculus, *Historia Romana. Compendium of Roman History Res Gestae Divi Augusti* With An English Translation By Frederick W. Shipley of Washington University. Cambridge: Harvard University Press, 1961.
- Venning, Timothy (ed.). *A Chronology of the Roman Empire.* London-New York: Continuum, 2011.
- Wiseman, Timothy Peter. "The Valerii Catulli of Verona". ed. M. B. Skinner, *A Companion to Catullus.* 57-71. Malden-Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- *New Men in the Roman Senate 139 B.C.-A.D. 14.* New York: Oxford University Press, 1971.
- Yurdakul, Şenol. "Roma'nın Principatus Devri'nde (MÖ 27-MS 284) Kappadokia Eyalet Valileri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.

